

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№3 (94)

2005 йил, март

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

МИРПУЎЛАТ МИРЗО. *Ассалом, Баҳор – ассалом Наврӯз!*.....3

НАВРҮЗ МУШОИРАСИ

Димоқларга шодлик иси келадир

ФУРҚАТ. *Баҳор айёмида*.....5

ЧҮЛПОН. *Баҳор келди*.....5

ҲАМИД ОЛИМЖОН. *Ўрик гуллаганда*.....6

ЭРКИН ВОҲИДОВ. *Баҳор*.....6

АБДУЛЛА ОРИПОВ. *Сен баҳорни соғинмадингми?*.....7

НАСР

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ. *Ҳаёт-мамот. Ҳикоя*8

АЛЕССАНДРО БАРРИКО. *Ипак. Роман*.....31

НОДАР ЖИН. *Устоз ёки Иосиф ижод этган Инжил. Роман*.....59

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ДАНТЕ АЛИГЪБЕРИ. *Илоҳий комедия. Аъроф*.....21

ХОТИРАЛАР

ЭРКИН ЮСУПОВ. *Зиё излаб. Рисоладан боблар*.....131

ТАРИХНИНГ СИРЛИ САҲИФАЛАРИ

ЮРИЙ ЖУКОВ. *Кировни ўлдирган ким?*.....158

ТОШКЕНТ
МАРТ

АДАБИЙ ТАНҚИД

Зардўшт: инсон ҳақидаги ҳақиқатни излаб. Давра суҳбати. (А.Шер, А.Саидов, Г.Рўзматова, Г.Қобулниёзова, Ў.Жалолова).....166

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

СУЛТОН ҲОШИМ. “Илонли” кўриқ. Қисса.....175

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)

Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ

Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўленберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 3. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.03.2005 й. Босишга руҳсат этилди 25.04.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1100 нусха. А-0104 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

АССАЛОМ БАҲОР, АССАЛОМ НАВРҮЗ!..

Табиатда ажиб бир мувозанат бор. Агар шу мувозанат бузилса, у, албатта, инсон руҳиятига таъсир этади. Бу мувозанат кўпроқ йилнинг фаслларида кўринади. Дейлик, қиш қаттиқ келса, унинг қаҳри меъеридан ошиб кетса, руҳиятимизни рутубат чулғайди, қалбимиз уфқларини зулмат эгаллайди.

Шууригимизда, идрокимизда, тасаввуримизда шуъланинг, нурнинг, ҳароратнинг қадри ошади. Ва ғамзада туйғуларимизга ҳали олдимизда, истиқболимизда турган мунаввар баҳор айёмларининг шукуҳи таскин беради. Қиш изғиринларининг заҳри қанчалик аёвсиз бўлса, мушфиқ, мунис баҳор ёғдуларини шунчалик кўпроқ соғинамиз, қўмсаймиз.

Бу йилги қиш қаҳри ва заҳри ана шундай қаттиқ ва аёвсиз бўлди. Лекин баҳор дийдори, Наврўз соғинчи бизни ифорли, нигоҳи майин кунларга омон етказди.

Баҳорнинг муқаррарлигини биз изғиринлар қанотига илашган муаттар бўйлардан сезиб қолдик. Демак, баҳорнинг ҳиди таралдимиз, дашту далалардан қорларнинг, боғу хиёбонлардан зоғларнинг чекиниши муқаррар.

Баҳор дастлаб ариқ бўйларини кезиб, ялтизлар қадайдди, қору муздан энгиллашган адирлар кўксини бойчечаклар билан безайди, шип-шийдон, яйдоқ боғларни оралаб, ниҳолу новдаларга куртаклар тақади. Осмонни эса, қушлар эмин-эркин қанот қоқсин деб, гарду ғуборлардан артиб, зангори шишадек мусаффо қилиб қўяди.

Баҳор ёғдулари кўксимизга теккан кунлардан бошлаб, қишки рўдапо уст-бошларни бир-бир ташлай бошлаймиз. Томирларимизда қоннинг қизиганини, билакларимизга куч қўйилганлигини, кафтларимиз кетмонни, белкуракни, тоққайчини истаб қолганлигини сезамиз.

Баҳор ана шундай ажойиб, ҳар дақиқаси мўъжизага тўла, лаҳза сайин еру кўкда гўзалликлар ярата олгувчи фаслдир.

Баҳорда биз ўзимизни яна қайтадан кашф этамиз. Айниқса, унинг муборак айёми бўлган Наврўз идрокимизга, шууригимизга ажиб руҳ беради. Дехқон бўз ерларга уруғ қадагандек, биз ҳам беихтиёр хаёлимизга бир-биридан гўзал режаларни жо эта бошлаймиз.

Азалий Наврўз шукуҳи инсониятнинг тирикликка, боқий ҳаётга айтган алёридир. Наврўз бизни тунни бўйи қайнаб чиқадиган сумалак дошқозонлари қошига чорлайди, кундузлари илк ҳовурлар саробдек жимирлагувчи яшил қирларга имлайди, дилбар куйлару қўшиқлари самоларга таралгувчи давралар бағрига даъват этади. Қиш уйқусидан ҳали ўзига келолмаган жимжит кенгликлар Наврўз шодиёнасининг қий-чувидан, кўпкари чопган тулпорларнинг дупуридан уйғонади.

Баҳор нафақат дунёни уйғотувчи, балки ислоҳ этувчи фасл ҳамдир. У борлиқни гўзаллик қонуниятлари асосида ислоҳ этади. У адолату холислик меъери қилиб Наврўздаги кун-тун тенглигини олади. У жамики умидвор гиёҳлару новдаларга гул улашади, заминнинг кўримсиз узлатлари қадар майсалар билан пардозлайди.

Баҳорнинг, айниқса, тонглари ниҳоятда гўзал. Офтобнинг қорлар ҳамон муз бўлиб қотган совуқ чўққилар узра майин табассум билан нур

тараб турганини кузатиб, қишининг мағлуб бўлганига, музаффар баҳор ўз салтанатини замин узра барқарор этганлигига имон келтирамиз.

Қиш феълига шафқатсизлик, меҳрсизлик, дийдаси қаттиқлик хос бўлса, баҳор илиқликка, ҳароратли туйғуларга, гўзал умидларга лиммолим фаслдир. Баҳорда том маънодаги Эзгулик тушунчаси мужассам.

Баҳорнинг илк кунларида биз табиатдаги буюк курашнинг ниҳоясига шоҳид бўламиз. Зеро, бу дамларда Ёвузлик Эзгуликка ўз ўрнини бўшатиб беради. Эзгулик яшил байроғини замин узра ҳилпиратади бу дамлар.

Шу боисдан ҳам, баҳор фаслида ўз-ўзидан тўлқинланмаган қалбни, унинг беназир ҳиммати бўлмиши чечакларга ошуфта бўлмаган юракларни учратмоқ қийин.

Ассалом, Баҳор — ассалом, Наврўз! — дейди ҳар бир қалб бор севинчини, бор сурурини ушбу сўзларда изҳор этиб. Шоирлар эса бу ажиб фасл мадҳига ёниб байтлар битадилар.

*Қара, бирам осмон ложувард,
Қара, бирам уфқлар тиниқ...
Доғ туширгай унга зарра дард,
Сарғайтирар уни хўрсиниқ.*

*Қайғу-ғамга эрк берма сира,
Чечакларни кўзга сур бу пайт.
Сенга дунё қилмоқда жилва,
Мен яшашни севаман, деб айт.*

Мирпўлат МИРЗО.

Димокларга шодлик иси келади

ФУРҚАТ

* * *

Баҳор айёмида гулгашиг этарга бир чаман бўлса,
Қилурға шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан бўлса.

Хазон айёмида ул тавба қилган бўлса ҳам майдин,
Етиб майхораликнинг мавсуми, паймоншикан бўлса.

Булут қатра фишон-у, руҳафзо сабзалар хандон,
Ариеларнинг лабида сабзакори бир чаман бўлса.

Ҳаво ҳам мўътадил, ҳавзи мусаффо, суффаи дилкаш,
Оқар сув галт уриб, себарга узра мавжзан бўлса.

Гул узра андалиб-у, сарвнинг бошида қумрилар,
Юзу қад ҳасратидин оҳу фарёд айлаган бўлса.

Суруру шодликни даҳр боғида нечук кўргай,
Камина Фурқатийнинг маскани байтулҳазан бўлса.

ЧЎЛПОН

БАҲОР КЕЛДИ

Йўқсилларни инграгучи қиш кетиб,
Баҳор келди, гулбарралар очилди.
Ваҳимали қиш биноси йиқилиб,
Гўзал баҳор эшиклари очилди.

Бу севгили қўноқ учун қувониб,
Кўнгил очмоқ истаб қирга чиқармиз.
Уйнаб-кулиб, гулбарралар теришиб,
Югуришиб, адрларга чиқармиз.

Баҳор билан бирга келган булбуллар
Боқчаларда нола қилиб сайрашар.
Қизил гулнинг қаршисига қўнишиб,
“Ғунча тугиб, очилгин”, деб сўрашар.

Булбулларнинг мусиқадек овози
Руҳимизга ширин озиқ берадир.
Жилва билан турса баҳор шамоли
Димокларга шодлик иси келади.

Куллуқ сенга гўзал баҳор, хуш келдинг,
Энди тоғда қизил гуллар очилсин.
Олма, ўрик, шафтолилар гуллашиб,
Майдонларда кўк майсалар кўкарсин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

5

ҲАМИД ОЛИМЖОН

ЎРИК ГУЛЛАГАНДА

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...

Новдаларни безаб гунчалар
Тонгда айтди ҳаёт отини,
Ва шаббода қургур илк саҳар
Олиб кетди гулнинг тотини.

Ҳар баҳорда шу бўлар такрор,
Ҳар баҳор ҳам шундай ўтади.
Қанча тиришсам ҳам у беор
Еллар мени алдаб кетади.

Майли дейман ва қилмайман гаш,
Хаёлимни гулга ўрайман;
Ҳар баҳорга чиққанда яккаш,
Бахтим борми, дея сўрайман.

Юзларимни силаб, сийпалаб,
Бахтинг бор, деб эсади еллар.
Этган каби гўё бир талаб,
Бахтинг бор, деб қушлар чийиллар.

Ҳамма нарса мени қаршилар,
Ҳар бир куртак менга сўйлар роз.
Мен юрганда боғларга тўлар
Фақат бахтни мақтаган овоз:

“Мана сенга олам-олам гул,
Этагингга сиққанича ол,
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол.

Умрида ҳеч гул кўрмай йиғлаб
Ўтганларнинг ҳаққи ҳам сенда.
Ҳар баҳорни йиғлаб қаршилаб
Кетганларнинг ҳаққи ҳам сенда...”

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...

ЭРКИН ВОҲИДОВ

БАҲОР

Барқут кийиб безанди боғлар,
Саҳролар кўксига тақди қизгалдоқ.
Қуёш этагига оқ булут боғлаб,
Ўрик шохларида қовурди бодроқ.

Еллар олиб қочди қишнинг хобини,
Барглар чапак чалиб уйғонди шодон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бутоқларга қўниб, гул китобини
Варақлашга тушди булбул — ғазалхон...

Бугун коинотда эзгу бир ташвиш,
Фунча гул бўлай деб кўзин очади.
Мусича олдидан бир дона чўпни
Чумчуқ уясига олиб қочади.

Ҳайдаган даладан бир ҳис ортмоқлаб —
Чумоли югурар — у ҳам тирик жон.
Шошилиб чопади табиб ирмоқлар,
Ернинг томирига қуймоқ учун қон...

Она тупроқ эса куз ташвишида,
Юксак хирмонларга сийнаси юклик.
Унинг сокингина тин олишида
Бордир оналарга хос бир буюклик.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

СЕН БАҲОРНИ СОГИНМАДИНГМИ?

Уйғонувчи боғларни кездим,
Тоғай дедим қирдан изингни
Ёноғингдан ранг олган, дедим —
Лолазорга бурдим юзимни,
Учратмадим аммо ўзингни,
— Сен баҳорни соғинмадингни?

Узоқлардан залворли тоғлар
Ҳаёлимни келдилар босиб.
Кечди қанча интизор чоғлар,
Васлинг менга бўлмади насиб,
Сенсиз мен ҳам, баҳор ҳам ғариб,
— Сен баҳорни соғинмадингни?

Унгурларда сакрайди оху,
Наъматакда саъва миттижон.
Қорликлардан сипқорилган сув.
Далаларда уради жавлон.
Нигоҳимдан фақат сен пинҳон,
— Сен баҳорни соғинмадингни?

Мана, бугун наврўзи олам,
Дўстларимга гуллар тутарман.
Қайлардасан, севгили эркам...
Қўлимда гул, сени кутарман,
Умрим бўйи чорлаб ўтарман:
— Сен баҳорни соғинмадингни?

Чингиз АЙТМАТОВ

Ҳаёт-мамот

ҲИКОЯ

Қон сачрамаган фақат
куёш қолади ва тулпор
чавандозсиз чопиб боради.

Лули аёлнинг фолидан.

I

Самолётни тўплар шиддатли олов пуркаётган зонадан олиб чиқар экан, учувчи отишма жойидан керагича узоқлаша олганига ишонч ҳосил қилиш учун пастга назар солди, — ястанган оч яшил ўрмон айланаётган самолёт билан бирга гўё қийшайиб, оғиб борар, ҳозир тўнкарилиб қандайдир тубсизлик қаърига тушиб кетадигандай эди. Кейинги дақиқада қирувчи самолёт парвозда ростланиб олди ва ўрмон ҳам гўё бирданига узининг муқим ўрнига қайтди, олисдаги гўборли уфқ билан қўшилиб кетди. Олам яна узининг азалий кўринишига эга бўлди. Учувчи ўзига келиб-келмай, кутилмаганда самолёт қаршида нимадир шу қадар тез пайдо бўлдики, учувчи ҳавода нимага тўқнаш келганини англашга ҳам улгурмади, — қандайдир шакл-шамойилсиз жонзот танасининг бутун залвори билан самолётга оғир урилди. Зарбадан самолёт қаттиқ силкинди ва учувчининг кўз олди бир лаҳзага қора тортди...

Бу довдираб учиб бораётган, гўё учаётиб кўзлари қамашган қушларнинг катта галаси эди...

Учувчини қайноқ тер босди. Бошқарувни йўқотиб қўймаслик учун учувчи самолётни зўрга ўз измида ушлаб қолди, қушлар келиб урилганда кабина ойналарига ёпишган қонли гўшт парчаларини кўриб, кўнгли айниди ва беҳол у ён-бу ён ўгирилди.

Муайян инсон ҳаётининг қадр-қиммати кундан-кунга пасайиб кетмаётганмикин? Ёки ҳамиша шундоқ булган-у, бизга — бугун яшаётганларга ҳам шундай туюлаётганмикин? Инсоният бу ҳақда ҳар куни, ҳар лаҳза ўйлаши зарурми? Ёки “Бошига иш тушганда” ўйлайдими? Балким инсоннинг кўлидан ҳеч нарса келмас, унинг учун ҳаммасини “тепада” ҳал қилиб қўйишгандир? У кимнингдир кўлида “буюк режалар” амалга ошиши учун бир уйинчокдир?

Чингиз Айтматовнинг ҳикояси — ана шулар ҳақида. Ёзувчи мазкур ҳикояни ёзишни 20 йил аввал бошлаган, аммо ташлаб қўяверган. Бугунги глобаллашув асрига келиб, халқаро терроризм, минтақавий қирғин-баротлар бегуноҳ одамларни сиёсий мақсадлар йулида қўрбон қилаётган, гиёҳвандлик, ОИТС сингари дардлар, табиий офатлар одамзодни изчил қираётган бир доруламон замонда инсон ҳаётининг қиммати масаласи яна кўндаланг. Буларга гувоҳ бўлаётган адиб, мана, ниҳоят бу ҳикояни 2005 йил остонасида ёзиб тугатди.

Ҳикоя бошланишидаёқ ўқувчини хаёл денгизига фарқ қилади: ҳозиргина одамлар устига ажал уруғини сочиб, ўзи ўққа дуч келмаслик учун қочиб чиқаётган учувчи учоқ ойнасига урилган қушнинг қонини кўриб, талвасага тушади. Одамларни улдиришни бурч деб билган одам, бир қушнинг улимидан сесканади...

Қушлар куз келишини ҳам кутмасдан бу ўлкаларни биринчи бўлиб тарк эта бошладилар. Улар жазирама ёзнинг авж палласида гала-гала бўлиб ёки алоҳида-алоҳида, кечаси ҳам, кундузи ҳам учиб кетаётгандилар, ҳали бола очиб чиқмаган тухумларини ҳам ташлаб борардилар, қотиб улгурмаган буйинларини зўрга чўзиб ёлвораётган, тумшукдан овқатланадиган полапонларига ҳам қарамай учгани-учган эдилар. Ҳаммадан кейин ҳатто ботқоқлик уккилари ҳам гумдон бўлди, тунлари уларнинг қув-қувлаши эшитилмай қолди...

Жониворлар тум-турақай бўлди...

Тўрт томонда аччиқ тугунини узоқ-узоқларга таратиб урмонлар аёвсиз ёнарди, асрий дарахтлар қаро ерга қулар, – улкан қайинлар бўронда қолгандек қасирлаб йиқиларди. Замбараклар ва миналарнинг бетиним зарбасидан, самодан ташланаётган бомбалардан, танклар ҳужумидан, танкларга отилаётган уқлардан қайнаб кетган замин тинимсиз тўлғонар, титраб-қақшарди... Портлашлардан тилка-пора бўлган сойлар қирғоқларидан чекиниб, ўзанида гоҳ унга, гоҳ сулга қайрилиб оқар, жарлик ва чуқурларни сувга тўлдирарди. Танклардан бири жонига қасд қилгандай, дала ўртасида тумшугини осмонга тик кўтарганча сув тула жарга мангуга ботди...

Буларнинг бари муқаррар равишда ҳар куни юз бериб турадиган одатий ҳол эди ва уни тўхтатишнинг иложи йўқ эди, сабаби бу жойда, зобитлар тили билан айтганда, фронтлар жанги борарди. Фронт фронтга ташланиб ётарди. Ҳар бир томондан тегишлича ғаним мудофаасини ёриб утиш, кескин ҳужум уюштириш, душманни ён-веридан ва ортидан туриб забт этиш, аскарларни бартараф қилиш талаб этиларди. Ҳар бир томон биринчи бўлиб ёриб утишни, биринчи бўлиб ҳужум уюштиришни ўзининг муқаррар вазифаси деб биларди...

Аммо бу мақсадни амалга ошириш ҳозиргача ҳеч кимнинг қўлидан келмаётганди. Ҳали-ҳануз гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли баланд келарди, кун ўтарди-тун ўтарди, тун ўтарди-кун ўтарди...

Вақт эса ўз азалий рафтори билан тўхташ нималигини билмасди. Ҳарбий театр деб аталадиган бу маконда кузгача ҳам на кундузи, на кечаси, на ёмғир остида, на дўл остида замбараклар ва милтиқлар овози тинмади... Уша йили қушлар ҳам қайтиб уз инларига келиб кўнмадилар, оёқости бўлган майсалар гулламадилар, уруғланолмадилар.

Айни пайтда бир-бирини ўзаро парчалаб ташлаш учун қарама-қарши турган фронтлар қошидаги штаблар шошилинч тарзда янги-янги тезкор режаларни ишлаб чиқардилар, йўқотишлар, улганлар ва жароҳатланганларнинг сони ҳақидаги махфий режаларни жўнагардилар, бу штаб ҳам, у штаб ҳам бир овоздан айнан бир нарсани – зарба салоҳиятини ошириш кераклигини исботлаш ҳаракатида эдилар ва шунинг учун бир хил тарзда ўзларининг Олий кўмондонларидан яна ва яна қўшимча аскар, янги техника, қурол-яроқлар жўнатишни сўрар эдилар: бир томон буни ҳаёт учун зарур буладиган

Ҳикояда ҳаёт ва ўлим, инсон ва олам, тақдир ва ирода борасида фалсафий мушоҳадалар, тимсоллар жуда кўп. Энг юксак ғоялар учун ҳам инсон қотилликка йўл қўйиши мумкинми?

Инсонларни тақдир жанг майдонига етаклаб келар экан, адибнинг сўзлари дилни ўртайди: наҳотки бу одамларнинг бари айнан шу бугун, айнан шу ерда улиш учун қачондир дунёга келган булсалар?

Уруш ҳақидаги мазкур ҳикоя урушнинг адолатли ёки адолатсизлиги ҳақида кўтаринки ташвиқотлардан холи, умуминсоний нуқтаи назардан туриб фикр юритади.

Аскар ўғлини урушга жўнатаётган она унга одам улдирмасликни тайинлайди: “Душманлар бизга ўлим келтиришмоқда, биз ҳам уларни улдирамиз! Кейин бу дунёда қандоқ бош кўтариб яшаймиз – ҳамманинг қўли қонга ботса, дунёда фақат қотиллар қолса?” Отаси эса душманни албатта улдириш кераклигини, акс ҳолда уни улдиришларини айтади, урушда одам улдириш бурч, ҳатто жасорат экани улуғланади.

Ҳикоя қаҳрамонининг ўлмаслиги, эҳтимол, ана шу шафқатсиз зиддиятни англаганидадир.

Таржимон.

янги кенгликларни забт этиш учун сўраса, иккинчи томон ана шу кенгликларни мудофаа қилиш учун сўрарди. Нима бўлмасин, у томонга ҳам, бу томонга ҳам заҳира кучлар етказилар, кучлар жангда адо булар ва яна янги кучлар жўнатиларди...

Айни вақтда уруш қонталаш қилган ёз ҳам тугаб борар, жанг қилаётган ҳар иккала томон учун ҳам тайёргарликнинг сўнгги муддатлари, сўнгги чегаралари кечаётганди, энди ёриб утиш лозим эди, замин узра тизгинсиз ҳужумлар талотупи узининг авж палласига кириши керак эди...

Бу қонга қоришган саҳнага, қон сачрамаган фақат кўкда қуёшгина қолган талотупга, қушлар ҳам тарк этган бу ўлкаларга тақдир ўша замонлар кўплаб одамларни изиллатиб ҳайдаб келар эдики, гўё бу одамлар, эҳтимол, айнан ана шу қисматларни ҳал қилаётган ҳодиса учун, шу йилнинг шу кунда шу жойда бўлиш учун қачонлардир дунёга келгандай эдилар.

Шундай одамларнинг бири ўзи билмаган ҳолда шу ёққа келарди. Волга бўйидаги жазирама Олдосиёдан, яъни Саратов шаҳридан йўлга чиққан ҳарбий эшелонда келарди у. Эшелондагиларнинг ҳаммаси урушга кетаётганини тушунарди, албатта. Аммо айнан қаёққа, қайси фронтга, жабҳанинг қайси қисмига кетаётганини билмас эдилар. Буни фақат Олий қўмондонлик билиши мумкин, аскарнинг иши — қайга ҳайдаса, ўша ёққа кетавериш... Шивир-шивирларга қараганда, йўналиш Москов томонга олинган ва ундан нарёғи аён — фронт. Аслида ҳам шундай бўлиб чиқди. Шундай ҳаракатланиш бўлишини олдиндан айтиб бериш унчалик қийин эмасди.

Саратовдан кунботарда чиқишди, диққинафас тунни ўтказганларидан сўнг, жазирамаси куйдирган, ёз бўйи жонга теккан Волгабўйи саҳролари ортда қолиб, гоҳ яқиндан, гоҳ темир йўлларнинг туташган ерларидан яйловлар ва ям-яшил ўрмонлар кузга ташлана бошлади, қараб туймайсан — худди қадимги суратларнинг узгинаси. Аскарлар ва ўқотар қуроллар билан тирбанд иссиқ хоналарнинг очиқ эшикларидан салқин шабада ҳам сезиларли эса бошлади. Ўрмонлар яқинлашиб келарди.

— Қара, нақадар гузал ўрмонлар! Россия кўринмоқда, онажонимиз — Россия! — аскарлар гўё узлари россиялик эмасдай, қайсидир узоқ ерлардан кириб келаётгандай, бир-бирларига сўз қотишарди.

Аскарлар орасида биттаси жуда ҳам ёш эди, кўринишидан бўш-баёвгина, аскарлик кийими худди отасиникини кийиб олган усмирдай осилиб турарди, — Сергей Воронцов ёки, уни взводда аташганидай, Сергей, руҳоний, яъни Сергей ота. Айтиш керакки, йигитча бир марта Худони тилга олганди, Худо — бу сифиниладиган санам эмас, у — ҳодиса, дегандай бўлувди, ҳодиса нима-ю, унинг шарҳи ҳоли қандайлиги ҳақидаги йигитнинг гапини ҳеч ким тушунмади, аммо йигитчани черковчасига Сергей ҳамда руҳоний деб атай бошлашларига шунинг ўзи етарли булди. Аскарлар уз қочиримларидан узлари завқланардилар — йигитчанинг ёши бор-йўғи ўн тўққизда эди. Бу маҳмадананинг устидан кулиб олишса, нима бўпти?! Унинг ўзи ҳам бунга хафа бўлмасди. Бу Сергей соатлаб вагон эшиклари олдида, кўндаланг дастакка суянганча турар, йулакда ҳаммадан ҳам куп уралашиб юрарди. Бошқалар қарта уйнашар, кимдадир вокзалдаги кечаги кузатувлардан қолган ичкилик ҳам сақланиб қолган экан, одатдагидай, йўлдаги мажбурий бекорчиликдан зериккан йўловчилар шовқини ва ғилдиракларнинг тақ-туқи оҳангида ҳар хил олатасир суҳбатлар қуришарди, бошқалар қушиқ айтишар — йўлнинг маромида уз овозларига қулоқ тутишарди, уни, Сергейни, тинимсиз эшик ўзига чорлар, йўлда юз кўрсатиб ўтаётган янги манзилларни кўргиси келарди. У ҳаммадан кўпроқ ташқарига боқар, болалардай қизиқиб томоша қилар — бу азалий рус ерларига Сергей илк бор келаётганди. Тўғри, мактабни битиргач, унинг Москвага ўқишга бориш орузи бор эди, аммо энди бу орзулар барҳам топди, поезд уни урушга томон олиб кетаяпти. Ҳозирча ҳаёт эшелонда, тақ-туқ овозларига, темир чойгумни кўтарганча бекатларда иссиқ сув излаб чопишларда, аскарлик насибасини чайнаб-ютишларда, алқисса, Волга бўйидаги ҳарбий лагердаги уч ойлик машқлардан сўнг йўл таассуротларини янгилашларда кечарди. Ҳар гал, ғайриодатий, аввал кўрилмаган, гарчи кўрганлар бўлса ҳам улар учун эътиборсиздек туюлса-да, Сергейга ажабтовур бўлиб кўринганда, у, ёнида

турганлардан бирининг енгидан тортиб, турткиларди: ана, уни қара! Қарашса, темир йўлга эгилган, кесиб ташлаш керак булган қандайдир дарахт, қамишлар орасидаги сокин кул буларди. ёки, ана, қандайдир девона нима учундир сигирни ì eî eá áí ðãðãe — àèèáí , -ààáí áí ç áúèèá èãò- à. Aëð ôî í î í àà çãáí ä ýùèí èää î ñî í í àà áúé ÷úçãáí úòáóðãáí î èî á î àø ьала бўлиб осмонга урлаб турибди. Сергей буларнинг барини тушунтирди, хикоя қиларди, осмонга урлаётган ì àø ьала ўз-ўзича ёниб турибди, бу орткича газни чиқариб юбориш учун зарур; отаси ишлаган ерда, нефт қазиб чиқарадиган қудуқда ҳам худди шундай машъалали қувур буларди. Зим-зиё қиш тунларида, қор ёғаётганда у жуда чиройли кўринарди — юқорида машъала ёнар, қор учқунлари олов билан уйнашиб айланар, тирик олов гўё осмонга интиларди. Янги йилда, баъзи-баъзида, онаси ва сингиллари билан машъалани кўргани боришарди, бир-бирларининг қўлларини ушлаганча, ғирчиллатиб қор босиб юришарди. Уйга қайтганларида, ичкарининг иссиғи жонга бошқача ором бахш этарди, болалар шеърлар ўқир, оналари ширинликлар пишириб берар, қорхонанинг талабчан ҳисобчиси бўлмиш оталари ҳам қувнар эди. Бу руҳоний бола жуда галати-я, ҳеч нимани тушунмайди, бошқалар унинг устидан кулгани-кулган — нуқул шеърлар, ширинликлардан гапирди... Ахир, ҳой, ҳардамхаёл, қаёққа кетаётганини биласанми — фронтга, урушга-я!..

Туташ бекатларнинг биридан утаркан, поезд бир қадар ҳаракатини секинлатди; гира-шира қоронғилик туша бошлаганди. Сергей ҳамманинг диққатини бомба тушиб кўйган, ва эҳтимол, шунинг учун захира йўлга ўтказиб қўйилган составга қаратди. Унинг паровози мажақланиб кетган ва вагонлари вайрона, шикастланган эди. Ҳеч ким бирор сўз демади, аммо, албатта, ҳар ким бу поездга қай тарзда бомба ёғилгани, поезд ўт ичида қолгани, фашист самолётлари қузғундай ёпирилгани, оқибатда, вагонларда нималар булганини ўзича тасаввур қилди. Қанча одам улган, қанчаси пастга сакраган, яна қанчаси жизганак бўлиб кўйгандир? Бу урушнинг улар дуч келган дастлабки белгиси эди. Қабристондагидай жимгина учрашдилар ва қоронғуликда сокингина тарқалдилар. Қулчилик аскарлар маҳоркали сигареталарини тутатганча, оғир сукутга ботдилар.

Бироқ йўлда қизиқ бир воқеа ҳам юз берди. Сергей яна кимнингдир енгидан тортиб, гап қотганди, ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди:

— Қара! Кўряпсанми, бу ерда қудуқлар қанақа чиройли, анави усти ёпик қудуққа қара, уймакор нақшлар билан безатилган, бўёқ берилган! Нақадар гузал-а!

Унинг бу гапини қитмирона киноялар билан қаршилашди:

— Сен қудуққа қарама, “нақшли-безакли” эмиш! Урушга кетяпсан, ахир. Сен қудуқдан сув олаётган анави жононга қара. Ўзиям қорачадан келган экан. Қудуқни гапирасан-а! Эҳ, роҳиббачча, сенинг ўрнингда бўлганимда, ҳозир эшелондан сакраб тушиб қолардим, фақат қочоқликда айбашларидан кўрқаман-да!

Гуррос кулгу кутарилди.

Шуниси ҳам борки, аслида унинг шундоқлигини — ландовурлиги, мўмин-қобиллиги, болафёълигини одамлар тезда сезиб олишди, — худо бўйдан сиқмаган бўлса-да, қараш керак бўлмаган томонга қарайди, қомати ҳам келишган, елкалари ҳам кенгишигина, фикрлаши ҳам жойида, тўғри, Сергейнинг кўп томондан ҳали ғўрлиги, уятчану тортинчоқлиги ҳам рост. Унинг ўзи ҳам гоҳ бу ҳақда қисиниб ўйлайди, шундай пайтларда тортинчоқликни унутиб, бирданига дадиллашади. Аёллар билан тезда тил топишиб кетадиган ўртоқларига қараб ҳавас қилади. Севги ҳиди келиб турган бир воқеа рўй берган эди, мана, у ҳам кунгилсиз тугади.

Кеча вокзалда, поездга ўтиришда ҳам галати воқеа юз берди, балким бу қизиқдир, балким қизиқмасдир... Бутун йўл давомида эслаб кетди, сира миясидан ҳам кетай демайди. Ҳаммасига яна шу сабаб: одамлар унинг шунақалигини, содда-баёвлигини, ландовурлигини дарров билиб олишади, вассалом...

Гап шундаки, уларнинг қисми жўнаши кераклигини кутилмаганда, шошилинч, тонг-сахарда эълон қилишди. Нега бу қадар шошилинч жўнаш кераклигини айтиш қийин, аммо буйруқ шунақа бўлди. Шошилинч тарзда жўнаш тараддуди кўрилди. Аскарлар тезда шаҳар теварагидаги лагердан рота-

рота булиб, пиёда йулга чиқишди ва Саратовнинг чекка кўчалари орқали станцияга қараб йул олишди. Жўнаётганларнинг кўпчилиги асли армияга чақирилган саратовликлар эди. Кўчалардан ўтиб боришаркан, уларнинг аъзилари ўзлари яшаган ётоқхона ва уйларнинг деразалари ёнига, кечагина ўзлари ишда бўлган фабрикаларнинг дарвозалари олдига яқин боришга ҳаракат қилардилар. Бу ердан қандай қилиб жимгина ўтиб бўларди? Ҳаммаси шундай бошланди. Албатта, ҳеч ким сафдан ажралиб чиқишни хаёлига келтирмаганди, командирлар ҳам бунга йул қўймасдилар. Аммо қариндошлари билан хайрлашиб қолиш мақсадида ёз бўлгани учун ланг очиб қўйилган деразаларга қараб бақирганлар ҳам бўлди. Ёки йўловчиларни чақириб, салом айтиб қўйишларини тайинлашарди. Ҳовли чангитиб юрган болалар ҳам ҳар томондан тўпланиб, бир-бирига навбат бермай, чуғурлашиб келишарди: “Аскарлар кетишяпти! Қизил аскарлар урушга кетишяпти!» Бу ёқда аёллар — хотин-халажлар, опа-сингиллар, кўни-қўшнилар! Уларнинг ҳаммаси, гўё шу кўни кутиб тургандай, қай алфозда бўлсалар, шундайлигича кўчага югуришди — кимдир калишда, бошқаси буткул оёқяланг, кимдир, соч ювиб турган, шекилли, бошига ҳўл сочиқни ёпганча йулга чиққан, биров гижим қўйлақда аскарларга эргашган. Улар сафда этиклари билан гурсиллатиб ер тегиб бораётган аскардан қолмасликка уринар, урушга кетаётган йигитларга йул олдидан “сафарлари” бехатар бўлсин деб тилак тилашар эди, бамисоли айни соатда бу аскарларнинг барчаси бу аёллар учун қондош, жондош бўлиб қолгандай; улар югуришар ва бирин-кетин, тинмай аскарларга тезроқ ғалаба билан уйга, Саратовга, Волга буйига, жонажон юртларига қайтишлари зарурлигини эслатишарди. Аллақандай шўринг кургур бева йиглар ва: “Сталинга шон-шарафлар! Сталинга шон-шарафлар!” — деб қичқириб борарди. Кейин, станцияга яқинлашган сари аёллар изиллай бошлашди, айрилиқ олдидан ўзлари ҳақида, ўз фожиалари ва тақдирлари ҳақида, шўрлари қуриётгани ҳақида эслаб қолишди. Зеро, улар фронтга, эҳтимол, абадий айрилиқ сари кетаётган эрлари, фарзандлари учун дод солсалар арзирди, чунки уларнинг бундан кейинги ҳаётлари энди батамом урушга қурбонлик келтирилаётган эди, улар энди муқаррар равишда умрбод бева бўлиб қолаётган эдилар...

— Қани, етар, аёллар, бақирини бас қилинглр! Ҳаракатга халақит берманглр! Тарқалинглр!

Аммо ҳеч бир илтимос ва кўмондонларнинг жиддий буйруғи уларга таъсир этмасди. Улар бир зайлда юриб боришарди — аскарлар сафда ва уларнинг ён-атрофида шошилиб югураётган хотин-халажлар ва болалар, улар Саратовнинг қинғир-қийшиқ қирғоқбўйи кўчаларидан гоҳ юқори кўтарилиб, гоҳ қуйи иниб боришарди. Қадам-бақадам Волга ортда қолмоқда эди...

Сергий сира айрилиш бу қадар оғир бўлади, деб ўйламаганди, у умрида биринчи марта одамлар кўз унгида хайрлашаётганиди. Гарчанд ёнида бораётган аскарлар сингари ўзини дадил тутишга уринса-да, кўзи тушган ҳар бир одамга жилмайиб қарашга ҳаракат қилар, ҳечқиси йўқ, уддалаймиз, дегандай қўл силкирди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас! Уни кўпроқ куйинтираётган нарса — яқинлари билан хайрлаша олмади — ота-онаси кексайиб қолган эдилар, Сергий уларнинг кенжа фарзандлари эди. Катта опаси Қозоғистонда, Хитой чегарасидаги қандайдир чегарачилар қўналғасида яшарди, кичик синглиси — Вероника шу ерда, Саратовда туради, эри фронтга кетган, тирикми—йўқми, номаълум, Верониканинг ёшгина боласи бор, ўзи ишга кетади, гўдакка охири пайтларда барвақт мункилаб қолган онаси қарайди, отаси — бутун умри давомида Волгабуйидаги нефть қазиб чиқарувчи корхоналарда идора ходими бўлиб ишлаган Николай Иванович Воронцов — анчадан бери бетоб бўлиб, касалхонада ётган эди. Буларнинг барчаси ҳақида Вероника шаҳар ташқарисидagi аскарларга ҳарбий бурчни адо этишга доир сабоқ берилаётган лагерга, Сергий хизмат қилаётган ҳарбий қисмнинг дала почтасига ёзган эди. Ҳатто яқин қариндошларга ҳам лагерга ташриф буюришга рухсат этилмас эди, шунинг учун Вероника ўз мактубларида бошларига тушган ҳамма ташвишларни ёзар, ҳамма ерга — ишга, уйга ва касалхонага улгуриш тобора қийинлашаётганини ёзганди. Вероника ҳамиша меҳрибон қиз бўлган, у ҳамма нарсдан хабардор, ҳамма учун кўюнчак. У синглисини очиқ чехралиги, ҳақгўйлиги, ҳамма нарсани

борича ёзгани учун ҳам яхши кўрарди. Бироқ Сергей синглизининг сўнгги хатига жавоб бермади, бундан кейин ҳам жавоб бериш-бермаслигини ҳам билмайди, хат унга жуда ёмон таъсир қилганди. Синглизининг бу сўнгги мактуби унда галати, қандайдир нохуш тўйгулар пайдо қилди. Верониканинг ёзишича, еттинчи синфда ўқиб юрганида унинг собиқ синфдоши Наташка Коминтерн ҳақида, Испанияда коминтернчи жангариларнинг ишчи-деҳқонлар бахт-саодати учун курашгани ҳақида шеърлар ёзган ва уларни Московга жўнатган, Москвадан миннатдорчилик хати олган, хатни ҳаммага ўқиб куз-куз қилган бу гап ҳаммага маълум бўлгач, мактабда ҳамма уни “коминтерка” деб атайдиган бўлган, ҳа-ҳа, ана шу курашчан ва чўрткесар Наташка-коминтерка ҳозир жамоатчилик фаолига айланган, йиғилишларда нутқ сўзлайди, ҳамма уни билади ва у ҳам ҳаммани билади. Айнан уша пайтда, уруш бошланиши олдидан, баҳорда бир воқеа юз берди. Бир кун Вероника Наташка билан мактабда уюштирилган кечада рақсга тушди. Қизнинг ўзи Сергейни рақсга тортди, у дераза олдида рақсга тушаётганларни кузатиб турган эди, Наташка бирдан ўз жуфтини қолдириб, унга томон келди ва йигитни дадил қулидан тортқилади: “Кетдик, Серёжа, ҳаммадан ҳам сен билан рақс тушгим келяпти!” Гарчанд қиз бор-йўғи унинг елкасидан келса-да, етакчисига эргашган пионер сингари йигитга итоат этди. Бу қизда бунча ўктамлик қаерда пайдо бўлди экан? Шу таклифни кутиб тургандай йигитга ташланди, Сергей бир зум гангиб қолди. Улар рақс тушаётган оломон ичига сингиб кетишди. Ҳаммаси айнан шу ердан бошланди.

Сергий аллақандай ширин азоб ичида қолди – мусиқа ва рақслардан боши айланди, гўё раққос ва раққосалар вужудларидан кўзга кўринмас бир оташ уфураётгандай эди, эҳтироси жўш уриб, юраги қушдай типирчиларди. Айни пайтда рақсга тушувчиларнинг гавжумлигининг тортинар, бу оломондан қочиб, ва яна Наташка билан одамлар етмайдиган юксакликка, осмонга учиб чиқишни, уни бағрига босганча, яна юқорироққа учгиси келарди. Наташка-коминтерка шундай нафис айланардики, гўё у чармдан ясалгандай эгиловчан, енгил эди. Йигитни ҳайратга солган нарса яна шу бўлдики ундаги тортинчоқлик қаёққадир йўқолган, унинг ўрнини узаро яқинлик эгаллаганди – юраги тинмай дук-дук қиллар, бу дупурлашни жиловлашнинг имкони йўқ эди. Бу тўйғу уни тобора чуқурроқ камраб оларкан, гарчанд яқин турган бўлса-да, қизнинг чўғдай ёниб турган юзини пайқай олмасди ва ҳаяжон босиб, нималар бўлаётганига ақли етмасди. Фақат қиз тўсатдан: “Биламан, Серёжка, сен мени севасан, сен мен билан бўлишни орзу қиласан!” – деганидан сўнггина, Сергей унинг тик қараб турган кўзларини ва атайин яқинлашган чеҳрасини кўрди.

Сергий жуда хижолат бўлди, у буни қутмаган, ишнинг бундай тус олишини тасаввур қилмаганди. Яхшиямки, ўзини йўқотиб қўймади, суръатни пасайтирмай, айланишда давом этди. Бирор нима деб жавоб беришни, бошқа йигитларга ўхшаб шарттаки, ошқора бирор гапни айтиб юборгиси келди – улар айтганда, нафаси ичига тушиб кетади, Сергей айтса, ҳаммаси жиддий бўлиб эшитилади. Аввал бу ҳақда, сени қанчалик севишим ҳақида ўйламаганман, аммо сен менга ёқасан, жуда ёқасан, демоқчи бўлди. Бироқ Наташка, буни билгандай, ташаббусни яна уз қулига олди, унинг гапини бошқача шаклда айтиб қўя қолди: “Жавоб берма, Серёжа, айтишга уринма! Ҳазиллашдим, – қиз мусиқа маромида айлана туриб, бошини чайқаганча сўз қотди, – мен сени яққол кўриб турибман, нима демоқчилигинингни биламан”. Наташка рақсга тушаётганларнинг бир четида тўхтади, ҳаммага эшиттириб гапирди: “Мен ҳаммани яққол кўриб тураман, кимнинг нималар ҳақида ўйлаётганини биламан. Райкомда мени ҳушёр ташвиқотчи-комсомол қизсан, дейишади. Сени ҳам кўриб турибман. Сен мени севасан ва яқинда бу ҳақда менга ўзинг айтасан! Сен, ахир, ҳамиша шунақасан. Бошқаларга ўхшамайсан. Узоқ ўйлайсан. Оҳ, жуда узоқ ўйлайсан! Сен то ҳаракат қилгунча.. Мен ҳаммасини биламан. Сен ҳали қизларни упиб ҳам кўрмагансан! Шундайми? Ҳа, бу аниқ! Яшириб утирма! Мен кўзларингдан кўриб турибман! Мен сени биламан. Мен ҳаммасини биламан. Яқинда ҳамма сенга осила бошлайди! Бу қандай ажойиб! Аммо, сен менга қара! Мен биринчиман! Сен меники бўласан!” Улар яна рақсга туша бошлашди. Наташка жим бўлай демасди. “Ҳамма ерга бирга борамиз, – дерди у. – Мен йиғилишларда нутқ сўзлайман, сен бу ҳақда газеталарга ёзасан, журналист бўласан. Сен яхши ёзасан, буни ҳам биламан.

Тушунасанми ўзи — мен жанговар қизман, зўр нутқлар сўзлайман, сен эса жуда ақллисан, менга айнан шунақаси керак. Тушундингми?»

Ана шунақа гаплар, бу ҳазилмиди ёки чинмиди, бу ҳақда уйлаб куриш керакмиди ёки буткул унутиш зарурмиди, Сергей буни билмади, аммо у уша кеча ухлай олмади, эрталабгача гўё уни электр токи ургандай тўлғониб чиқди. Кейин у қизга дарҳол хат ёзишга қарор қилди-ю, сўнг хатни ҳам йиртиб ташлади. Жиддий ёзишнинг урни эмасди, шунчаки, кўнгилушлик учун, қизга эрқаланиш илинжида ёзишнинг Сергейга қизиғи йўқ. Анча кўнлар ўтди, у бироз тинчланди. Кейинчалик, мактабни тугатганларидан сўнг, Сергей пединститутга кириш ҳаракатида бўлган, уруш аллақачон бошланган пайтларда, улар икки марта йўл-йўлакай учрашиб қолдилар, аммо энди унақа гаплардан дарак йўқ эди, эса қоларли бирор гап бўлмади, муҳаббат ҳақида-ку, бир оғиз ҳам гаплашишмади. Ҳар гал Сергей ушанда, рақс пайтида бошланган гапга қайтишларини интиқланиб кутди. Аммо на ўзи гап бошлади, на қиз бирор оғиз сўз қотди. Уша воқеани буткул унутиш тўғрироқ бўларди, аммо бу ёқда ҳарбийга чақирув қоғози келиб қолди-ю, ҳаммаси тескарига айланди. Сергей ўзини хотиржамликка, унутишга кўндирилмади, қиз яшайдиган кўп қаватли уй томонга юрди, эзилиб, ҳаяжонланиб, кетайми-қолайми деган истаклар ўртасида чилпарчин бўлиб, қиз келгунича кутди — қиз уйга қайтарди. Ҳамма нарса қандайдир оддийроқ кечди. Гулхан учганида шундай булади. Учқуни бор, аммо олов алангаланиши учун қуруқ шохчаларни топиб қалаш керак. Сергей ҳарбийга кетаётганлигини ва у билан хайрлашгани келганини айтди. Қиз буни буткул хотиржам эшитди, энди ҳамма фронтга кетаётганини, сафарбарлик бошланганини, ҳозир эса шошиб турганини, ишлари кўплигини, аммо унга, албатта, хат ёзишини айтди. Тезроқ дала почтасининг манзилини хабар қилса бўлди. Сергейни шу гап ҳам қувонтириб юборди, гўёки у худди шу учун — ёзишма ҳақида келишиб олиш учун келгандай эди. Албатта, хатда кўп нарсани ёзса булади, қуз-қузга тушиб турганда айтиб бўлмайдиган гапларни ҳам мактубда ёзиш мумкин. Хатда кўпинча тик қараб айтишга юрак ботинмайдиган гапларни ҳам битиш мумкин. Бироқ Сергей ўз хатларига, у кетма-кет учта хат ёзганди, ваъда қилинган жавобларни олмади, бирорта ҳам жавоб хати келмади, холбуки у интиқланиб қиздан хат кутди, хаёлида турли ибораларни, қизнинг келиши керак бўлган хатларига жавоб бўлиши мумкин бўлган фикрларни пишитиб юрди. Аскарликнинг тинкақуригар ташвишлари ичида қиздан жавоб олиш борасидаги умидлари тамоман суниб бўлганди. Сингилчаси Вероника, қай ердан била қолди экан, Наташа-коминтерка эрга тегаётганлигини, аниқ биладиган одамларнинг айтишича, куёв ундан анча катта ёшдалигини, бир йил аввал хотини ўлганини, фронтдан қолиш учун брони бор киши эканини айтибди. Наташа бева қолишни истамасди. Хат давомиде Вероника шундай ёзганди: «Серёжа, жонажон акажоним, бу хабардан эзилиб юрма. Мен сени яхши биламан, ҳар хил романларни ўқийвериб, ҳамма нарсага китоб варағидан қарайдиган бўлиб қолгансан, уйлаб ичингни қизитасан. Бунақа қилмагин, ака. Тушунасанми, сен бошқачасан, у эса буткул бошқача. Сизлар бошдан-оёқ бошқа-бошқа одамсиз. Қизни ҳам узингча қоралама, эрга тегишни истаган бўлса, бу унинг иши. Сизлар бир-бирингизга мос эмас эдинглар. Менга ишон. Уйга тирик ва саломат келақолсанг эди, бу уруш тезроқ тугай қолсайди, сенинг бахтли бўлишингга ва ажойиб қизларнинг биттаси сен билан бахтиёр бўлишига жуда ишонаман... Серёжа, бунга шунчалар ишонарқинман! Фақат эзилма, жоним акам. Тезроқ ёнимизга, уйга қайт... Бу уруш тезроқ тугасин, тезроқ... Ана шунақа хат. Ҳа, ростини айтганда, у ва Наташка-коминтерканинг ўртасида кейинчалик кўюниб қоладиган айтарлик ҳеч нарса бўлмаган. Аммо синглиси уни ҳар ҳолда тинчлантириб қўйишга қарор қилганди.

Энди бу Наташка билан юз берган ўнғайсиз воқеа унинг учун хира тортган тушдай, ўтган ўн тўққиз йиллик ҳаётининг ўтган қисмидаги унутилган сабоқ сингари ортда қолганди. У урушга кетаётган шу ҳислар билан йўлга отланганди, жўнаб кетар экан, у ўзини-ўзи тушунмас, қалбида ҳам айрилиқдан ачиниш, ҳам мурғак қалби ишонишга тайёр бўлган тушуниксиз ҳислардан халос бўлиш, тозаланишга ўхшаш мураккаб туйғулар жўш урарди. У энди ўз болалиги ўтган шаҳардан аскарлар билан сафланиб, йўл-йўлакай эргашиб чопаётган аёллар ва болалар қуршовида тўппа-тўғри урушга кетаётганди. Бу одамлар орасида синглиси Верониканинг йўқлигидан афсусланди, агар уларнинг

шошилинч фронтга кетишларини эшитганда, у, албатта, нима қилиб бўлса ҳам, қуришиб, хайрлашиб қолиш учун чиқарди.

Аммо, ҳамма вақт ҳам айтишади-ку: дунё муъжизага тула. Эҳтимол, бу айнан ушандай бир воқеа эди – тақдир йигитнинг қузатувчилар орасида сингисининг йўқлиги туфайли ҳувиллаган қалбини буткул бошқача, қутилмаган бир тарзда тўлдирди. Аммо бу ҳақда кейинроқ, йўлга тушганларидан сўнг, вагонларга жойлашиб олиб, нафасини ростлагач, уйлади.

Улар ҳали вокзал томонга пиёда кетаётганларида аскарлар томон талпиниб келаётган аёллар орасида бир лўли қиз кўриниб қолди. Унинг қаёқдан келиб қолгани ёлғиз худога аён, тўғри, ёзда Саратовда лўлилар ҳар доим ҳам сероб буларди. Бу лўли ўзининг қорамағиз афт-ангори, югурганида шақирлайдиган, силкина-силкина осилиб турган мис сирғалари, очиқ елкасида сирғалган ёрқин рўмоли ва деярли ерга тегиб-тегмай бораётган юбкаси билан қузга ташланар эди. Нима қипти, лўли барибир лўли-да! Қучадаги одамларнинг талотупи ва ҳаракатиға ҳамоҳанг ҳолда, у ҳам сафнинг ёнида борар, ниманидир имо-ишора қилиб кўрсатар, бақирар эди, гуё сафдагилар орасида кимнидир излаётгандай эди. Унга жавобан аскарлар елка қисиб, бир-бириларига куз солар, ёнларидагини турткилардилар, қара, лўли қиз сени сўроқлаётгандир. Сафда бораётганлардан бири ўзини тикиштирди:

– Ҳой, лўли қиз, ҳой, бечора, мен бу ерданман! Эшитяпсанми? Ахир, бу менман! Сен фол очиш учун мени қидиряпсанми? – Аскар лўли қизнинг жавобидан ҳайрон бўлди, ҳа, бир кун келса, сенга ҳам фол очарман, ҳозир эса менга ким керак бўлса, уни ўзим топиб оламан. Ажабо – у нима деган бўлса, шундай бўлди.

Ҳаракатга қушилган лўли қиз, кўп ўтмай, эҳтимол, худо берган ички сезгиси биланми, балки, уз қалбининг амри биланми, излаган одамини топди. Сафда қадам ташлаб бораётганларни ҳайрон қолдирган ва қийқириққа сабаб бўлган нарса шу эдики, лўли қизнинг танлагани Сергей бўлиб чиқди. Нимага айнан у? Нима учун лўли қиз, қаторда югура-югура, айнан унга, Сергейга мурожаат қилди:

– Эшит, йигит! Эшит, жувонмард, ҳой сен, қорақошлигим, четроққа чик, қўлингни узат, сафаринг олдидан бир фол очиб қўяман, бахтингдан очаман!

Сергий қаторда четдан учинчи бўлиб турганди. Аммо гап унинг қай ерда турганида ҳам эмасди, гап шунда эдики, у сира қутилмаган бунақа вазиятда нима қилиш кераклигини билмасди. Аввал ҳеч бунақасига дуч келмаган, шу пайтгача ҳали ҳеч ким унга фол очмаган эди, оилада ҳам ҳаммалари бунақа сеҳру жодулардан йироқ эдилар – отаси ҳам ҳеч қанақанги қарталарга ишонмас, онаси бўлса ҳар хил ирим-сиримларга беътибор эди, энди эса қайдандир бу лўли қиз чиқиб қолди.

– Керакмас! Мен фол очтиришни истамайман! – у қизга баланд овозда бақирди, кулимсираб, елка қисди, ўзининг рад қилганидан хижолат бўлди, кечирим сўраш кераклигини тушунса-да, нега ва нима учун хижолат бўлиш лозимлигини билолмади, бу ёқда эса сафдошлари қитиқ патига тега бошладилар – мана, қаранглар, лўли қиз кимга фол қуришни билади, руҳонийимизни танлади. Бошқа, кимни танласин? Ахир, бу йигитча, Худога ишонади, айнан унга фол очиш керак!

Аммо лўли қиз билганидан қолмади:

– Менга қара, йигитча, бош тортма – бу тақдир!

Саф четида бораётганлардан кимдир қизга айтиб қўйди:

– Унинг исми Сергей.

– Сергей? Ай, Сергей, азизим, ҳой қорақошлигим! Мен сенга гапиряпман – бу қисмат, бош тортма, Сергей, сен ҳали жуда ёшсан, сенинг тақдирингни айтиб бераман! Чин кунгилдан айтаман. Нима бўлса, ҳаммасини айтаман!

Бироқ шу ерга келганда қайсидир бир далли аскар шовқин кўтарди:

– Ҳой, лўли қиз, халақит берма! Қурмаяпсанми – урушга кетяпмиз.

– Халақит бермайман, йигитлар, мен фақат кафтларига бир қарайман, юриб кетаётиб бир қарасам, бўлди!

– Бас қил, ҳой, жонга тегдинг, халақит берма, сенга айтаяпмиз! Лўли қиз

ёш эмасди, аммо унчалик қари ҳам эмасди. Сергейга шундай туюлдики, унинг чехрасида лүлиларча одатий маккороналикдан асар ҳам йўқ эди, аксинча — худди синглиси Верониканинг чехрасидагидай очикқозлилиқ, меҳрибонлик барқ уриб турарди. Вероника доим кимгадир яхшилиқ қилиш пайида бўлади, шунинг учун бир нафас тиним билмайди. Ҳа, бу лүли қиз Вероникага жуда ўхшаб кетарди — кўзларидан, тўғрироғи, кўз қарашларидан у Вероникани эслатар, Сергейнинг назарида, айниқса лүли қизнинг: “Сенга сингил сифатида айтаман. Аксига айтаётган сингилдай айтаман!» — дегани унинг юрагига жиз этиб тегди.

Лүли қиз қайдадир оломон орасида аралашиб, кўздан пана бўлганда, Сергей ўзидан ўксинди, қизга ичи ачиди, жавоб қайтарса бўларди, нега у бу қадар уятчан яралди экан-а. Чакки бўлди-да.

Айни пайтда улар станцияга етиб қолган эдилар, сафма-саф кириб келдилар, рота кетидан рота, взвод кетидан взвод станцияга кирди, атрофда аскарлар ортидан келган саратовликлар тўда-тўда бўлиб, бақир-чақир, шовқин-сурон қилишарди. Эшелон аллақачон йўлда турар, товар вагонларнинг эшиклари аскарларни ўтқозиш учун ланг очиб қўйилганди. Узундан-узун поезднинг вагонлари куп, охири куринмасди. Ана шу вагонларда фронтга кетиш керак эди.

Сафаролди талотўпи бошланди, қайси взвод қайси вагонга киришини тақсимлашар, аскарлар поезд ёқалаб шовқин-сурон билан у ёқ-бу ёққа юришар, аёллар ва болалар оёқ остида ўралашарди, уларни ҳеч бир куч қувиб юборолмасди.

Поездга жойлаш анча узоқ давом этди. Перронда ҳам иссиқ, ҳам тиқилинч эди. Поездга чиқиш учун навбатини кута-кута Сергей лүли қизни унутаёзган эди, қиз яна одамлар орасида пайдо бўлди. Қиз бало экан, барибир Сергейни топди:

— Ҳой, Сергей! Мен сенинг изингдан келганман, Сергей! Йўқ, дема, йигитча, менга, лүли қизга қўлоқ сол. Тақдир йўл олдидан сенга фол очишимни бюоряпти. Рад қилма, урушга жўнаяпсан, қисматингни билиб кет.

Сергей ҳатто севиниб кетди:

— Яхши. Фол оча қол, агар, айтганингдай, бу шунчалик зарур бўлса, — Сергей юкхалтасини оёғи олдига қўйиб, автоматини елкасига осиб олди-да, қизга қўлини, унг кафтини узатди.

Мана шундай, жўнаш олдидан, взводдошлари қуршовида уша оламшумул фол очиш юз берди. Лүли қиз кафтдаги чизиқларни диққат билан кузатар, нималарнидир шивирлар, лаблари қимтинган ҳолда, бош чайқарди:

— Ҳой, тўхта! Буюк жанг бўлади, ҳали ҳеч ким қўрмаган, ҳеч ким эшитмаган жанг. Эҳ, қисмат, қисмат! Қон сачрамаган фақат осмондаги қуёш қолади, тулпор чавандозсиз йўртиб кетади, — у ҳеч кимга ҳам қарамасдан сузларди, кейин Сергейнинг кузларига тик қараганча, қўшиб қўйди, — тушуниксиз бир ишқни бошдан кечиргансан. У сенга беҳуда ғам келтирган. Сен жуда бокирасан, ёзилмаган оқ қоғоздай тозасан.

Шу ерга келганда теварақдаги қизиқсиниб турган аскарлар дарҳол киноя қилишга тушишди:

— Аниқ, бу бокирамит ошиқ бўлган, аммо ҳеч нарса чиқмаган!

— Ҳеч бало бўлмаган! — бошқа бир аскар ясама тарафкашлиқ билан гап ташлади. — Сизларга фақат тиш қайраш бўлса. Бу руҳоний йигитчамиз азоб чеккан, куришиб турибдики, айбсиз азобланган, уни шу қўйга солган қиз тушмагур жуфтакни ростлаган! Бу эса, мана, бокиралигича қолиб кетаверган!

— Уларга қўлоқ солма, йигитча, мени эшит, — лүли қиз уни ўзига қаратди.

— Энди чап қўлингни узат ва фақат менга қўлоқ бер.

Сергейнинг чап кафтини ўрганар экан, лүли қиз жиддийлашди, бир лаҳза сукут сақлаб турди-да, сунг тантанали равишда эълон қилди:

— Сен ўлмайсан! Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим! Юрагим айтиб турган эди. Мана, кўр — сен ўлмас инсонсан! Сенинг юлдузинг шунақа! Билган эканман! Шунинг учун ортингдан келаётган эдим!

Теварақдаги одамлар гимирлаб қолишди. Айни пайтда Сергей ҳеч бир маъносиз жилмайди, у нима қилишини билмасди — хурсанд бўлсинми ёки илтифот билан таъзим қилсинми, кулсинми? Энди қўлини тортиб оламан деб

турувди, битта Кузьмин деган кимса гапга аралашди. Шунақа бир бачкана, майдагап эркак бор эди, биров кутилмаган нимадир гапни айтса, албатта аралашарди, хиралик қиларди. Панд-насихат қилишни хуш кўрарди.

– Тухта, лүли қиз, тухта, нималар деяпсан, азизам, – у бошини кескин чайқади. – Сен бошқа ёққа ўтлаб кетдинг. Улмас деганинг нимаси? Бирор нарсени тушунасанми ўзинг? Бирорта одам ўлмас бўлиши мумкинми? Бу гап қаёқдан чикди? Дунёда ҳамма одам ўларкан-да, битта у ўлмас экан. Қара-я! Дарвоқе, биз томошага кетаётганимиз йўқ, урушга кетяпмиз. Ким билсин – қай биримиз ўққа учраймиз, қай биримиз тирик қоламиз. Фронтда ҳозир ўлим одам танлаётгани йўқ, сенинг фолингга қараб ўтиргани ҳам йўқ. Ҳаммани бирваракайига қиряпти. Бизни масхара қилишинг нега керак?

– Мен мазах қилмаяпман, тақдирларингни фол очяпман. Унинг юлдузи ўлмас-ўчмас юлдуз! Пешонасига битилган, – лүли қиз ортага чекинай демасди. Кейин лүли қиз у қадар тушунарли бўлмаса-да, деярли ҳаммага маъқул келадиган бир гапни айтди:

– Тақдир ўлимдан аълороқдир. Тақдир тақдирни етаклаб келади, ўлимдан эса ҳеч нарса келмайди. Бу йигитнинг юлдузи ўлмас, тақдири шунақа... Унинг юлдузи абадий!..

Кузьмин яна анча вақт минғирлаб турди, қўлларини пахса қилиб, митингда нутқ сўзлаётгандай, лүли қизнинг фоли бемаъни эканини далиллаш пайида бўлди, бироқ, у ҳақ бўлса-да, аскарлар нима учундир Кузьминга эмас, фолбинга ишондилар. Жунаб кетаётганларида, вагонларга ўтириш керак бўлган пайтда, кўпчилик лүлининг қўлидан ушлаб хайрлашди, лүли қиз жунашнинг охиригача, поезд йўлга тушгунича ҳам турди, кейин бошқа аёллар ва болалар қатори юриб кетаётган поезднинг ортидан эргашиб югурди, то поезд бекатдан тамом узилиб жунаб кетгунича, Сергейга қўлларини силкитиб турди...

Жуда иссиқ эди. Ўша кеча йўлда уйқу келмади. Филдираклар тун бағрида тақиллаб борар, паровоз узундан-узоқ чинқираб овоз берарди, унинг чинқириви юракка ададсиз, дилни увиштирадиган орзиқиш ва хавотир соларди. Тарих тўлқини жаҳон урушига томон оқизиб кетаётган Сергей кўп нарсаларни уйлаб борарди. Хаёлига келган бошқа кўплаб нарсалар қаторида, у дам-бадам лүли қизни ҳам эслаб кўярди. Бу ғаройиб фоллар очадиган ғаройиб лүли қиз қаёқдан пайдо бўлди экан. Унинг бир гапи хаёлда муҳрланиб қолди: “Қон сачрамаган фақат қуёш қолади ва тулпор чавандозсиз кетиб боради...” Бу нима дегани экан, нимани англатаркин? Тушунарсиз ва сирли гап. Қон сачрамаган фақат осмонда қуёш қолиши учун нима юз бериши керак? Чавандозсиз тулпор-чи? Бу нима дегани?

Ўлмас-ўчмас юлдуз-чи? Бу қанақа юлдуз? Унинг нима дахли бор? Бу нима? Бу юлдуз узи қаерда? Қай ерда макон топган? Балким, буларнинг бари афсонадир. Шундай бўлса керак. Юлдузнинг инсонга нима алоқаси бор? Агар гап самодаги юлдузлар ҳақида бўлса, юлдуз қайда-ю, инсон қайда? Йўқ, ҳеч бир алоқаси йўқ. Юлдузлар ўз осмонида, одамлар ўз ерида. Аммо тақдир бор-ку? Тақдир тақдирга боғлиқ. Тақдирнинг узи нима? Тақдир тақдирни қандай етаклаб келади? Қандай қилиб бундай бўлиши мумкин?..

Филдираклар темир изларга урилиб тақилларди. Аскарлар ўриндиқларда чўзилганча, хуррак отиб ётардилар. Ой гоҳ эшик тирқишларидан мўралар, гоҳ булутлар орасида ғойиб бўларди, юлдузлар поезднинг кетидан милтираб қоларди...

Бунга қара – бу лүли қиз Наташка – коминтерка ҳақида қандай билди экан, йигитнинг хатлар ёзгани, оқибатда ҳеч нарса чиқмагани ҳақида қандай фол очди экан. Ҳаммасини аниқ айтди. Ҳа, лүли қиз айтгандай – беҳуда қайғу. Демак, қайғу ҳам беҳуда бўлар экан. Олдинда нималар кутяпти? Фронтда ҳоли не кечади? Албатта, қўрқинчли бўлса керак. Саратовга келган ярадор жангчилар уруш ҳақида гапириб беришган эди. Энди, мана, унинг узи урушнинг нималигини ўз кўзлари билан кўради...

Филдираклар тақиллар, уйқудан эса дарак йўқ эди. У яна хаёлга ботди, ҳа, ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг тепасида турган қандайдир куч бор – тақдири азал дейишади уни. Ахир кимдир тақдирни шундай – тақдир деб атаган. Ҳеч ким уни тўхтатиб ҳам қололмайди, тушунтириб ҳам беролмайди. Аммо тақдир қаерда ўзи? Эҳтимол, уруш ҳам – тақдирдан, яшаш ёки яшамаслик, тирик

қолиш ёки ҳалок бўлиш, ғалаба ёки мағлубият — ҳаммаси тақдирдандир? Шундай эмасми? Мана, бу одамларнинг барчаси фронтга кетяпти, тақдир уларни урушга етакляпти. Шунинг учун улар ҳозир эшелонда, тахтада чузилган куйи ётишибди, поезд уларни бор-йўқ тезлиги билан фашистларга қарши уруш авжига чиққан томонга олиб бормоқда. У ёқда нима бўларкин? Яна тақдирми? Улдиришармикин ёки йўқми? Ким кимни енгиши шунга боғлиқ. Ким-кимни улдиришига боғлиқ. Ҳамма уруш тезроқ тугашини, очлик чекинишини истади. Улар кўчада кетиб боришаётганда, аёллар шу ҳақда гапириб чувиллашганди, ҳатто болалар ҳам шуни тилаган эдилар. Бунинг учун урушиш керак, урушни тугатиш учун кимнидир улдириш керак, ғалаба қилиш керак. Демак, шундай. Уйда отаси ва онаси ҳам шу тўғрида гап талашиди. Унга ҳарбий хизматга чақирув қоғози келганда, улар тайёргарлик кўра бошлашди, эрталаб ҳарбий комиссарликда бўлиш лозимлигини муҳокама қилишди. Утирғичнинг бир чеккасига қўнган онаси қўлини кўксига қўйиб: “Серёжкагинам, фақат ҳеч кимни улдирма, қон тукма!” — деди.

Нима учун бу гапни айтди? Бехосдан айтиб юбордими ёки олдин узоқ ўйлаб олганмикин? Онасининг бу сўзлари унинг кўзига тик қараб, гўё ҳозиргина олис бир ердан келгандай, ҳозиргина остона ҳатлаб уйга кирган—у, бутун йул давомида ўйлаб келган фикрини айтгани энди ҳеч қачон ёдидан чиқмайди, бир умрга эсида қолади. Узи ҳам гўё онасини умрида биринчи марта кўраётгандай эди, унинг аввалги тилларанг қақноғини йўқотаёзган кўзларини, ажин босган юзларини, пугурдан кетган сатин куйлақдаги мунғайиб туришларини, шойи румол сирғалган елкаларини эндигина тусатдан яққол кўраётганди. Аллақачон таниш бўлган нарсалар унинг учун ғалати тарзда бошқатдан очилаётганди — Волгабўйи нефт қудуқлари буйлаб сангиганча ўтган бутун ҳаёти, оёқяланг болакай бўлиб югурганлари, басавлат, сарвқомат бўлган онасининг малларанг сочларини бошида жамлаганча доимо уй-рўзгор, болачақа, мактаб ва эрининг доимий қанд касаллиги ташвишида югуришлари, буларнинг бари, аён бўлишича, бир кун келиб, уни урушга қузатаётиб ўғлига мана шу гапни айтиши учун зарур бўлган экан. Онасининг урушда ҳеч кимни улдирмаслик, қон тукмасликка чақиргани ушанда уни жуда ажаблантирган эди ва у мужмалгина жавоб қилиб қўя қолганди:

— Нималар деяпсиз, она! Бу гаплар нимага керак? Мен урушга кетяпман, — гапдан қочиш учун тахмондаги китоблари ва дарсликларини титкилашга тушди.

— Ойи, бу ерда кутубхонадан олинган китоблар турибди. Мен уларни ажратиб қўяман, Вероника уларни олиб бориб, топширсин.

Аммо бу суҳбат давом этиши лозим бўлди, чунки гапга отаси ҳам қўшилди. Ҳа, Николай Иванович ҳамisha кескин ва ʼрткесарлик билан гапирарди, қизикқон эди, салга оловлани кетар — даргазаб бўлгунча баҳслашарди, эҳтимол, шунинг учундир, бошлиқлар билан чиқишолмас, жигар-бағри эзилиб оғрирди.

— Улдирма, деганинг нимаси! — деди у ғазабга миниб. — Қандай улдирмаслик, қон тукмаслик мумкин! Бунга қара-я! Узи у қаёққа, урушга кетяпти-ку, ахир. Эҳ, онаси, узинг ҳам жуда топиб гапирасан-да, — хона буйлаб бир чеким тамаки излай бошлади. Онаси тамакини бекитиб қўярди, отаси доимо ҳаяжонланганда чекарди, тамаки баргини эзгилаб бериш керак бўларди. Онаси отасига доим чеккани туфайли шунақа озгин ва жиззаки эканини таъна қиларди.

— Фақат шу зормандани чекмагин, Коля, — у эрига ўтинди, — узингни аягин. Қачон қарама, чекканинг-чеккан.

— Ҳа-ҳа, Сергейга айтган бу гапингдан кейин чекмай буладими? У эртага фронтга кетади. У ёқда нима қилади, биласанми узи?

— Шунинг учун айтяпман-да. Майли, айтганларимни худо билсин. Ҳамманинг тилида шу бўлиб қолди — улдир, улдир! Душманлар бизга ўлим келтиришмоқда, биз эса — душманларга! Кейин бу дунёда қандоқ бош кутариб яшаймиз — ҳамманинг қўли қонга ботса, дунёда фақат қотиллар қолса? Нима, мен ҳам нималарни ўйлаётганингни тушунмайманми, улдирмасанг, сени улдиришади, улдирсанг — барибир қотилсан. Мана, куёвимиз Анатолий нима бўлди, тирикми, уликми — билмаймиз, ё уни улдиришган, ё у улдирган! Вероникага ҳам айтишга қўрқаман. Ҳеч бўлмаса, уз ўғлимга дилимдагини айтмай, — онаси сассиз, унсиз йиғларди, ўз саволларига жавоб тополмасдан, ўз фикрларига ўзини ишонтиролмасдан йиғларди.

— Мана қара, — кинояли оҳангда отаси гапида давом этди, — шунақа гапларни гапирасанки, одам дол қолади. Сенинг бу гапларинг учун халқ душманига чиқариб, Сибирга сургун қилишади. Ҳозир жаҳон уруши кетаётган пайт, Ким зўр чиқса, уша ютади, ё биз ё улар, сен бўлсанг — улдирма, дейсан! Нима, мен ўғлимга ачинмайманми? Ёки Анатолийни деб куймайманми? Хотин, мен ҳам адо бўлдим. Аммо бошқача бўлиши мумкинми? Аскар ўз ерини ҳимоя қилади, унга шундай буйруқ берилган. Агар аскар душманни гумдон қилса, яъни улдирса, у буйруқ билан улдирган бўлади, бурчини адо этган бўлади, бу ҳатто қаҳрамонлик, билсанг!

Онаси сукут сақларди, ўгли учун сафар халтасини тикиб утирарди, отаси бўлса, ёшлик пайтларини эшлашга тушиб кетди, ўн тўққиз ёшида, ёши Сергейнинг ҳозирги ёшига тенг бўлганда, Биринчи жаҳон урушида сувости кемасида денгизчилик қилганини гапирди. Унинг фикрлари шунга қараб йўналдики, душман аскарларини йўқ қилиш — бу бош масала ва тўғри иш. Мана, масалан, улар ўз сувости кемалари билан душманнинг Болтиқ денгизидаги ҳарбий-транспорт кемасини сувга фарқ қилдилар. Аввал душман кемасининг ортидан узоқ юрдилар. Кейин уққа тутдилар. Ҳаммаси аниқ бажарилди, иккала снаряд ҳам нишонга аниқ тегди, сув йўналиши бўйича бортга зарба берилди. Кема ўт ичида қолди, сувга чўка бошлади. Улар сувости кемасида чуқурликка тушиб, бир соатча кутдилар ва сўнг юқорига кутарилиб, денгиз юзасида кечаётган воқеаларни перископ орқали кузатдилар. Бурун қисми осмонга кутарилган душман кемасининг ярми аллақачон сув остига ботган, кема атрофида кўплаб одамлар жон талвасасида сузиб юрардилар.

Албатта, шу заҳоти кўмондонлар ва юқори таркиб офицерлари перископга тикилдилар, уларнинг сузларини алоқачилар уша заҳоти Кронштатдаги Бош штабга хабар қилдилар, Морзе алифбоси орқали ҳарбий топшириқ муваффақиятли бажарилгани ҳақида рапорт бердилар, топшириқ — бу буйруқ. Душманни йўқ қилишга буйруқ берилди — вассалом!

Аввал одамлар денгизда қандай чўкаётганлигини фақат перископ орқали кузатдилар. Кейин, душман кемаси батамом чуқиб, сув қаърига ботиб кетгач, ён-атрофда сувости кемаси учун ҳеч қанақа хавф йўқлигига ишонч ҳосил қилишди, сув юзасига сузиб чиқишди. Буйруқ берилди — ҳамма юқорига чиқади, бутун экипаж аъзолари палубага кутарилишди ва командирнинг миннатдорчилик эълон қилишини эшитиш учун сафга тизилишди. Атрофда душманлар чўкаётган эди, улардан озгинаси ҳали типирчиларди. Айримлари сувости кемасигача сузиб келишга ҳаракат қилишарди, аммо кучлари қолмаганди, қурби етиб, илтижо билан сузиб келганларни эса наганни ниқтаганча, отиб ташлашарди... Денгизда тўлқинлар ғужғон ўйнар, кеч туша бошлаганди, яна сув остига тушишди ва яна денгиз остидаги қоронғулик бағрида гумдон қилиниши керак бўлган душманни излаб, изғий бошлашди...

Мана, ана шу уруш, ҳар гал уруш шунақа бўлади. Ким улдиришни билса, урушда шу ғалаба қилади. Ким ғалаба қилса — шу ҳақ бўлади, шуники тўғри ҳисобланади. Ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Онаси на баҳслашди, на-да инкор қилди. Фақат бошини чайқаб кўйди. Кейин қўшнилари хайрлашиш учун киришди, холаси ва холаваччалари ҳам келишди. Вероника ишдан келди ва онасига уй ишларида қараша бошлади, ярим кечагача уйда гап-сузлар тинмади.

Энди отаси ва онасига ичи ачий бошлади — онаси у ҳеч кимни улдирмаслигини истарди, отаси эса уни улдирмасликларини хоҳлар ва бунинг учун душманни улдириш кераклигини талаб қиларди. Авваллари шунчаки оддий, уй-рўзгорга тааллуқли бўлган ҳамма нарсалар йўлда қандайдир янгича қимматга, ўзига хос маънога эга бўла бошлади ва юракни ачитиб оғрита бошлади. Утмиш ҳар лаҳза сайин узоқлашар, ортда қолиб борарди. Саратовнинг тоғ ён-бағирларидан оққан Волгани эслади. Ёзда кезган сеvimли ерларни, яшил оролчаларни ва денгизнинг сирли, ёруғ кенгликларини, елканларни хотирлади. Аммо болалик пайтларида Сергейни ҳаммадан ҳам кўпроқ дарё тепасидаги темир йўл кўприги ўзига жалб этар эди. Кўприк жуда баландда қурилган бўлиб, у бошини юқорига кутарганча, пастдан, сув ёқасидаги қирғоқдан туриб, соатлаб ўтаётган поездларни кузатарди, поездларнинг кўприкка урилиб

тақиллаётган ғилдираклари овозига қулоқ соларди; кўприкнинг темир устунлари жаранглар ва осмондаги булутлар остида титроққа тушарди, Сергей шундай лаҳзаларда Волга устидаги шу кўприк орқали поездга миниб қаёққадир кетаётган, китобларда тасвирланган қайсидир гузал юртларга йўл олган одамларга ҳавас қиларди...

Яна болалигидаги манзара ҳаёлига келди, мана, улар Янги йил кечаси бутун оила бўлиб, паймалари билан қор қопланган далани ғарч-ғурч босганча, юқоридаги қувурда нефт ёниб турган юксак машғала томон бормоқдалар. Тирик олов, олов яллиғига тинимсиз қуйилаётган ғужғон қор. Олов қор учқунларини сассиз ямлайди, қор эса ёғаверади, ёғаверади, оловни ёқтирадигандай, орқага тортилишга қуввати етмаётгандай қуюлаверади... Олов ҳам ўчмайди, қорнинг ҳам адоғи кўринмайди...

Йиллар утган сайин ҳамма нарса мозийга кетаверди. Мана, энди уруш – ўлдириш керак ёки ўлиш зарур. Бошқа чора йўқ, фақат шундай, урушнинг йуриғи шу. Энди у урушга жўнаяпти, у ерда ё ўлдириш керак, ё ўлиш... Сергей қоронғуликда унсиз йиғлади, отасини, онасини, синглиси Вероникани эслаб, ухлаётган аскарлар орасида унсиз йиғлади. Яна қўл ушлаганча, қор босган дала бўйлаб осмонда ловуллаб ёнаётган тунги машғалага томон юриб боришни у қанчалар истайди...

Ғилдираklar темир изларга урилиб тақиллайди, вагон бир маромда чайқалади. Тун бағрида ялт-юлт этган чироқлари билан ғира-шира липиллаб қандайдир қўналғалар ортда қолиб боради. Аскарлар ва қурол-яроғлар билан тирбанд булган эшелон ўлдириш ва ўлиш керак бўладиган томонга қараб елиб боради. Ўлдирилиш сенинг иродангга боғлиқ эмас, ҳеч ким ўлишни истамайди ва ҳеч ким айнан у ўлишини билмайди. Аммо, ўлдириш – иродага боғлиқ, урушда эса улдириш – мажбурий, муқаррар иш. Аммо узингга қандай буюрасан: улдир – ўлдирма.

... Темир изларнинг бандларига урилаётган ғилдираklar тақиллайди: ўлдир-ўлдирма, ўлдир-ўлдирма, ўлдир-ўлдирма...

Киприкларида ёш қалқиганича мудрар экан, Сергей ўзича уруш, жанг қанақа бўлишини, кимни ўлдириш керагу қандай қилиб ўлдириш кераклигини – отиш керакми ёки бўғиш кераклигини тасаввур қилишга уринди, ахир унга Волга бўйида бутун ёз давомида қандай ўлдириш кераклигини ўргатишди. Кимдир уни ўлдириш учун худди шу ишни қандай бажаришини ҳам тасаввур қилишга уринди. Уша душманни – немисни, фашистни ўзича тасаввур этди... Ҳеч нарсани билолмади – худди отасининг ҳикояси орқали сувости кемаси теварагида чуқиб ўлаётганларни тасаввур қилиш қийин бўлгани каби, душман кимлигини орқаворотдан тасаввур қилиш қийин эди. Тўлқинлар юз-кўзларга уриларди. Чехраларни кўриш қийин эди. Ким яқинлашса, уни сувда отиб ташлашар эди... Ва у гирдоб қаърида сассиз ва изсиз ғарқ буларди.

Темир изларнинг бандларига урилган ғилдираklar тақиллайди: ўлдир-ўлдирма. Сергей мактабда ўрганган немисча сўзларни эшлашга уринди, аммо немис тилида сўзларнинг худди шундай қатори шу тарзда жаранглашига ишончи комил эмасди: улдир-ўлдирма, улдир-ўлдирма, улдир-ўлдирма...

Поезд зим-зиё зулмат қаърида кетиб борарди...

*Русчадан
Карим БАҲРИЕВ
таржимаси.*

Данте АЛИГЪЕРИ
Илоҳий комедия

АБДУЛЛА ОРИПОВ
таржимаси

АЪРОФ

Тўртинчи кўшиқ

Дилимиз мулкининг бирор чеккасин
Эгаллаб олса гар шодлик ё кулфат.
Фаромуш этгаймиз қолган барчасин.

- 4 Ўша бир туйғуга бўлғаймиз улфат.
Шу тарз саҳвни ҳам тушунмоқ мумкин.
Чунки қалбимизда туйғулар қат-қат.
- 7 Гоҳи диққатимиз зоҳир ё ботин
Айрим бир нарсага жалб бўлур фаол.
Шунда унут қолар замон, вақт, очун.
- 10 Замонга бир туйғу боғлиқдир, алҳол;
Рух эса бошқа бир нуқта билан банд.
Бунда ўзга ҳолат, унда бошқа ҳол.
- 13 Манфред бирла мен сўзлашиб ҳарчанд
Ушбу тушунчага инондим осон.
Куёш кўтарилиб қолганди баланд.
- 16 Биз учун хос йўлни топишган замон
“Бу жойдан ўтгайсиз” дея баробар
Қичқирди ҳалиги танбал оломон.
- 19 Токда узум боши ранг олган чоқлар
Четаннинг каттароқ тирқишига гоҳ,
Боғбон эҳтиётдан тиканак боғлар.
- 22 Устоз иккаламиз бош тикқан у роҳ
Ўша туйнукчалик келгай, ҳойнаҳой.
Ўз йўлида кетди тўдаи арвоҳ.
- 25 Сан-Лео ва Ноли аёб аталгай бу жой
Ёки Бисмантов бор - йўли серхатар;
Бунда-чи, беқанот аҳволингга вой.
- 28 Лекин шқндай қанот бўлсин муқаррар;
Токи у руҳингга беролсин мадад.
Чорларди юксаклик мени жилвагар.

- 31 Қояда борардик ошиб қанча ҳад;
Кўтарилдик қат-қат тизмалар узра.
Таяниб тошларга навбат-банавбат.
- 34 Ясси кўтармага чиқдик биз сўнгра.
Жарлик канорига бордик яқинлаб.
Дедим: “Қайга устоз, жарлик-ку тегра?”
- 37 Деди: “Тоғ тизмаси – силсила бўйлаб
Келабер изма-из, учрагунча то
Оқил йўлбошчи зот – ҳодий боматлаб”.
- 40 Илгаб бўлмас эди чўққини асло,
Доира чорагин кесган ўқдан ҳам
Қияроқ эди бу нишоб мутлақо.
- 43 Бовужуд, толиқиб ташларкан қадам
Дедим устозимга: “Боққил, о, падар,
Қояда бир ўзим қолгум, қил ёрдам”.
- 46 Деди: “Интилиб боқ хув жойга қадар”.
Турарди тепада тагин поғона
Атрофин ўраган тигдор қоялар.
- 49 Устоз даъватидан бўлиб мардона
Юксакка тирмашдим яна чоғланиб,
Амаллаб, оёгим қўйдим у ёна.
- 52 Шарққа юз бурганча, бир нафас қониб
Тин олдик, бамисли ҳориган сайёҳ
Ўтган йўлларига боқар қувониб.
- 55 Бўм-бўш канорага ташладим нигоҳ,
Сўнг боқиб самога, қотдим лол, ҳайрон.
Офтоб сўл томонда кўринди ногоҳ.
- 58 Билъакс офтоб нури биз ва Аквилон –
Шимол орасида бўлганди пайдо.
Шоир ҳайратимни пайқади аён.
- 61 Деди: “Шуълаларин сочган кўкаро
Кўзгунинг қошида жавзо турса гар,
Аниқ ҳол қошингда бўларди ифшо.
- 64 Етти оғайнига яқинлаб буржлар
Айланган бўларди – рухсори алвон.
То кун ўзгартмаса йўлин муқаррар.
- 67 Бунинг сабабини англарсан осон.
Тасаввур айлагин, биз турган тоққа
Тескари жойлашган у кўҳи Сион.
- 70 Унинг ҳам, бунинг ҳам осмони бошқа
Лекин уфқи битта; Фаэтон бебахт
Аробасин сургай ҳар икки ёққа.
- 73 Юлдузлар ҳадидан ўтар у фақат,
Бунда – бир тарафдан, – ундан бир тараф.
Фарқлаб олажаксан кейинроқ албат”.

- 76 Дедим: “Илк мартаба сўзларинг тинглаб,
Англаб турмоқдаман барчасин равшан.
Мафҳум этолмасдим мен аввал қараб.
- 79 Офтоб билан қишнинг ораси бўлган,
Буюк коинотнинг муқим нуқтаси
Ёйинки экватор дея аталган —
- 82 Ҳад бизга кўринди ярим кечаси
Яҳудийлар учун у жануб демак.
Гар мушқул бўлмаса, гапнинг сираси,
- 85 Айт, яна қанчалик йўл юрмоқ керак.
Шунчалар баландки бу қоя, деввор.
Кўз сира илғамас, осмондек юксак”.
- 88 Деди: “Ушбу тоғнинг ўз ҳикмати бор,
Унга кўтарилмоқ душвор даставвал.
Сўнгра чиққан сари чекмайсан озор.
- 91 Оқим бўйлаб сузган кемадек дангал
Ҳар босган қадамнинг енгил бўлса то,
Гавдангни кўтарса юксакка жадал.
- 94 Билгилки, йўлимиз топмиш интиҳо;
У ерда тарқагай чарчоқ, машаққат.
Менинг измимдаги жавоб шу, илло”.
- 97 У тингач, бир овоз келди шу фурсат:
“Ўша манзилингга етгунча ҳали
Ҳордиқ олгинг келар неча-неча қат”.
- 100 Бурилиб қарадик ўша маҳали
Чап ёнда турарди улкан харсангтош
Пайқамаган эдик уни аввали.
- 103 Яқинроқ бордик биз, харсангга ёндош
Сояда ётарди бир тўда одам.
Афти-ангоридан ялқов, қовоқбош.
- 106 Ҳолдан тойган каби бири жуда ҳам,
Икки қўли билан ўраб тиззасин
Орасига тикқан бошин эгиб хам.
- 109 Устозимга дедим: “О, шоён таҳсин,
Манов зот шунчалар эканки ялқов,
Асл ялқов шундай бўлмоғи мумкин.
- 112 Биз томон бурилиб, кўз қисиб меров
Ҳорғин назар солиб деди: “Чиқа қол,
Магарам шунчалик ботирсан ва дов”.
- 115 Мен уни танидим; ҳаяжондан лол
Кўксимда нафасим гупурар эди.
Ҳар нечук, ёндашиб бордим бемалол.
- 118 Бошини у секин кўтариб деди:
“Олам тархин роса айладинг таҳлил,
Қуёш сўл томонга дўнарми энди”.

- 121 Мавхум гапларию рухсори мажхул
Чиндан ҳам кулгига эди сазовор.
Дедим: “О, Белаква, қисматинг мақбул.
- 124 Лекин, айт, бу ерда туришдан не бор?
Бошқа ҳамроҳларинг кутяпсанми ё
Эски ҳолатингга тушдингми такрор?”
- 127 Деди: “Йўл юришдан борми ҳеч маъно?
Дарбоза олдида тургувчи малак
Сарсон бўлишимга йўл кўймас асло!
- 130 Менинг бош устимда шу хилқат, фалак
Айланар умримча яна бир бора.
То тавбам имонга дўнгунча бешак.
- 133 Худо раҳм солган юраклар зора
Дуо айласалар наф топгум бироқ
Бошқасини само тингламас сира”.
- 136 Устоз бу орада кетганди йироқ,
Чорлади: “Қайдасан? Кўтарилди кун,
Ўтди меридиан ҳалдидан чароқ.
- 139 Марокаш томонга чўкмакдадир тун”.

Бешинчи қўшиқ

- Мўмин мусофирдек устоз ортидан
Борардим тарк этиб арвоҳлар сафин.
Бири мени кўриб қичқирди бирдан:
- 4 “Қаранг, пастдагининг сўл, ён тарафин,
Унинг вужудидан нур ўтмас минбаъд.
Баайни тирикдек тугар жуссасин!”
- 7 Унинг сўзларига бурдиму диққат;
Қайрилдим, арвоҳлар турарди ҳайрон
Нур тўсган танимга боқиб серҳайрат.
- 10 Устозим лутф этди: “Наҳот оломон
Турса юрагингга гулгула солиб
Уларга парво ҳам қилма ҳеч қачон.
- 13 Юргил, ўзларича вайсасин қолиб
Асрий, туфонларга боққан беписанд
Собит минорадек турабер қолиб.
- 16 Инсон ўз аҳдига берар доим панд;
Ҳар зумда ўзгарар ундаги фикр,
Бири ривож топса - кўҳнаси парканд”.
- 19 Не важ кўрсатардим демоққа узр?
“Ҳозирман”, дедим мен тортиб хижолат,
Ҳес этиб, устозим тугганин маъзур.
- 22 Юксак қияликда айни шу фурсат,
Арвоҳлар тўдаси бўлди намоён.
“Miserere” дуосин айлаб тиловат.

- 25 Менинг ҳаётлигим пайқагач аён
Уларнинг кўшиги ҳасрат тўла “оҳ”
Бўйиқ, чўзиқ сасга айланди шу он.
- 28 Улардан вакилдек иккита арвоҳ
Кимсиз деб югурди биз томон атай,
Нечук келдингиз деб бу ён баногоҳ.
- 31 Устозим дедики: “Жавобимиз шай,
Токи қолганларга берингиз хабар,
Ҳамроҳим тирикдир, мен Сизга айтай.
- 34 Унинг кўланкаси чўчитса агар,
Жуда ҳам жўн эрур буни шарҳ этмоқ:
Илтифот қилсангиз у мадад айлар”.
- 37 Кўкда юлдуз кўчса ё чақса чақмоқ,
Ёйинки кечки ёз булут карвони
Бундай югурганин кўрмовдим мутлоқ.
- 40 Теппага чопишди ўша замони;
Мисоли йўртишган бир даста аскар
Ёприлди қайтадан тўп оломони.
- 43 Шоирим сўз қотди: “Тўдани баттар
Бу ёнга қисмоқда халойиқ саф-саф.
Тинглаб юргин, сендан мадад тилашар”.
- 46 Ортдан қичқирдилар: “Рухинг боматлаб
Маъвога ошиқар, тирик мутлақо;
Қадамнинг секинлат, юр бизга қараб.
- 49 Назар сол, танирсан бизни мабодо,
Мужда ҳам элтарсан заминга балки?
Бунчалик шошмагил, тингла бизни, о!
- 52 Биз ажал топганмиз шамширдан балки,
Сўнгги фурсатгача эдик гуноҳкор.
Кўк нурга тўлганда, бахтимиз шулки,
- 55 Тавба айладик биз неча-неча бор.
Ажалга бош эгдик имон бирла бут;
Энди висол тилаб чекармиз оҳ-зор”.
- 58 Дедим: “Танимасман Сизни бовужуд,
Лекин, айтинг, недур Сизларнинг истак?
Ҳол қудрат, айласам руҳингиз масъуд.
- 61 Ҳилқатдан хилқатга олиб ўтажак
Йўлбошчи ҳодийнинг ҳаққи-ҳурмати,
Сизнинг хизмат учун тайёрман бешак”.
- 64 Бири деди: “Йўқаир онт зарурати!
Эзгу тилагингга қилурмиз бовар,
Адо эта билсанг — шул энг қиммати.
- 67 Мадад сўраб, илк мен сўз бошласам гар,
Карл мулки билан Романья аро
Фанога қадамнинг кўеганинг пайтлар,

- 70 Мени ёдга олгил, шулдир муддао;
 Гуноҳдан мутлақ пок бўлмоғим учун
 Менинг ҳаққимга ҳам этсинлар дуо.
- 73 Фаноликман, аммо умримга якун
 Сўнги жароҳатни берган ўзга ер
 Антенорлар унда ҳокимдир бу кун.
- 76 Ёмонлик тилаган эмасдим ҳеч бир;
 Эстенинг дилида кин ва адоват
 Адолатдан кўра келганди кабир.
- 79 Орьякода қуршов бўлганим фурсат,
 Қочиб қолсайдим гар Мира томонга.
 Тирик юрар эдим Сиз каби албат.
- 82 Йиқилдим қамишзор, ботқоқ маконга,
 Кўрдим, балчиқзор у атроф теварак
 Тўлди томиримдан отилган қонга”.
- 85 Бошқаси сўз бошлаб деди: “Ул юксак
 Чўққида кушойиш топганда орзу
 Мени ҳам ёдинга олурсан андак.
- 88 Монтефельтро графи Бонконте – мен бу,
 Мени унутмишлар, ҳатто рафиқам,
 Жованни эсламас, нигун ҳолим шу”.
- 91 Дедим: “Бир ҳодиса мен учун муҳам,
 Кампальдинодан сен бўлгансан гойиб,
 Гўёки номаълум сенинг қабринг ҳам?”
- 94 Оҳ чекиб деди у: “Аркьяно оқиб
 Камальдоли бўйлаб тушади тубан,
 Казентен бандларини ювади тошиб.
- 97 Ўзгарар дарёнинг номи шу билан.
 У ерда бўғзимдан едим жароҳат.
 Келдим якка-ёлғиз, қонга беланган.
- 100 Мария мулкига етганим фурсат
 Кўзимда нур сўнди, тил қотган, бежон.
 Сингим ўша ерда заминга абад.
- 103 Етказ одамларга: мени сўнги он
 Жаннат фариштаси олиб кетганди.
 Дўзах посбони-чи, чарс, ёқавайрон
- 106 Мени талаб айлаб гавго этганди.
 Деганди: “Руҳини олдинг эгаллаб,
 Вужудини ўзим этгайман банди”.
- 109 Воқифсан, кўкка буғ учгач ҳаволаб,
 Совиб, қайта бошдан ёққунича то
 Осмонда кезарди тўзгиб, бурқираб.
- 112 Ёвуз иродаю ақл бўлган жо
 Иблис заковатин ишга солди ҳўб.
 Заминда бошлади тўфонли гавго.

- 115 Айни завол чоги, газабга тўлиб
Пратоманьодан тизмага қадар
Воҳани туманга чулғади борҳо.
- 118 Осмонда рутубат таралди баттар,
Жала қуйиб берди, ошиб нишаб-қир.
Айқириб оқди сув. Бехуда, бесар,
- 121 Воҳа юзасини тўлдириб охир
Дарёга етгунча солди тўполон.
Айқаш-уйқаш қилди ҳар ённи тағир.
- 124 Соҳилда ташландиқ бир ашёсимон
Мурдамни Арнога элтди Аркьяно.
Очиқ кўзларимни юмган сўнгги он.
- 127 Кўлим кўксимдайди – хоч каби гўё.
У ҳам ёзилганди, бўтана наҳр
Қаърига тош каби этди мени жо”.
- 130 Учинчи арвоҳ ҳам деди бесабр:
“Тириклик мулкига борганда токим,
Унут бўлгандан сўнг машаққат, жабр
- 133 Мени ҳам хотирла, Пиядир отим.
Сьенада ҳаёт, Мареммеда, оҳ,
Никоҳдан ўтдим-у, ажалим топдим.
- 136 Менга уйланган зот баридан огоҳ”.

Олтинчи кўшиқ

Уч тош деган ўйин оёқлаб бўлгач,
Ёлғиз ўзи голиб ютқазган одам
Соққа ота бошлар, тажанг, дили ғаш.

- 4 Голиб ёнида-чи жамоатдир жам,
Кимдир рўпарада, орқада кимдир,
Кимдир гапга солар туртиб дам-бадам.
- 7 Ютган кетаберар, тинглашга мажбур,
Жавобини берса – тинчийди қулоқ,
Улардан шу тахлит қутулган ахир,
- 10 Издиҳомда эдим мен ҳам ўшандоқ;
Жуда улкан эди ушбу оломон
Ваъда беравериб қутулдим, бироқ.
- 13 Гин ди Такко бошин олган беомон
Аретинликни ҳам кўрдим сафқатор
Чўкиб ўлган зот ҳам кезарди гирён.
- 16 Федерико Новелло ёлборарди зор;
Марцукко фарзанди – пизанлик йигит,
Отаси қотилни авф этган хайркор;
- 19 Граф Орсо ҳам бор сафда боумид,
Узин айтишича, ҳасад қурбони
Пьер де ла Бросс – бу ерда собит.

- 22 Брабант хонимча то бўлса жони
Тинмай қилиб турсин тавба-тиловат.
Йўқса дўзах бўлмай унинг макони.
- 25 Тарк этдим уларнинг сафин ниҳоят,
Ўзга зот Сизларга тиласин имон
Тезроқ толеингиз кулса деб шояд,
- 28 Дедим: “Эсимдадир, о, пир нурафшон,
Назмингда демишсан — тиловат, дуо
Ҳақ ҳукмин юмшатмас асло, ҳеч қачон;
- 31 Арвоҳларда эса айни муддао:
Улар муножоти кетгайми бекор.
Шеъринг маъносини уқмадимми ё?”
- 34 Устоз деди: “Фикрим сатримда ошкор;
Назар солсанг агар холи, росмана
Мановлар оҳи ҳам кетмагай бекор.
- 37 Ҳакамнинг раъйи ҳам яхлит, ягона:
Барҳаёт инсонлар айлаган дуо
Арвоҳга савобдан бергай нишона.
- 40 Шеърим яралган чоғ дуолар асло
Гуноҳни поклашга этмасди хизмат.
Кўкка овози ҳам етмасди, илло.
- 43 Лекин шубҳа тортиб, чекма машаққат:
Ҳаёл ва ҳақиқат аро сочган нур
Масъума бекадан сўраб кўр, албат.
- 46 Уқдингми, гап ҳозир ким ҳақда эрур.
У Беатричедир, тоғ узра шодон,
Сени кутаётир гоятда масрур”.
- 49 Дедим: “Йўлга энди чиқайлик чаққон,
Толиққан эмасман зеро унча ҳам.
Пардасин ёймоқда шом аллақачон”.
- 52 Устозим дедики: “Интилиб кам-кам
Бугун йўл босгаймиз, мўл эмас бироқ.
Ҳовлиқа бермагил элдан муқаддам.
- 55 Чўққига қадарли масофа узоқ;
Ҳозир тоғ ортига бекинган қуёш
Ҳали неча бора кўрингай порлоғ.
- 58 Олдинда қандайдир ёлғиз, сўққабош.
Руҳ бизни қузатиб турибди сокин.
Кўмак берар балки, топар бир илож”.
- 61 Ломбардлик арвоҳга боргандик яқин,
Бизни кутар эди у кибор сиймо,
Кўз ташлаб атрофга беписанд, ботин.

- 64 Ўзи ҳақда бир сўз демади аммо.
Хордиқ олаётган нарра шер мисол
Назар солар эди мағрур, пурзиё.
- 67 Йўлбошчи устозим йўллади савол,
Кўрсат деб чиқишга қулайроқ бир роҳ
У бизнинг сўроққа бурмади хаёл.
- 70 Эл-юрт борасида сўз қотди арвоҳ.
“Мантуя” деганда Вергилий энди,
Арвоҳ масканидан туриб кетди, воҳ.
- 73 У гапга киришиб шундоқ ўтинди:
“Юртдошинг эрурман, бу мен Сорделло!”
Улар бир-бирининг бағрига инди.
- 76 Италия, муте, ҳасратли маъво,
Бўронда бошвоқсиз қолган кемасан.
Элга паноҳ эмас, гўшасан расво!
- 79 Севикли диёрга меҳрини равшан
Изҳор этаётир шавкатли бу руҳ.
Унга сендан бир сас кифоя экан.
- 82 Сенда-чи, тириклар гуруҳ ва гуруҳ,
Бир девор остида бир-бирин гажир.
Бағрингда доимо қиргин ва андуҳ.
- 85 Шўрлик юрт, кўз очиб қарагин ахир.
Шаҳру қишлоғингга ташлагил назар,
Топилармикан бир жони тинч фақир.
- 88 Юстиниан сенга урганди эгар,
Энди эса бўм-бўш турибди ўрин.
Салт бўлсанг чекмасдик алам бу қадар.
- 91 Сигинган пиримиз, о, Сиз аҳли дин,
Сизга уқтиради калом ҳар маҳал
Кесарь тушмасин деб асло эгардин.
- 94 Кўряпсизми, не чоғ чарсдир бу байтал.
Сизлар жilовини тутгандан буён
Ниқтов ҳам, сўлиқ ҳам қилмади амал.
- 97 Салтанат бошида сен Альберт олмон,
Узангига маҳкам ўрнатмай оёғ,
Жиловни бўш қўйдинг, от қочди сарсон.
- 100 Илоё, бошингда чақилсин чақмоқ,
Балолар ёғилсин, токи умрбод,
Ворисинг танидан кетмасин титроқ!
- 103 Мамлакат боғлари бўлди-ку барбод;
Сен отанг икковлон боқдинг бепарво,
Чўнтак қаппайтириш Сизларнинг мурод.
- 106 Келиб назар солгин, хокисор сиймо,
Мональди, Филиппески, Каппеллетти,
Монтекки — кезарлар кўз ёши дарё!

- 109 Аҳли саройингда диёнат битди,
Боққил, бизлар гувоҳ зўравонликка.
Мурғак Сантафьорни зулумот тутди!
- 112 Келиб назар солгин Румо шўрликка,
Фарёд чекаётир бир бева мисол.
Кесарим тарк этди, қолдик деб якка.
- 115 Қанчалик иноқмиз, келиб назар сол!
Бизга кўринмасанг, ҳасратимиздан
Жирканмоқ учун ҳам, майли, қарай қол.
- 118 Тилайман, Дийда – он ҳазратимиздан,
Одамзот, хочқурбон шаҳидлар ҳаққи,
Оқил назарингни узмагил биздан.
- 121 Қисмат хазинангнинг тубида балки,
Биз каби хокисор бандалар учун
Тайёрлаб қўйгансан шодлик, ҳаттоки.
- 124 Италиян мулкига эга кўп бугун,
Тарафдор қавмидан ҳар қандай галварс
Марцелнинг турқига кириши мумкин.
- 127 Менинг Флоренциям – юртим муқаддас
Сенга тегмас сира мазкур маломат.
Арбобдир, пешводир сенда ҳар бир кас.
- 130 Кўпларнинг дилида пинҳон ҳақиқат,
Ошкор этмоқликдан қўрқарлар бироқ,
Сенинг-чи, тилингга кўчгандир гайрат.
- 133 Иш деса кўпларнинг тоқатлари тоқ.
Сен-чи, айтмаса ҳам тайёрсан мудом,
Уддалайман дейсан ҳар ишни ҳар чоқ.
- 136 Сабаб бор тантана қилсанг, вассалом;
Ювошсан, эсинг бут, бисотинг ҳам мўл,
Демак баҳойимда мен ҳақман тамом.
- 139 Бир чоғ ҳақ-ҳуқуққа ахтаришган йўл
Спарта, Афина қошингда гўдак,
Беҳуда иш билан бўлишган машгул.
- 142 Гўзал қоидалар тузарсан бешак
Ақраб ойи олсанг режасини гар,
Қавсда эса бари унутилажак.
- 145 Қонуну тартибот, ақча, рутбалар
Сал фурсат ўтмаёқ бўлғувси абас.
Аъзои баданинг ҳатто ўзгарар.
- 148 Ҳолингни тасаввур айла бир нафас,
Англарсан, яшашинг бамисли бемор.
Партўшак устида ётса ҳам пайваст,
- 151 Зарра ороми йўқ, тўлганар бедор.

И З О Х Л А Р

Тўртинчи қўшиқ

1. *Дилимиз мулкининг бирор чеккасин* – яъни эшитиш аъзомиз ёки кўзимизни.
 25-26. *Сан-Лео, Ноли, Бисмантов* – Италиянинг бориш қийин бўлган тоғли жойлари.
 58. *Аквилон* – шимол шамоли. Бу ўринда шимол маъносида.
 69. *Сион* – яъни Қуддуси шариф.
 80. *Буюк коинотнинг муқим нуқтаси* – ўнинчи осмон.
 104. *Сояда ётарди бир тўда одам* – Булар ўлимдан олдинги энг сўнги лаҳзаларгача тавба тазарру қилишдан эринган одамлар.
 123. *Белаква* – флоренциялик, Данте у билан дўст бўлган ва унинг гитарада чалган куйларини севарди.

Бешинчи қўшиқ

24. *“Miserere”* – (лотинча) – псалом (псалтирдаги диний қўшиқлар ёки оятлардан бири): “[Менга] раҳм-шафқат қил”.
 64. *Бири деди.* – Бу Якопо дель Кассеро. 1298 йилда Орьякода Адзонинг малайлари томонидан ўлдирилади.
 75. *Антенорлар* – падуанликлар, чунки Падуяга троялик Антенор томонидан асос солинган деб ҳисобланади.
 80. *Мира* – Орьяко ва Падуя ўртасидаги шаҳарча.
 90. *Жованни* – Буонконтенинг беваси.
 94. *Аркьяно* – Казентино вилоятидаги дарё, Арнонинг ирмоғи.
 97. *Ўзгарар дарёнинг номи шу билан* – яъни Аркьяно Арнога қўйиладиган ва ўз номини йўқотадиган жой.
 133-136. *Пия деи Толомеи, Сьенлик, Нелло деи Панноккьескига* турмушга чиққан ва у *Мареммеда*да қасрларидан бирида рашк қилиб махфий равишда ўлдирган.

Олтинчи қўшиқ

14. *Аретинлик* – сьенлик қароқчи рицар *Гин ди Такко* томонидан боши танасидан жудо қилинган судья Бенинкаса.
 15. *Чўкиб ўлган зот* – душманларни таъқиб қилиб ёки бўлмасам ўзи қочаётиб сувга чўкиб ўлган аретинлик Гуччо Тарлати.
 40. *Шеърим яралган чоғ* – яъни мажусийлар оламида.
 60. *Ламбордлик арвоҳ* – Сорделло, XIII аср шоири. Вергилий сингари Мантуяда туғилган бўлиб, зўравонлик билан ўлдирилган.
 88. *Юстиниан* – Византиялик император (527-565 йиллар), унинг даврида Рим ҳуқуқи кодекс ҳолига келтирилади.
 118. *Дий* (Юпитер) – “Исо”нинг ўрнига.
 126. *Марцел* – Юлий Цезарнинг сиёсий душмани. Бу ўринда: императорлик ҳокимиятининг нуфузли рақиб маъносида.

Алессандро БАРИККО

И п а к

Роман

1

Гарчи отаси унга порлоқ ҳарбий мартаба мўлжаллаган бўлса ҳам, Эрве Жонкур ҳаётнинг бошқа йўлини танлади. Тақдир тақозоси билан у танлаган касб-кор анча мароқли эди.

Эрве Жонкур ипак қурти харид қилар ва уни сотиб кун кўрарди.

1861 йил ҳали тугамаганди. Флобер “Саламбо”ни ёзаётганди, одамлар электр билан ёритишни энди орзу қилишаётганди. Океаннинг нариги томонида эса Авраам Линкольн уруш олиб бораётганди.

Эрве Жонкур 32 ёшда эди.

У харид қилар ва сотарди.

Ипак қурти сотарди.

2

Ростини айтганда, Эрве Жонкур ипак қуртининг уругини олиб сотарди. Бундай уруглар жуда майда, сарғиш-бўз рангда бўлиб, жонсизга ўхшарди. Бир ҳовучга сон-саноксиз қурт уруги сигарди.

“Бу – бутун бир мол-давлат дегандай гап”.

Май ойи бошларида қурт тухуми ёрилиб, қуртчалар ўрмалаб қоларди. Тут баргини ютоқиб еган ана шу қуртчалар бир ойдан кейин пилла ўрарди. Яна икки ҳафтадан сўнг уни тешиб чиқарди-да, ўзидан минглаб метр шойи ипда ифодаланган каттагина миқдорда француз франки қолдириб учиб кетарди. Бунинг ҳаммаси эса қатъий қонун-қондаси билан махсус шарт-шароитда, – худди Эрве Жонкурнинг ўзида содир бўлгани сингари, қаердадир, Франциянинг жанубида, жуда қулай жойда бўлиши керак эди.

Эрве Жонкур яшаган ўша жой Лавилье деб аталарди.

Хотинининг исми Элен эди.

Уларнинг фарзандлари йўқ эди.

3

Европанинг тут қўчатзорларини тез-тез ямлаб кетадиган ўлатнинг ҳалоқатли оқибатларига чап бериш учун Эрве Жонкур ипак қурти уругини кўпроқ Ўрта денгиз, Сурия ва Мисрдан сотиб олишга интиларди. Унинг касб-корининг хатарли, нозик томони ана шунда эди. Ҳар йили январнинг дастлабки кунларида у йўлга отланарди. Бир минг олти юз чақирим денгизда, саккиз юз километр

*Русчадан
Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

Алессандро Барикко – итальян адиби, муסיқашунос, 1958 йилда туғилган. “Даҳонинг қочиши. Россини муסיқий театри ҳақида”, “Гегелнинг қалби ва Висконсин сигирлари” китоблари, “Ғазаб қасрлари”, “Денгиз-океан” романлари, “Новеченто” монолог-қиссаси муаллифидир.

куруқликда йўл босарди. У молни аввалига саралар, нарх қўяр, кейин сотиб оларди. Сўнгра орқага қайтар ва яна ўша йўлни — қуруқликда саккиз юз километр, денгизда бир минг олти юз чақирим масофани босиб ўтиб, Лавильдьёга апрелнинг якшанба куни, айни Ибодат байрамига етиб келарди.

Яна икки ҳафта пилла уругини ёйиш ва уни сотиш билан шуғулланарди. Йилнинг қолган кунлари дам оларди.

4

— Хўш, Африка қандай экан? — сўрашарди ундан.

— Ҳоргин, — дерди у.

Шаҳар чеккасида унинг каттагина уйи, марказда эса мўъжазгина устахонаси бор эди. Устахона шундоққина Жан Бербекнинг ташландиқ уйи рўпарасида эди.

Кунлардан бир куни Жан Бербек гапирмасликка қарор қилди. У сўзининг устидан чиқди. Хотини ва икки қизи уни ташлаб кетишди. У вафот этди. Уйига ҳеч ким кўз олайтирмади, мана у анчадан бери бўм-бўш, хувиллаб ётибди.

Ипак қуртини харид қилиб ва сотиб, Эрве Жонкур ўзини ҳамда хотинини етарли даражада таъминлай оларди. Бу эса уларга ҳашаматли яшаш имконини берарди. У хўжаликни моҳирона бошқарар, ҳар бир нарсанинг мезонини билар, лекин жуда ҳам бойиб кетишга унча ҳавасманд эмасди. Берганига шукур деб, умргузаронлик қиларди.

5

Агар бирортаси сўраб қолса, Эрве Жонкур:

— Умрбод шундай яшашга тайёрман, — деб жавоб берарди. Аммо олтмишинчи йилларнинг бошларида бутун Европада ипак қуртига ўлат тегди, денгиздан ошиб ўтиб Африкага ёйилди, ҳатто Ҳиндистонга ҳам етиб борди, деган гаплар тарқалди. 1861 йили Эрве Жонкур навбатдаги сафаридан қайтиб, янги уруғ олиб келгач, орадан икки ой ўтар-ўтмас, бутун қурт тухуми касалга чалиниб қолди. Ипакчилик туфайли фаровон кун кечираётган ҳамма жойлар сингари Лавильдьё учун ҳам ҳаёт шоми чўккандай бўлди. Ўлатнинг сирини очишга фан ожизлик қиларди. Бутун ёруғ оламнинг бари ўзининг сўнгги чеккаларигача худди сирли равишда сеҳрланиб қолгандай эди.

— Бари, лекин ҳаммаси эмас, — деди секин ўзича Бальдабью. — Лекин ҳаммаси эмас, — қўшимча қилди у “Перно” сига икки энлик миқдорда сув аралаштириб.

6

Бальдабью бу ерларда бундан йигирма йил бурун пайдо бўлган одам эди. Ўшанда у тўғридан-тўғри шаҳар ҳокимининг ҳузурига бостириб кирди-да, унинг столи устига оқшом шафағи рангидаги ипак шарфни ёйиб сўради:

— Сизнингча, бу нима?

— Аёллар рўмолчаси.

— Тополмадингиз. Тўғри, рўмолча. Лекин аёлларникимас, эркакларники. Бўйинга ташланадиган шарф, мўмайгина пул.

Шаҳар ҳокими уни кўчага улоқтиришни буюрди. Шундан сўнг Бальдабью дарё бўйлаб йигирув устахоналари қурди. Ўрмоннинг этагида пилла етиштириш учун бостирма тиклади. Айланма йўл қайрилишида эса муқаддас Агнесса шаънига черковча бунёд этди. Ўттизтача мардикор ёллади, Италиядан гаройиб шестерняли ва гилдиракли ёғоч машина келтиришди ва етти ой “гинг” демай ишлаб юрди. Кейин яна шаҳар ҳокими ҳузурига кирди ва стол устига ўттиз минг франк йирик пул тахламини қўйди.

— Сизнингча, бу нима?

— Мўмайгина пул.

— Тополмадингиз. Бу сизнинг худонинг нодон бандаси эканлигингизни исботловчи далил.

Бальдабью пуллари йиғиштирди, халтасига жойлади ва эшикка қараб юрди.

Шаҳар ҳоқими уни тўхтатди:

– Мендан нима талаб қилинади, жин урсин?

– Сиздан ҳеч нарса талаб қилинмайди, лекин сиз округда энг бадавлат шаҳар ҳоқими бўлиб қоласиз.

Беш йилдан кейин Лавильеда еттита йигириш корхонаси пайдо бўлди; шаҳар Европанинг энг асосий ипакчилик ва тўқимачилик марказига айланди. Аммо Бальдабью унинг яккаю ягона соҳиби эмасди. Бу борада у маҳаллий аъёнлар ва мулкдорлар орасидан издошларга эга бўлди. Уларнинг ҳар бирига Бальдабью жон-жон деб шу ҳунар сирларини ўргатди. У курак билан пул тўплашдан кўра, билганини бошқаларга ўргатишни хуш кўрарди. У шунақа одам эди.

7

Бундан саккиз йил муқаддам Эрве Жонкур ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган ҳам айнан шу Бальдабью эди. Бу пайтларда ўлат туфайли Европадаги ипак қурти учун етиштирилган тугзорлар катта талафот кўраётганди. Бальдабью бундай оғир аҳволни жиддий ўйлаб кўриб, бу масалани ечишнинг ҳожати йўқ, уни айланиб ўтиш керак деган қарорга келди. Миясида режа пишиб етилди, фақат унинг ижрочисини топиш керак эди. Эрве Жонкурни биринчи бор кўргандаёқ “ижрочи топилди” деб ўйлади Бальдабью. Эрве Жонкур пиёдалар подпоручиги кийимида, таътилдаги ёш зобитларга хос мағрур қадам ташлаб Верден майхонаси ёнидан ўтиб бораётганди. Ушанда у йигирма тўрт ёшдан ошганди. Бальдабью уни ёнига чақирди, қандайдир чиройли номдаги гулдор атласни ёйиб кўрсатди ва деди:

– Табриклайман, йигитча. Ниҳоят, сен ўзингга яраша жиддий иш топдинг.

Эрве Жонкур унинг ипак қурти, пилла уруғи, эхромлар ва денгиз саёҳатлари ҳақидаги ғаройиб маърузасини мириқиб тинглади-да, деди:

– Мен бундай қилолмайман.

– Нега энди?

– Икки кундан кейин менинг таътилим тугаяпти. Мен Парижга қайтиб кетишим керак.

– Ҳарбий мартабами?

– Ҳа. Отамнинг иродаси шундай.

– Бу муаммо эмас.

У шундай деди-да, Эрве Жонкурни отасининг олдига етаклаб борди.

– Сизнингча, бу ким? – сўради Бальдабью.

– Менинг ўғлим.

– Яхшилаб қаранг.

Шаҳар ҳоқими чарм ором курсига суянди-да, терлаб кетаётганини ҳис этди.

– Бу менинг ўғлим Эрве Жонкур. Икки кундан кейин у Парижга қайтиб кетади. У ерда ўғлимни шавкатли армиямизнинг ажойиб мартабаси кутмоқда. Агар Тангрининг ва муқаддас Агнессанинг иродаси шундай бўлса...

– Ори рост... Фақат Тангрининг бошқа ишлари ҳам бошидан ошиб ётибди, муқаддас Агнессанинг эса ҳарбийларни кўргани кўзи йўқ.

Бир ойдан сўнг Эрве Жонкур Мисрга жўнади. У “Адель” деган кемада денгизга чиқди. Каюталарда камбуз¹ ҳиди анқирди. Қандайдир бир денгизчи Ватерлоо ёнида жанг қилганман, деб ишонтиришга уринди. Учинчи кун оқшомида уфқда саркаш тўлқинлар мисол дельфинлар ялтираб кўзга ташландилар, рунетка² га нукул ўн олти рақами чиқаверарди.

У икки ойдан кейин – апрелнинг биринчи якшанбасида қайтиб келди. Айни Ибодат байрамлари бошланган кунлар эди. Қўлида иккита ёғоч қути. Пахта тўшалган бу қутиларда пилла қуртининг минглаб уруғлари бор эди. Бунинг устига, у кўплаб қизиқарли воқеаларнинг гувоҳи бўлганди. Бальдабью фақат бир нарса ҳақида сўради.

– Менга дельфинлар ҳақида гапириб бер.

– Дельфинлар ҳақида?

¹ К а м б у з – кема ошхонаси.

² Р у л е т к а – денгизда масофа ўлчагич асбоб.

– Уларни қачон кўрганинг ҳақида.
 Бальдабью ана шунақа одам эди.
 Унинг неча ёшга кирганини ҳеч ким билмасди.

8

– Бари, лекин ҳаммаси эмас, – деди секин Бальдабью. – Лекин ҳаммаси эмас, – қўшиб қўйди у ўзининг “Перло” сига икки энлик сув аралаштириб.

Август, вақт тун ярмидан оққан. Одатда, бу пайтда Верденнинг майхонаси аллақачон ёпилган бўларди. Тўнқариб қўйилган стуллар стол устига ёнма-ён тахлаб чиқилган, ҳаммаёқ тозалаб супуриб-сидирилганди. Фақат чироқни ўчириб, майхонани беркитиш қолганди, холос. Аммо Верден сабр-тоқат билан қутар, Бальдабью гапиришда давом этарди.

Эрве Жонкур оғзида ўчган сигараси билан унинг рўпарасида ўтирганча, қимир этмай Бальдабьюнинг сўзларини тингларди. Худди бундан саккиз йил олдин бўлгани сингари, у бу одамга ўз тақдирини яна изга солишга имкон берганди. Бальдабью бўлса, шошмасдан, ора-сирада “Перно”дан озгина отиб, томогини хўллаб олганча гапида давом этарди. У анчагача тинмасдан гапирди, кейин хулоса қилди:

– Бизнинг бошқа иложимиз йўқ. Агар яшаб қолишни истасак, бир амаллаб ўша ёққача етиб боришимиз керак...

Сукунат.

Устунга суяниб турган Верден бошини кўтариб, уларга қаради.

Бальдабью “Перно”дан қултум қолдимиз, деб стакан тагидан ичимлик ахтариш билан овора эди.

Эрве Жонкур гапириш учун оғзидаги сигарасини олиб, столнинг бир чеккасига қўйди:

– Умуман, қаерда ўша Япония?

Бальдабью ҳассасини кўтариб, Муқаддас Огюст черкови томонни кўрсатди.

– Тўппа-тўғри, ҳеч қаяққа бурилмай, – деди. – Дунёнинг охиригача бўлсам бориш керак.

9

Ўша пайтларда Япония чиндан ҳам дунёнинг нариги томонида эди. Икки аср давомида ороллардан ташкил топган Япония мамлакати дунёнинг бошқа қисмидан бутунлай ажралган ҳолда, қитъа билан ҳар қандай алоқани узиб, чет элликларни ўзига яқин йўлатмай яшади. Хитой соҳили икки юз миль нарида қолиб кетди, императорнинг амри бегона соҳилнинг янада нарироқ сурилишига имкон берди. Махсус фармон чиқарилиб, икки ёки уч матчали кемалар қуриш тақиқланди. Ўзларича, узоқни кўзловчи мантиққа амал қилиб, фармон ҳеч кимга юртни тарк этишга монелик қилмасди, лекин ким қайтиб келишга журъат этса, ўлимга маҳқум қилинарди. Хитой, голланд ва инглиз савдогарлари бундай бемаъни маҳдудликни ёриб ўтишга бир неча бор уриниб кўрдилар, лекин, барибир, контрабанда тармогини тузишдан нарига ўтолмадилар. Охир-оқибат, озгина фойда билан кифояланадиган бўлдилар. Савдогарлар инқирозга йўл тутган жойда яхши қуролланган америкаликларнинг омади чопарди. 1853 йили коммодор Мэтью К.Перри буғ билан юрадиган энг замонавий кемалар флотилияси ёрдамида Иокогама бандаргоҳига кирди ва японларга ултиматум қўйди. Шу билан чет элликларнинг оролга кириши учун йўл очилди.

Шунга қадар японлар умри бино бўлиб денгиз кемаларининг шамолга қарши юришини кўришмаганди.

10

Бальдабью буларнинг ҳаммасини жуда яхши биларди. Айни чоғда у оролда беқиёс ипак мато тайёрланишини ҳам биларди. Дунёда топилмайдиган бундай шойини японлар минг йиллардан бери тайёрлаб келаётгани ҳақида афсоналар

юрарди. Бальдабью бунинг афсона эмас, балки ҳақиқат эканига ишонарди. Бир кун у японларнинг шойидан тўқилган рўмолини ўз қўли билан ушлаб кўрди. Бальдабью қўлида худди ҳавони ушлаб тургандек эди. Улат юз бериб, бутун курт уруғлари қирилиб кетгач, у шундай деди:

– Узи арзийдиган орол экан. Ипак курти у ерда истаганча топилади. Агар икки юз йил давомида у ерга хитойлик савдогарнинг ва инглиз сугуртачисининг қадами етмаган экан, ҳар қандай маразнинг топиб бориши ҳам амримаҳол.

У шундай дейиш билангина чекланмади, балки барча маҳаллий ипакчиларни хабардор қилиб, уларни Верденнинг майхонасига тўплади. Улардан ҳеч бири умрида Япония ҳақида эшитмаган эди.

Нима энди бизга сара уруғ учун дунёнинг нариги чеккасига боришга буюрмоқчимисан? Улар бегонани кўрди дегунча ушлаб, терисини шилишади.

– Ҳа, шилишарди, – тўғрилади Бальдабью.

Ипакчилар нима деб ўйлашни ҳам билишмасди. Кимдир эътироз билдирди:

– Негадир шу пайтгача уруғ сотиб олиш учун ўша томонларга бориш ҳеч кимнинг хаёлига келмапти-да?

Бальдабью бор гапни очиқ айтди, тушунтирди:

– Японлар ипакни сотиш заруратини тан олишди. Лекин пилла уруғини эмас. Улар курт уруғини кўз қорачигидек асрашади. Уни оролдан олиб чиқиб кетишга уринган ҳар қандай одамни жиноятчи деб эълон қиладилар.

Лавильеда яшовчи ипакфурушларнинг кўпчилиги ҳалол одам эдилар. Ўз мамлакати қонунларини бузиш уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Лекин истиқболга кўра, буни дунёнинг бошқа бир чеккасида қилиш, афтидан уларга маъқул эди.

11

1861 йил ҳали тугамаганди. Флобер “Саламбо”ни ёзаётганди, одамлар электр билан ёритишни энди орзу қилишаётган эди. Океаннинг нариги томонида эса Авраам Линкольн уруш олиб бораётганди. Лавильеделик пиллакорлар ширкатга уюшдилар ва сафарга чиқиш учун етадиган миқдорда пул тўпладилар. Улар буни Эрве Жонкурга ишониб топширишни маъқул кўрдилар. Бальдабью бунинг учун унинг розилигини сўраганда, у шундай жавобни эшитди:

– Умуман, қаерда ўша Япония?

– Тўппа-тўғри, бурилмасдан, дунёнинг энг охиригача борасан, – деган жавоб бўлди.

У 6 октябрда йўлга чиқди. Бир ўзи.

Лавильеденинг сарҳадида хайрлаша туриб, Эленни маҳкам бағрига босди ва деди:

– Сен ҳеч нарсдан қўрқмаслигинг керак.

Элен баланд бўйли, беғам аёл эди. Узун ва қоп-қора сочларини у сира турмаклас, ҳамиша ташлаб юрарди. Мафтункор овози бор эди.

12

Эрве Жонкур ёнида саксон минг франк олтин пул билан йўлга тушди. Бальдабью унга уч киши – хитойлик, голланд ва японнинг номини берганди. Эрве Жонкур Мец ёнида чегарани ортда қолдириб, Вюртемберг ҳамда Баварияни кесиб ўтди ва Австрияга кирди, поезд билан Вена ва Будапештга етиб олди. У ердан тўғри Киевгача борди, рус текислигида икки минг чақирим йўл босиб, Урал тизмасини ошиб ўтди, бепоён Сибирь кенгликларига кириб борди. Қирқ кун йўл юриб Байкал қўлига етиб олди. Бу томонларда мазкур кўлни “денгиз” дейишаркан. Амур дарёсидан паства қараб Хитой чегараси бўйлаб океангача борди. Океанга етиб олгач, Сабирк бандаргоҳида то голланд контрабандачиларининг кемасига чиқиб олмагунча ўн бир кун сарғайиб ўтирди. Ўша кема уни Япониянинг гарбий соҳилидаги Тэрай бурнигача элтиб қўйди. У чекка йўллар билан Исикава, Тояма ва Ниигата перефектураларини кесиб ўтди. У ердан Фукусима вилоятига кириб, Сиракава шаҳрига борди. Шаҳарни шарқ томонидан айланиб ўтиб, икки кун қора кийимли кишини кутди. Ҳалиги

одам унинг кўзини боғлаб, тепаликдаги бир қишлоққа олиб борди. Эрве Жонкур ўша қишлоқда тунади ва эрталаб юзига шойи рўмол ўраган киши билан савдолашиб пилла уруғи харид қилди. Кечқурун сотиб олган молини йўл халтасига жойлаб, йўлга равона бўлди.

Эрве Жонкур ҳали Япония сарҳадини тарк этмай туриб, уни бир қишлоқлик қувиб етди ва бақириб-чақириб орқага қайтариб олиб кетди.

Эрве Жонкур япончани билмагани учун ҳалиги кишининг нима деяётганини тушунмади. Лекин Хара Кэй уни кўрмоқчи эканини англади.

13

Шоли қоғозидан ясалган тўсиқ ён томонга сурилди-да, Эрве Жонкур ичкари кирди. Ердаги тўшама устида, хонанинг энг олис бурчагида чордана қуриб, Хара Кэй ўтирарди. Эғнида ҳеч қандай безаксиз қора туника¹. Ягона кўзга ташланган нарса — ёнида ётган аёл. Аёлнинг боши унинг тиззаларида, кўзлари юмук, кўллари кенг қизил кимонога² беркитилган. Кимоно бўйра устида ёниб турган гулханга ўхшайди. Унинг қўли аёлнинг бошида оҳиста ўрмалайди, гўё қимматли жониворни силаётгандай.

Эрве Жонкур хона ўртасига келди-да, хўжайиннинг ишорасини кутиб турди, кейин унинг қаршисига ўтирди. Улар бир-бирининг кўзига қараб, узоқ вақт жим қолишди. Қаердандир хизматкор пайдо бўлди, улар олдига икки финжонда чой қўйди ва гойиб бўлди. Хара Кэй ўз тилида гапирди. Эрве Жонкур тинглади. У Хара Кэй кўзидан кўзини узмасди, фақат бир зумга, қарийб беихтиёр аёл юзига нигоҳ ташлади.

У қизчанинг юзи эди.

Эрве Жонкур кўзини олди.

Хара Кэй сўзини бўлди, финжонлардан бирини олиб, лабларига олиб борди, чойдан оҳиста ҳўпларкан, деди:

— Ўзингиз ҳақингизда гапириб беринг.

У бу сўзларни французча айтди, унлиларни сал чўзиб, хирилдоқ, самимий товушда.

14

Олис бегона оролда узоқдан келадиганлар олиб кетишга муваффақ бўлган барча нарсанинг соҳиби — ҳузурига кириш ўта қийин японлардан бирига Эрве Жонкур ўзининг кимлиги ҳақида гапиришга уринди. У ўз она тилида шошмасдан гапирди. Лекин Хара Кэй унинг гапини тушунаётгани-йўқми, ўзи ҳам билмасди. Эрве Жонкур бор ҳақиқатни тўкиб солди. Содда ва тушунарли қилиб гапирди. Хара Кэй тинглади — юзининг бир туки ҳам қилт этмасдан эшитди. У Эрве Жонкурнинг қимирлаётган лабларидан кўзини узмасди. Хонада сукунат ҳукм суради. Шу қадар жимжитлик эдики, юз берадиган ҳар қандай арзимас нарса ҳам галати туюлиши ҳеч гап эмасди.

Кутилмаганда ҳаракатсиз ётган қизча кўзини очди.

Эрве Жонкур сўзини бўлмасдан нигоҳини қизчага қаратди ва нимани кўрди денг: унинг кўзлари шарқона қийиқ эмасди. Тагин у кўзлар шундай ўткир ифода билан боқардики, гўё боядан бери уни зимдан, қовоқлари остидан кузатаётгандек эди. Эрве Жонкур беихтиёр ундан нигоҳини олди-да, овозини ўзгартирмасдан гапида давом этди. Фақат кўзи финжондаги чойга тушгандагина сўзини бўлди. Бир қўли билан финжонни олиб, лабига олиб борди-да, бир култумгина чой ҳўплади. Кейин финжонни жойига қўйиб, гапини давом эттирди.

15

Франция, денгиз оша сафар. Лавильедаги тутзорлари руҳи, буғ билан юрадиган поездлар, Эленнинг товуши. Эрве Жонкур ўз ҳаёти ҳақида гапиришда давом этарди. Узи ҳақида илк бор гапириши эди. Қизча ҳамон

¹ Т у н и к а — енгсиз, узун кийим.

² К и м а н о — японларнинг миллий кийими.

унга қараб турарди. Хона жимжит эди. Бирдан, ҳеч қутилмаганда қизчанинг кимоноси енгидан қўл ўсиб чиқди-да, бўйра узра чўзила бошлади. Эрве Жонкур кўриб турибди, ўша қўлча унинг нигоҳи ётган жойгача чўзилди, Хара Кэй финжонига тегди, кейин яна чўзилишда давом этди, кейинги финжонга қадар узайди, бу Эрве Жонкур чой ичган финжон эди. У финжонни қўлига олди.

Қизча бошини бирозгина кўтарди.

У нигоҳини илк бор Эрве Жонкурдан узиб финжонга қаратди.

Финжонни аста айлантирди ва Эрве Жонкур ичган жойига лабини босди.

Кўзини қисиб, бир қултум чой ичди.

Финжондан лабларини узди.

Қўлини кийими қатига яширди.

Бошини энгаштириб, Хара Кэйнинг қорнига қўйди.

Эрве Жонкур кўзларидан нигоҳини узмай қараб турарди.

16

Эрве Жонкур яна узоқ гапирди. Хара Кэй ундан кўзини олгач, жим қолди.

Узоқ жим қолишди.

Хара Кэй унлиларни бироз чўзиброқ, хирилдоқ, лекин самимий овозда франсузча гапирди:

– Агар яна келадиган бўлсангиз, сизни кўришдан хурсанд бўлардик.

У биринчи марта жилмайди.

– Сизга ипак қурти уруғи ўрнига балиқ увилдиригини қистиришибди: у бир тийинга қиммат.

Эрве Жонкур бошини эгди. Унинг олдида бир пиёла чой турарди. Уни қўлига олиб айлантирди. Сўнг охиригача ичди. Пиёлани ерга қўйиб:

– Биладан, – деди.

Хара Кэй мириқиб кулди.

– Шунинг учун ҳам сохта тилла тўлаган экансиз-да?

– Молига яраша чақа-да.

Хара Кэй жиддийлашди:

– Сиз нима учун келган бўлсангиз, ўшани оласиз. Фақат бу ерларни тарк этгандан кейин.

– Сиз эса ўзингизга тегишли олтинни оласиз, фақат мен ушбу оролдан соғ-омон чиқиб кетганимдан сўнг. Сизга айтадиган гапим шу.

Эрве Жонкур жавобини кутиб ўтирмади. Ўрнидан турди, эгилиб таъзим қилди ва орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Сўнгги бор кўргани шу бўлди: қизчанинг сокин нигоҳи унинг кўзларига қараб турарди.

17

Олти кундан сўнг Эрве Жонкур Такаокада голланд контрабандачиларининг кемасига ўтириб, Сабирк шаҳрига етиб олди. У ердан Хитой чегараси бўйлаб Байкал кўлига чиқди, сўнг Сибирь кенгликларида тўрт минг чақирим йўл босиб, Урал тоғларидан ошиб ўтди-да, Киевга қараб юрди. Поездда бутун Европани кесиб ўтиб – шарқдан ғарбга уч ойлик саёҳатдан сўнг Францияга етиб олди. Апрельнинг биринчи якшанбасида айни Ибодат байрамларида Лавильдьёга кириб борди. Шаҳарга кириб бораверишда бир тўхтаб олди, Тангрига ҳамду санолар айтиб, дадил юриб кетди. У ҳар бир қадамини санаб босар, уларни унутмаслик учун босган изларини ном билан атаб борарди.

– Хўш, дунёнинг охири қандай экан? – сўради ундан Бальдабью.

– Кўринмас экан.

У олис сафардан хотинига совға – шойи туника олиб келганди. Элен ийманганидан уни бир марта ҳам кийиб кўрмади. У шундай нафис эдики, қўлинига олсанг, худди ҳавони ушлаб тургандай бўлардинг.

18

Эрве Жонкур Япониядан олиб келган пилла курт тухумлари майдалаб тўграб ёйилган тут барглари устига сепиб чиқилгач, ҳаммаси жонланди. Бирортаси ҳам касалга чалинмаган экан. Лавильдьё округида етиштирилган ипак ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан дунёда мисли кўрилмаган даражада бўлди. Яна иккита йигириш корхонаси очишга қарор қилинди. Бальдабью эса муқаддас Агнесса черкови ёнида клуатр¹ тиклади. У негадир клуатрни доира шаклида тасаввур қилиб лойиҳасини буқалар жанги учун кўплаб саҳналар қурган испан меъмори Хуан Бенитесга буюрди.

– Ҳа, ҳеч қанақа қумнинг кераги йўқ: ўртада биз боғ барпо этамиз. Агар мумкин бўлса, томошагоҳга кириш олдида буқа калласи ўрнига дельфин боши ўрнатамиз.

– Дельфин боши дейсизми, жаноб?

– Бу, шунақа балиқ, Бенитес, тасаввур қиляпсанми?

Эрве Жонкур кирим ва чиқимларни мундоқ ҳисоблаб қараса, анча бойиб қолибди. У ўз мулкидан жануброқдан ўттиз акр ер сотиб олди-да, бутун ёз бўйи сайр қилиш учун боғ барпо этиш билан шуғулланди. Бу боғ унга дунёнинг нариги чеккаси сингари кўринмас бўлиб туюларди. Эрталаблари у Верденнинг олдига борар, маҳаллий янгиликлардан хабардор бўлар, Париждан келтирилган газеталарни кўздан кечирарди. Кечқурунлари Элен билан очиқ айвонда ўтириб, алламаҳалгача гурунглашарди. Рафиқасининг сўзларини тингларкан, у ўзини дунёдаги энг бахтли одам деб ҳисоблар, бу оламда Эленнинг овозидай чиройли товуш бўлмаса керак деб ўйларди.

1862 йил 4 сентябрда у 33 ёшга тўлди. Ҳаёт унинг кўз ўнгидан худди ёмғир мисол: енгил ва силлиқ оқиб ўтарди.

19

– Сен ҳеч нарсадан қўрқмаслигинг керак.

Демак, Бальдабью шунга қарор қилган экан, Эрве Жонкур октябр ойининг биринчи кўни яна Японияга жўнади. У чегарани Мец ёнида кесиб ўтиб, Вюртемберг ва Бавария бўйлаб юрди, Австрияни ортда қолдириб, поездда Венага, ундан Будапештга етиб олди. У ердан Киевга қараб юрди. Икки минг чақирим рус пасттекслигини кесиб ўтгач, Урал тоғларидан ошди-да, Сибирь кенгликлари бўйлаб, Байкал кўлигача қирқ кун юрди. Амур дарёсида Хитой чегараси бўйлаб то Океаннинг ўзигача сузиб борди. Океанга етиб олгач, Сабирк бандаргоҳида голланд контрабандачилар кемасини кутиб ўн бир кун сарғайиб, ўтирди. Ниҳоят, кема Япониянинг гарбий соҳилидаги Тэрай бурнига етиб олди. Айланма йўллар билан Исикава, Тояма ва Ниигата префектураларини ортда қолдириб, Фукусима вилоятига қадам қўйди ва Сиракава шаҳрига етиб олди. Шаҳарни шарқ томонидан айланиб ўтиб, икки кун қора кийимдаги одамни кутди. У Эрве Жонкурнинг кўзини боғлаб, Хара Кэйнинг қишлоғига олиб борди. У кўзини очганда, олдида икки мулозим турганини кўрди. Улар сайёҳнинг буюмларини олиб, уни ўрмон чеккасига бошлаб боришди. У ерда Эрве Жонкурга бир сўқмоқни кўрсатиб, ёлғиз ўзини қолдиришди. У қалин ўрмон соясида сўқмоқ бўйлаб юрабошлади. Қалин дарахтлар сояси тугаб, сўқмоқ олдида гўё дераза очилгандай жойда у тўхтади. Ўттиз қадам пастда кўл кўзга ташланарди. Кўл соҳилида унга тескари ўтирилиб, Хара Кэй ўтирарди. Ёнида тўқ сариқ кўйлақда, сочлари елкасига тушиб турган аёл ҳам бор эди. Эрве Жонкур унга қараган чоғда у ҳам ўтирилди ва кўзлар тўқнашди.

Унинг кўзлари шарқона қийиқ эмасди, юзи эса боқира чеҳра эди.

Эрве Жонкур йўлида давом этди, кўп ўтмай ўша ерга етиб борди. Унинг рўпарасида қора кийимда Хара Кэй ёлғиз ўтирарди. Ундан сал нарида, ерда тўқ сариқ кўйлақ ва бир жуфт похол бошмоқ ётарди. Эрве Жонкур унга яқинроқ борди. Енгил тўлқинлар кўлнинг сувини ҳайдаб келиб, қирғоққа урарди.

¹ К л у а т р – сайргоҳли томошабоғ (*тарж.*).

– Менинг француз дўстим, – деб гудранди Хара Кэй ўтирилмасдан. Улар ёнма-ён ўтириб анча гаплашишди. Кейин Хара Кэй ўрнидан турди. Эрве Жонкур унга эргашиди. Хара Кэй сўқмоққа тушишдан олдин сезилмас ҳаракат билан қўлқопларидан бирини тўқ сариқ кўйлак ёнига иргитди. Улар қишлоққа кеч бўлганда кириб келишди.

20

Эрве Жонкур Хара Кэйникида тўрт кун меҳмон бўлди. Худди саройда қирол хузурда яшагандек кун кўрди. Уша қишлоқда ҳамма нарса айнан шу одам учун мавжуд эди; барча унинг атрофида парвона, уни кўриқлар ва хизматини бажо келтирарди. Бошқа ҳамма жойда ҳаёт тўхтаб қолгандек эди.

Эрве Жонкурнинг ихтиёрида уй ва бешта хизматкор бор эди. Улар ҳамма жойда меҳмонга ҳамроҳлик қилишар, истаган жойига кузатиб боришарди. У ёлғиз овқатланар, одатда, жуда ҳам чиройли гуллаган дарахт соясида ўтириб тамадди қиларди. Кунига икки марта тантанали равишда унга чой тайёрлаб беришарди. Кечкурун Эрве Жонкурни тош тўшамали кенгина хонага олиб кириб, ювинтириш русумини бажаришарди. Юзларига мум ниқобга ўхшаш нарса тутиб олган учта кекса аёл унинг устидан сув кўйиб, баданини илиқ шойи чойшаб билан артишарди. Аёлларнинг қўллари гадир-будур бўлса ҳам майин эди.

Иккинчи кун эрталаб Эрве Жонкур қишлоққа оқ танли одам келганини кўрди. Унинг орқасидан катта-катта ёғоч яшиклар ортилган икки арава келарди. Келган одам инглиз эди. У харид қилгани эмас, сотгани келганди.

– Курол олиб келдим, месье. Сиз-чи?

– Мен сотиб оламан. Ипак курти.

Бирга овқатланишди. Инглиз кўп гапирди. У Европа билан Япония ўртасида саккиз йилдан бери қатнаётган экан. Эрве Жонкур унинг гапларини узоқ тинглади, ниҳоят, сўради:

– Бу ерда яшаётган оқ танли аёл, менимча, европалик бўлса керак, сизга таниш эмасми?

– Японияда оқ танли аёл бўлмайди, – деди инглиз овқатдан бош кўтармай, бепарво. – Японияда битта ҳам оқ танли аёл йўқ.

Эртаси куни у анчагина олтин билан қайтиб кетди.

21

Эрве Жонкур учинчи куни эрталаб Хара Кэйни яна кўрди. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, унинг бешта хизматкори худди сеҳрлангандай бирданига йўқ бўлиб қолишди, зум ўтмай Хара Кэйнинг ўзи пайдо бўлди. Улар майдондаги тепаликка кўтарилишди. Тепалик осмонда ўнларча кенг қанотли яшил қушлар чарх урарди.

– Маҳаллий аҳоли қушларга қараб, уларнинг парвозидан келажакларини аниқлайдилар, – деди Хара Кэй. – Эсимда, болалигимда отам мени шундай бир ялангликка етаклаб келдилар-да, қўлимга ўқ-ёй тутқаздилар: “Қушларга қарата от”, – дедилар. Мен ўқ уздим. Катта яшил қуш “гуп” этиб ерга қулади. “Агар олдинда сени нима кутаётганини билишни истасанг, – деди менга отам, – ўқинг учишини аниқлай ол”.

Қушлар осмонда, шошмасдан гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб чарх уришарди.

Улар кечкурун қишлоққа қайтишди. Эрве Жонкур турган уйда хайрлашишди. Хара Кэй бурилди ва шошмасдан паства, дарё бўйлаб кетган йўл томон юрди. Эрве Жонкур унинг ортидан қараб, остонада туриб қолди. Хара Кэй йигирма қадамлар юргач, Эрве Жонкур сўради:

– Бу қиз ким эканини менга қачон айтасиз?

Хара Кэй тўхтамасдан кетиб борарди. Бир маромда одим ташлар, унда чарчоқдан асар ҳам йўқ эди. Теварак-атроф сув куйгандек жимжит эди. У қарга бормасин, ўша ерга сукунат чўкарди.

22

Сўнгги кун эрталаб Эрве Жонкур қишлоқ бўйлаб айлангани чиқди. Унинг йўлида дуч келган эркаклар таъзим бажо келтирар, аёллар эса нигоҳларини яшириб, табассум қилардилар. У Хара Кэйнинг уйи шу атрофда эканини ҳис

қилди. Чунки улкан вольер¹ га кўзи тушганди. Унда кўплаб турли-туман қушлар гиж-гиж эди. Чинакам мўъжиза. У билан суҳбатда Хара Кэй қушларни дунёнинг барча бурчакларидан келтиртирганини тан олди. Паррандалар орасида шундайлари ҳам бор эдики, Лавильдьеда бир йил мобайнида тўқилган ипакдан ҳам қиммат турарди. Эрве Жонкур бу гаройиботни ҳайратланиб узоқ кузатди. У бир китобни эслади. Уша китобда ёзилишича, шарқ эркаклари, ўзлари севган аёлларнинг садоқатига тан бериб, уларга қимматбаҳо буюмлар эмас, балки камёб ва мафтункор қушларни ҳада қилганлар.

Хара Кэйнинг даргоҳи сукунат оғушида эди. Эрве Жонкур унга яқин бориб, кираверишда тўхтади. Унинг эшиги умуман йўқ, қоғоз деворларда соялар пайдо бўлар ва йўқоларди, лекин ҳеч қанақа шовқин эшитилмасди. Буларнинг ҳаммаси базур ҳаётни эслатарди. Агар кўрганларини сўз билан ифодалашга уринса, “театр”ни англиштиши мумкин эди. Эрве Жонкур шундоққина унинг олдида номатлум нарсани кутганича қотиб қолди. У тақдир ихтиёрига топширган шу муддат ичида фақат соялар ва сукунатгина гаройиб саҳна доирасига сизиб кира олди, холос. Эрве Жонкур бурилди ва шаҳдам одим ташлаб ўз уйига кетди. У бошини эгиб фақат оёқлари остига қараб борарди, зеро, бу унинг ўйламаслигига ёрдам берарди.

23

Кечқурун Эрве Жонкур йўл юкини йиғиштирди. Сўнгра тош тўшамали хонада ювиниш учун отланди. У қиздирилган тош тўшамага чалқанча чўзилиб ётаркан, кўзларини юмиб, улкан вольер – ўйламай-нетмай гаровга қўйилган муҳаббат ҳақида ўйлади. Унинг кўзларига нам сочиқ қўйишди. Аввал бундай қилишмасди. У сочиқни олиб ташламоқчи бўлган эди, лекин кимнингдир қўли унинг қўлини ушлаб бунга йўл қўймади. Бу кекса кампирнинг қовжираган қари қўли эмасди.

Эрве Жонкур баданига сув қуюлаётганини ҳис қилди: аввал оёқларига, кўлларига, сўнгра кўкрагига қуюлди роҳатбахш сув. Сув эмас, худди мой дейсиз. Атрофда эса – гайриоддий жимжитлик. У баданига енгил ипак вуаль² тегиб кетганини ҳис қилди. Сўнг аёл кўллари тегди танасига. Унинг баданини артиб силаётган нафис аёл кўллари эди. Нафис ипакка ўхшаган бу майин кўллар унинг елкасидан аста сирганиб, бўйнига текканда ҳам у қимир этмади. Ипакдек бармоқлари унинг лабларига чўзилди, титраб турган лабларга аста тегинди, атиги бир бора тегинди – сўнг эриб кетди.

Ниҳоят, Эрве Жонкур шойи вуаль унинг устидан учиб ўтиб, исиз йўқолиб кетганини ҳис қилди. Ҳалиги майин кўл эса, унинг панжасини ёйди-да, кафтига ниманидир ушлатиб қўйди.

У сукунат ичра узоқ кутди, қимир этмай кутиб ётди. Кейин нам сочиқни кўзидан олди. Хонада “милт” этган зиё йўқ эди. Атрофда ҳеч ким кўринмайди. У ўрнидан турди, тахлаб қўйилган туникани олди, кийди ва хонадан чиқди, ётоғига кириб, бўйра устига чўзилди. Бошини буриб, чироқнинг пирпираб ёнаётган алангасини кузатиб ётди. У эҳтиёткорлик билан Вақтни тўхтатди. Истаган пайтигача тўхтатди Вақтни.

Шундан кейин кафтини ёзиб, кимдир қўйиб кетган ўша бир парча варақни кўрди. Кичкинагина қоғоз парчаси. Бир нечта иероглиф бўй чўзиб турарди. Хат қора сиёҳда битилган эди.

24

Кейинги кун тонготарда Эрве Жонкур орқага қайтиш учун йўлга тушди. У юк халгасининг махфий қатламларида минглаб ипак курти уругини олиб борарди. Бу Лавильдьенинг қелажаги, юзлаб кишилар учун иш ва уларнинг ўнтакчаси учун бойлик эди. Йўл чапга қайрилиб, тепалик ортидаги қишлоқ томон борадиган жойда у тўхтади, уни кузатиб келаётган икки кишига эътибор ҳам бермади. Нариди, тепалик ёнбағрида қалашиб ётган уйларга узоқ қараб турди.

¹ В о л ь е р – парранда ва ҳайвонлар сақланадиган ўраб олинган майдонча.

² В у а л ь – юзга тутиладиган ҳарир тўр парда.

Орадан олти кун ўтгач, Эрве Жонкур Такаокада голланд контрабандачиларининг кемасига ўтириб, Сабиркка етиб олди. У ердан, Хитой чегараси бўйлаб Байкал кўлигача йўл босди. Сибирь кенгликлари бўйлаб тўрт минг чақирим йўл юриб, Урал тоғларидан ошиб ўтди-да, Киевга етиб олди. Кейин поездга чиқиб, бутун Европани шарқдан ғарбгача кесиб ўтди ва уч ойлик сайру саёҳатдан сўнг Францияга етиб келди. Апрель ойининг биринчи яшанбасида, айти Ибодат байрами кунинда, Лавильдьёга қадам қўйди. Эрве Жонкурни кутиб олгани чиққан Элен унинг қучоғига ташланди. У хотинини бағрига босаркан, маст қилувчи аёл ҳидини туйди, унинг майин товушини эшитди:

- Сен қайтиб келдинг.
- Мулойимгина.
- Сен қайтиб келдинг.

25

Лавильдьёда ўз оқими билан оддий ҳаёт давом этарди. Эрве Жонкур қайтиб келганига қирқ бир кун бўлди. Қирқ иккинчи куни чидай олмади, йўл сандигидан ихчамгина тахламни олди, унинг ичида Япония харитаси бор эди. Харита орасига яшириб қўйилган бир парча варақни топди. Унда бир нечта иероглиф бўй чўзиб турарди. Хат қора сиёҳда битилганди. У ёзув столига ўтирди ва ўша хатга узоқ тикилди.

Бальдабьюни у Верден майхонасидан топди, бильярд ўйнаётган экан. У ҳамшиша бир ўзи, ўзига қарши ўйнарди. Ўйини ҳам жуда қизиқ эди. Тўрт мучаси соғ – ногиронга қарши, дер эди ўзи. Биринчи зарбани у одатдагидек бажарар, иккинчисини эса – бир қўллаб берарди.

– Агар ногирон ютса, – дер эди Бальдабью, – бу ерлардан бутунлай бош олиб кетаман. Йиллар ўтаверар, ногирон эса ютқазаверар эди.

– Бальдабью, бизларда японча биладиган бирортаси йўқми?

Ногирон айлантириб урган эди, соққа икки бортга тегиб, қайтиб келди.

– Эрве Жонкурдан сўра – у ҳамма нарсани билади.

– Бу соҳада мен ҳеч нарса билмайман.

– Ахир, сен японсан-ку.

– Бундан нима фойда?

Тўрт мучаси соғ кий¹ устига энгашди ва олтихоллини чапараста урди.

– Унда Бланш хоним қоларкан-да. Нимда унинг газмоллар дўкони бор. Дўкон устида бордели² ҳам бор. Бу ҳам ўшанга қарайди. Жуда бой аёл. Бунинг устига япон.

– Япон. У бу ерларда нима қилиб юрибди?

– Муҳими, агар бирор нарсани билиб олмоқчи бўлсанг, бу ҳақда хонимнинг ўзидан сўраб ўтирма. Оббо, жин урсин.

Ногирон тўртхоллини урди-ю, теккиза олмади.

26

Эрве Жонкур ўз Эленига:

– Нимга иш билан кетаяпман, – деб айтди. – Шу бугуноқ қайтиб келаман...

У Москат кўчаси, 12-уйдаги дўконнинг иккинчи қаватига кўтарилиб, Бланш хонимни сўради. Узоқ кутишга тўғри келди. Бу меҳмонхона анча йил бурун байрам муносабати билан жиҳозланган эди. Уша пайтларда бошланган байрам ҳануз давом этарди. Меҳмонхонада хизмат қиладиган барча қизлар танлаб олинган, ҳаммаси ёш, француз гўзаллари эди. Тапёр³ сурдина⁴ остида Россияни эслатувчи оҳанглари чаларди. Ҳар бир оҳангдан кейин ўнг қўли билан пешонасига тушиб турган сочини тўғрилаб:

– Вуаля, – деб кўярди.

¹ К и й – бильярд соққасини урадиган таёқ.

² Б о р д е л ь – меҳмонхона.

³ Т а п ё р – чолғувчи, муганний.

⁴ С у р д и н а – мусиқа овозини пасайтирувчи мослама.

27

Эрве Жонкур икки соатча кутди. Кейин уни даҳлиз йўлак бўйлаб сўнгги эшиккача олиб боришди. У эшикни очиб, ичкари кирди.

Бланш хоним дераза ёнида кенг оромкурсида ўтирарди. Устига енгил, оппоқ кимоно кийиб олганди. Унинг бармоқларини майда ёрқин зангори гуллар узук мисоли безаб турарди. Қоп-қора ялтироқ соч, бенуқсон шарқона чеҳра.

— Наҳот сиз шунчалик бойсизки, мен билан бир тўшакда ётишни хаёл қилсангиз?

Эрве Жонкур шляпасини қўлида гижимлаганча қотиб қолди.

— Мендан бир хизматингизни дариг тутмасангиз. Хизмат ҳақиқа қанча сўрашингиз — муҳим эмас.

У пиджагининг ички чўнтагидан тўрт букланган варақчани олиб, хонимга узатди.

— Мен мана бунда нима ёзилганини билишим керак.

Бланш хоним парво ҳам қилмади. Ярим очиқ лаблари жилмайгандек бўлди.

— Илтимос, мадам.

Унинг илтимосини бажариш учун хонимда ҳеч қандай асос йўқ эди. Шунга қарамай, у варақчани олди, ёйди ва кўз ташлади. Эрве Жонкурга бир қараб қўйди-ю, кўзларини олиб қочди. Варақчани астагина тахлади. Хоним номани қайтариб бериш учун талпинганда, кимоно унинг кўксига қия очилиб кетди. Эрве Жонкур кўриб қолишга улгурди. Унинг кўкраклари ҳали бўртиб улгурмаган, бадани ёш ва қордай оппоқ эди.

— Қайтиб келинг — бўлмаса ўлиб қоламан.

Бу сўзларни хоним совуқ оҳангда, Эрве Жонкур кўзларига тик қараб, ҳиссиз бир тарзда айтди.

Қайтиб келинг — бўлмаса ўлиб қоламан.

Эрве Жонкур варақчани олиб, пиджагининг ички чўнтагига солди.

— Ташаккур.

Эрве Жонкур бош эгиб таъзим қилди-да, орқага бурилди, эшик олдига борди ва стол устига бир даста пул қўймоқчи бўлди.

— Бекор гап.

Эрве Жонкур гангиб қолди.

— Мен пулни айтмаяпман. Ҳалиги аёлни гапираяпман. Бекор гап. У ўлиб қолмайди. Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз...

Эрве Жонкур бурилмасдан пулни стол устига қўйди ва эшикни очиб, чиқиб кетди.

28

Бальдабью айтган эди: Бланш хонимнинг эркалашларини соғиниб, баъзи бировлар Париждан келиб туришади. Улар пойтахтга қайтиб боришгач, фраклари илгагига майда зангори гуллар тақиб юришаркан. Худди ўшанақа гуллар Бланш хонимнинг нозик бармоқларини узук мисоли безаб туради.

29

Ўша йили ёзда Эрве Жонкур хотинини илк бор Ривьерга олиб борди. Нишпада улар икки ҳафтага инглизлар ёқтирадиган ва мусиқий кечалари билан машҳур бўлган меҳмонхонага жойлашишди. Элен бунақа ажойиб жойда кўпдан бери умид қилаётган фарзандга ҳомиладор бўлишим мумкин деб ўйлади. Иккаласи биргаликда бу ўғил бола бўлади деган қарорга келишишди. Унинг исмини Филипп қўймоқчи бўлишди. Курорт шаҳарчининг кундалик ҳаётида улар фаол қатнашдилар. Бир қуни улар чарм савдоси билан шуғулланувчи поляк билан танишиб қолдилар. Японияда мен ҳам бўлганман, — деди у.

Бу ердан қайтиб кетиш арафасида Эрве Жонкур ярим кечаси тўсатдан уйғониб кетди. Ҳаммаёқ зим-зиё эди. У ўрнидан туриб, Эленнинг каравотига яқинлашди. Элен кўзини очганда Эрве аста шивирлади:

— Мен сени абадий севаман.

30

Сентябр ойи бошларида Лавильдье пиллакорлари бундан кейин нима қиламиз деган масалани ҳал қилиш учун қурултой ўтказишди. Ҳукумат Нимга ёш биологни сафарбар қилди. У француз пилласи уругини яроқсиз ҳолга келтираётган ялпи касалликни ўрганиши керак эди. Биологни Луи Пастер дейишарди. У микроскоп билан ишларди. Ана шу асбоб ёрдамида кўз илгамас нарсаларни ҳам кўрса бўларди. Айтишларича, бу борада у анча-мунча муваффақиятларга эришган. Япониядан бўлажак фуқаролар уруши ҳақида хабарлар келиб турарди. Мамлакатга чет элликларнинг кириб келишига қарши кучлар уруш чиқаришга уринарди. Яқинда Иокогамада очилган Франция ваколатхонасида орол билан савдо-сотик алоқалари ўрнатиш масаласида яхши кунлар келгунга қадар тийилиб туриш тавсия этилди. Лавильдьенинг кўпгина номдор кишилари ҳам Эрве Жонкурнинг Японияга бормай тургани маъқул деган фикрни билдиришди. Бу йил Яқин Шарқдан келаётган пилла уругига қаноат қилинса ҳам бўлади, дейишди улар. Бальдабью уларни тинглади, бир оғиз сўз ҳам айтмади. Ниҳоят, унинг навбати келди. Шунда у ўзининг бамбук таёғини стол устига қўйди-да, олдида ўтирган кишига қаради.

Эрве Жонкур Пастернинг тадқиқотларидан хабардор эди. Япониядан олинаётган хабарларни ҳам эшитган эди. Лекин бу ҳақда гапиришни истамасди. У ўз уйи теварагида боғ яратиш ниятида эди. Бутун фикру зикри шу боғнинг лойиҳасида. Эрве Жонкур хонасининг яширин бурчагида қора сиёҳ билан устунга ўхшатиб чизилган ва тўртга букланган бир неча иероглифли мактубни сақлар эди. Банкда унинг мўмайгина пули бўлиб, тинч ҳаёт кечирар ва тез орада ота бўлиб қоларман деган умидда умргузаронлик қиларди. Бальдабьюнинг унга тикилиб турганини кўргач:

– Ўзинг ҳал қил, Бальдабью, – деди.

31

Эрве Жонкур Японияга октябр бошларида жўнади. У Мец яқинида чегарани кесиб ўтди, Вюртемберг ва Баварияни ортда қолдириб, Австрияга кирди, поездда Венагача, ундан Будапештгача, сўнгра тўғри Киевгача борди. Рус текислигида икки минг чақирим йўл босиб, Урал тоғларини ошиб ўтди-да, Сибирь кенгликлари бўйлаб юрди. Байкал кўлигача қирқ кун йўл босди. У ердан Амурга чикди-да, оқим бўйлаб пастга – Хитой сарҳадлари ёқалаб то Океаннинг ўзигача етиб борди. Океан соҳилидаги Сабирк бандаргоҳида голланд контрабандачиларининг кемаларини кутиб ўн кун қолиб кетди. Бу кемалар келгач, Эрве Жонкурни Япониянинг ғарбий соҳилидаги Тэрай бурнигача элтиб қўйди. У етиб борган мамлакат ташвишли кунларни бошидан кечирмоқда эди. Ҳамма уруш бўлишини кутарди. У бир неча кун йўл юрди, ниҳоят, Сиракавада уни Хара Кэй хузурига олиб борадиган одамни учратди. Улар отга миниб, икки кун деганда қишлоққа яқинлашдилар. Бу ёғига Эрве Жонкур пиёда кетди. Унинг келгани ҳақидаги хабар ўзидан олдин етиб борсин дея шундай қилди.

32

Эрве Жонкурни қишлоқ чеккасидаги энг сўнгги уйга бошлаб боришди. Уй ўрмон ичидаги тепачада эди. Уни беш нафар хизматкор кутиб олди. Эрве Жонкур юкини қаролларга бериб, ўзи айвонга чиқди. Қарама-қарши томонда, қишлоқнинг энг охирида Хара Кэйнинг ҳашаматли саройи кўзга ташланарди. Бошқа уйлардан ажралиб турадиган қасрни улкан кедрлар қуршаган эди. Эрве Жонкур бу кўшкка диққат билан қаради. Уфққа қадар ундан бошқа ҳеч нарса йўқдек эди. Мана, у кўриб қолди, бирдан кўшк устидаги осмон юзлаб қушлар билан тўлиб кетди. Гўё кўкка фаввора отилиб чиққандек бўлди.

Эрве Жонкур жилмайиб қўйди.

33

Қишлоқ чумоли инидай гимирлаб қолди. Одамлар у ёқдан-бу ёққа чопар, қичқиришар, осмонга тикилиб, қочоқ қушларни кузатишарди. Узоқ вақтлардан бери қушлар уларнинг Жанобларининг фахри ҳисобланарди. Энди бўлса осмон бўйлаб учиб кулги уйғотишарди, холос. Эрве Жонкур уйдан чиқиб, чексиз ташвиш билан олдинга қараганча, қишлоқ оралаб борарди. Афтидан, уни ҳеч ким сезмаётганга, у ҳам ҳеч кимни кўрмаётганга ўхшарди. У дарё устига қурилган кўприкдан ўтди. Улкан кедрлар соясига кирди ва соядан чиқиб йўлида давом этди. Йўлида катта вольерга дуч келди, унинг тўрлари кўтариб қўйилган, ичи бўм-бўш эди. Вольернинг рўпарасида бир аёл турарди. Эрве Жонкур ён-верига қарамасдан секин юриб борди-да, аёлга яқинлашганда тўхтади.

Аёлнинг кўзлари шарқона қийиқ эмасди, юзи эса қизчанинг чеҳрасига ўхшарди.

Эрве Жонкур унга яқин борди ва қўлларини очиб, кафтини ёйди. Унинг кафтида тўрт букланган варақча турарди. Хоним унга нигоҳ солди ва чеҳрасига табассум югурди. Кейин кафтини Эрве Жонкурнинг кафтига теккизди, уни нафисгина қисиб қўйди-да, қўлини тортиб олди. У бармоқлари орасида ярим дунёни кезиб чиққан номани қисиб турарди. Уни қўйлаги қатига яшириб улгурмай Хира Кэйнинг овози эшитилди:

— Хуш келибсиз, менинг француз дўстим.

Хара Кэй улардан бир неча қадам нарида турарди. Қора кимонода, симсиёҳ сочи гарданига қойилмақом қилиб турмакланганди. У яқинроқ келди. Вольерга нигоҳ ташлади, очиб қўйилган панжара табақаларини бир-бир кўздан кечирди.

— Улар қайтиб келади. Барибир, қайтишади, шундай эмасми?

Эрве Жонкур жавоб бермади. Хара Кэй унинг кўзларига қаради:

— Юрақолинг энди.

Эрве Жонкур унга эргашди. У бироз юргач, қизга ўгирилди-да, энгилгина бош эгди.

— Тез орада сизни кўраман деган умиддаман.

Хара Кэй юришда давом этарди.

— У сизнинг тилингизни тушунмайди, — деди у.

— Юрақолинг.

34

Кечқурун Хара Кэй Эрве Жонкурни ўз уйига таклиф қилди. Уйида бир неча қишлоқдоши тўпланишган экан. Аёллар ўзгача нафосат билан кийинишган эди. Юзларига атир-упадан суриб, ёноқлари қирмизи ёғупадан ял-ял ёнарди. Саке ичишарди. Узун ёғоч чилимларда ғалати ҳидли тамаки чекишарди. Бир маҳал қизиқчи масхарабозлар пайдо бўлди. Улар орасида турли одамлар ва жониворлар овозига тақлид қилувчи бир киши ҳам бор эди. Учта кампир торли чолғу асбобларини чалиб, тиржайишарди. Хара Кэй тўрда ўтирар, қора кийимда, ялангоёқ эди. Унинг ёнидан ялтираб турган шойи кийимдаги бокира чеҳрали хоним жой олганди. Эрве Жонкур хонанинг нариги чеккасида ўтирарди. Шилқим аёлларнинг кўнгилни оздириб, беҳузур қилувчи ҳидларидан маст Эрве Жонкур ўзини йўқотиб, қандайдир масаллар айтиш билан овора қизиқчиларга тиржайарди. У юз марталаб ўша хонимнинг кўзларини қидирди ва юз карра унинг ўтли нигоҳига дуч келди. Бу боқишлар, ўтли нигоҳлар муқаддас ва ғамгин рақсга ўхшарди. Зеро, бу рақсдан унинг боши айланиб, кўзлари тиниб кетди. Эрве Жонкур сархуш бир ҳолатда ярим тунга қадар ўтирди, сўнг ўрнидан турди, французча мингирлаб кечирим сўради, унга ёпишиб олган аёллардан бир амаллаб қутулди-да, тутунли ҳаво ва тинмай гапираётган одамлар орасидан ўтиб, эшикка қараб юрди. Остонага етганда хонимга сўнгги бор нигоҳ ташлади. У бўлса Эрве Жонкурдан кўз узмай қараб турарди.

Эрве Жонкур қишлоқ оралаб, тоза ҳаводан нафас олиб, анчагача тентираб юрди. У уйига келганда ичкарида чироқ ёниб турарди. Қоғоз тўсиқни тортиб, ичкари кирди. Унинг рўпарасида икки аёл турарди. Уларни кўрди: оддий оқ кимоно кийган, шарқона қиёфадаги ёшгина қизчани ва уни. Унинг кўзларида қувноқ васваса ёнди. Хоним унинг ўзига келишига ҳам имкон бермай, кўлини олди, юзига олиб борди, енгилгина лаб теккизди, кейин қаттиқ қисди-да, ёнида қотиб турган қизчанинг кафтига тутқазди. Бир зумга унинг чиқиб кетишига йўл бермай маҳкам ушлаб турди. Сўнгра ўз кўлини уларнинг кафтидан олди-да, икки қадам орқага тисарилди. Бир чеккада ёниб турган фонарни кўлига олди, Эрве Жонкурнинг кўзига бир қаради-ю, чопиб чиқиб кетди. Фонарь тўқ сариқ рангда эди, у ёнар кўнғиз мисоли тун қоронғусида кўздан гойиб бўлди.

35

Эрве Жонкур бу қизчани авваллари сира ҳам кўрмаганди. Тўғриси, унга ўша оқшом ҳам кўзи тушмаганди. Кўримсизгина кулда у қизнинг нафис танаси гўзаллигини сизди, кўллари ва лаблари назокатини теран ҳис этди. Уни тўйиб-тўйиб эркалади, силаб-сийпалади, умрида ҳеч кимни бунақа суймаганди. Уни бағрига босаркан, ҳаддан ташқари секин, лекин мароқ билан ҳаракат қиларди. Шундай тун зулматида уни севиш ҳам, севмаслик ҳам мумкин эмасди.

Тонг олдидан қизгина ўрнидан турди, оқ кимоносини кийиб, аста чиқиб кетди.

36

Эрталаб уй олдидан Эрве Жонкурни Хара Кэйнинг одами кутарди. У ўн беш тобоқ тут пўстлоғи олиб келганди. Бу пўстлоқларга ёппасига фил суяги рангидаги майда уруғлар кўйиб ташланганди. Эрве Жонкур ҳар бир тобоқни синчиклаб кўздан кечирди, нархини келишиш учун савдолашди ва зарварақ тилла тўлади. Хайрлаша туриб, Хара Кэй билан учрашиш ниятида эканини маълум қилди. Бунга жавобан ҳалиги одам имо-ишора билан Эрве Жонкурга Хара Кэй қишлоқда йўқлигини тушунтирди. У бугун сахар чоғи мулозимлари билан қишлоқни тарк этибди. Қачон қайтиб келишини ҳеч ким билмасмиш.

Эрве Жонкур қишлоқ оралаб Хара Кэйнинг қароргоҳига югурди. У ерда фақат қаролларгина қолганди. Ҳар қандай саволга улар бошларини чайқаб жавоб беришарди. Уй ҳувиллаб қолганди. Эрве Жонкур қанча қидириб кўрмасин, ўзига бирор хат қолдирилганидан дарак тополмади. Қишлоққа қайтаётиб, улкан вольер ёнидан ўтди. Тўр панжаралар яна ёпиб кўйилганди. Ичкарида осмондан узиб кўйилган юзлаб қушлар пориллаб, ўзларини у ёқдан-бу ёққа уришарди.

37

Эрве Жонкур бирор белги топилармикин деб яна икки кун кутди. Кейин йўлга тушди. Қишлоқдан ярим соатлик масофани босиб ўтгач, йўл уни ўрмонга олиб чиқди. Ўрмон ичидан жарангдор кўнғироқ овози келарди. Куюқ барглар орасидан дам олаётган қушлар галаси кўзга ташланарди. Эрве Жонкур отини тўхтатди, белидан тўппончасини олди ва осмонга қарата олти марта ўқ узди. Қушлар галаси осмонга кўтарилди. Бутун атрофни қушлар қийқириғи тутиб кетди. Гўё ўрмонга ўт кетган-у, еру кўкни тутун қоплаганди.

38

Яна олти кундан сўнг Эрве Жонкур Такаокада голланд контрабандачиларининг кемасига ўтирди-да, Сабиркка етиб олди. У ердан Хитой чегараси бўйлаб Байкал кўлигача кўтарилди, Сибирь кенгликларидан тўрт минг чақирим йўл босиб, Урал тоғидан ошиб ўтди-да, Киевгача етиб олди. Сўнгра поездда Европани шарқдан ғарбга кесиб, уч ойлик сафардан кейин Францияга кириб келди. Апрельнинг биринчи якшанбасида — айна Ибодат байрамида у Лавильдьегга қадам босди. У жуда чарчаган эди.

– Урушни кўрдингми? – унга пешвоз чиққан Бальдабьонинг биринчи саволи шу бўлди.

– Кўрдим, лекин мен кутган урушни эмас, – деди у.

Кечкурун у Эленнинг тўшагига кирди ва уни шундай согинч ва эҳтирос билан эркаладики, аёл кўрқиб кетди ва беихтиёр кўзларига ёш келди. Буни сезган эрига зўрға жилмайди:

– Мен... Мен жуда бахтлиман, – деди Элен секингина.

39

Эрве Жонкур ипак қурти уруғларини Лавильдье пиллакорларига топширди. Шундан сўнг у бир неча кун шаҳарда қорасини кўрсатмади. Май ойининг дастлабки кунларида у ҳаммани ҳайрон қолдириб, тилдан қолиб, ўлгунича гапирмай ўтган Жан Бербекнинг ташландиқ уйини сотиб олди. Одамлар Эрве Жонкур бу уйни лаборатория қилмоқчи, шекилли, деб ўйлашди. У бўлса уйдаги жиҳозларни ҳам чиқариб ташламади. Фақат бу уйга у ҳар замонда бир кирар ва узоқ қолиб кетарди. Сабабини ҳеч ким билмасди. Бир куни бу уйга Бальдабьони бошлаб кирди.

– Жан Бербек нима учун гапирмай қўйганини биласанми? – деб сўради Эрве Жонкур.

– Бу ҳақда ўзи ҳеч нарса демаган.

Орадан кўп йиллар ўтган бўлса-да, деворларда ҳанузгача расмлар осиглиқ турарди. Мабъус манзара; агар ихтиёр ўзида бўлса, Бальдабью аллақачон бу ердан жуфтакни ростлаб қолган бўларди. Лекин Эрве Жонкур пўпанак босган зах деворларга мафтун бўлиб боқарди. У худди деворда бир нарса қидираётганга ўхшарди.

– Афтидан, ҳаёт баъзан одамни шундай зада қиладики, нима дейишни билмай қоласан, – деди у. Ҳеч нима.

Бальдабьонинг жиддий гапларга унчалик ҳуши йўқ эди. У Жан Бербек каравотини индамай кўздан кечирди.

– Бундай кулбада ҳар қандай одамнинг ҳам тилдан қолиши ҳеч гапмас.

Эрве Жонкур узоқ вақт тарки дунё қилгандай узлатда кун кечирди. У одамларга жуда кам кўринар ва уззукун боғ лойиҳаси устида ишларди. У уй атрофини айлантириб, чорбоғ бунёд қилиш ниятида эди. Машиналарга ўхшаш галати расмлар билан қанчадан-қанча қоғозларни қоралаб ташлаган эди. Бир куни оқшом пайти Элен ундан сўраб қолди:

– Бу нима?

– Вольер.

– Вольер?

– Ҳа.

– У нимага керак?

Эрве Жонкур расмлардан кўз узмасди.

– Сен унга кушларни жойлайсан, хоҳлаганингча, албатта. Бир кун келиб, ўзингни бахтли ҳис этсанг, вольер панжараларини очиб юборасан ва уларнинг чарх уриб учишларини томоша қиласан.

40

Июлнинг охирида Эрве Жонкур хотини билан Ниццага борди. Улар денгиз бўйидаги мўъжазгина бир уйчага жойлашишди. Элен шуни хоҳларди. Бундай тинч жойда ором олиш эрининг кўнгил гашлигини ёзиб юборишига Элен шубҳаланмасди.

Улар биргаликда ўтказган уч ҳафта шодликларга тўла ўтди. Иссиқ пасайиб, салқин тушганда теварак-атрофдаги қишлоқларни айланишар, кўнгил ёзишарди. Вақт-вақти билан шаҳарга боришар, концертга тушишар ёки аслзодалар зиёфатларига қатнашишарди. Бир сафар улар итальян баронидан таклифнома олдилар. У унвонининг олтмиш йиллиги муносабати билан “Отель Сюис”да уюштирилаётган кечага даъват этганди. Овқатдан сўнг тортилган ширинликлардан татиб кўраётган Эрве Жонкур хотини Эленга нигоҳ ташлади. У аёлларни авраб,

йўлдан урувчи устаси фаранг англиялик жентльмен¹ билан ёнма-ён, Эрве Жонкурга қарама-қарши ўтирарди: инглизнинг фраги тугма қадамасини майда-майда зангори гуллар шодаси безаб турарди. Эрве Жонкур унинг энгашиб Эленнинг қулоғига нималарнидир шивирлаётганини кўрди. Элен мастона кулди, сочлари инглиз жентльменининг елкасига тегиб кетди. Бу ҳаракатда ҳеч қандай парокандалик йўқ эди, фақат саросимага солувчи ҳолат акс этарди. Эрве Жонкур нигоҳини улардан олиб қочиб, ликопчага қадади. Унинг қошиқ ушлаб турган қўли титрай бошлаганди.

У ўрнидан туриб, кучли ичимликлардан кўпроқ истеъмом қилганидан гандираклаганича нотаниш жанобнинг ёнига борди. Сал энгашди-да, дона-дона қилиб гапирди:

— Мен сизга шуни айтмоқчиманки, муҳтарам зот, биз ҳаммамиз жирканчмиз. Биз ҳаммамиз ўта жирканчмиз.

Жаноб асли Дрездендан эди. У бузоқ гўшти билан савдо қилар ва французчани яхши тушунмасди. Жаноб бошини сарак-сарак қилганича қаттиқ кула бошлади. Афтидан, у кулгидан ҳали-бери тўхтайдиган эмасди.

Эрве Жонкур билан Элен октябр ойи бошларигача Ривьерда бўлишди. Улар денгиз соҳилидаги бу мўъжазгина уйни сира тарк этгилари келмасди. Чунки улар шу уйчада муҳаббат нашъасини ҳис этгандилар.

41

Бальдабью Эрве Жонкур ҳузурига тонг қоронғусида келди. Улар пешайвонда ўтиришди.

— Боғинг ҳайратга соладиган даражада эмас.

— Мен уни бошлаганимча йўқ, Бальдабью.

— Таассуф.

Бальдабьюнинг эрталаблари чекадиган одати йўқ эди. У трубкасини² олиб, тамаки билан тўлдирди-да, чекди.

— Мен ҳалиги Пастер билан гаплашдим. Жуда ишбилармон. Менга ҳаммасини кўрсатди. Касалга чалинган уруғларни соғломларидан ажрата оларкан. Тўғри, уларни қандай даволашни ҳали билмайди. Лекин соғломларини саралай олади. Айтишига қараганда, бизнинг пилла уругимизнинг чораги соғлом экан.

Сукут.

— Эшитдингми? Японияда уруш кетаётган экан. Бу сафар аниқ. Ахийри бошлашибди-да. Инглизлар қурол-яроғ билан ҳукуматни, голландлар эса исёнчиларни таъминлашаётганмиш. Улар келишиб олишганга ўхшайди. Қўявер, улар бир-бирини қираверсин, дейишяпти-да. Кейин ҳаммасини қўлга киритиб, бўлиб олишмоқчи. Франция ваколатхонаси эса томошабин бўлиб турибди.

Сукут.

— Қаҳвадан яна борми?

Эрве Жонкур унга қаҳвадан қуйди.

Сукут.

— Ҳалиги икки италиялик, Феррери ва яна биттаси, бултур Хитойга боришганди... Сара мол билан қайтишди. Ўн беш минг унция³ уруғ. Боллдагилар бир қисмини олишибди. Жуда яхши дейишяпти. Бир ойдан кейин яна боришармиш. Бизга ҳам яхши битим таклиф қилишди. Унциясига ўн бир франк сўрашяпти. Ишонса бўлади. Яхши одамлар. Ярим Европани мол билан таъминлашади. Ишончли одамлар, деярман.

Сукут.

— Тагин билмадим. Балки чидармиз. Мана, уругдан ўзимизда ҳам бор. Пастер бекорга тиришаётгани йўқ. Ҳалиги итальянлардан ҳам бироз нарса олармиз... Чидаймиз. Одамларнинг айтишича, сени у ёққа қайта юборишнинг фойдаси йўқ, пулимиз етмайди, муҳими эса жуда кўрқинчли, бу борада улар ҳақ. Аввал бошқача эди. Энди эса... У ёқдан омон қайтишнинг ўзи гумон.

¹ Ж е н т л ь м е н — сертақаллуф, назоқатли, мулозиматли одам.

² Т р у б к а — сархонали мундштук.

³ У н ц и я — ўлчов бирлиги.

Сукут.

— Хуллас, улар пилла уругисиз қолишни ишашмайди, мен эса сенсиз.

Эрве Жонкур узоқ вақт ҳали мавжуд бўлмаган боғга қараб турди. Кейин ҳеч маҳал қилмаган ишини қилди.

— Мен Японияга бораман, Бальдабью, — деди у. — Мен пилла уруги олиб келаман. Керак бўлса, ўз пулимга сотиб оламан. Кейин уни сенга сотаманми ёки бошқага буни ўзинг ҳал қил.

Бальдабью буни кутмаган эди.

42

Бальдабью Лавильдье пиллакорларига Пастер ишончга лойиқ эмас, деб айтди — анави икки италиялик Европанинг ярмини айланиб чиқишди. Япониядаги уруш эса қишга бориб барҳам топади. Муқаддас Агнесса тушига кирибди. Унга қанақа тутуруқсиз одамсизлар, депти. Фақат, ёлғиз Эленга ёлғон гапира олмади.

— Унинг бориши ростдан ҳам шартми?

— Йўқ.

— Унда бу гапларнинг нима кераги бор?

— Мен уни тўхтатиб қолишга қодир эмасман. У ёққа шунчалар боргиси келаётган экан, нима ҳам қила олардим.

Лавильдье пиллакорлари юракларини ҳовучлаб, Эрве Жонкурнинг сафари учун пул беришди. У йўлга ҳозирлик кўрди ва октябрнинг биринчи кунларида жўнашга тайёр бўлди. Элен аввалгидек, унга бир оғиз савол бермай, тараддудга ёрдамлашди. Фақат сўнги кеча унга гапиришга ўзида куч топди:

— Қайтиб келаман деб, сўз бер.

Қатъий оҳангда, назокатсиз.

— Қайтиб келаман деб, сўз бер.

Эрве Жонкур уни бағрига босаркан, жавоб берди.

— Сўз бераман.

43

1864 йилнинг 10 октябрида Эрве Жонкур Японияга ўзининг тўртинчи сафарига отланди. У Мечда чегарани кесиб ўтиб, Вюртемберг ва Баварияни ортда қолдириб, Австрияга кириб борди. Поездда Вена ва Будапештга етиб олди-да, кейин тўғри Киевга қараб юрди. Рус текисликларида икки минг чақирим йўл босиб, Урал тоғларидан ошиб ўтди-да, Сибирь кенгликларига кириб борди. Шу тариқа йўл босиб, қирқ кун деганда “муқаддас” Байкал кўлига етиб олди. Сўнг Амурга ўтди-да, Хитой чегараси бўйлаб пастга, то Океангача борди. Океан соҳилидаги Сабирк бандаргоҳида саккиз кун голланд контрабандачилар кемасини кутиб, ниҳоят, унга ўтириб, Япониянинг ғарбий соҳилидаги Тэрай портига етиб олди. Сўнгра айланма йўллар билан Исикава, Тояма, Ниигата префектураларидан ўтиб, Фукусима вилоятига етиб олди. Сиракавада ярим харобага айланган шаҳарга ва ҳукумат қўшинларининг горнизонига дуч келди. У шаҳарни шарқий томондан айланиб ўтиб, Хара Кэйнинг вакилини беш кун беҳуда кутди. Олтинчи куннинг тонготарида у шимолдаги тепаликлар томонга чиқди. У хомаки харитага қараб ва узуқ-юлуқ хотиралар билан йўл босди. Кўп кунлик адашишлардан сўнг, таниш дарёни топиб олди. Буёғи ўрмон ва таниш сўқмоқ. Илон изи йўл уни Хара Кэй қишлоғига бошлаб борди. Бу ерда барча нарсалар ёниб кетганди: уйлар, дарахтлар, ҳамма-ҳаммаси.

Умуман ҳеч нарса қолмаганди.

Бирорта тирик жон йўқ.

Эрве Жонкур куйиб кулга айланган қишлоқ қолдиқларига қараб қотиб турарди. Орқада — у босиб ўтган саккиз минг чақирим йўл, олдинда эса бўшлиқ.

Бирдан у кўринмас деб ўйлайдиган нарсани кўриб қолди. Бу — дунёнинг сўнги чеккаси эди.

44

Эрве Жонкур хонавайрон бўлган қишлоқда узоқ туриб қолди. Унинг сира кетгиси келмасди, ҳолбуки, бу ерда ўтказган ҳар бир они унинг учун ҳалокатга айланиши мумкинлигини яхши биларди. У пиллақурти уругини қўлга кирита олмади. Вақт эса оз қолганди. Икки ой ичида узоқ йўл босиб, уругни етказиб бориши керак. Бир кунга кечикса ҳам ҳалокатга учраши турган гап. У буни яхши тушунарди, лекин кетолмасди. Агар гаройиб бир воқеа юз бермаганда шундай ўтираверарди: ҳеч қутилмаганда бўшлиқ узра бир бола пайдо бўлди. Йиртиқ-ямоқ кийинган болакай келгиндига қўрқув билан қараганича секин келарди. Эрве Жонкур қимирламади. Болакай унга яқинроқ келиб тўхтади. Улар бир-бирига қараганча туриб қолишди. Ораларида бир неча одим масофа бор эди. Ниҳоят, болакай унга янада яқинлашиб, қўйнидан бир нарсани чиқариб узатди. Бу қўлқоп эди. Эрве Жонкур хаёлида қўл бўйи жонланди. Кўз олдига тўқ сариқ қўйлакли хоним келди. У қўлқопни оларкан, болага қараб жилмайди.

— Бу мен — француз... Ипак учун келувдим... Француз, тушуняпсанми? Бу мен.

Болакай ўзини қўлга олди.

— Француз...

Боланинг кўзларида ёш ялтиради, лекин у қулди. У имо билан орқасидан юришни ишора қилиб, ўрнидан жилди. Болакай ўрмонга элтувчи сўқмоқда кўздан гойиб бўлди. Сўқмоқ ўрмон оралаб тоққа борарди.

Эрве Жонкур ўрнидан жилмай турарди. У қўлида хароб бўлган дунёдан қолган ягона гувоҳ — қўлқопни ушлаб турарди. У энди вақт ўтганини тушунди. Бошқа иложи йўқ эди.

У ўрнидан турди. Шошилмай отининг ёнига борди. Сакраб эгарга минди-да, отини ниқгади. Жонивор йўргалаб кетди. У ўрмонга, боланинг изидан, дунёнинг нариги чеккасига қараб йўртиб борарди.

45

Бир неча кун шимолга, тоққа қараб юришди. Эрве Жонкур йўлнинг фарқига бормасди: у йўл бошловчига эргашганча ҳеч нарса сўрамасдан кетиб борарди. Шу тарихда улар икки қишлоқни ортда қолдиришди. Уларни кўрган қишлоқ аҳли уйларига беркинишар, аёллар тўғри келган томонга қочиб қолишарди. Болакай эса қувноқ шаталоқ отиб, ўз тилида алмойи-алжойи гапларни айтиб борарди. Унинг ёши ўн тўртдан ошмаганди. Бамбукдан ясалган найини чалиб, турли қушларнинг сайрашларига тақлид қилиб борарди. У ҳозир гўё ҳаётидаги энг муҳим иш билан бандга ўхшарди.

Бешинчи кун деганда, тепаликнинг энг чўққисига кўтарилдилар. Бола қўлини олдинга чўзиб, пастга кетган йўлни кўрсатди. Эрве Жонкур дурбинни олди. У кўрган нарса қандайдир юришни эслатарди: қуролланган кишилар, аёллар ва болалар, аравалар ҳамда чорва моллари кўринди дурбиндан. Бутун қишлоқ ҳаракатга келганди. Эрве Жонкур от миниб бораётган қора кийимдаги Хара Кэйни таниди. Унинг ортидан тўрт томонидан олачипор мато билан тўсилган тахтиравон чайқалиб борарди.

46

Бола отдан сакраб тушди. Дарахтлар орқасига беркинишдан олдин у ўтирилиб қаради ва имо-ишора билан саёҳат зўр ўтганини билдирди.

— Саёҳат зўр бўлди! — дея бақириб қолди унинг орқасидан Эрве Жонкур.

Эрве Жонкур кун бўйи олисдан туриб карвоннинг ҳаракатини кузатди. Карвон тунги дам олишга тўхтаганда ҳам у йўлидан бурилмай бораверди. Шунда унинг йўлини икки навкар тўсиб чиқди ва оти ҳамда юкини олиб чодирга элтишди. Эрве Жонкур узоқ кутди. Ниҳоят, Хара Кэй пайдо бўлди. Ундан на садо чиқди, на салом. У ҳатто ўтирмади ҳам.

— Бу ерга қандай келиб қолдинг, француз?

Эрве Жонкур жавоб бермади.

– Сизни бу ёққа ким бошлаб келди деб сўраяпман?

Жавоб бўлмади.

– Бу ерда сизга нима бор: ҳеч нарса. Фақат уруш кетаяпти. Бу сизнинг уруш эмас. Кетинг бу ердан.

Эрве Жонкур чарм ҳамёнини олди, очди ва ичидагини ерга тўкди. Зарварақ тилла.

– Уруш, қиммат ўйин. Мен сизга керакман. Сиз менга кераксиз.

Хара Кэй ерда сочилиб ётган тилла зарварақларига қарамади ҳам. У бурилди ва чиқиб кетди.

47

Эрве Жонкур тунни лагернинг бир чеккасида ўтказди. У билан ҳеч ким гаплашмади. Гўё уни ҳеч ким сезмагандай эди. Одамлар гулхан атрофида ерда ётишарди. Бор-йўғи иккитагина чодир тикланган эди. Улардан бирида бўм-бўш тахтиравон борлигини сизди. Тахтиравоннинг тўрт бурчагига қафаслар илиб қўйилган бўлиб, уларнинг ичида қушлар бор эди. Қафасларнинг тўрларига кичик-кичик тилла қўнғироқчалар илиб қўйилганди. Тунги шаббода сал-пал эсиши билан қўнғироқчалар жаранглаб қўярди.

48

Эрталаб уйғонган Эрве Жонкур бутун қишлоқ аҳли йўлга отланаётганини кўрди. Чодирлар йиғиб олинган. Очиқ тахтиравон ўз жойида турарди. Одамлар аста-секин араваларга жойлаша бошлашди. Эрве Жонкур ўрнидан туриб атрофга аланглади. Унинг кўзлари шарқона қийиқ кўзлар билан учрашди дегунча, улар нигоҳларини олиб қочишарди. У қуролланган эркакларни кўрди, болаларни ҳам кўрди, улар ҳатто йиғлашмасди ҳам. У ғам-андухли, тунд юзларни кўрди. Бунақа юзлар фақат зўрлаб ҳайдаб кетилаётган одамларда бўлади. Унинг кўзи йўл чеккасидаги дарахтга тушди. Дарахтнинг шохига осиб қўйилган болани кўрди. Бу ўша – Эрве Жонкурни бу ёққа бошлаб келган болакай эди.

Эрве Жонкур осилган болага яқинроқ борди-да, ерга қоқилган қозикдай қотиб қолди, хаёли паришон ҳолда мурдага тикилди. Шу ҳолатда бироз турди-да, бориб дарахт танасига ўралган арқонни ечди, боланинг танасини кучоқлаб пастга туширди-да, ерга ётқизди. Унинг тепасида тиз чўкиб, узоқ турди. У ҳалок бўлган болакай юзидан кўзларини ололмасди. Қишлоқ аҳлининг йўлга тушганини сезмай ҳам қолди. У фақат карвоннинг шовқинини эшитарди, у жуда узоқдан келаётгандек эди. Ҳолбуки, у ёнидан ўтиб борарди. Ҳатто ёнгинасида Хара Кэйнинг товуши жаранглаганда ҳам, у бошини кўтармади.

– Япония – жуда қадимий мамлакат, – деди Хара Кэй. – Унинг қонунлари ҳам жуда қадимий. Ана шу қонунларга кўра, ўн иккита жинойт ўлим билан жазоланади. Шулардан биттаси – ўз бекасидан кимгадир ишқий мактуб етказиб беришдир.

Эрве Жонкур ўлдирилган боладан нигоҳ узмасди.

– Унда ишқий мактуб йўқ эди.

– Унинг ўзи ишқий мактуб эди.

Эрве Жонкур энсасига нимадир тираб туришганини ҳис қилди. Уни бошини ерга эгишга мажбур этишди.

– Бу милтиқ, француз. Бошингизни кўтарманг, илтимос.

Эрве Жонкур дарҳол англай олмади. Лекин мана, карвон юришининг шовқин-сурони орасида қулоқларига қўнғироқчаларнинг секин жаранглаши чалинди. У бошини кўтаролмас, кўзини ердан ололмасди. Аммо тахтиравоннинг чайқалиб бораётганини ҳис қиларди. Қўнғироқчаларнинг жаранги эса борган сари яқинлашиб келарди. Ана, тахтиравон шундоққина қаршисига келди. Шу бир сония – ва ўша аёл унга рўбарў келди.

Эрве Жонкур бошини кўтарди.

Тахтиравон жуда ажойиб газламалар, мафтункор шойи билан чирмаб ташланганди. Уни рангоранг ипак матолар безаб турарди. Бу сеҳрли уядан “тиқ” этган товуш эшитилмасди. Фақат шойиларнинг нафис шилдирашигина қулоққа чалинарди.

Эрве Жонкур қил устида турган ҳаётини узиб ташлайдиган гумбурловчи товушни эшитмади. У қўнғироқчаларнинг сўниб ва олислаб бораётган овозини аранг илғади, энсасига тираб турилган милтиқ тигининг четга олинганини ҳис этди. Шу пайт Хара Кэйнинг овози эшитилди:

– Кетинг, француз. Бошқа қайтиб келманг.

49

Йўлда фақат сукунат ҳукмрон. Ерда боланинг танаси. Унинг тепасида тиз чўкиб турган одам. Ҳали кундуз, оқшом тушмаган.

50

Эрве Жонкур ўн етти кун деганда Иокогамага етиб олди. У япон амалдорига пора бериб, ўн олти қути пилла уруғи олди. Бу уруғ оролнинг жанубидан келтирилган эди. Эрве Жонкур уларни ипак матога ўраб, тўртта думалоқ ёғоч қутига жойлади. Оролдан қитъага қатнайдиган кемани излаб топди-да, март ойининг дастлабки кунларида руслар соҳилига тушди. У уруғларнинг уйғонишини секинлаштириш учун шимолий йўл билан юрди. Мажбурий тўхташлар билан Сибирь бўйлаб тўрт минг чақирим йўл босди. Урал тоғларидан ошиб ўтиб, Санкт-Петербургга етиб келди. У тилла тўлаб, юз пудча муз сотиб олди. Музни пилла уруғи билан бирга савдо кемаси трюмига жойлаб, Гамбургга қараб сузди. Кема олти кун йўл босди. У тўртта думалоқ ёғоч қутини тушириб, жанубий йўналишдаги поездга ўтирди. Ўн бир соат йўл босган поезд Геберфельд деган жойда сув олиш учун тўхтатди. Эрве Жонкур атрофни кўздан кечирди. Ҳақиқий ёз қуёши буғдойзорларни қиздириб турарди. Эрве Жонкурнинг рўпарасида рус коммерсанти ўтирганди. У ботинкаларини ечиб қўйган, бемалол ўтириб, немис тилидаги газетанинг сўнги саҳифасини ўқиётган эди. Эрве Жонкур ҳалиги одамга диққат билан қаради. У коммерсантнинг кўйлагига ҳўл доғларни, пешонаси ва бўйнида тер томчиларини кўрди. Рус кулги аралаш нимадир деди. Унга жавобан Эрве Жонкур жилмайиб қўйди. Кейин ўрнидан туриб, чамадонини олди-да, поезддан тушиб қолди. Поезд таркибининг охиридаги юк вагонига борди. Унда муз орасига тахлаб қўйилган гўшт ва балиқ олиб кетилаётганди. Вагондан худди юзлаб ўқ билан тешиб ташланган тоғорага ўхшаб сув оқарди. У вагонни очди, ичига кириб олди, ёғоч қутиларни чиқариб, салқинроқ жой — рельслар ёнига қўйди. Вагонни беркитиб, кута бошлади. Поезд жўнашга тайёр бўлганда унга “қолиб кетма, тезроқ вагонга чик” деб бақирди, у бошини сарак-сарак қилди-да, уларга хайр дея қўл силкиб қолди. Узоқлашиб бораётган поезд зумда кўздан ғойиб бўлди. У шовқин-сурон тинсин дея бироз кутди. Кейин ёғоч қутилардан бири узра энгашиб, уни очди. Қолган учта қутини ҳам шундай, аста, ҳафсала билан очиб кўрди. Секин ва авайлаб қаради.

Миллионлаб қурт уруғи. Ўлик уруғлар.

1865 йилнинг 6 май куни эди ўшанда.

51

Эрве Жонкур Лавильдьегга тўққиз кундан кейин етиб келди. Унинг хотини Элен эрининг келаётганини узоқдан кўрди. У ўз-ўзига йиғламасликка ва қочиб кетмасликка сўз берди.

Элен марказий дарвозага тушди, эшик табақаларини очди ва остонада кутиб турди.

Эрве Жонкур унинг ёнига келганда жилмайиб қўйди. Уни бағрига босаркан эри аста шивирлади:

– Мен билан қолгин, илтимос.

Улар дарвоза олдидаги майсазорда ёнма-ён ўтириб, узоқ гаплашишди. Қоронғу тушиб, кеч кирди. Элен Лавильдьеге ҳақида, узоқ қутиш онлари, сўнги кунлар изтиробини ҳақида гапирди.

– Сен ўлган эдинг, — деди Элен. — Дунёда бирорта яхши нарса қолмаганга ўхшарди.

52

Лавильдьё пиллакорлари яшил барглар билан қопланган тут дарахтларига қараб, ўз ҳалоқатларини кўрдилар. Бальдабью бир нечта янги қурт уруғи кутисини топиб келди, лекин улар ҳам жонланиши билан ҳалок бўлишди. Сақланиб қолган озгина туркумдан олинган пилла етгита йигирув корхонасидан иккитасига зўра етди.

– Сенда бирор фикр борми? – сўради Бальдабью.

– Биттагина, – деди Эрве Жонкур.

Кейинги куни у ёз пайтида уйи атрофида боғ барпо этмоқчи эканини маълум қилди. У ҳамқишлоқларидан ўнчага кишини ишга ёллади. Улар тепаликни тозалаб, ўнқир-чўнқирларни текисладилар. Мардикорларнинг саъй-ҳаракатлари билан дарахтлар ва чакалак девор текисланган ерни чиройли қилиб безади. Ранг-баранг гуллардан чиройли гулзорлар ҳосил қилинди. Сўлим гўшали қайинзорлар ажиб манзара кашф этди. Яқин жойдан оқиб ўтувчи дарёдан олиб келинган сув фавворали шаршара бўлиб, боғнинг ғарбий чеккасига бориб, унча катта бўлмаган ҳовузга қуйиларди. Жанубий чегарадаги лиму ва зайтун ниҳоллари орасида каттакон вольер қуришди.

Тўрт ой ишлашди. Сентябрьнинг охирларига чорбоғ тайёр бўлди. Лавильдьёда ҳали ҳеч ким бунақасини кўрмаганди. Айтишларича, Эрве Жонкур бу боғни тиклаш учун бор-будини сарфлабди. Гўё у Япониядан қандайдир касал бўлиб қайтибди. Гўё пилла қурт уруғини итальянларга сотиб, мўмай бойлик орттирган эмиш, тиллаларини Париж банкларига яширган эмиш. Яна айтишларига қараганда, агар ўша йили унинг чорбоғи бўлмаса, ҳамма очликдан қирилиб кетаркан. Тагин у муттаҳам экан, дегувчилар ҳам топилди. Тақводор одам экан деганлар ҳам бўлди.

53

Ўзининг саргардон юришлари ҳақида гапирганда, Эрве Жонкур фақат ипак қурти уруғлари Кельн яқинида, Геберфельд деган жойда уйғонганини айтарди.

Қайтиб келганидан тўрт ой ва ўн уч кун ўтганида Бальдабью ҳовуз бўйида унинг ёнида ўтириб, деди:

– Эртами ёки кечми, барибир, сен ҳақиқатни кимгадир айтиб берасан.

У секин гапирди, чунки ҳақиқатдан қандайдир фойда бўлишига сира ишонмасди.

Эрве Жонкур боғ томондан кўз узмай, жимжит ўтирарди. Атрофда куз нафаси уфурар эди.

– Хара Кэйни мен илк бор кўрганимда, у қора туника кийганди. У хонанинг бурчагида, оёқларини чалиштирганча, қимир этмай ўтирарди. Унинг ёнида бир аёл ётарди. Аёл бошини унинг қорнига қўйган эди. Унинг кўзлари шарқона қийиқ эмасди. Юзи эса қизларнинг юзига ўхшарди.

Бальдабью унга жимгина қулоқ солиб ўтириб, сўнгги гапигача тинглади. Поезда то Геберфельдга келгунигача эшитди.

У ҳеч нарса ҳақида ўйламасди.

У тингларди.

Эрве Жонкур:

– Унинг овозини бир марта ҳам эшитолмадим, – деганида шеригининг юрагида оғриқ санчгандай бўлди.

– Қандайдир галати оғриқ, – деди Эрве Жонкур бироздан сўнг.

Астагина айтди:

Улар чорбоғ оралаб ёнма-ён боришарди.

– Қаёқдан келди бу лаънати совуқ, – деди Бальдабью.

Айтгани шу сўз бўлди.

Биргина сўз.

Шунчаки, йўл-йўлакай.

54

Янги, 1866 йилнинг бошларида Япония ипак қурти уругини олиб чиқиб кетишга расман рухсат берди.

Кейинги ўн йилликда фақат Франциянинг ўзи ўн миллион франклик Япония ипак қурти уругини олиб кетади.

1869 йилдан бошлаб, Сувайш канали очилганидан сўнг, Япониягача бўлган бутун йўл йигирма кундан ошиқ вақтни олмайди. Қайтишга эса йигирма кундан камроқ вақт кетади.

Сунъий ипак толаси 1884 йилда Шардонне фамилияли француз томонидан яратилади.

55

Эрве Жонкур Лавильдьегга қайтганидан сўнг орадан ярим йил ўтгач, унга почта орқали хантал тусли бир хат келди. Хатни очгач, ичидан етти varaққа қора сиёҳда ёзилган нома чиқди. Мактуб майда геометрик хатда, япон иероглифида ёзилган эди. Хатжилд устидаги исм ва манзилдан бўлак мактубда лотин ҳарфида бирорта ҳам сўз ёзилмаганди. Устига босилган муҳрга кўра, хат Остендедан жўнатилган эди.

Эрве Жонкур хатни узоқ varaқлаб, кўздан кечирди. У катта ҳафсала билан ёзилган бўлиб, ундаги галати ҳарфлар қушчаларнинг изини эслатарди. Ҳарҳолда улар қандайдир белгилар эди.

56

У хатни бир неча кун икки буклаб ёнида олиб юрди. Кийимини алмаштираётганда мактубни бир чўнтақдан иккинчисига соларди, лекин унга қарамасди. Аммо, ҳар замон-ҳар замонда уни қўли билан ушлаб-ушлаб қўярди. Бир кун кечкурун у хатни чироққа солиб кўрди. Фалати битилган бу ҳарфларда нималар ёзилган экан. Қуруқ гапмикин ёки ҳаётни ағдар-тўнтар қилувчи бирор хабармикин? Ҳақиқатни аниқлашнинг иложи йўқ эди ва айнан шу Эрве Жонкурга жуда ёқарди. Хонага Элен кириб келди. Эри хатни стол устига қўйди. Элен эрини ўпиш учун яқинлашди, у ҳар сафар ўз хонасига кириб кетишдан олдин шундай қиларди. Элен энгашганида тунги қўйлаги кўкраги ёнида сирғалиб тушди. Эрве Жонкур ҳайрон бўлди. Хотинининг қўйлаги тагида ҳеч нима кўринмасди. Кўкраклари кичкинагина ва оппоқ эди, худди қизчаларнинг сийнасига ўхшарди.

Кейинги тўрт кун мобайнида одатдагидек ҳаёт тарзини кечирди, кун тартибини бузмади. Бешинчи кун у башанг кийинди-да, Немга жўнади. Қош қораймасдан қайтаман, деб кетди.

57

Москат кўчасидаги 12-уй бундан уч йил бурун қандай бўлса, шундай ҳолатда эди. Байрам ҳали ҳам давом этарди. Қизлар жуда танланган, ёш-ёш француз дўндиқчалари эди. Тапер Россия оҳангидаги рақс куйларини чаларди, кексаликданми ёки қандайдир мараз касаллик туфайлими, аввалгидек қўли билан сочини силаб қўймас, ҳар замон-ҳар замонда:

– Вуаля, – деб мингирлаб қўярди.

58

Бланш хоним уни бирор сўз айтмай қабул қилди. Тимқора ялтироқ сочлар, бекусур шарқона чеҳра. Бармоқларида худди узукдек майда ёрқин-зангори гулчалар. Узун оқ қўйлак, нимшаффоф. Оёғи яланг.

Эрве Жонкур унинг қаршисига ўтирди. Чўнтагидан хатни олди.

– Мени эслайсизми?

Бланш хоним бошини қимирлатди.

– Сиз менга яна кераксиз.

У хонимга хатни узатди. Унда хатни олиш учун ҳеч қандай асос йўқ эди, лекин хоним хатни олди ва очди. У еттита варақнинг ҳаммасига бир-бир қараб чиқди-да, Эрве Жонкурга қаради.

– Мен бу тилни яхши кўрмайман, месье, – деди хоним. – Мен уни унутишни истайман. Мен у ерни ва ундаги ўз ҳаётимни унутмоқни истайман.

Эрве Жонкур қимир этмай ўтирарди – қўллари ором курси дастасини чангаллаганди.

– Мен ушбу хатни сизга ўқиб бераман. Ўқиб бераман. Мен сиздан пул олмайман. Фақат менга сўз берасиз: бу ёққа бошқа қайтиб келмайсиз ва мендан бу ҳақда бошқа сўрамайсиз.

– Сўз бераман, мадам.

Хоним унга тикилиб қаради. Кейин нигоҳини хатнинг биринчи саҳифасига қаратди: шоли қоғози, қора сиёҳ.

– Азиз севгилим, жоним, жанобим менинг, – дея ўқий бошлади Бланш хоним. – Ҳеч нарсадан кўрқма, жойингдан жилма ва жим ёт, бизни ҳеч ким кўрмайди.

59

Қимир этмай жим ёт, мен сенга тўйиб-тўйиб қарамоқчиман. Мен сенга шунча қардим, лекин сен меники эмасдинг, ҳозир сен меникисан. Йўқ, менга талпинма, илтимос, жойингда жим ёт. Бутун тун ҳали олдимизда, мен сенга тўйгунимча қарашни истайман. Мен ҳали сени ҳеч бунақа кўрмагандим. Сенинг баданинг – меники, кўзингни юм-да, эркала ўзингни, илтимос.

– Бланш хоним, гапирар, Эрве Жонкур тингларди –

агар мумкин бўлса, кўзингни очма ва ўзингни силаб эркала, қўлларинг бирам чиройлики, улар жуда кўп тушимга кирарди. Энди мен уларни кўришни истайман, уларнинг баданни силаши менга бирам ёқадики, ҳа, мана шундай, илтимос, давом этавер, кўзингни очма, мен шу ерда, ёнингдаман. Бизни ҳеч ким кўраётгани йўқ. Мен ёнингдаман, ўзингни сила, севгилим, жанобим менинг, ўзингни, қорнингнинг пастигни сила, илтимос, шошилма,

– хоним ўқишдан тўхтади; “илтимос, давом эттир”, – деди Эрве Жонкур

– у бирам яхшики – сен қўлинг билан ушлаб турган нарсанг, тўхтамасдан давом этавер. Сенга ва ўша нарсангга қараш менга жуда хуш ёқади, севгилим, жоним, жанобим менинг. Кўзларингни очма, ҳозирмас, бироз сабр қил. Сен ҳечам кўрқма, мен ёнингдаман, эшитяпсанми? Бу менинг шойи кўйлагим, кўзларингни очма ва сен менинг баданимни ҳис этасан,

– хоним шошмасдан ўқирди, бокира қизнинг овози билан ўқирди –

сен менинг лабларимни тотиб кўрасан; лабимни сенга биринчи марта теккизаяпман, сен уни қаерингга теккизишимни билмайсан ҳам. Сен бирдан лабим иссиғини ҳис этасан, лекин кўзингни очмасанг, унинг қаердалигини тушунолмайсан – яхшиси, кўзингни очма ва тўсатдан лабимни қаерингга теккизганимни ҳис қил,

– у қимир этмасдан тингларди; бўз костюмининг чўнтагидан оппоқ рўмолчаси кўриниб турарди –

балки лабимни кўзингга, чакканг ёки қошларингга босарман, шунда менинг ҳароратим сенинг вужудингга кириб бораётганини ҳис қиласан. Эҳтимол, лабларим ҳароратини кўзимга олов бўлиб кўринаётган анави нарсангда ҳис этарсан...

– Бланш хоним ўқир, у тингларди –

ниҳоят, мен юрагингни ўпаман, чунки сени хоҳлайман: мен терингга кириб оламан, ахир, у юрагинг устида уриб турибди, чунки сени хоҳлайман, юрагингга кириб оламан ва сен меники бўласан, агар ишонмасанг – кўзларингни оч, севгилим, жоним, жанобим менинг, менга бир қара: бу менман ва бу лаҳзани ҳаётимиздан ким ҳам ўчира оларди. Зеро, энди иккаламиз бир жон-у, бир танмиз. Баданлар жўш урди лаблар ҳароратидан. Оҳ, жоним, севгилим, жанобим менинг.

– Бланш хоним ўқир, Эрве Жонкур эса юрагини ютиб тингларди –

...ногаҳон ичимда бир оғриқ сездим, ширин бир оғриқ... Мен ширин энтикиб кўзни юаман ва кипригимга қалққан ёшни аста артаман. Севгилим, жоним, бу ширин дамларни унутиб бўлмас ҳеч қачон.

– хоним бу сўзларни сал овозини кўтариб айтди-да, жим қолди.

У қўлида ушлаб турган варақда бошқа белги йўқ эди: хат тугаганди. Бироқ, варақни ағдариб, нариги варақлар ёнига қўймоқчи бўлганида унинг орқа томонидаги бир неча сатрга кўзи тушди. Қора сиёҳда оқ қоғознинг чеккасига ёзилганди. Хоним Эрве Жонкурга қаради. У ўткир нигоҳ билан тикилиб турарди. “Кўзлари мунча чиройли бўлмаса”, ўйлади Бланш хоним нигоҳини олиб қочиб, қоғозга қаради.

— Биз бошқа кўришмаймиз, — деди хоним. — Қиладиган ишимизни бажариб бўлдик, сиз буни яхши биласиз. Ишонинг: биз қилган иш абадий қолади. Мендан узоқда ўз ҳаётингиз билан яшайверинг. Қачонлардир сизнинг бахтингиз учун жуда ҳам керак бўлиб қолган тақдирда, ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, сира иккиланмасдан ҳозир сизга “хайр” деяётган бу аёлни эсдан чиқаринг.

У анча вақтгача ҳалиги қоғозга қараб турди, кейин уни бошқа варақлар ёнига қўйди. Эрве Жонкур қимирламасдан ўтирарди. У фақат бошини буриб, кўзини олиб қочди.

Бланш хоним ўрнидан турди, энгашди-да, чироқни пуфлаб ўчирди. Хонани думалоқ ойнадан тушиб турган нур ёритиб турарди. Хоним Эрве Жонкурга яқинлашди, бармоғидаги майда зангори гуллардан ясалган узукни суғуриб унинг ёнига қўйди. Кейин бир неча қадам босиб, безакли эшикчани очди-да, чиқиб кетди. Эшик очиқлигича қолди.

Эрве Жонкур ўша хонада узоқ ўтирди, у қўлидаги гулли узукни ўйнаб, хаёлга толганди. Охири ўрнидан турди, стол ёнига борди ва хат ёзилган етти варақни йиғиштириб олди. Хонани кесиб ўтиб, ярим очиқ эшикка қарамасдан чиқиб кетди.

60

Кейинги йилларда Эрве Жонкур эҳтиёж нималигини билмайдиган одамга хос ҳаёт кечирди. Лавильдьедда ҳамон аввалгидек бу одамга таҳсин айтишарди. Чунки унда тўғри ҳаёт ифодасини кўришарди. Аслида бу оламда кўпчилик шундай бўлишга интиларди. Айтишларича, ёшлигида, Японияга сафаригача у шундай бўлган.

У ҳар йили бир марта хотини Элен билан саёҳатга чиқишни одат қилиб олди. Улар Неополь, Рим, Мадрид, Мюнхен, Лондонни айланиб келишди. Бир сафар Прагагача боришди. Бу шаҳарда уларга ҳамма нарса театр бўлиб кўринди. Улар олдиндан режалаштирмасдан ва вақт билан ҳисоблашмай саёҳат қилаверишарди. Икковини ҳамма нарса ҳайратга соларди, ҳатто ўзларининг бахти ҳам. Улар сукунатни соғинишгачина Лавильдьедга қайтишарди.

Агар биров сўраб қолса, Эрве Жонкур абадий шундай яшашга тайёр эканини айтган бўларди. У шундай умргузаронлик қилишга кўникиб қолганди. Баъзан у чорбоғини айланар, пастга тушиб, ҳовуз бўйида соатлаб ўтириб қоларди.

61

1871 йилнинг 16 июнида у Верден майхонасига кирди. Бальдабью бильярд ўйнарди.

— Ана холос, — деди Эрве Жонкурнинг кирганини кўриб.

У қаддини ростлади, кийни жойига қўйди ва индамай чиқиб кетди. Уч кундан кейин Бальдабью бутунлай жўнаб кетди. Ўзининг иккала корхонасини Эрве Жонкурга ҳадя қилди.

— Ипак мени бошқа қизиқтирмайди, — деди у Бальдабьюга.

— Қизиқтирмаса, сотиб юбор, тентак.

Унинг қаяққа кетаётганини ҳеч ким билолмади. У муқаддас Агнесса ҳақида нимадир деб минғирлади, лекин ҳеч ким бирор нарса тушунмади.

Жўнаб кетаётганда уни Эрве Жонкур ва Элен кузатиб қўйди. Бальдабью Авиньондаги вокзалдан жўнаб кетди. Қўлида биттагина чамадони бор эди. Перрондаги поезднинг пишиллаётганини кўриб, у чамадонини ерга қўйди.

— Мен биттасини билардим, — деди у, — бир ўзи учун темир йўл солган эди. Энг қизиғи шундаки, темир йўл тўппа-тўғри эди: юзлаб чақиримда бирорта

бурилиш учрамасди. Бунинг бир сабаби бор эди, лекин қанақа сабаблиги ҳозир эсимда йўқ. Мана шу сабаблар нуқул эсдан чиқаверади. Майли бўлмаса, хайр. Яхши қолинглар.

У жиддий гапларга унчалик ишқибоз эмасди. Хайрлашув эса, ҳарҳолда жиддий гап эди.

У узоқлашиб борар, эр-хотин унинг орқасидан қараб туришарди. У қўлида чамадон, кетиб борарди. Бутунлай.

Шунда Элен галати иш қилди. Эрве Жонкурни силтаб ташлади-да, Бальдабью ортидан югуриб кетди. Уни қувиб етди-да, қаттиқ кучоқлади ва хўнграб юборди.

Элен, умуман, ҳеч қачон йиғламасди.

Эрве Жонкур иккала йигирув корхонасини ҳам арзимаган пулга Мишел Лариога сотиб юборди. У жуда одамохун киши эди. Йигирма йил давомида ҳар шанба куни Бальдабью билан домино сурар ва ҳамиша ютиб чиқарди. Унинг учта қизи бор эди. Улардан иккитасининг исми Флоранс, Сильвия, учинчисининг исми эса Агнесса эди.

62

Орадан уч ой ўтиб, 1874 йилнинг қишида Эленнинг мияси шамоллаб, касал бўлиб қолди. Табиблар уни даволай олишмади. Март ойининг бошларида у оламдан ўтди. Ёмғирли кун эди.

У билан видолашгани Лавильдьеннинг барча аҳолиси келди. Улар қабристон хиёбони бўйлаб оҳиста кўтарилишди. Элен ёқимли, кўнгли очиқ аёл эди, ҳеч кимнинг кўнглини огритмаганди.

Эрве Жонкур қабр тошига биргина сўз ёздирди:

Helas.¹

У ҳаммага миннатдорлик билдирди, унга ҳеч нарса керак эмаслигини таъкидлади-да, уйига қайтди. Эрве Жонкурга уйи ҳеч қачон бунақа катта бўлиб кўринмаганди. Қисмати эса шунчалар қовушмаган бўлиб сезилмаганди. Энди у бутун фикри-зикрини боғига қаратди.

63

Бир куни, Эленнинг вафотидан икки ой ва ўн бир кун ўтгач, Эрве Жонкур қабристонга борди. У ҳар ҳафта хотинининг мозорига келтириб қўядиган гуллари ёнида майда зангори гуллардан ясалган гулдастани кўрди. Сал энгашиб, уни диққат билан кўздан кечира бошлади. У узоқ вақт энгашиганича туриб қолди. Уни бу ҳолатда биров кўриб қолса, қулиб юбориши ҳеч гап эмасди. Уйига қайтиб келгач, Эрве Жонкур, одатланганига қарамай, ишлагани боғига чиқмади, ўз хонасида ўтириб ўйга толди. Эрталабдан кечгача қилган иши хаёл суриш бўлиб қолди.

64

У Москат кўчасидаги 12-уйга борса, ўша жой бичиш-тикиш устахонасига айлантирилган экан.

– Мадам Бланш анчадан бери бу ерда яшамайди, – дейишди.

У хонимнинг Парижга кўчиб кетганини билиб олди. Юксак мартабали шахснинг, эҳтимол, сиёсий арбобнинг уй бошқарувчиси бўлиб хизмат қилаётган экан.

Эрве Жонкур Парижга отланди.

Унинг манзилини излаб, олти кун овора бўлди. Учрашиш ҳақида илтимос қилиб икки энлик хат юборди. Хоним уни эртанги куннинг иккинчи ярмида кутишини маълум қилди. Аниқ белгиланган вақтда Эрве Жонкур Капуцин хиёбонидаги ҳашаматли бинонинг учинчи қаватига кўтарилди. Эшикни оқсоч аёл очди. У Эрве Жонкурни меҳмонхонага бошлаб борди. Бланш хоним жуда нафис ва ўта французча кўйлақда пайдо бўлди. Сочлари ўша пайтдаги Париж

¹ Афсус (франц.).

модасига хос бўлиб, елкаларига тушиб турарди. Қўлларида зангори гуллар узуги йўқ эди. Хоним бир оғиз сўз айтмасдан Эрве Жонкурнинг қаршисига ўтирди. Жим эди.

У хонимнинг кўзларига термилди.

– Ўша хатни сиз ёзгансиз, шундай эмасми? – деди у. – Элен сиздан ёзиб беришни илтимос қилган ва сиз ёзиб бергансиз.

Бланш хоним жим ўтирар, нафасини ичига ютиб, унга қараб турарди.

Ниҳоят у тилга кирди:

– Хатни ёзган мен эмас.

Сукунат.

– Уни ёзган Элен.

Сукунат.

– У менинг ёнимга келганда, хат ёзилган эди. У мендан хатни япончага ўгиришимни илтимос қилди. Мен рози бўлдим. Бор гап шу.

Шунда Эрве Жонкур тушуниб етдики, унинг гапларини умр бўйи эшитиб юради. У ўрнидан турди ва шу кўйи туриб қолди. Худди қаёққа боришни эсидан чиқариб қўйгандай эди. Қаердандир, олис-олислардан унга Бланш хонимнинг сўзлари эшитилди:

– Тагин у хатни ўқимоқчи ҳам бўлди. Унинг овози жуда мафтункор эди. У бу сўзларни шундай ҳаяжон билан талаффуз қилардики, мен буни асло унута олмайман. Гуёки булар унинг ҳақиқий сўзлари эди.

Эрве Жонкур меҳмонхона бўйлаб оёгини зўрга судраб босарди.

– Биласизми, месье, ўйлашимча, у кўпроқ ўша аёл бўлишни истаган. Сиз буни тушунолмайсиз. Мен бўлсам, у ўз хатини ўқиётганини эшитдим. Бу шундай эканини яхши биламан.

Эрве Жонкур эшик ёнига борди, унинг дастасини ушлади ва ўгирилмай туриб гапирди:

– Яхши қолинг, мадам.

Бу уларнинг сўнгги учрашуви эди.

65

Эрве Жонкур яна йигирма уч йил яшади. Умрининг асосий қисми сиҳат-саломатликда ва руҳий хотиржамликда ўтди. У энди Лавильдьедан ҳеч қаёққа бормас ва уйини тарк этмасди. У ўз бойлигидан оқилона фойдаланарди. Бу эса уни ўз боғида тер тўкишдан бошқа ерда ишлаш заруратидан халос этарди. Вақт ўтиши билан у ўз саёҳатлари ҳақида мароқ билан гапирадиган бўлди. Лавильдье аҳли бу ҳикояларни тинглаб, дунёни англаб, болалар эса мўъжизалардан хабар топардилар.

Якшанба кунлари у Ибодат байрамига чиқарди. Йилда бир марта маҳаллий йигирув корхоналарини айланар, янги тўқиладиган ипакни ушлаб кўрарди. Ёлғизлик дарди юрагини сиқувга олганда эса Элен билан гаплашгани қабристонга борарди. Қолган вақтини уни умидсизликдан ҳимоя қилувчи урф-одатлар маросимида ўтказарди. Баъзан бетайин кунларда у ҳовуз бўйига тушиб ўтирар ва сувга тикилганча соатлаб қолиб кетарди.

Тамом.

Нодар ЖИН

УСТОЗ

ЁКИ ИОСИФ ИЖОД ЭТГАН ИНЖИЛ

Юз манзарали роман

28. ДЎСТЛАРГА СЎЗАК ЭМАС, АТИР ЁКИ ШАРФ ТУҲФА ЭТАДИЛАР...

Устоз ҳам менга айни ана шунақа муомала қиларди — чуқур хўрсинарди-да, гўшакни тарақлатиб жойига қўярди. Тўғрироғи, индамай қоларди-да, оқ сўқмоқ бўйлаб номаълум олисликлар томон йўналарди. Мен эса майсазор ўртасида турган жойимда қаққайганча, унинг орқасидан қараб қолаверардим. Ва ҳар гал кўнглимда отамни қора ерга топшираётганимизда пайдо бўлганидек оғир бир туйғу пайдо бўларди. Бу шунчаки ҳимоячисиз ночор қолган одамнинг туйғуси эмас, балки есирлик туйғуси эди.

Отамнинг дўстлари мени қабрга яқинлаштирадилар. Мени ҳали жуда ҳам ёш деб ҳисоблашди. Қабристон остонасидан ҳатлаб ўтишгагина ижозат беришди ва ўша жойда кутиб туришни буюришди. Отамнинг жасади солинган тобутни эса оқ сўқмоқ бўйлаб тепаликка кўтариб кетишди. Тепалик қашшоқ одамлар дафн этиладиган қабристоннинг энг охирида эди.

Одамлар у ерда анча вақт қолиб кетишди. Қоронғи тушганда ҳам қайтишгани йўқ эди. Отамнинг жасадини лаҳадга қўйишди ва одатга кўра, ича бошлашди. Мен эса буткул эсларидан чиқиб кетган эдим. Бўш тобутни кўтариб қайтиб келишганда мен майса, тунги ҳашаротларнинг чириллашларини тинглаб ўтирардим. Жоним қорнимда қаппайиб кетиб, ҳалқумимга келганди. Нега десангиз, ҳамма кўз ёшларим ичимга оқар эди. Отамга раҳим келарди. Тириклардан эса ғазабланардим. Улар тирик бўлганлари, отам эса ўлиб кетгани учун қаҳрим келарди. Айниқса, ҳаммадан ҳам ортиқроқ онамдан аччигим келарди, чунки онам отамга жуда кўпол муомала қиларди.

Ўзимдан ҳам жаҳлим чиқарди. Ичиб олиб мени калтаклаганларида унга ўлим тилаганларим учун аччигим келарди. Лекин ичмаган пайтларида мени ўзи билан қўшни қишлоққа олиб кетганида жуда маза қилардим. Бундай кунларда ўз-ўзимга жуда кучли кўриниб кетардим. Отамнинг вафотидан кейин олисларга ўрлаб кетадиган сўқмоқ ҳамиша менинг кўнглимда ташландиқлик туйғусини уйғотади. Ҳар гал менинг тушларимда Устоз иланг-биланг оқ сўқмоқ йўлда кўздан ғойиб бўлганида мен худди қабристондагидек ҳашаротларнинг чириллашини эшитаман. Баъзида бу ҳашаротларнинг чириллаши асосий кунларда тинмай жаранглайдиган телефон кўнғироғидай қулоқларни батанг қилиб юборади. Масалан, худди Смольнийдаги телефонлар каби. Ҳатто бўлар иш бўлиб, Доҳиймиз чучук тили билан ғалаба тўғрисида оламни хабардор қилган кундагидек ҳам эмас. Бўлар иш анча осон кўчган эди. Доҳийнинг ўзи ҳам бунга ҳайрон бўлганди. Аммо инқилобда энг муҳими уни амалга оширишда эмас, балки яна бир бошқа инқилобга йўл қўймасликда. Ва бу, асосан, ҳукумат таркибига кимларни киритишга боғлиқ. Доҳийнинг қалби эса бунақа ишларда воқифлиги билан ажралиб турарди. Шунинг учун у рўйхатни тузишга киришганида Смольнийдаги телефонлар, айниқса, авжига чиқиб, жуда баланд овозда тириллаб кетди. Ҳатто Троицкийнинг ҳам рўйхатга киришга ишончи

Давоми. Боши ўтган сонда.

комил эмас эди. Ва кун буйи ҳар эҳтимолга қарши ҳаммага Ильичнинг бетоблигидан зорланиб юрди. Ва яна кўнғироқларнинг кўплигидан ҳам зорланди.

Бироқ унга, асосан, ажнабийлар кўнғироқ қилишган эди. Уларнинг ҳам асосий қисми ёзувчилар эди. Бунинг боиси унинг ноасосий нарсани, яъни уларнинг тилларини билганигина эмас эди. Балки, энг муҳими — улар билишар эдики, Лейб Давидович ҳатто дўзахнинг қоқ ўртасида ҳам матбуот билан гаплашмоққа тайёр эди. Ҳозир ҳам ўша ерда шу билан машғул.

Ушанда унга бўлган кўнғироқлардан бирини менга улаб кўйишди. Буюк нотик банд эди — яъни, янқилар қаршисида товланиб нархини ошириш билан банд эди. Кейинчалик дунёни ларзага солган ўн кун уни қанчалик ларзага солган бўлса, Троцкий ҳам шунчалик қаттиқ ларзага солгани тўғрисида ёзган эди.

Менга айтишларича, аёл киши кўнғироқ қилаётган экан. Париждан. Аввалига мен гаплашишдан бош тортдим. Французчани билмасам. Ўрганиб ҳам нима қиламан. Умр шундай ҳам жуда қисқа. Уни тил ўрганишга сарфлаб ўтиришга арзимаيدди.

Лекин менга у хотиннинг рус тилида гапиришини айтишди. Гўшакни кўтарсам, маълум бўлдики, гарчи унинг отаси атоқли рус дворянини бўлса-да, қизи ҳозир бир француз ёзувчиси номидан кўнғироқ қилаётган экан. Бу адиба таниқли эмас экан. Лекин бу аёл мен билан ғоятда такаббур оҳангда гаплашди. Унга грузинча оҳангда гапиришим ёқмапти. Яхудийча лаҳжадан бадтар эмиш.

Холбуки, у менинг тўғримда гаплашмоқ учун кўнғироқ қилаётгани йўқ эди. У француз адибаси тўғрисида гаплашмоқчи эди. Бу адиба яқинда аёллар билан ишрат қилишни ёқтириб қолган эмиш. Менинг ўйнашимга айланиб қолипти. Тўғрироғи, менинг эмас, телефонда гапирётган аёлнинг ўйнаши бўлиб қолипти. Мен аслзода зодагон аёлни табрикларимни ва ҳозир банд эканимни, муҳимроқ маълумотлар кутаётганимни айтдим. Бундан муҳимроғи бўлмайдди, деб эътироз билдирди кўнғироқ қилаётган аёл ва ўз навбатида гапига илова қилиб, бу аёлнинг соф лесбианка эмаслигини айтди. У ҳам хўрдани, ҳам бурдани урадиганлар тоифасидан экан. Эркаклар билан ҳам ётиб кетаверар экан. Ҳатто кал эркаклар билан ҳам.

Мен энди бу аёлга-адибага табрикларимни етказишни топширдим. Кейин у хотин билан бирга энасиникига кириб кетишни таклиф қилдим. Ёки ҳам хўрдани, ҳам бурдани уришини ҳисобга олиб, яна бирор жойга даф бўлишини тиладим.

Шунда у мени ҳақорат қила бошлади. Ёки сен қип-қизил аҳмоқсан, ёки бўлмаса, ундан ҳам бадтар, сен ҳам жуҳудсан, дейди. “Сен ҳам” деганини эшитиб, сергакландим. Бу нима дегани? “Ҳам” деганда кимни назарда тутяпти? Ким у “ҳам” деганинг? — деб сўрадим.

Шунда у менга Ильичимизнинг номини айтди.

Лекин бошқа айблов буйича қўлида далиллари бор экан. Аслида, шунинг учун кўнғироқ қилаётган экан. Таассуфлар бўлгайким, деди у аёл менга, — адиба бизнинг Ильичимизни жуда яхши билар экан. Ильич Парижда яшаганида, адиба эса оқ танли инқилобчи ҳақидаги романини ёзиб юрган кезларда улар учрашишган экан. Кўп марталаб учрашишган экан-у, лекин фақат бир мартагина унинг кўнглини олиб, кейин йўқ, деб оёқ тираб туриб олган экан. Бутунлай.

— Нега энди? Сабаб? — дедим мен энсам қотиб.

Ильичнинг тили чучуқлиги учун эмас экан. Кейинчалик унинг уйланган экани маълум бўлиб қолгани учун ҳам эмас. Ёки мен билан телефонда гаплашаётган аёл Ильични адибадан тортиб олгани учун ҳам эмас. Сизнинг Доҳийингиз, — деди суҳбатдошим, — адибамизга сўзак касалини юқтирипти. Большевикзми юқтириганда ҳам гўрга эди. Лекин большевикзми юқтира олмапти. Фақат сўзакни юқтирипти, холос.

Лекин ўзини безориларча тутипти — ўзини мутлақо беайб қилиб кўрсатмоқчи бўлипти, соппа-соғман деб туриб олипти. Гўё бу аёлга сўзакни бошқа бир инқилобчи юқтиргандай. Агар инқилобчидан юқмаган бўлса, бошқа бирор муттаҳамдан юққандир. Хуллас, сизнинг Володянгиз заррача ҳам айбини буйинига олмади ва бирон-бир миқдорда моддий чиқимдор бўлишни истамади.

– Тўғри, – деб жавоб бердим мен. – У жуда соғлом одам. Унинг ўзига бошқа бир муттаҳам юқтирган. Қани, бўпти, яхши боринг, бўлмаса, мен айтган жойга кеч қоласиз.

Бироқ бу лақма хотин яна гап топди. Сизнинг Доҳийнингиз адибага бир уюм бемаза мактублар ёзган. Жуда ҳам имло хатолари кўп. Беҳаё жойлари ундан ҳам кўп. Бу беҳаё тафсилотлар буржуазия ҳаётидан олинган эмас, албатта.

– Балки расво мулоқотлар ҳақида...

– Қанақа расво мулоқотлар? – деб ҳайрон бўлдим. Шунда бояги аёл телефонда менга бир сўзни такрорлади. Ушанда бу сўзни мен тушунмас эдим. Тушунмаслигимни очиқ айтдим. У менга тушунтириб берди. Рост, анча уялиб, хижолат чекиб тушунтирди. Ҳар нима бўлганда ҳам, отаси атоқли зодагонлардан-да, ошкора беҳаёлик шаънига тўғри келмайди. Кейин эса гўё ҳеч нарса рўй бермагандек, бу мактублардан парчалар ўқий бошлади.

Ҳатто мен ҳам уялиб кетдим. Ҳолбуки, суҳбатдош аёл таржимада бу гапларнинг бошқача туюлишини айтиб қўйганди. Ҳолбуки, менинг отам номи чиқмаган оддий бир этикдўз эди.

Биз узоқ савдолашдик. Бироқ мен уни бир нарсага – бизнинг ҳукуматимизда бу аёл кутган томонда мутлақо пул йўқ эканига ишонтирдим. Жанжални босди-босди қилиш учун етадиган пул йўқ. Лоақал шунинг учун йўқки, ҳали ҳокимиятнинг ўзи йўқ. Лекин ҳокимиятни барпо этсак, унинг пули ҳам бўлади. Шунда сизнинг адибангизни хафа қилмоққа ҳаддимиз сигмайди.

Агар ҳокимият таркибига мени ҳам киритишса, сизни ҳам хафа қилиб қўймаймиз, дедим мен. Икковингнинг ҳам пичоқларинг мой устида бўлиб қолади. Анави расо мулоқотларингни кўнгилга сиққанича қилаверасиз.

Шундай бўлиб чиқди ҳам. Мен ҳамиша сўзимнинг устидан чиқаман. Ўз-ўзидан аёнки, биз суҳбатдошимизга бир тийин ҳам тўлаганимиз йўқ, негаки, унинг отаси зодагон аслзода бўлган. Атоқлими ёки унча атоқли эмасми – бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими шундаки, бу ишга суҳбатдошимнинг дахли йўқ. Аммо адибага нафақа тўлаб турдик. Бу аҳвол Крупская – биз ҳаётларни тарк этиб, Доҳийга қайтган кунгача давом этди. Доҳий ҳамиша биз билан биргадай эди, лекин шунга қарамай Крупская унга қайтди. Энг муҳими шунда эдики, у ҳатто тириклик чоғларида ҳам Крупскаяга фақат дастлабки пайтлардагина ёлчителиб қараган эди. Ушанда ҳам дугонаси унинг раъйига юрмагани учун ўч олиш мақсадида қараган эди. Троцкий эса ҳали ҳам мени ёмон кўрарди. Троцкийни мендан юқори кўярди. Агар анави зодагон аёл лақма Лейба телефонда тушиб қолганида, мажруҳ нигоҳли Крупскаянинг аҳволи нима кечган бўларди?

Бироқ у рўйхатини Крупскаянинг нигоҳидан пинҳон тутишга муваффақ бўлган кўринади. Мен айни шу тўғрида гапиряпман-да! Ҳа. Ильич мени ўн бешта министри рўйхатига қўшган экан. Ва хотинига нисбатан назокат билан муомалада бўлганим учун миннатдорлик билдирди. Ва уни оғир жароҳатдан асраб қолганим учун ҳам. Ҳолбуки, мен бу жодугарни эмас, давлатни шармандалиқдан асраб қолгандим. Ҳатто доҳийни ҳам эмас. Охирига келганда унинг ҳам суроби тўғри бўлиб қолган эди. Нафақат у хўрозга ўхшаб қичқира бошлади, балки хотинининг измидан чиқмай қўйди. Хотини бўлса унинг қулогига менинг тўғримдаги ҳар хил уйдирмаларни роса эринмай қуйди. Хотинига етарли эътибор бермаётган эмишман. Буни эшитиб, у тўнини тескари қийиб олди. Бунга йўл қўймайман деган маънода мактуб ёзиб юборди. Мен Доҳийман, Крупская эса менинг тан маҳраим дея иддао қилди. Маҳрам эмиш! Бироқ маҳрам деганга захм эмас, атир ёки бўйинга тақадиган шарф туҳфа қиладиар. Ва яна нима учун ҳали Володя бўлиб юрган кезларида Парижда унга маҳрамлик қилган аёлга назокат билан муомала қилмади, маҳрамликда пастроқ даражада турган бошқа бир маҳбубасига беҳаё ишратлар тўғрисида мактублар ёзди? Ёки энг яқин тан маҳрами билан бирга уйига яна бир жалабни жойлаштиргани-чи? Уни ҳам энг яқин маҳбубам деб атаганларини айтмайсизми? У билан ҳам энг расво, энг беҳаё ишратларга берилгани-чи? Яна граммофондан таралган Бетховеннинг “Аппассионата”си садолари остида-я! Мен, эҳтимол, мумтоз мусиқага унчалик ҳам ишқибоз эмасдирман, лекин на биринчи, на

иккинчи хотиним билан бунақа беҳаё ишратларга йўл қўйган эмасман. Ҳатто Валечка билан ҳам фақат шу бугунгина рўй берди, холос.

Аммо бу тўғрида мен юқорида ёздим. Ҳозир эса олисларга кетган йўл менга қурт-қумурсқаларнинг чириллашини эслатиши тўғрисида ҳикоя қилаётган эдим. У эса энг асосий кунлардаги телефон жиринглари эсимга солади деган эдим.

Ўша кун эса ҳаётимдаги энг муҳим кунлардан эди. Гарчи мен аллақачон 37 га тўлган бўлсам-да, аини ўша кунни умримда биринчи марта ишлик бўлган эдим. Тифлис обсерваториясида тўрт ой мобайнида ишлаганимни ҳисобга олмаганда, албатта. Мен уни ҳисобга қўшмайман. Негаки, мен юлдузларни кузатиш учун яралган эмасман. Кейинчалик бошқа асосий кунлар келди. Ва бошқа кўнгироқлар бўлди. Улар ҳам менга қумурсқаларнинг чириллашини эслатарди. Улар билан бирга отамнинг дафн маросими ҳам эсимга тушарди. Ва ҳеч қаёққа олиб бормайдиган йўлни эслардим. У йўлнинг сўнгида эса Исо Масиҳнинг туман бағрига сингиб кетаётган қисмати элас-элас кўринарди.

Қордай оппоқ либосда...

29. ИЧМАСЛИК – БЕҲУДА ФАЗИЛАТ

Бироқ ўша кунги юбилей оқшомидан кейин у биринчи марта менинг тушимда майор погонини таққан ҳолда намоён бўлди ва уни тарк этишга ошиқмади. Узи биринчи бўлиб, асосий нарса тўғрисида гап бошлади. Қиёмати қойим тўғрисида.

Афтидан, у ҳам менинг юбилейимга эҳтиром кўрсатмоқчи бўлган. Ёки ёзувчи Леоновнинг нутқини эшитиб, ташвишга тушиб қолган бўлса керак. У замонлар ҳисобини мен туғилган кундан бошлаш фурсати келди, деган эди.

Эҳтимол, бир йўла катта гапни ўртага ташлаб, тугал гаплашиб олмоқчи бўлгандир. Хўш, нега энди гаплашиб олмаслиги керак экан? Бошқа яна гаплашадиган одами борми? Бундан ташқари, унинг ўзи подшо бўлмай ўтиб кетди-ку! Бошқалардан фарқ қилароқ. Орттиргани ҳам фақат майорлик даражаси бўлди. Бу ҳам уни фарқлайдиган жиҳати бўлганди. Мен эса шунчаки оддий бир подшо эмасман. Буни унинг ўзи кўриб турипти. Гарчи унинг ўзи ҳам – ҳақрост – оддий устоз эмас. Бошқа подшолар ёки маршаллар унинг тенги эмас.

Шунинг учун олдимга эшик қоқмай кириб келди. Кириб ўтириб, менинг “Қазбегим” дан чекди. Менинг ўриндигимда ялпайиб ўтириб олди. Утирар экан, орқаси билан менинг маршаллик юлдузлари қадалган янги кителымни эзгилади. Ва ўтирган жойида олий ҳақиқатларни гапириб ўтирди.

У газал косаси ҳақидаги гапини гапириб бўлганида ва мен унга кучоқ очиб ташланганимда, мени унинг қиёфасигина лол қолдиргани йўқ. Унинг оқ либосидаги погонлари-ю, бошидаги гулчамбар ўрнига кийиб олган юлдузли фуражкасинигина кўриб ҳайрон қолганим йўқ. Менга ҳашаротларнинг чириллашлари ўта даражада ножоиз бўлиб кўринди. Кутилмаган ёки жуда кескин эмас, аини ножоиз бўлиб кўринди. Негаки, Устоз ҳеч қаёққа отланаётгани йўқ эди. У стол ортида ўтирар ва унинг ёнида ҳалқа-ҳалқа бўлиб олисга ўрлаган сўқмоқ йўқ эди.

– Ҳалқа сўқмоқ бўлмаса, қаёққа кетасан? – деб ҳайрон бўлиб сўрадим мен.

– Йўғ-е, нечук бундай дейсиз? – деб жавоб беради у. – Ҳеч қаёққа кетаётганим йўқ, ўртоқ Сталин.

– Ундай бўлса, нега чирилдоқлар чирилляпти?

– Булар чирилдоқлар эмас, – деб жавоб беради майор ва гулчамбарнинг тиканлари тешиб юбормасин деб пешонасига сирғалиб тушган фуражкасини тўғрилайди. Телефон жиринглаяпти.

Шунда тушимда англайманки, буларнинг бари тушимда кўриняпти. Майор қиёфасида ҳеч қанақа Устоз йўқ. Ва Устоз қиёфасида ҳам ҳеч қанақа майор йўқ. Бу – фақат туш, холос. Аслида эса, на гулчамбар, на фуражка бор. На ҳашаротларнинг чириллаши, на телефоннинг жиринглаши...

Лекин мен елкам билан кулогимни тўсиб, ўнг биқинимга ағдарилган бўлсам-да, қумурсқалар чириллашини тўхтатишгани йўқ. Улар жазаваларини бас қилишгани йўқ. Худди қабристондагидек, чириллашда давом этишарди. Отамни мендан ажратиб олишгандаги каби. Бамисоли оқ сўқмоқнинг чеккаларидаги майсазорда бўлгани каби. Исо Масиҳ мендан узоқлашиб кетаётганда шундай бўлганди. Мен ўзимдан кўрқиб кетдим. Бутун кучимни жамлаб, орқага тисарилдим. Уйқум ўчиб кетди. Шунда мен диванимга кўзим тушди. Диван

устида ўзим ётганимни кўрдим. Устимда узун оқ иштон. Қўлим увушиб қолганини ҳис қилдим. Телефон жиринглашидан қулоғим қоматга келди. Шунда 70 га кирганим эсимга тушди. 70 га кирган одамлар дивандан инқиллаб-синқиллаб кўзгалишини эсладим. Улар ёшлари улуғлигига қарамай, оналарига зорлашмоқчи бўлишади. Бемалол ухлашларига қўйишмаётганидан.

– Ўртоқ Сталин, кечирасиз, бу – Орлов, – деди Орлов.

– Нега Орлов? – дедим кўрслик билан. – Нега Лозгачёв эмас.

– Лозгачёв дейсизми? Ўзингиз кўрдингиз-ку. Яна жиндай олди...

Байрамчилик.

– Бундан чиқдики, уларнинг ичида сен энг ҳушёр экансан-да?

– Яккаю ягона ичмагани мен ўзим, Иосиф Виссарионович!

– Ҳушёрлик беҳуда фазилат, Орлов. Айниқса, ёлғиз ўзинг бўлсанг!

– Ухлаётганингиздан хабарим бор эди, ўртоқ Сталин. Мени жуда-жуда маъзур тутасиз... Лекин – воқеалар...

– Гапир.

– Биринчидан, меҳмонлар келиб бўлишди. Хитойдан. Э-э, узр, Хитойдан эмас, иккинчи дала ҳовлингиздан. Ўртоқ Мао келди, хуллас калом, яъни бир сўз билан айтганда. Лекин таржимони билан бирга келди.

– Унга айт, вақтидан олдин келипти.

– Буни билади у. Атайин шундай қилдим деяпти. Бошқа меҳмонлар келиб бўлишгунча сиз билан жиндай гаплашиб олишдан умидвор. Ғоятда муҳим гап эмиш.

– Хўб каллаварамсан-да, Орлов! Сен менда хизмат қилаётган бўлсанг, Маонинг гапини қулоққа олмоғинг учун эмас, Мао мени уйғотиб юбормаслиги учун хизмат қилисан.

– Мен, ўртоқ Сталин, бунинг учун сизни безовга қилаётганим йўқ. Бунинг боиси шуки... Сиз ўзингиз буюрган эдингиз, бирор гап бўлса, ярим кечада ҳам кўнғироқ қилавер деб...

Мен ҳовуримдан тушдим.

– Ҳозир ким келган? Ким билан?

– Ўртоқ Берия, ўртоқ Молотов билан...

– Ҳозир улар Мао билан биргами?

– Худди шундай, Иосиф Виссарионович.

– Унда, Орлов, мени уйғотиб, тўғри қилибсан, – деб бош ирғадим.

– Раҳмат, Иосиф Виссарионович! Унда сизга олиб кирайми? Таржимонлик қилайми?

– Майли. Маога менинг ухламаётганимни айт. Яъни – таржимонига айт. Майли. У ҳам таржима қилсин.

– Тушунарли, ўртоқ Сталин. Лекин нега “у ҳам” деяпсиз? Яна ким бўлади?

– Сен бўласан. Сен ҳам таржима қилишинг керак-ку?

– Лекин мен ҳамма сўзларни билмайман-ку. Умумий мазмунини айтиб бераман, холос.

– Шундай айтдим-қўйдим-да, ҳазиллашдим.

– А-а-а! – деб хохолаб кулиб юборди Орлов.

– Яна гапинг борми?

– Ҳа, Иосиф Виссарионович.

– Власик кўнғироқ қилдими?

– Кўнғироқ қилди-ю... Лекин...

– Ҳа, нега чайналяпсан?

– У ҳам жиндай анақа... Тортиб олган.

– Нега “у ҳам” деяпсан? Яна ким?

– Лозгачёвга ўхшаб-да... Лекин байрамчилик, ўртоқ Сталин.

– Гапир.

– Ўртоқ Сталинга айтиб қўй, деди у. Уни топиб олиб боряпман. Дастурхонга етказиб келармиш.

– Унинг ўзи айтганини айт!

– Исо... Масихни олиб кетяпман, ўртоқ Сталин, деди.

– Жуда яхши, Орлов!

– Лаббай?

– Ҳа. Олиб киравер.

30. УМРБОҚИЙЛИК — ДИДГА БОҒЛИҚ...

Уруш бошланишидан биров олдин Лаврентий мени глассерда Абхазиядаги Рица кўлида сайр қилдирган эди. Шунда бир гапни айтиб берган эди. Бутун Грузиянинг ҳар бир квадрат километрга қолган бутун дунёдагига қараганда уч баробар кўпроқ княз тўғри келар экан. Абхазияда эса ўша бир квадрат километр жойга беш баравар кўпроқ умри узоқ одамлар тўғри келармиш.

Берия мени ана шу умри узоқ одамларга тақлид қилишга даъват этди. Мен ҳам уларга ўхшаб узоқ умр кўришим керак эмиш...

– Наҳотки, жуда узоқ умр кўришнинг иложи бор бўлса? – деб ҳазиллашдим.

– Бу – жуда зарур! – деб гапини таъкидлади Берия. – Лекин, тўғри, узоқ умр кўриш одамнинг дидига боғлиқ.

– Абхазлар узоқ яшашни афзал кўришади, дейсанми?

– Ҳа. Юз йил ва ундан ортиқроқ яшашади.

– Бу мусулмончиликка ҳам тўғри келмайди-ку, – дедим мен бу гал жиддий оҳангла.

– Ҳазиллашяпсизми? – деди Лаврентий гапимни англамай.

– Абхазлар мусулмон-ку. Уларнинг бир йили 10 ойдан иборат. Бунақа ҳисобда юз ва ундан ортиқ чиқаверади-да.

– Аммо насроний абхазлар ҳам узоқ яшашади, – деб ўзиникини маъқуллади Лаврентий. – Уларнинг йили 12 ойдан иборат.

– Атеистлар-чи? Большевиклар?

– Ҳозирча маълум эмас, – деб кулиб юборди.

– Ие, нега маълум бўлмасин? Лакобанин – у ким экани маълум-ку? – Шундай деб мен бошқа бир грузин большевигига ўтирилдим. У Лаврентийга абхаз анжирининг пўстлогини арчиб бериб ўтирарди. – Нестор Лакоба ким бўлган эди? Бразилия большевигими? Ё хитой бўлганмиди?

Ҳаяжонланиб кетганидан у бармоқлари билан анжирни эзиб, ширасини чиқариб юборди.

– Йўқ, ўртоқ Сталин, Лакоба Бразилия большевиги бўлмаган. Хитой большевиги ҳам бўлган эмас. У абхаз большевиги эди, ҳатто уларнинг раҳбари эди.

– Лакоба нафақат абхаз ва “раҳбар” эди, – деб унинг гапини тўғрилади Лаврентий. – У яна душман ҳам эди.

– Раҳбар бўлган бўлса, у душман бўлиши мумкинми, Лаврентий?

– Мумкин, – деб тап тортмай жавоб берди у. – Бошқа раҳбарга нисбатан олганда душман бўлиши мумкин. Асосий раҳбарга нисбатан.

– Унақа бўлса, буниси қанақа бўлади? – жилмайдим мен.

– Ундай бўлса, Иосиф Виссарионович, – деб у ҳам жилмайди, – асосий бўлмаган раҳбар узоқ яшаёлмайди. Юз йилдан кам яшайди, ҳатто абхаз бўлса ҳам. Лакобага ўхшаб.

Менинг чехрамдан табассум гойиб бўлди ва мен гапга хулоса ясадим.

– Агар раҳбар душман бўлса, Лаврентий, у “раҳбар ва душман” эмас, балки шунчаки душман у. Бошқа бирор раҳбарнинг душмани эмас, халқ душмани. Модомики, у халқ душмани экан, халқнинг ўзи уни раҳбарликдан маҳрум қилади.

– Нафақат, – деб бош ирғади Лаврентий кўли билан юзини сув зарраларидан пана қилиб. – Халқ уни ҳаётдан ҳам маҳрум қилади.

Шу сўзлардан кейин бирданига отишма бошланди. Отишма қаттиқ бўлди, лекин мўлжалсиз эди. Агар мени нишонга олишган бўлишса, ҳамма ўқлари беҳуда кетди. Мени фақат Лаврентийгина даф қилди. Кал боши билан қорнимга урилди. Мени глассернинг тубига йиқитди-да, бошқа абхаз большевиклари билан мени тўсиб, устимга ётиб олишди. Шу алпозда анча ётишга мажбур бўлдим. Душманлар биз томонга қараб укувсиз отишларини тўхтатмагунча ётишга тўғри келди.

Яна ким билади, дейсиз – биз томонга отилганми ё бошқа томонгами, гап бунда эмас. Ҳатто гап шунда ҳам эмаски, ўқ отганлар душманларми ёки йўқми? Отишганда ҳам менга эмас, осмонга қараб отган бўлишлари мумкин. Бу тақир-туқур отишмаларнинг ҳаммасини Лаврентийнинг ўзи уюштирган бўлиши ҳам

мумкин. Большевиқлар билан бирга устимга ёпирилиб ётиб олиб, мени ўқдан пана қилиш учун. Ўқлар қайси томонга учганидан қатъи назар, айна ўшанда мен Лаврентийни Грузиядан кўтариб, Москвага олиб ўтишга қарор қилгандим. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап шундаки, яхши санъаткор, яъни моҳир уста ҳаётдан олдинда юради. Майли, Лаврентий Рица кўлида ўйин кўрсатган ҳам бўлақолсин, лекин у мангу ҳақиқатни — душман ҳар қадамда пусиб ётади деган ҳақиқатни ифодалаган эди. Ва буни у драматик шаклда ифодалади. Рицани Лаврентий тез-тез эслаб турарди. Сўнги марта шу йилнинг бошида эсланди.

Иосиф Виссарионович, деган эди у, баланд тоғлар бағридаги Рица кўли эсингиздами? Баланд тоғда бўлишига қарамасдан, ўша ерда сизга ўқ отганларичи? Худога шукроналар бўлсинки, отишни эплаша олмас эканлар. Лекин душман мудрамайди, Иосиф Виссарионович! Ҳар бир муваффақиятсизликдан кейин у маҳоратини чархлайди!

Мен ўзим ҳам кўнглимда бир бежолликни ҳис қилгандим. Теварак-атроф ҳаддан зиёд сокин эди. Шунинг учун сокинки, душман жуда ҳам баландга чиқиб олган. Худди Рица кўли денгиз сатҳидан қанча баландда жойлашиб олган бўлса, душман ундан ҳам юқорига кўтарилган. Ундан юқорида фақат чўққилар бор, холос. Душман ўша чўққиларни кўзлаб отган.

Бу маълумотни Лаврентий Америкадан олипти. У ерда ҳамма нарсани тубдан ўзгартириш фурсати келди деб ҳисоблашибди. Уларда эмас, бизда. Табиатдан хайр-эҳсонлар кутиб бўлмас эмиш. Негаки, Сталин ҳам абхазлик умри узоқ қарияларга тақлид қилишга қарор берганини назардан қочириб бўлмайди.

Лаврентийнинг сўзларига қараганда, тиррақиларимдан биттаси Американинг фикрига қўшилипти: — Хайр-эҳсонни табиатдан тортиб олиш керак. Яъни зудлик билан мени қатлиом қилиш керак. Лекин мен ўлганимдан кейин. Мени халқ билан гаплашиб олишимга йўл қўйиб бўлмайди.

“Бу кулгили-ку! — деб кулиб юбордим ва қўл силтадим. — Улар мени қай тарзда қатлиом қилишмоқчи эди?”

31. ҚАНЧА КИТОБ ЎҚИГАН БЎЛСА, УНИНГ ШУНЧА ПРИНЦИПИ БОР ЭДИ...

Ўз-ўзидан аёнки, бир ойдан кейин мен яна кулиб юбордим ва океан ортидан янги хабарлар борми деб Лаврентийдан сўрадим. Бор, деб жавоб берди у. Лекин хабар эмас, аслаҳалар, жуда яхши эмиш. Зигирдаккина, лекин гоятда сезгир экан. Кечирасиз-у, ўзимизнинг микрофонларимиз уларнинг олдида ип ҳам эша олмайди.

Майли, деб қўл силтадим, — ўйнаб қол!

Датико Накашидзе тўғри мулоҳаза юритган эди — Лаврентий ҳаммадан аввал ўзи учун хавотирда эди. Тиррақилар уни жон-жаҳдлари билан ёмон кўришарди. Йўқ, унинг учун эмас. Шунинг учунки, у улардан кўра ақллироқ эди. Истеъдоди ҳам зўрроқ эди. Лекин унинг асосий устунлиги бошқа нарсада эди. У мени йўқотиб, ўрнимга бошқа бировни қўйишга қурби етмаслигини билади. Айниқса, бировнинг ёрдამисиз, ёлғиз ўзи, грузинлигидан қутулмасдан туриб.

Шунинг учун ҳам мен унга ишонаман. Лекин бу ҳам вақтинча. Негаки, унинг кўлидан ҳамма нарса келади, ҳатто грузинликдан чиқиб кетишни ҳам эплайди. Тагин ғийбат қилиб юришмасин деган мақсадда ҳам уни ҳурмат қиламан.

Датико Накашидзе ҳам кўзга кўринган чекист, лекин Лаврентийни алмаштира олмаслигига ақли етмайди. Ҳатто у грузин бўлмаган тақдирда ҳам. У бир оварс романтик. Лекин Лаврентий микрофонларни ўрнатишни унга бошқа сабаб билан топширган. Датико унга қариндош бўлади. Мен буни ўсмирлик пайтлариданоқ биламан. У холасини кўргани келганларида кўриб юардим. Холаси эса Берияга жиян бўларди. Надянинг вафотидан кейин бу аёл бизникида рўзгор ишларига қарашиб юрди.

Датико эса менинг Светлана билан дўстлашиш умидида эди, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Ўзини ортиқча уринтириб қўйипти. Кўп китоб ўқир экан ва шунга яраша ақидалари бор экан. Ҳаммасини Светланага айтиб берипти. Бироқ

уларнинг биронтаси ҳам Светланага маъкул тушмапти. Шунда у Светланага буларга мутлақо ўхшамаган ақидалари ҳам борлигини айтипти.

Аммо Светлана холасидан у бошқа келмасин деб талаб қилипти. Ёки ақидаларни кўпайтириб, ўзгартириб туришни буюрипти. Лекин гап бунда эмас экан. У қаттиқ терлар эмиш, теридан эса пиёз ҳиди анқиб турармиш.

Датико менга ҳам ёқишга кўп уринди. Лекин бунда ҳам ортиқча гайрат қилиб юборди. Вальтер Скотт ва Байронларнинг асарларини ёд ўқир эди. Инглиз тилида. Шу пайтгача мени ҳамма тилларда бемалол гаплашади деб ўйлаб юрса керак. Ҳозирга қадар мени кўрганда қизариб кетади. Ҳатто — терга ботади.

Лаврентий жиянига микрофонлар ишидан биронта тирик жон, ҳатто мен ҳам воқиф бўлмаслигимни қаттиқ тайинлаган. Бинобарин, бирон сабаб билан кўришолмай қолсак нариги дунёда ҳам лом-мим деб оғиз очмаслиги керак.

Ё микрофон операцияси тугаши биланок нариги дунёга рихлат қилишдан кўрқибми ёки ўзини кўрсатиб қўймоқчи бўлибми, Датико Орлов орқали мен билан боғланди ва аввалига тиррақиларимдан қайсиларига микрофон ўрнатишганини ҳамда бу иш қандай қилинганини айтиб берди. Кейин эса яна кимларга ўрнатилажаги ва бу қай йўсинда бажарилиши ҳақида сўзлади. Мен индамай эшитдим. Фақат бир марта — ўртоқ Ждановнинг кураги остига тикиб қўйиш таклифи бор дегандагина гапини бўлдим. Юрагининг ишлашига ёрдам берадиган ускуна сифатида. Ёки ўша ускуна билан бирга. Негаки, унда нафас сиқиш касали бор. Бир врач худди Америкадаги каби унинг ҳам танасига шунақа аппарат тикиб қўйишни таклиф қилган.

— Кимдан чиқди бу гап? — дея лол қолдим мен. — Берияданми?

— Йўқ, — деди Датико. — Аксинча, менинг ғоям.

Уни хафа қилгим келмади ва бу ғоянг жуда романтик экан деб қўяқолдим. Негаки, врачларга ишонишга тўғри келади, деб тушунтирдим. Аввалига асбобни танага тикадиган жарроҳга, тез орада Жданов вафот этгандан кейин уни ёриб кўрадиган шифокорга ҳам.

Нима учун сиз, узр сўраб савол берди Датико, ўртоқ Жданов бизни тез орада тарк этади деб ишонасиз?

Мен ўртоқ Ждановни яхши биламан у фақат Сиёсий бюро аъзоси эмас, қудам бўлади, куёвимнинг отаси, деб жавоб бердим.

Гапим тўғри чиқди. Ўртоқ Жданов кўп ўтмай орамиздан кетди. Ўзи. Бошқа биров аралашгани йўқ. Нафас қисилиши ҳисобга олмаганда. Ёки нафас қисилиши ички касал эмас, ташқаридан юқадиган дард деб қаралса.

Видолашув чоғида Датико билан кўзларимиз тўқнашди. Кўзойнагининг шишаларида ўртоқ Жданов ётган тобут акс этиб турарди, кўз қорачиғида эса башоратгүйлигимдан қойил қолгани сезиларди. Мен унимни чиқармай, фақат кўз имоси билан уни дунёнинг сир-асрорларини ўрганишга даъват қилдим. Шу жумладан, донгдор қариндошларга тааллуқли сирларни ҳам.

У даъватимни тушунди, лекин яна нималарнидир илова қилади деган хаёлга борди. Ва эртасига ҳузуримга киришга тагин ҳаракат қилди. Ўша Орлов орқали. Ўз-ўзидан аёнки, Орлов руҳсат бермаган. Лекин “донгдор амаки”га асбоб қўйилган қўйилмаганини суриштирган.

— Ҳа, — деб тан олипти Датико, — мен ўртоқ Сталиндан амакининг симини бу ерга — дала ҳовлига ўтказиш учун ижозат сўрагани келдим. Орлов тўғри жавоб берган: бу линияни ўтказганинг билан уни қабул қилишга ўртоқ Сталиннинг вақти йўқ.

Лекин линияни ўтказишга руҳсат берипти, ҳатто нега бундай тўхтамага келганини изоҳлаб ҳам берипти. Ўртоқ Берияга қойил қолиш керак, чунки у ҳозир ҳамманинг сиру асроридан хабардор. Лекин ўзининг гап-сўзларини ҳеч ким эшитмайди. Унинг ҳам вақти ғоятда тигиз бўлса керак-да! Лекин Лаврентий ўзининг гап-сўзларини яширинча тингламас экан, вақти тигизлигидан эмас, балки ўзига ўзи ишонганидан шундай қилади. Лекин, масалан, менга ишонмайди. Кимсан — менга. Тўғри, менга ўзини ишонмайди. Негаки, гарчи мен жиянининг ёрдами билан “амаки”нинг гап-сўзларини бошқа тиррақиларникига қараганда кўпроқ тинглаб турсам-да, у ҳам гап-сўзларимни тингламаётганига ишончим комил эмас. Бундан ташқари, жияни чиндан ҳам амакисини сотганига ишонгим келмайди. Жиянлар ҳар хил бўлади. Шу жумладан, қариндошини сотмайдиганлар ҳам бор.

Менинг тўғримда ҳеч кимга ишонмайди деган гаплар юради. Лекин биргина мен шунақа эмасман. Ёки Лаврентий икковимиз. Ёки фақат грузинларнинг ҳаммаси шунақа эмас. Дунё шунақа одамлар билан тўлиб-тошганки, масалан, улар бирон бегона аёлнинг тўшаги томон пусиб бораётган эркакни кўриб қолсалар, кўнглида, албатта, муайян шубҳа-гумон уйғонади. Ҳақиқатан ҳам, бу тўшак устида ўзини аёлнинг эридай қилиб кўрсатиши мумкинлигини назардан соқит қилиб бўлмайди.

Датико ўзини Лаврентийнинг ўрнини эгаллаш мақсадида куйиб ёнаётгандек қилиб кўрсатаётган бўлиши ҳам мумкин. Аслида эса биладики, ҳамонки у грузин экан, унга ҳатто ўз ақидалари йўқлиги ҳам ёрдам бера олмайди. Ёки уларни аниқлаб олишга интилмадлиги ҳам беҳуда. Бинобарин, менга ўтказиб берилган симдан Берия ҳам хабардор бўлиши мумкин. Гапларини эшитиб туришимдан ҳам воқиф бўлмоғи мумкин. Шунинг учун қайси гапи чин-у, қайси бири мен тинглаб турганим учун айтилаётганини ажратиб олиш жуда қийин.

Лекин ўйлаб кўриб, ҳар қалай ажратиб олса бўлади. Бунга вақт керак. Бироқ юбилей баҳонасида мен анчагина бўш вақтни гамлаб олдим. Шунинг учун ҳам ўтириб бу қиссани ёзяман-да.

Ҳаёт масалаларига эса, яъни калтафаҳм Ворошилов айтганидек, жанговар қурол масаласига гамлаб олган вақтим тамом бўлганда қайтаман. Ворошилов ҳаётни жанговар қурол деб атаб, ҳазиллашдим деб ўйлаган эди. Ҳазилини ҳам ё кавказча усулда (нега йўқ дейсиз? Нега жанговар бўлмасин?) ёхуд яхудийча усулда (ким билсин, эҳтимол, қурол бўлса қуролдир, лекин жанговар эмас) деб ўйлади, шекилли. Лекин мен жуда аниқ гапни айтдим. Ҳаёт шундай бир қуролки, у билан ўлимга қарши курашга борасан. Бошқа душманларингга ҳам қарши. Мен бу қуролга Янги йил ўтиши билан қайтаман. Бундан ортиқ кутиш хатарли

Бизни аллақачон ҳар томондан ўраб олишган.

32. ҲАҚИҚАТ ШАРОБДА ЭМАС, АРМАН КОНЬЯГИДА

Мен яна Черчилни арман коньяги билан сийлардим. Унинг қадаҳини тўлдирар эканман, Арарат дунёнинг энг машҳур тоғи деб таъкидлаб ўтирардим. Деярли Казбекдай...

Интиҳосиз қабоҳатлари ва ихтилофлари учун худо одамларнинг бошига тўфон юборганида, ана шу Арарат тоғи уларнинг жонига ора кирган эди. Ўрқач-ўрқач тўлқинлар бағрида лопиллаб келаётган кема Арарат чўққисидида кўним топди. Кема ичида яккаю ёлғиз авлиё бор эди. У тинчликпарвар одам эди. Нуҳ пайгамбар фарзандларим одобли чиқади, бир-бирини қириб йўқотиш йўлидан бормайди деб орзу қиларди.

Бу тоғ бўлмаганда, биз — авлодлар ҳам бўлмасдик. Ва биз, — дегандим Черчилга — ҳозир иттифоқчилар сифатида кураш олиб бормаган бўлардик. “О, йес! Тоғлар учун! — деб семиз-бақалоқ премьер шоша-пиша стаканига қўл узатди. — Яъни — о, ҳа, тоғлар учун, яъни Арарат билан Казбек учун! Шундай деб стаканнинг ичидагини қорнига қўйди. Жўнаб кетгандан кейин мен унга Лондонга Арарат жўнатдим. Коньякни, албатта. Лаврентий тоғни ҳам жўнатиш фурсати келди-ёв деб ҳазил қилди. Бутун аҳолиси билан эмиш. Казбек нуқтаи назаридан фурсати келганимиш. Аҳолининг ҳам нуқтаи назаридан.

Бунга жавобан аввалига мен аста томоқ қириб, уни ханг-манг қилдим. Кейин бир ўқрайиб, турган жойида тахта қилиб қўяқолдим. Айни чоғда, нигоҳим билан унга шуни англадимки, агар яна бир марта арманларга тил теккизадиган бўлса, ўзини ҳам ўша ёққа жўнатиб юбораман. Лондонга эмас. Ҳатто Казбекка ҳам эмас. Балки ўша Арарат чўққисининг энг учига жўнатаман. Токи янаги тўфонга қадар ўша ерда музда тўнгиб ётсин.

Кейинчалик Арарат ҳақидаги Лаврентийнинг гап-сўзларидан ўзимни қаттиқ ачиқлангандек кўрсатиб юрдим. Лекин ҳар гал бу тоғни гарбга кўчириб юборишни тасаввур қилганимда аксинча, кулгим қистарди, лекин ўзимни тўхтатиб қолардим — ҳар ким хоҳлаганча ҳаёт кечиради-да!

Лондондаги семиз-бақалоқ оғайнимга арман коньягидан юбориб туришга ҳам хушим йўқ эди. Лекин Мальборо жўнатиб турдим. У ерда унинг жуда катта ерлари бор. Дала ҳовлиси ҳам жуда катта. Менинг Кунцеводаги дала ҳовлимга ўхшаган эмас, балки бутун Кунцевога ўхшаш. Балки ундан ҳам каттароқдир.

Агар ана шу хушомадгўйлар бўлмаса, мен ҳамма нарсани коньякнинг устига тўнкаб қўяқолардим. Арман коньяги бўлгани учун. Мен ҳатто Микояндан сўраб-суриштирдим ҳам. Наҳотки, арманлар коньякка ҳам кишини дилкашлиқдан ҳимоя қиладиган модда қўшишса?

“Бўлмаса, яна нимага қўшишсин”? — деб қўрага қўйилган кабобдек жизгинаги чиқди унинг. “Сутга қўшишсин, — деб тушунтирдим мен. — Она сутига”?

Микоян мени Черчилдан эмас, арманлардан хафа бўляпти деб ўйлади. Ва юзини бир томонга буриб олди. Унинг юзи икки ёрти бир бутун деганларидек иккита ҳар хил паллани ёпиштириб қўйганга ўхшайди. Ҳозир эса у лабларини қисиб олгани учун яна учинчи бир қиёфа касб этди.

“Хафа бўлма, нарком, — дедим мен унга гарчи у ҳозир нарком бўлмаса-да, — афтингни бужмайгираверма. Негаки, биз ҳақиқатни изляпмиз”.

Шунда у менга қасма-қасдига тўртинчи қиёфаси билан ўтирилди.

“Биринчидан, шаробда ҳақиқат йўқ. Ҳатто Кахетия виноси бўлса ҳам. Иккинчидан, ҳақиқат ҳар қанақа коньякда ҳам бўлавермайди. У — арман коньягида. Негаки, арман коньягида “одамлардаги одамийлик намоён бўлади...”

У ҳақ эди. Маккорликдан ҳам ортиқроқ яна қандай инсоний сифат бўлиши мумкин. Лекин Черчил мени арман коньягисиз ҳам қулата оларди. У семиз бўлгани учун эмас, балки унинг мулклари жуда катта бўлгани ва уни ҳеч ким — билан баҳам кўришни истамагани учун.

Дунёда биронга ҳам Черчил — ичадиганим ёки ичагида яраси борми, оғзида сигараси биланми ёки сигарасизми, барибир, бу дунёнинг ўзгаришига йўл қўя олмайди. Биз бу дунёни ўзгартиришга киришганимизда, айна ана шу Черчилл устимизга ҳужум қилиб ёпирилиб келган эди. Кейинчалик менинг ҳузуримда бу тўғрида пушмон бўлган эди. Пушмонлиги ўшанда мағлуб бўлгани учун эмас, балки бизлар ҳам туппа-тузук одамлар эканмиз. У бу гапни сўнги уруш вақтида айтган эди. Ўшанда у Черчилл мулкларини бомбардимон қиляётган немисларга халақит беришимизни истарди. Тўғрироғи, Кремлда коньяк ичиб ўтирганда айтган эди. Ўшанда у менинг Кремлда яшайдиган уйим гоятда кичиклигига ҳайрон бўлган эди. Бу уйда илгари оқ подшонинг мулозимлари турар эди. У маошим камлигига ҳам жуда ҳайрон бўлганди — инглиз пулига чақиб ҳисобласа, ойига 30 фунт стерлингга тўғри келар экан.

Мен ҳам ичиб ўтириб, саволига савол билан жавоб бердим: ортиқчасига не ҳожат? Қизим Светлана эса унинг олдидаги ликопчаларни алмаштириб турар ва ҳадеб унга айнан битта саволни берарди. Тўғри, ҳазиломуз оҳангда, инглизчасига сўрарди. Черчил амаки, нега сизнинг мўйловингиз йўқ?

Охир-пировардида, бу саволга мен ўзим жавоб бердим. Негаки, у кулишдан бўшамди.

“Мўйлови бўлмаса ҳам, дедим мен, Черчилл амакининг ер-мулки бор. Бу мулки шунақа каттаки, ҳатто немис самолетлари ҳам уларни осонликча айланиб чиқолмайди. Бундан ташқари Черчилл амакининг жуда катта юраги бор. Қизил шапкачаникига ўхшаган. Қизил шапкачанинг ҳам мўйлови йўқ-ку!”

У эса кулгидан тўхтаган пайтларида — албатта, инглиз тилида Светланага ёзги таътил вақтида ўз мулкига меҳмонга чақаришни ваъда қилди. Таътилар эса Гитлер амакини мажақлаб ташлашимиз биланоқ бошланади, деди. Гитлернинг ҳам мўйлови бор. Худди сенинг дадангникига ўхшаган. Дадангни биз Жо амаки деб атаймиз.

Урушдан кейин менга ўзимнинг турмушимни ҳам ўйлаб кўришни маслаҳат берди. Уникига шунчаки қизим билан бирга эмас, бир бахтиёр рўзгорнинг бошлиғи бўлиб боришим керак эмиш.

Лекин эртақлардагидек бахтга эришиб бўлмади. Хоҳлаганинг эмас, буюргани бўлар экан.

Жо амаки Гитлер амакини мажақлаб ташлади. Шунақа мажақладики, ҳатто мўйловидан асар ҳам қолмади. Шундан кейин Черчилл амаки Жо амакини яна

ёмон кўриб қолди. Чунки ҳар қанақа одамдан кўра, ҳатто уни коньяк билан сийлайдиган одамдан кўра у ўзининг ер-сувларини кўпроқ ёқтиради.

Ҳар қандай Черчилл ҳам фақат шунини ўйлайди. Шу мулкларини деб уруш қилишга тайёр. Мол-мулкнинг бўлишайлик деб чиқадиган ҳар қандай кимсани дарҳол жангга судрайди. Лекин қуролини бажону дил баҳам кўраверади. Улар ҳам қўлда қурол билан бемалол қирилиб кетаберишлари учун. Чунки уларнинг қулоғига сизлар гўё ватан ҳимояси йўлида жон фидо қилиясизлар деган гапни куйиб кўяди. Ёки Қизил Шапкача учун, ё Исо Масих учун.

Лекин улар Черчиллар учун қурбон бўладилар. Уруш тамом бўлиши билан эса, черчиллар ёлғон-яшиқлар тўқиб, мол-мулкларини сақлаб қолмоқ учун яна бир йўлини топмоғи керак. Бўрига қарши қурашда омон қолганлар шунинг ўзига шуқур қилиб юраверишлари даркор.

Бироқ бу галги урушдан кейин черчилларга қийин бўлди. Чунки улар гарчи иттифоқчиларимиз бўлса-да, урушда голиб чиқишолмади. Биз голиб чиқдик. Мен фақат немисларга қарши олиб борилган урушни эмас, балки бошқа одамларнинг қисматини ҳам айтяпман. Қолганлар эса ҳақиқат биз томонда эканини кўришдан ташқари бизнинг куч-қудратимизга ишонч ҳосил қилдилар. Ҳақиқатни кўриш – уни орзу қилиш деган маънони билдирмайди. Ўз-ўзича олганда, дунё ҳеч қачон кўпчилик ҳақиқатни хоҳлаб қоладиган даражада яхши бўлиб қолмайди. Ҳолбуки, черчиллар бизнинг куч-қудратимизнигина кўриб қолганлари йўқ. Улар заифликларимизни ҳам кўришди.

Айниқса, манави, мўйлови йўқ. Лекин унинг мўйлови бўлмаса-да, беҳисоб ер-сувидан ташқари, чақчайган кўзлари бор. Ва яна бундан ташқари, Мистер Твистерники сингари бир қулоч сигараси бор. Сигараси учун бутун дунё қулдонлик вазифасини ўтайди.

33. ХАЛҚ ЎЗИНИНГ КАЛЛАВАРАМЛИГИ БИЛАН УЛУҒВОРДИР

Бу қулдондаги қул орасидан у бизнинг куйиб қул бўлган шаҳарларимиз қолдигини топди. Уларнинг орасида ивириб юрган очларни кўрди. Бу халқ билан унинг иши йўқ, чунки бу халқ инглиз эмас. Ҳар қандай Черчилл ҳам агар раҳм-шафқат қилишни ихтиёр этса, ўлақолганда ҳам бутун халққа раҳм-шафқат қилмайди, фақат айрим одамгагина меҳр-мурувват кўрсатади. Буни ҳам ўзидан мамнун бўлиш мақсадида қилади. Халқни ўйласа, аззойи бадани тиришиб кетади. Менда бўлса, бутунлай бунинг акси.

Халқдан ташқарида турадиган одам кўзимга ёмон кўринади. Одамлар орасида эса у ўз-ўзини тийиб юришга мажбур. Халқни мен жуда ҳурмат қиламан. Баъзан яхши кўраман ҳам. Лекин ҳаммавақт мен унга айрим одамдан кўра кўпроқ ишонаман.

Халқдан ташқарида истаган одам истаган одамни осонгина сотиб кетади. Бунинг учун уни ўзига ўзи хиёнат қилишига қўндирсанг бас. Халқ эса – агар унинг ичидаги ҳар бир одам сени сотишга тайёр турган бўлса-да, ҳеч қачон ўзи билан ўзи битиша олмайди. Чунки ундаги ҳар бир одам ярама. Ва хиёнатдан қўшнисига қараганда кўпроқ нарса юлиб олмоқ пайида бўлади. Энг муҳими эса шундаки, биронта ҳам донишманд халқ ўзининг бағрида авайлаб асрайдиган жаҳоний онгнинг маъносини чақиб, идрок этишга қодир эмас. Ҳатто бутун халқ каллаварамлардан иборат бўлган тақдирда ҳам. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, негаки, оломон орасига тушиб қолса, доно ҳам каллаварам бўлиб қолади.

Лекин каллаварамлик яхши нарса. Гарчи қулоққа ёмон эшитилса ҳам. Ва гарчи уни изоҳлаб бериш янада қийинроқ бўлса-да...

Инсон – коинотнинг бир қисми. Нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасининг бир бўлаги.

Эндиликда Қурил ороллари мамлакатимизнинг бир қисми бўлиб қолганига ўхшаган эмас. Бўлақча. Бамисоли улар давлат бўлса-бўлмаса, ундан қатъи назар, унинг бир қисми ҳисобланганидай. Ҳатто японларга ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда. Бу ороллари биз улардан тортиб олганмиз-да. Аниқроқ қилиб айтганда, японлар бир замонлар биздан тортиб олиб, ўзларининг мулкига айлантирган ороллари яна қайтариб олдик.

Қон — одамнинг таркибий қисми бўлганидек, инсон ҳам коинотнинг бир қисмидир. У ҳатто япон бўлганда ҳам. Бу шундай бир қисмки, усиз инсоннинг ўзи йўқ. Чунки қони бўлмаса, одамда ҳаёт ҳам бўлмайди, ҳаёtsiz эса одамнинг ўзи бўлмайди.

Аммо қоннинг мавжудлиги ҳали ҳаётнинг мавжудлигини билдирмайди. Қон томирларда югуриб юрмоғи керак. Японлар Халхин Голда тирақайлаб қочганлари каби эмас, балки мақсадсиз югурмоғи керак. Японлар қайтиб келиш умидида қочишган. Немислар уларнинг иттифоқчилари бўлишган эди. Улар ҳам мағлуб бўлишди. Мағлуб бўлгандан кейин улар ҳам қочишди. Лекин улар ҳозирча қайтиб келишга умид боғлаётганлари йўқ.

Ҳаётнинг моҳияти — мақсадсизликдир. Ва ўйламасликдир. Ва яна шовқин кўтармаслик. Манзилсизлик. Умидсизлик. Хуллас, ҳеч нарсасизликдир.

Мавжуд нарса жўнгина мавжуд бўлади. Баайни номавжуддек. Унинг номавжудлиги ҳам жўнгина. Худди ҳеч нарасдай. Ана шуни жаҳоний онг дейдилар. Тафаккур билан унинг ўртасида ҳеч қанақа муштарақлик йўқ. Тафаккур ҳеч нарса билан муштарақликка эга эмас. Инсон тафаккури — мавжуд бўлмаган матнга берилган шарҳлардир.

Инсон ўз онгини жаҳоний онгга хилоф тарзда ривож топтирди. Чунки жуда катта мудҳиш хатога йўл қўйди — у коинотдан ажралиб чиқди. Бу унинг ўзи учун мудҳиш бўлди. Ҳар бир одам қориндан ажралиб чиқиб, ўз бошига ташвиш орттиргандай. Олдин ажралиб чиққанлар эса қўлларида пичоқларини ялтиратиб киндик кесиш билан овора. Улар ажралиб чиққан нарсани волидасидан ажратади. Лекин шахсан мен Кекенинг қорнида қолиб кетишни истамас эдим. Ҳатто менинг отам горийлик этикдўз Бесо эмас, Инжилда тасвирланган пайгамбар Иброҳим бўлганда ҳам. Ҳатто эмас, аксинча, шундай бўлса. Бесо фақат ичган пайтларидагина бўйнимга муштлаб турарди, бу пайгамбар бўлса, ичмай-нетмай, калласи буткул ҳушёрлигида ўзининг пушти камаридан бўлган тўнғич фарзандининг томоғидан пичоқ тортиб бўғизлашга аҳд қилган. Ва бу билан мағрурланиб ҳам юрган.

Лекин аслини олганда унинг гуноҳи йўқ, гуноҳ унинг ўғлида. Чунки у таваллуд топган. Таваллуд топмоқнинг ўзи энг бирламчи гуноҳи азимдир. Киндикни кесиш бирламчи гуноҳ. Пичоқ билан бўғизлаш эса иккиламчи гуноҳдир. Шундай бўлса ҳам барибир ҳамма тугилишга ошиқади. Яъни коинотдан ажралиб чиқишга. Кейин бутун умри давомида абжирлик қилиб, ундан ташқарида ҳаёт кечиришнинг йўлини қилади. Агар мияси бўлмаса, бунинг уддасидан чиқиб бўлмайди.

Мия эса жўнликнинг душманидир, яъни ҳаёт кечиришнинг душмани. Шунинг учун бизнинг жамики донолигимиз мажбуран ўйлаб топилган нарса. Биз уни ўзимизга ўзимиз ёпиштирганмиз. Оёқсиз одамга қўлтиқтаёқни ёпиштиргандай. Лекин энди у тавқи лаънатлардан, қўлтиқтаёқлардан ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайди. Бир амаллаб оқсоқлана-оқсоқлана охирига етиб бормоқдан ўзга илож йўқ. Шунинг учун ҳам дунё маҳзунликка чулганган. Бу маҳзунликни ҳеч ким англаёлмайди. Фақат ёлғизларгина англашлари мумкин. Ўшанда ҳам ҳаммавақт эмас. Шунда ҳам англайди эмас, ақлга хилоф ўлароқ, гира-шира ҳис қилади, холос. Бамисоли ўша Бесодай. Отамдай. Отам ичар эди, чунки у ёлғиз эди.

Дунёда ароқдан кейин, у овсар деҳқон Мито ҳақидаги эртақни ҳамма нарсдан кўпроқ яхши кўрар эди. Уни ҳикоя қилар экан, кулмас, аксинча, йиғларди. Худди ичиб олганида йиғлагандай...

Овсар деҳқон Мито бир кун эрталаб қаттиқ ичиб олибди. Кайф билан ўзини чўктириш мақсадида ботқоққа йўл олипти. Аммо овсар бўлгани учун саёз жойга ағанаб тушипти. Бирор жойда огриқ сезмапти, ҳеч қаери совуқ қотмапти. Шу қўйи ботқоқда кечқурунғача ўтирипти. Ой чиқиши билан эса ҳуши энди жойига кела бошлаганда, у ботқоқнинг тубидан қўланса лойни чангаллаб олиб, пешонасига шапиллатиб ура бошлапти. Ҳар урганида “Вой Мито! Қандай кунларга қолдинг-а! Ҳолингга маймунлар йиғлайдиган бўлди” деб тўнғиллаб кўяр экан. Кейин кўққисдан у ой нурида чанғалидаги лой орасида кўрқиб кетган қурбақани кўриб қолади. “Сен кимсан?” деб ҳайрон бўлиб сўрайди Мито. “Мен — Митоман” деб жавоб беради қурбақа.

Овсар Мито ўйланиб қолади, бироқ кейин оғир хўрсинади-да, шундай дейди: “Вой Мито! Вой Мито! Қандай кунларга қолдик иккимиз!” Шундай деб у алам ичида чангалидаги лойни ичидаги қурбақа билан шапиллатиб пешонасига уради.

Отам бу эртакнинг маъносини тушунмас эди. Ҳолбуки, менимча, эртакни ўзи тўқиган эди. Гарчи бу эртак менга ҳам жуда маъқул бўлса-да, уни мен ҳам тушунмайман. Инсон жаҳоний онгдан қанча узоқлашиб кетган бўлса, бу эртак ҳам одамзотни тушунишдан шунча йироқлаб кетган.

Лекин халқ ҳеч қабғқа кетиб ҳам қолгани йўқ, ҳеч қардан келиб ҳам қолгани йўқ. У ҳеч нарсадан маъно қидирмайди. У яшар экан, ҳеч нарсани ўйламайди ҳам, ҳеч қандай ҳаракат қилмайди ҳам. Худди ботқоқдаги сувга ўхшайди.

Халқ ўзининг каллаварамлиги билан улугвор!

Ҳозиргилардан ҳеч ким буни менчалик билмайди. Аввалгилардан эса фақат Устоз биларди. Негаки, икковимиздан бошқа ҳеч кимга бу қадар юксакка кўтарилиб, халқни яхлит кўриш насиб этмаган эди.

Ҳақрост, Устозни салбга тортишганда у қуйида халқни “нима қилаётганидан ўзи беҳабар” ҳолда қувониб-шодланаётганини кўрганда, ҳойнаҳой, халқнинг каллаварамлиги унга улугвор кўринмаган бўлса керак. Лекин бунга унинг ўзи айбдор. Халққа чала ишониб бўлмайди, унга тўла ишонмоқ даркор.

Халққа чала ишонмоқ — унинг ҳузурига тушмоқ демакдир. Пастда, халқ ичида юрганлар эса ҳарна қилганларида ҳам буни кўролмайдилар. Ичингдагини ичингдан туриб кўриб бўлмайди.

Лекин эндиликда мен нафақат халқни кўраман. Эндиликда тез-тез кўз ўнгимда сийракланган ҳаво бағрида оппоқ сўқмоқ намоён бўлади. Худди киндикка ўхшаб халқа-халқа буралиб, чўзилиб кетган.

Ва бу сўқмоқ уни ўзи тарк этган жойга олиб бориб қўяди.
Коинотга!

34. У-БУ НАРСАЛАРДАН ҚЎРСЛАР ҲАМ БЕНАСИБ ҚОЛМАЙДИ

Мен майорни шу сўқмоқ тўғрисида гаплашиб олмоқ учун чақиртирган эдим. Чунки Исо Масихдан бошқа ҳеч ким мен нимани назарда тутаётганимни тушунишга ярамайди.

Черчилл билан эса энди халқ тўғрисида гапиришиб ҳам ўтирмас эдим. Ўз вақтида 44-йилнинг октябрида Исо Масих тўғрисида гаплашишдан бош тортганимдек. Ўшанда бақалоқ ошнам менга Лондондан Исонинг қийноқлари тўғрисида бир ғалати суратни совға қилиб олиб келганди. Албатта, Исонинг изгиробларини кўриб, унга ҳамдардлик туйғуси уйғонди менда. Бундан ташқари Исо Масих менинг кулгимни қистатди. Кулгимни қистатган нарса шу бўлдики, у ҳатто қатл олдидан ҳам ўзини бемалол ҳис қила олмайди — дилида нималарнингдир ҳисоб-китобини қияпти. Шунинг учун ўзини жуда бесаранжом тутяпти. Худди сўнгги пайтларда жонсарак бўлиб қолган Микояндек. Айтганча, суратдаги Исонинг озғинлиги ҳам Микоянникига ўхшаб кетади. Ва яна писмиқлиги билан ҳам.

Бақалоқ ошнам менинг нега жилмаётганимни тушунмади ва мени гўё у билан Исо тўғрисида гаплашишга гайёр деб ўйлади. Лекин у гапни жуда олисдан бошлади: сизнинг нуқтаи назарингизда, Исо Масихга ҳар хил муносабат, умуман олганда, нимадан далолат беради? Унинг кучиданми, ожизлигиданми ёхуд шаллақилигиданми?

Савол унчалик ҳам чуқур эмас эди: нима учун ҳатто Устозни ҳам қатағон қилган Сталин кўққисдан 20 минг черковни очишга рухсат берди? Менинг бу қароримни эшитганда фақат бақалоқ ошнамнинг эмас, бошқа чекадиганларнинг ҳам оғзидан сигаралари тушиб кетган бўлса керак. Тушганда ҳам фақат сигараси тушмаган. Митрополит Сергейга ўхшаб, 42-йил феввалида ярим тунда биз Молотов билан икковимиз “кечиктириб бўлмайдиган масала бўйича уни зудлик билан Кремлга олиб келишни буюрган эдик. Молотов унга ҳукумат черковларни қайта тиклашга рози бўлмасликни ақлга мувофиқ иш деб билмайди дея эълон

қилиши биланоқ, бу Сергей деганларининг кўзи асабий пирпираб кетди. Гўёки ҳукумат мижжа қоқишни ҳам ақлга номувофиқ деб тақиқлаб қўйиш тўғрисида қарор чиқаргандек. Лекин дарров ҳушини йиғиб олди. Митрополит бўлгани учун эмас, масаланинг кечиктириб бўлмаслигини анлагани учун.

Гарчи фақат чой ичиб ўтирган бўлса-да, бироз ўзини бемалол қўйиб юборди ва ҳазил-мутойиба қила бошлади. У черковларни очиш ишини пайсалга солиб бўлмаслиги ҳақидаги фикрга қўшилди, лекин бутун мамлакат бўйлаб дьяконларнинг танқислиги сезила бошлади деб қўшиб қўйди. Буни эшитиб мен ҳайрон бўлиб, кўзларимни қисдим: нечук? Бу танқислик қандай юзага келди? Дьячоклар қаёққа ғойиб бўлишди?

У бўлса менинг погонимга имо қилди: “Ҳар қайсиси ҳар томонга тўзғиб кетди. Кимлардир маршалликка урди ўзини”.

Тақдири қил устида турган жойда ҳазил-мутойиба билан енгиб кетди. Ана шу жиҳати менга жуда ёқди. Шу қадар маъқул бўлдики, мен уни Бутун Рус Патриархи этиб тайинлашга жазм қилишдан ташқари, шахсан машинанинг олдиғача кузатиб қўйдим.

Черчилл эса ҳеч қачон таъбимга ўтиришмаган. У ўзининг беҳисоб молу дунёсию ер-сувларига қарамай, жуда майдакаш одам. 1944 йилнинг октябр ойида урушнинг охири кўриниб қолганда, у Оврупани бўлишиб олиш учун менинг ҳузуримга югуриб келди. Бошқалар қаторида Болгария билан Венгрияни ҳам. Йигирма беш фоиздан талаб қилди. Жуда кўрслик билан талаб қилди. Яъни қизишиб. Шунинг учун америкаликларсиз келипти. Америкаликларнинг унинг кўрслигига тоқатлари йўқ эди. Ёки ўзларини шундай кўрсатардилар. Уларнинг ўрнига ўзининг Иденини бирга олиб келипти. Министримиз ўшанинг олдида ўзини кўрсатиб, олифтагарчилик қилди. Унга большевиклар билан қандай савдолашиш кераклигини кўрсатиб қўймоқчи бўлди, шекилли. Умуман, руслар билан, унинг ўзи айтганидек, бу русларнинг нима эканини билиб олиш ўлимдан қийин. Яхши французни ёмон италяндан фарқ қилишни — мана мендан ўрганинглр, демоқчи бўлди, шекилли, ҳатто юнонларни ҳам авра-астаригача биламан. Бироқ русларга нисбатан “яхши” ёки “ёмон” деган сўзларни қўллаб бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси бир гўр. Шунинг учун ҳам ўзининг министри иштирокида мен билан шунақа дил-дилдан савдолашдики, гўё гап бўлажак социалистик мамлакатлар тўғрисида эмас, унинг ўз мол-мулки ва ер-сувлари тўғрисида кетяпти, деб ўйлаш мумкин эди. Баайни Исо Масих қатл қилиниши олдида унга бу мамлакатлардан чорак қисмини тортиб олишни васият қилиб қолдиргандек. Яъни гарчи ерга ювошлар меросхўр бўлсалар-да, кўрсларга ҳам у-бу нарса тегиб қолади деган ақидага биноан...

Менинг аччигим чиқди ва унинг Иденини роса чангитиб чечан большевик йигитчалар билан таништириб қўйдим. Сўнгра бақалоқ оғайнимга суратнинг нусхаси учун миннатдорлик билдирдим-да, унинг сурати ўрнига бошқа бир қоғозни узатдим. Молотов икковимиз чизган янги Оврупа харитасини. Бу ҳам, албатта, асл нусха эмас, кўчирилган нусха. Оқланган яхши қоғозда. Нусхани олиб, тўғридан-тўғри қимматли меҳмонлар ҳузурда Болгария билан Венгриянинг бешдан бир қисмини ажратиб чизиб бердим. Мана сизга азиз меҳмон ва қимматли премьер-министр, мана, олақолинглар, лекин йигирма фоиздан ортиги эмас.

Рост, ичимда кейинча ҳеч бир нарсада ён бермасликка қатъий аҳд қилдим. Эҳтимол, кўрсларга бир шапалоқ — икки шапалоқ ер тегиб ҳам қолар, лекин улар бу ерларни қўлларида тутиб қололмайдилар деган ақида бўйича.

Айниқса, улар ўлгидай хасис бўлса... Ҳатто ўзига ишонмаган Исонинг суратидан кўчирилган нусханинг ҳам бақалоқ оғайним менга энг арзонини олиб келипти. Оддий қалин қоғозга ишланган. Ўшани кўрсатиб гина қилдим. Яна бунинг устига, рассом инглизларга қарамайдиган Дельфт шаҳридан экан. У суратнинг аслини сара ёғочга ишлаган экан. Чинакам уста. Имзони ҳам худди шундай деб қўйипти: “Дельфтлик Уста”.

Бир гал эса Черчилл билан халқ тўғрисида ҳар қалай гаплашишга тўғри келганди. Кейинчалик Ялтада. Бу гал энди у менга совға қилиб, буюмнинг нусхасини эмас, аслини олиб келганди. Олтин билан нақшланган, асл қилич!

Мана, жаноб премьер, дедим мен унга, бу ерга сизнинг хузурингизга Ялта конференциясига келар эканман, йўл-йўлакай халқим билан учрашдим. Бу халқ жуда ҳайрон қоладиган халқ-да, дедим унга. Беш йиллик уруш ортда қолди. Узи оч, жароҳатидан қон сирқиб турипти. Шундай бўлса ҳам, менга кўзларида бахт ёшлари билан қарайди.

Ҳолбуки, мен тез-тез адашиб ҳам турганман, дейман бақалоқ ошнамга. Сизлардан, иттифоқчилардан, масалан, ҳаммавақт ҳам етарли қатъият билан ёрдам талаб қила олмадим. Бошқа хатолар ҳам бўлган. Бу халқнинг ўрнида бўлса, бошқа истаган халқ кўздан даф бўл дерди. Менга бошқа доҳий керак деган бўларди. Немис.нинг қўлини олса олсин-у, менга тинчимни қайтарсин дерди. Лекин у ҳеч қаёққа кетиб қолмади. Тишини тишига кўйиб чидади. Мен билан бирга изгироб чекди. Энди эса бахтдан кўзларида жиққа ёш. Ҳолбуки, урушдан унга галабадан ташқари кўйиб кул бўлган хонумон билан қони сирқиб турган жароҳатлар қолди, холос. Аёллар ҳўнг-ҳўнг йиғлашди, жаноб премьер министр ва менга “Шон-шарафлар!” дея ҳайқаришди. Эркаклар бўлса...

Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг. Оломон орасида турган бир қариянинг ёнига бордим. Ёши мен тенги. Кўзлари эса нурсиз, сўник, ёруғ дунёга қарагиси ҳам келмай қолган. Мен уни тушунаман. Лекин унга нима дейишни билмайман. — Хўш, қалай? — деб сўрадим ниҳоят. У эса оломонга ўгирилиб қараб, жилмайди-да, ҳаммаси жойида, ўртоқ Сталин, ҳамма нарсамиз бор. Шу жумладан, бахт ҳам, деб жавоб берди. Худди ота-онасига жавоб бераётгандай... Баайни мен ўзим азоб-уқубатлар торта-торта тирик қолишдан умидимни узиб, сургундан онамга ёзганидай. Кўп қайгураверма, деб ёзган эди менга онам Кеке. — Ҳамма нарсам етарли, ҳамма нарсам жойида!

Агар биз бу қария билан бирга холи қолар бўлсак, у ўзини халқ сифатида эмас, инсон сифатида тутган бўлар эди. Бошига тушган гам-гуссалари тўғрисида гапириб берган бўларди. Ва нафақат ҳақиқатни айтарди. Аммо одамлар даврасида бўлгани учун индамай кўяқолди. Бунинг сабаби, ўша одамлардан ҳар бирининг гам-гуссаси ўзига етарли бўлганигина эмас. Сабаби шундаки, одамлар ўртасида беихтиёр ўйланмаган дилкашликни намоён қила бошлайсан. Коинот онги бу.

Черчилл эса сибарасини бурқситиб, муғомбирлик қилди. Сизларнинг маршал Сталинингиз бор, деб жавоб берди у, мурувватли, меҳрибон халқингиз бор. Галвага тоқати йўқ. Менда эмас деб яна аччигим келди. Халқ коинотнинг бир қисми бўлганда, ҳамма жойида бир хил. Бу — сиз ўйлаётган нарса эмас. Бу куллик эмас, бошқа онг. Айрим одамнинг онгидан буткул фарқ қоладиган бошқача нарса. Меҳрибондан ҳам ўтиб кетган даражадаги меҳрибонлик. Ва бунга меҳр-мурувватнинг ҳеч қанақа дахли йўқ.

Ва мен бошқа бир воқеани айтиб бердим. Бу ҳам бир қария тўғрисида. Ногирон. Бу — 20-йилларда рўй берган эди. Биз Молотов билан икковимиз оломон орасидан ёриб Кремлдан Манежга ўтиб боряпмиз. Соқчи-покчи йўқ. У пайтларда соқчи олиб юриш ҳали расм бўлмаган. Лекин очигини айтганда, на уни, на мени ҳеч ким таниёлмас ҳам эди — қор бўрони қутуриб турипти, оёқларда кигиз этик. Устимизда почапўстин, бошда қулоқчин, жун шарфлар билан бурунларгача ўраб олганмиз.

Шунда бир майиб ёпишиб олса бўладими. Енгимдан тортқилаб, “Садақа беринг!” деб туриб қолди. Ёнимни кавлаб борини бердим. Бир червон бор экан. Бердиму олдинга ҳарақатда давом этавердим. У бўлса аввалига жуда суюниб кетди — червон, ҳар қалай, катта пул эди. Кейин эса орқамиздан: “Ҳа, лаънати буржуйлар!” дея қичқариб қолди. Бу ҳам коинот онги, жаноб премьер-министр. Яхшилик ва ёмонликдан ташқари туради.

Черчилл бунни эшитиб қаҳ-қаҳ уриб кулади, ҳолбуки, жуда яхши билиб туриптики, бошқа черчиллар билан бирга қувониши керак эмас, ташвишга тушмоғи керак.

35. МЕНДАН КЎРА ЖЎНРОҒИ БЎЛМАЙДИ...

Урушдан кейин у айна ана шундан — коинот онгидан хавотирга тушиб қолди. У нафақат майибларнинг “Уҳ, лаънати буржуйлар!” деб жириллашларидан кўрқди, балки коинот онгининг портлаб кетишидан чўчиди. Лекин майибларнинг жириллаши ҳам тобора кучайиб бормоқда эди.

Кучайганда ҳам фақат Болгария билан Венгрияда эмас. Бутун Оврўпа бўйлаб, Швейцариядан ташқари. Шунинг учун ташқарики, Швейцарияда нукул швейцарлар яшайди. Уларнинг ҳатто пишлоқлари ҳам фақат тешикчалардан иборат. Улар дунёга деразаларидаги дарпардаларнинг тирқишларидан гоҳи-гоҳида бир лаҳза қарайдилару швейцария соатларидаги каккуларга ўхшаб, аҳён-аҳёндагина бошларини чиқариб қўядилар.

Жириллашлар Италияда ҳам авж ола бошлади. Ҳолбуки, Италияда худди операдаги каби ҳамма қўшиқ айтгани-айтган.

Юнонистонда ҳам. Бу ердагилар анчадан бери нафақат қадимги тарихни барпо этиш санъатини йўқотиб қўйганлар, балки уни истемол қилишни ҳам нутиб юборган. Лекин у ҳам янги тарихга кириш иштиёқида жавлон урмоқда.

Кейин яна ўша французларнинг ўзи, ҳолбуки, улар ҳеч қачон нима иташларини ўзлари ҳам билмайди ва буни “озодлик” деб аташади.

Ва нафақат Оврўпадагилар жирилламоқда эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. 50 миллионта жасад-а! Авваллари ҳеч қачон бунақа кўп ўлдиришган эмас. Шунинг учун биронта ҳам моҳир уста бунга муносиб сўзларни топа олгани йўқ. Аслида бунақа сўзларнинг ўзи йўқ.

Фақат рақамлар мавжуд... Лекин ҳар бир рақам замирида ўзининг гам-алами, ўзининг қайғуси...

“О, замин болғаси парчаланди! Замин гуссага ботди ва изтироб чекмоқда. У мастдай чайқалади, чайладай чайқалади. Қонунсизлик уни янада эзиб юборди. Қароқчилар босқинларини қилиб ётипти” Қароқчилар босқин қилмоқ учун босқинчиликларини қилади. Замин ағдарилиб кетади ва қайта ўнганмайди. Дунёнинг бир бурчидан қўшиқ овози қулоққа чалинади: “Яратганга шон-шарафлар! Ҳамд-санолар!” Лекин мен бошқа қўшиқни хиргойи қиламан”. Мунча ҳам шўрпешона бўлмасам, мен бечора!” Мен семинарийда ўқиб юрган кезларимда иеремонах Мураковский синфда башорат қилиб, Қуддуси шарифлик пайгамбар Исаянинг бу сўзлари ҳеч қачон оҳори тўкилмайдиган сўзлардир, деган эди, мен эса унга қўшилмай, оёқ тираб туриб олгандим. Негаки, иеремонах ҳез эди, яна яҳудийларни ёмон кўрарди. Ҳезлардан эса мен ҳар доим нафратланаман.

Бу Қуддуси шарифда қанча одам бор эди, деб сўрадим мен. Ҳезларни ҳисобга олмаганда? 50 мингта жужуд бор деб жавоб берди Мураховский. 10 мингта роҳиб ва азиз-авлиёларни ҳисобга олмаганда.

Янги рақамлар янги тимсолларни туғдирмоғи керак, дедим мен. Худонинг бандалари бугун кўпроқ ва тезроқ одам ўлдирипти. Эртага бундан бадтар бўлади. Агар эски сўзларнинг оҳори тўкилмай қолган бўлса, бунга каллахум жужуд Исая эмас, балки ҳозирги пайгамбарлар айбдор. Уларда калла-палла деган нарсдан асар ҳам қолгани йўқ, негаки улар ўзларининг асосий аъзоларини бутунлай бошқа йўлларда ишлатишган.

Синфдагилар кулиб юборишди, мени эса зах ертўлага қамадилар. Иеремонахга “асосий аъзо” деганимда мен мияни назарда тутганимни тушунтирмоқчи бўлдим. Бироқ бунинг фойдаси бўлмади. Ертўлада эса мен ичимда алам билан гуссага ботган замин ҳақидаги сўзларни қайта-қайта такрорлаб ўтирдим. Шу даражада кўп такрорладимки, улар менинг асосий аъзойимга сингиб, бир умрга ўтириб қолди. Ушандан бери мен жуда кўп турли-туман сўзларни ўқидим, лекин Мураховскийнинг гапи тўғри чиқди: коинотнинг ич-ичидан чириб, нураб бораётганини кўрганда, одамларни чулғаб олиши керак бўлган даҳшатни ҳеч ким яхшироқ қилиб ифодалаб беролгани йўқ.

Лекин мен ҳам ҳақ эдим – одамлар бунинг ўрнига тезроқ ва кўпроқ маҳв этишни ўрганиб олишди. Аммо ўзларини чулғаб даҳшатни яхшироқ ифодалаб олишни ўрганиб олишмаган бўлса, бунинг боиси гўё янги сўзларнинг йўқлиги эмас. Улар чиндан-да, йўқ. Бироқ уларга эҳтиёжнинг йўқлиги учун эмас, ёвузлик энди ортиқ инсонни даҳшатга солмай қўйган. Энг қўрқинчли нарса рўй берди – рақамлар нафақат янги тимсоллар яратдилар, балки аввалгиларини маънодан маҳрум ҳам этдилар. Ёвузлик ҳам худди инсоннинг чиқиндиси бўлмиш нажосат каби жуда жўн нарсага айланиб қолди. Ҳатто ундан ҳам бадтарроқ, чунки бу ўринда қабзият ҳоллари бўлмайди. Ҳар бир одам ёвузлик билан бўшалади. Ва одамлардан анча масофага бориб турмагунингча, улардан бурқсиган сассиқ ҳиддан кўнглинг айнайверади. Бироқ бу кулфат, яъни ёвузликнинг

жўнлиги фақат айрим одамгагина жароҳат етказди. Одамлар бир бўлиб йиғилганларида эса, улар ўзларининг йиғиндиларига тенг бўлишмайди, балки қандайдир бошқа нарса бўлишади. Анча улканроқ нарсага айланишади. Халқ бўлишади. Қулфат эса халқни уйғотади. Худди лава вулқонни уйғотгандай. Ва худди лава бўлиб таралган вулқон теваарак-атрофидаги шаҳарларни уйғотгани каби. Катта қўламда тарқалган ёвузликдан кейин халқда адолат туйғуси уйғонади. Бу туйғу билан бирга унда урушдан кейин ўзининг зиммасидаги вазифасидан мамнуният ҳисси ҳам уйғонди. Бу, албатта, ва муқаррар тарзда туғиладиган зарурий туйғудир. Ва у энди ортиқ махтал бўлишни ва кутишни истамайди.

Озодликдан ташқари яна тенглик ва биродарликни талаб қилиш кераклигини ҳатто Франция ҳам эслаб қолди. Яъни адолатни. Мол-мулкларни қайта тақсимлашни талаб қилиб қолдилар.

Коммунистлар у ерда энг кучли партияга айланди, аъзолари миллион кишига етди. Ва нафақат касаба уюшмалар, балки энг яхши ақл эгалари ҳам уларга эргашди. Агар мен бўлмаганимда, улар ҳали уруш тамом бўлмасданоқ, у ерда ҳокимиятни қўлларига олиши мумкин эди.

Эндиликда мен ўшанда эҳтиёткорлик қилиб уларни тўхтатиб қолганимга пушаймонман. Ҳолбуки, америкаликлар, аксинча, андишани бутунлай йиғиштириб қўйишди ва бутун ғарбий Оврўпа бўйлаб бизни сиқиб чиқара бошладилар. Шарқий Оврўпада эса ўз вақтида бизнинг калтагимизни еб чалажон бўлган буржуйларни ўзимизга қарши қайраб солдилар, буржуйлар бўлса ўз навбатида, америкаликларга ёлбориб, бизни атом урушининг гулханида жизганак қилиб қовуриб ташлашни талаб қилишди. Молотов менга аллақандай америка журналини кўрсатди. Унда китобхонларга “чинакам жаннат” манзаралари тасвирлаб берилган экан. Техаслик янкилар ботинкалари билан Москвани топтаб, эзгилаб юришипти.

Француз дўстларимиз масаласига келадиган бўлсак, мен уларга ўзларини бемалолроқ тутишларини маслаҳат бердим, дунёдаги энг яхши француз коньягидан бир хўплам-бир хўплам ичинглар-у, Де Голлнинг қўли остида жам бўлинглар, дедим. Ҳолбуки, эшитганим бор эди – Де Голл ҳар хил мугамбирликларни ўйлаб топишга устаси фаранг экан. Ҳатто шунгача етиб бориштики, ҳамма инқилобчилар ичида айни мени сирлиликда айблапти.

Ҳолбуки, менда ҳеч қанақа сирлилик йўқ. Дунёда мендан ҳам жўнроқ нарса бормикан? Негаки, оламдаги ҳамма синову имтиҳонларни мен ўз бошимдан кечириб бўлганман. Бундан ҳам жўнроғи бўладими? Бамисоли халқ бунақа синовларни бошидан кечиргандай.

Қолганларнинг ҳаммаси дунёни гимназияларда ўқиб, хорижларда юриб ўрганган. Отасининг давлатида. Хаёлан тасаввур қилган. Ўша Маркс билан Энгельс деганимиз ҳам. Ўша Ленин билан Троцкий ҳам. Ўша зиновьевчилар, бухаринчилар, каменевчилар, радеклар, луначарскийлар, чичеринлар ҳам. Уларнинг ҳаммаси инқилобга ҳаёлот олаmidан кириб келган. Юқоридан пастга тушишган.

Менга эса ҳаёлотнинг ҳожати бўлган эмас. Менинг бобом крепостнойлигича ўлиб кетган. Халққа эса мен доноликни ўргатмайман, балки мен ўзим етиша олмаган, маҳрум қилинган нарсани – адолатни ўргатаман.

Шунинг учун ҳам менинг изимдан фақат фикрлашга қобил одамларгина эргашмайди. Негаки, илгари ҳеч ким кўпчиликка адолат таклиф қилган эмас. Социализмнинг ўзи демократия демакдир.

36. ИНҚИЛОБГА ЙЎЛ ҚЎЙИЛМАГАН ЖОЙДА ИНҚИЛОБНИНГ ҲОЖАТИ ЙЎҚ

Ҳатто Англияда – мен дунёда энг яхши ҳисобланган арман коньягини жўнатиб турган ўлкада ҳам лейбористлар ўзларини социалист деб ҳисоблай бошладилар. Ва сайловда ютиб чиқишди. Ва хўжаликларни мусодара қилишга киришишди. Уларни фақат қирол хижолатга солиб турарди. Нечук бундай бўлади, ҳали ҳаёт бўлган Георгни юзинг-кўзинг демай шундай қилишадими? Николайингизнинг туғишган жияни бўлади-я! Шундай дер эканлар, улар менга ҳатто қиролнинг нечанчи рақамли жиян эканини ҳам айтиб беришди. Мен бу

рақамни эслаб қолишга зинҳор-базинҳор қўнмадим. Нима ҳожати бор менга? Гарчи Черчилл менга қиролнинг номидан совғага қилич олиб келган бўлса-да. Бу — Британиядаги энг ўткир қилич эмиш.

Аммо бизнинг Николайимиздан фарқ қилароқ, уларнинг қироли ҳаёт эканига шама қилишаётганини тушундим. Яна шуниси ҳам борки, мен қиролнинг тартиб рақами аҳамияти сиз деганимда делегация таркибидаги лейбористлардан бири кулиб юборди.

— Жуда рост-да, сэр! Рақамнинг нима аҳамияти бор! Жорж Бешинчи, Олтинчи — нима фарқи бор? Муҳими шундаки, уларнинг қай биридир сўнгиси бўлади-ку! Сизнинг Николайингиз сўнгиси бўлганидек! Рост, Николайлар фақат иккита бўлган эди. Аммо мен эндиликда қирол социализмга халақит бермайди деб уларни роса ҳайрон қолдирдим. Улардан кўрқмаса ҳам бўлаверади, негаки, эндиликда қиролнинг энг кескир қиличи менинг қўлимда.

Қирол ҳам бирор дардга ўхшаган гап. Унинг халақит бермаслигига эришишдан кўра, ундан халос бўлиш мушқилроқ. Подшони қатл қилиш ҳам унга жон фидо қилишга ўхшаган мутаассибликдан бошқа нарса эмас. Бу ҳам санампарастликнинг бир тури.

Айтганча, Ильич буни мендан кўра яхшироқ билар эди. Лекин, “бизнинг Николайимиз” гарчи атиги “Иккинчи” бўлган бўлса-да, уни сўнгисига айлантирган экан, Ильич буни шахсий мулоҳазаларига кўра эмас, ночорликдан қилган.

Гарчи менга қилич совға қилган Георгнинг тартиб рақами қанақа экани эсимда бўлмаса ҳам, шуниси эсимдаки, Ильич аввалги рақамдагисидан нолиган эди. Шундай катта империяга эгаллик қила туриб, рус қариндошига бир бўлак жой ажратиб беришдан бош тортган. Ҳолбуки, “бизнинг Николайимиз” ўша Георгга шама қилиб, мактубида бизни қабул қилишга рўйхуш бермаганингиз большевикларни ноқулай аҳволга солиб қўяди деган эди. Улар, яъни мени “қонхўр” деб атаётган большевиклар менинг давроним тамом бўлганини айтишиб, мамлакатдан аллақайларга даф бўлишимни талаб қилишмоқда деган эди. Агар билсанг, муҳтарам қариндошим Георг Фалончи, сендан бошқа бошпана сўраб, борадиган жойим йўқ, фақат нариги дунёга равона бўлиш қолади. Ўзингга маълумки, худди Британиядаги каби нариги дунёда ҳам ҳозирча большевиклар озчиликни ташкил қилади дея таваллолар қилганди.

Британиядаги аввалги рақам соҳиби бўлмиш қирол қариндош ўзини овсарликка солиб, нимага шама қилинаётганини гўё англамагандай қилиб кўрсатди. Кўп ойлар муттасил ўзини шу кўйга солиб юрди. Ҳолбуки, бизнинг Николайимиз тобора кучайиб борган бир ошкоралик билан большевикларнинг сабр косаси тўлиб бораётгани, бардоши чексиз эмаслигидан зорланиб, бошпана беришни ёлбориб сўрашида давом этган эди.

Аммо бу сабр косаси чил-чил синиб бўлиши билан овсар қариндош қирол бир зум кечиктирмай бизнинг шаънимизга лаънатлар ёғдирган ва аслзода қариндошларига аза очган эди. Тўғри, тоғликларга ўхшаб, ўкириб-ўкириб йиғламади-ю, боодоблик билан йиғлаб-сиқтади. Ёзма шаклда. Бутун дунёни хабардор қилиб.

Мен ўшанда ўртоқларимиз даврасида Британия подшоси аслзода қариндошининг покиза қони тўкилишига йўл қўйиб, жуда ёмон хато қилди деган эдим.

Ўз-ўзидан аёнки, Троцкий аввалига мени чандиб олди — зодагонларнинг мовий қонидан ҳатто Британия қиролининг ҳам қўли қип-қизил қонга бўялмайди деди. Қиролнинг ўзи тўғрисида гапириб, қирол ўшанда калтабинлигини намойиш қилган эмас, қанжиклигини кўрсатган деди.

“Бу гап беҳуда” дея бу гап мен уни узиб олдим. Лейб, одатдагидек, такаббурлик билан истеҳзо қилди ва бу гапда жон бор, деди. Мен жилмайдим ва ўртоқлардан бу иборани қоралашни талаб қилдим. Негаки, шундоқ ҳам вазият мураккаблашиб бормоқда, бояги ибора эса уни янада мураккаблаштиради.

Одатдагича, бизни Ильич мурсога келтириб қўйди. Икковларингнинг ҳам гапинг тўғри, деди Ильич, негаки, Континентал Оврўпада Георг оролнинг энг катта фоҳишаси сифатида донг қозонган экан. Айтганча, Ильич қўллаган

“обербляд” деган иборани ҳам мен ўшанда биринчи марта эшитишим эди. Лекин гап ножоиз сўзларда эмас, балки аён кўришиб турган ҳақиқатда.

Албатта, аслини олганда Георг чиндан-да, “обербляд” эди, аммо амал қанча юқори бўлса, калтабинлик шунчалик табиий бўла боради. Ва калтабинликдан етадиган шикаст ҳам шунча катта бўлади. Агар борди-ю, Георг овсар бўлмаганда ва “бизнинг Николайимизга” мамлакатидан жой берганида, ҳатто бугун ҳам тирик чор уруғи Россия деҳқонининг миясини ҳар қандай ароқ ёки сийдикдан бадтарроқ қарахт қилган бўларди. Ўшандай қилинганда, эҳтимол, ҳозирги Георгга қўли эгри Черчилл орқали менга совға-салом тарзида совуқ қурол юборишга тўғри келмасмиди? Ҳатто, эҳтимолки, янги замонлар ҳам бир чеккада қолиб кетмасмиди? Шу қадар янгики, қимматли меҳмонлар ва жаноб Британия лейбористлари, ҳатто инқилоб ҳам бугунги кунда ҳамма жойда керак бўлмай қоляпти. Ва, айниқса, унга йўл кўйилмайдиган жойда, инқилобнинг, умуман, ҳожати бўлмай қолди. Черчилларнинг мол-мулки ва ер-сувлари мўл-кўл бўлган жойларда. Уларнинг соқчилари сероб ва бақувват бўлса, “Бизнинг Николайимиз” никидан бақувватроқ ва яхшироқ бўлса...

Мен ўшанда лейбористларга айтган гапларимнигина назарда тутаётганим йўқ. Мен яна шунини назарда тутган эдимки, деворларини силжитиб, уйини кенгайтираётган одам шифтини ҳам кузатиб бормоғи керак. Билъакс, шифт кулаб тушиши мумкин. Шундай ҳам қизил бўёқ менинг харитамга тўкилиб, сал кам қизил денгизгача ёйилиб кетди.

Мен денгиз ортидаги ғозларнинг гашини келтиришни истамасдим. Кўнглимда бошқа ният бор эди – халқимга эркинроқ нафас олишига имкон берсам, деган эдим. Ва яна, албатта, унинг дохийсига ҳам. Уларнинг иккови ҳам анча толиқиб қолишганди. Икковлари ҳам бахтли бўлишни кўмсар эди.

Лекин ғозлар тинчимизга оғу солди. Мени халқи билан бирга кўрқиб кетди деб ўйлашди, шекилли, ва бизнинг патимизни юлиб кўришга жаҳд қилишди. Балки аксинча бўлгандир – уларнинг ўзлари кўрқиб кетишгандир ва ғозларнинг “го-го”лаши Капитолийни кутқариб қолгани эсларига тушиб кетгандир.

Айни энг семиз ғоз “го-го”лаш учун Кўшма Штатларга йўл олди. Агар бу ғоз, яъни Черчилл амаки, бегамлик билан қорин кўйиш ўрнига мўйлов кўйганида эди ва айниқса, бу мўйлов Светланага ўйнашни яхши кўрадиган менинг мўйловимга ўхшаш тоғликларнинг мўйловидан бўлганда эди, у аввалига Светланага берган ваъдасининг устидан чиққан бўларди. Мени Светлана билан бирга ҳузурга – Марлборога таклиф қиларди. Аммо сўзга қараганда ва пайпаслаб кўриб бўлмайдиган, бармоқ билан санаб бўлмайдиган ҳамма нарсадан ортиқроқ буюмни яхши кўрадиган ҳар қандай одамда буюм нафақат унинг жон-танига айланиб қолади, балки ҳар қандай тирик нарсанинг меъерига айланади. У қалбни ҳам бир буюм янглиг тасаввур қилади. Чунки дунёдаги ҳамма нарса унинг кўзига ўзи эгаллаши керак бўлган буюм тарзида кўринади. Аммо буюмга эгалик қилишнинг гайритабиийлиги шундасёқ кўринадики, буюмнинг умри одамникига қараганда узунроқ бўлади. Эгалик қилинадиган нарса эгалик қилувчига қараганда умри боқийроқдир. Бир вақтлар одамлар инсон фойдаланиб адо қилолмаган буюмларни у билан бирга гўрга кўмиб, шу йўл билан хижолатпазликини биров юмшатар эдилар.

Яшашда давом этаётган буюм уларнинг назарида ҳаётнинг давомийлиги гаровидай кўринади. Номоддий нарсани моддийлаштириш ҳам худди шундай туюларди. Шунинг учун ҳам кўплар қалбнинг ҳам бир буюм эканига ишонади. Қалб — юракнинг ўнг томонидаги чуқурчада ётган ҳавога ўхшаган энгилгина бир нарса. Унинг оғирлиги бор-йўғи 11 мисқол, холос.

Бу гап чиндан-да, шундай бўлса, барибир, ҳар қандай Черчиллда гўшт ўн бир мисқолдан кўпроқ бўлади. Ва унинг тасарруфидаги истаган мол-мулки юрак ёнидаги чуқурчадан каттароқ. Айниқса, манави Черчилникига ўхшаган молу мулклар...

37. БИР АЁЛ БЎЛСАКИ, СЎЗ ҚОТМАЙ ТИКИЛИБ ЎТИРСАНГ

Гарчи бутун Оврўпа бўйлаб олганда Черчиллнинг салмоғи ҳамма черчилларникидан оғирроқ бўлса ҳамки, у ортиқ уни, яъни Оврўпани менга

қарши оёқлантира олмас эди. Бунинг боиси фақат бир нарсада эмасди. Лайча ҳар қанча сурбет бўлмасин, томоғи хириллаб қолган бўлса, филга қараб хурмайди. У ҳатто худони ҳам менга қарши қўя олмас эди. У – майли-да – эндиликда энг олий мақомдаги Жаббор бўлса-да, менга нисбатан эҳтиёткорроқ муомалада бўла бошлаган эди. У мени нафақат яхшироқ билиб олган эди, балки кўпроқ ҳурмат ҳам қила бошлаганди.

Америкаликлар мени камроқ билишарди. Бунинг устига мен улардан фақат биттаси билан – Рузвельт дегани билан дурустроқ дўстлашиб олган эдим – олий мақомдаги Жаббор уни ҳам ортиқ кўрди ва аллақачон жонини олиб қўяқолди. У ногиронлар аравачасида юрарди. Қолган америкаликларнинг эса биз тўғримизда билгани шундан иборатки, бизни қоралардан кўра хавфлироқ деб ҳисоблашади. Негаки, биз қизиллармиз. Улар худога қараганда биздан олисроқат яшашади. Лекин улар ҳам худога ўхшаган пасткамроқ бир жойда истиқомат қилади. Лекин рост, зўроқ қуролланишган.

Қадимги маълумотларга қараганда, худонинг газаби еттита косага жо бўлар экан. Уларнинг ҳаммаси кўриниб турар экан.

Америкаликларда эса энг янги маълумотларга кўра, газаб косалари кўпроқ. Лекин улар фақат иккитасини кўрсатишди. Кўрсатганда ҳам анча олисдан кўрсатишди. Аввалига Хиросимадан, орадан икки кунча ўтгач, Нагасакидан. Лекин энг каллаварам одамга ҳам аён бўлиб қолдики, қолганларидан исталгани ҳам кун бўйи кайфиятни бузишга қурби етар экан. Ва нафақат японлар, нафақат сарик инсонлар, қизил бўладими, оқми, қорами – истаган одамнинг кайфиятини бузишга қодир эди. Ҳатто моматалоқ бўлиб кўкариб кетган одамнинг ҳам. Черчилл тўйиб ичганда шунақа бўлиб қоларди. Ёки пати юлинган ғозга ўхшаган, лекин жонсиз ва унчалик семиз ҳам эмас. Шундоққина димлашга тайёр.

Унинг Америкада нима деб “го-го”лагани матнини менга кўрсатишганди, аввалига бу семиз-бақалоқ нутқини ирод этишдан аввал мен унга юборган коньякнинг ҳаммасини бир йўла отиб олганмикин деб ўйладим. Ёки нутқини димляниб ётганида сўзламадимикин деган хаёлга бордим. Лекин менинг ҳам иссигим чиқиб кетди. Ушандан бери салкам тўрт йил ўтди – лекин ҳали ҳам ўзимга келолмайман. Ҳолбуки, ўша март оқшомида ҳеч исина олмай, радиатор олдида жунжикиб ўтирардим. Ушанда олдимга Власикми ёки Поскребишевми кириб келди. Фақат шуниси эсимдаки, кириб келган одам кўлидаги қоғозни худди қизиган патнисдек ушлаб олган эди.

Нима кўтариб келдинг, деб сўрадим.

Черчиллнинг нутқи деб жавоб берди. Куйдиради, деб қўшиб қўйди.

Қайси маънода, дедим мен тушунмай. Янги нутқми?

Йўқ, душманлик руҳида. Лекин қизгин олқишлар билан кутиб олинган.

Ким қарсақ чалипти, деб сўрадим.

“Трюмэн” ва бошқа японлар деб жавоб берди менга Власикми ёки Поскребишевми? Ҳойнаҳой, Поскребишев бўлса керак, Власик кулгилироқ қилиб, “Трумэн” дерди.

Мен матнга кўз югуртириб чиқдим ва Молотовни уйғотишни буюрдим.

У менинг олдимда тонг отгунча ўтирди. Букилган бармоғи билан қоғозга ура-ура у Черчиллни сассиқ фоҳиша деб атади. Трумэнни ҳам унинг ёнига қўшиб юборди. Сўкинар экан, ҳар гал узр сўраб қўярди.

Мен тўнғиллаб, биринчидан, узр сўрашнинг ҳожати йўқлигини айтдим, иккинчидан душманларни бир-биридан фарқлай билиш керак дедим. Айниқса, уларнинг иккови ҳам кечагина иттифоқчимиз бўлган бўлса. Шундан кейин у Черчиллни “ҳажикиз” деб атай бошлади. Рост, икки марта америкаликни ҳам худди шу сўз билан сийлади. Молотов менга бир нарсани эслатди — урушнинг бошланишида бу ҳажикиз ҳали президент эмас, балки “сассиқ фоҳиша” эди, холос. Ушанда у бутун дунёга эшитадиган қилиб, агар Германия устун келадиган бўлса, биз Россияга ёрдам берамиз, агар Россия устун келадиган бўлса, Германияга ёрдам берамиз, Германия имкони борича кўпроқ қизилларни мажақлаб ташласин.

Мен анча вақт индамай қолдим.

Молотов рўпарамда радиатор олдида иссиқдан нафаси қисилиб, энтикиб, мижжа қоқмай менга тикилиб ўтирарди. Сўнгра чуқур хўрсиниб қўйди,

кўзойнагини олди ва “таассуфлар бўлгайки, урушни четлаб ўтиб бўлмайдиганга ўхшайди” деган фикрни маъқуллаш маъносида бош ирғади. Сен менинг гапимни маъқуллаётганинг йўқ, Молотов, дея хўрсиндим мен. Сен душманларимизнинг гапини маъқуллаяпсан. Лекин, барибир, сен ҳақсан: ҳақиқатан ҳам бизнинг бошқа иложимиз йўқ – урушишга мажбур бўламиз. Лекин масаланинг чатоқ томони бошқа нарсада – улар айни ҳозирги пайтда уруш қилишмоқчи бўлишяпти.

Ҳозирча биз ўзимизни ўнглаб ололганимиз йўқ. Ва ҳозирча уларга ўхшаб еттинчи қосамизни тўлдирганимиз ҳам йўқ.

Ўша куни мен шахсий бахтим ҳақидаги орзуимдан узил-кесил жудо бўлдим. Уруш йилларида “ҳажикиз” зўр бериб мени шахсий бахтимни барпо этишга ундаганди. Наъядан кейин мен, барибир, ҳеч кимга уйланмас эдим, аммо ўша йилларда мени ўқтин-ўқтин аёл соғинчи қамраб оларди. Оддий ва вафодор аёл бўлса, у билан индамай ўтириб, ўлим тўғрисида ўйламасанг... Бунақа аёл билан мен ёз тунларида денгиз бўйидаги айвонда ёнбошлаб ётишим ва илиқ осмон тагидаги ҳудудсиз денгиз сувида ойнинг сувни шапиллатмасдан чўмилаётганини томоша қилмоғим мумкин эди. Ой худди Грузияда тўладигандек майин, мусаффо ва қўлингни чўзсанг етадиган даражада яқин. Ва яна ана шу содда ҳолда вафодор аёлдан тоғ нилуфарининг муаттар ҳиди анқиб турса. Бу хушбўй ҳид ўрмалаб юрагимга кириб борса ва унда унутилиб кетган севги кўникмаларини қайта тирилтирса. Ва у ердан бошқа хотираларнинг ҳаммасини сиқиб чиқарса.

Ва қалбга ортиқ сукунатдан, майин ҳилолдан ва ана шу хушбўй нилуфар ҳидидан бошқа ҳеч нарса керак бўлмаса...

Майли-да, ҳеч бўлмаса, аҳён-аҳёнда шундай бўлиб турса...

38. МЕН ҲЕЧ ҚАЧОН ЎЛМАСЛИККА ЖАЗМ ҚИЛДИМ...

1946 йили ўша март оқшомида мен ана шу орзуим билан видолашдим. Ва яна урушга тайёрлана бошладим. Худди ўн йил аввал бўлгани каби мен худога тавалло қилиб, менга имкони борича кўпроқ муддат беришини сўраб ёлбордим. Токи мен ундан, яъни худодан фарқ қилароқ амалга ошириб бўлмайдиган ишни рўёбга чиқарай.

Унинг ўзи ҳеч қачон адолат сари интилган ҳам эмас. Фақат оғиздагина гапирган. Негаки, адолат дегани бу дунёнинг зўрларига керак эмас. Адолат – заифларга, ожизларга, яъни кўпчиликка керак. Аммо озчиликни кучдан маҳрум қилиб, биз кўпчиликни кучли қилиб қўйдик. Бу эса табиатга зиддир.

Аммо бу ҳам етарли эмас. Шундай бўлмоғи керакки, ожизлар кучга тўлар эканлар, адолатга бўлган эҳиёжларидан маҳрум бўлиб қолмасликлари зарур. Бу эса амалга ошириб бўлмайдиган юмушдир. Негаки, куч деганлари адолатнинг ҳужумидан ҳимояланишга имкон берувчи воситадир.

Лекин мен бу вазифани ҳал қилдим. Негаки, бизда кўпчилик бахтнинг илиқ нафасидан ташқари, қиличнинг баданларни жунжиктирувчи яқинлигини ҳам ҳис қилиб туради. Биз қилиб бўлмайдиган ишни амалга оширдик ва у табиий бўлиб чиқди.

Қудрат ва ожизликнинг бирлиги, бахт ва қўрқувнинг яхлитлиги табиийдир. Бунинг табиийлиги шундаки, истаган дақиқада тирик одам ўликка айланиши мумкин. Лекин шундай бўлса ҳамки, амалга ошиши мумкин бўлмаган нарсани рўёбга чиқарган ижодкорлар сифатида биз душманга қараганда фалокатлар ва қулфатлар тўғрисида камроқ гапиримиз. Муқаррар нарса тўғрисида камроқ ўйлайдиган одам эркиндир. Ўлим тўғрисида. Эркинлик тўғрисида.

Имкони йўқ нарсанинг энг муҳим жиҳати рўёбга чиқадиган бўлса, исталган имконсиз нарсани рўёбга чиқариш мумкин бўлиб қолади. Мен галабадан кейин иттифоқчиларимиз дарҳол бизнинг душманларимизга айланиб қолгани тўғрисида гапиряётганим йўқ. Мен шу тўғрида гапиряпманки, улар уруш тамом бўлиши биланоқ биз узоқ вақтгача хўжалигимизни урушдан аввалги даражага қайтара олмаслигимизни ҳисоб-китоб қилиб чиқишипти. 65-йилнинг охиригача. Ўшанда ҳам қарз-ҳаволасиз иш битмайди. Улар ҳақ эдилар. Аммо биз урушдан аввалги даражага 49-йилнинг бошланишидаёқ қайтдик. Ҳамма кўрсаткичлар бўйича. Фақат бош масаласида бунга эриша олмадик. Мен чорвани айтяпман, қорамол бошини

тиклаёлмадик. Аҳоли сонини ҳам тиклаёлмадик. Одамлар бошини. Пахтани бўлса ҳатто аввалгидан ортиқ етиштирдик. Буларнинг ҳаммасини қарз олмасдан амалга оширдик. Ҳолбуки, Америка қарз олишни таклиф қилган эди.

Ва бошқа “ёрдамлар” ҳам кўрсатишмоқчи бўлишди. Агар биз уларни қабул қилсак, ўзимиз иложсиз бўлиб қолишимиз аниқ эди. Улар шунинг учун таклиф қилишган. Ўз вақтида улар ҳиндиларга ҳам шунақа “ёрдамларини” мажбурлаб қабул қилдиришган эди. Ҳам ёрдам, ҳам ўзларининг жамики тамаддунларини — шим-пим, ичкилик, захм ва ҳоказолар. Уларнинг ёрдами бизни ҳам бадбашара махлуқларга айлантириб қўяр эди. Унда биз ҳам Вашингтон бошқарувига тушиб қолар эдик. Бу эса ёмон. Ёмон бўлганда ҳам, Вашингтон Москва эмаслиги учун эмас. Фарқ номда эмас.

Бир кун и урушнинг бошланиш даврида — ҳали мағлубиятимиз муқаррардай кўриниб турган кезларда худди болалигимдаги каби тушимга дев кирди. Жуда баҳайбат, ҳамма ёғини жун босган. Лекин энди у ҳеч нарса деб таҳдид қилмасди. Аксинча, мени кафтларида эзгилади-да, тинчланишни буюрди. Кўп ташвиш қилаверма, — деб тўнғиллади у, — бу дунёда ким тартиб ўрнатишининг нима фарқи бор? Москвами ёки Берлинми? Сенми, бошқами? Сен ҳам бошқаларга ўхшаган бир махлуқсан-да. Мана, кафтимда туришингга бир қара!

Фарқ жуда катта эди. Ва бу фарқ бошқа бир саволга бериладиган жавоблар ўртасидаги тафовут билан ўлчанар эди. Яъни бу — нима мақсадда тартиб ўрнатилади деган савол эди. Шу ерга келганда уйғониб кетдим ва ўйлашда давом этдим. Берлин тартибни фақат немисларни деб ўрнатарди, мен эса ҳар қандай кўпчилик учун тартиб ўрнатардим. Ҳимоясиз, ночорлар учун. Тартибни мен фақат ўз мамлакатимдагина ўрнатмас эдим. Вашингтон ўзининг ҳимоясиз, ночор одамларига бизни одамхўр сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Эндиликда шу Вашингтон ҳам ўз одамларини тузукроқ боқишга мажбур бўлмоқда.

Унинг ёрдамидан воз кечганимдан кейин мен вақтни чўзиш пайида бўлиб қолдим. “Тафаккур тантанаси” учун қадаҳлар кўтариш йўли билан чўздим. Қадаҳ кўтарар эканман, ҳаммавақт мугамбирлик қилганим йўқ, баъзи-баъзида охиригача ичиб қўярдим. Кайф орасида ўзим ҳам баъзан “тафаккур тантанаси”га ишониб қўярдим. Аммо мен фақат бу йилнинг августидагина мугамбирлик қилишни бас қилдим. Бунда биз ниҳоят, шароб тўла қадаҳни кўтариш ўрнига лиммо-лим газаб тўла косани кўтаришга муяссар бўлдик. Ҳозлар бунақа косани ҳали яна узоқ вақтгача бизнинг кўлимизда кўришининг имкони йўқ деб ҳисоблаган эдилар. Москва ақл-заковатдан қанча узоқда бўлса, атом бомбасидан ҳам шунчалик йироқда деб ҳисоблашган эдилар. Ҳанг-мангликдан ҳушлари жойига келгач, улар бошқача “го-го”лай бошладилар. “О йес, албатта! Яъни: ҳа, ҳа, тафаккур учун! Ақл-заковат учун!” Шу ақлларини ишга солиб улар бир нарсани англадилар — модомики, биз яна имкони йўқ нарсани рўёбга чиқаришга муваффақ бўлган эканмиз ва совуқ урушнинг зангори оловида газаб косасини ўт олдиришни эплаган эканмиз, бизнинг қулолларимиз чинакам урушнинг қизил оловида газаб косаларини шунақа кўплаб ясаб ташлайдиларки, ундан ҳеч ким барака топмайди. Аммо улар ҳам тафаккур тантанасига ишонмас эдилар. Ҳолбуки, улар ҳам эндиликда кўкраklarига уриб, тинчлик учун курашаётганларини пеш қиладиган бўлиб қолишганди. Улар ишонмай тўғри қилишарди — бокиралик шаъни учун жимо қилиш қанчалик қийин бўлса, тинчлик учун курашмоқ ҳам шунчалик мушқилдир.

Лекин энди улар бошқа бир нарсага — кўп сарф-харажат қилмай бизнинг устимиздан тантана қилишининг бамаънилигига ишона бошлашди. Асосан, менинг ҳисобимга. Агар тамаданинги ўзини даф қилиш кифоя қилса, газаб косаларини чўқиштиришининг нима ҳожати бор?

Ва улар ҳақ. Агар мендан кейин менинг тиррақиларим ҳамма нарсани ичиб битиришса, газаб косаларини уриштиришга не ҳожат? Менсиз маишат қилиш фурсати келишини кутиб, ҳеч кутганларига етиша олишмаяпти. Ҳатто юракларидаги қўркув ҳам анча камайиб қолди. Негаки, тирик одамлар-да! Бунга анча бўлди. Бир-бирларини очикдан-очик гажишмоқда. Яна дастурхон устида ўгириб, маҳоратларини ишга солиб, бир-бирларини гажишганига ўласизми? Лекин менсиз уларнинг давралари тамадасиз қолади. Чунки уларнинг ҳеч қайсиси тамадаликка ярамайди.

Берия – грузин. Хатто мигрел. Каганович – бадтар. Микоян – умуман, армани. Ждановдан ҳеч қанақа умид йўқ. Айниқса, ўлганидан кейин. Ворошиловни Клим дейишади. Хрущев ҳам овсар. Лекин ундан ҳам ҳеч қандай умид йўқ. Ильични ўқийди. Ва Берияни ёқтирмайди. Ундан Маленков кўрқади. Лекин унинг ҳеч қанақа имконияти йўқ – у ҳаммадан кўрқади. Молотов муовинликка туғилган. Ҳам қариб қолди. Ёшлар ўртасида эса, айниқса, ленинградлик ёшлар ўртасида муҳаббатдан кўра, кин, газаб ўткир, яъни булар синфий нафратдан кўра кучлироқ. Лекин то июлга қадар мен улар тўғрисида ўйлаганим йўқ. Чора бор деб ҳисоблар эдим. Ильич ўргатганидек, уларни бир-бирига гиж-гижлатиб қўйиш керак ва занжирни жиндай бўшатиб турмоқ лозим. Майли, бир-бирларини таласинлар. Ана шундай бир-бирларини талаш жараёнида ўзларининг гоятда ғариб инсон эканликларига кўника борадилар. Мен ўзим эса Ильичдан фарқ қилароқ, ўлмасликка жазм қилдим. Ҳеч қачон. Бунга менинг ҳаққим йўқ эди. Худди Устоз ҳам бундай ҳуқуққа эга бўлмаганидек. Чунки унинг таълимотидаги энг асосий нарса унинг ўзи бўлиб чиқди. Ишларини ниҳоясига етказмай туриб, ўлимига рози бўлиб, у ўзигагина хиёнат қилиб қолгани йўқ. Ҳойнаҳой, шунинг учун бўлса керак, эндиликда у доимо тушимга киради. Июл можароларидан кейин у гарчи лом-мим деб оғиз очмаса-да, мен уни тушунаман. Бугун эса шундай туришини ҳам бас қилди. Майор либосини кийиб олиб, еттита газаб косаси ҳақида гапира бошлади. Бамисоли қўққисдан менга раҳми келгандай ва бугун мен ҳам худди унга ўхшаш худо бўлиб олганимдан кейин ҳақиқий инсон бўлишдан воз кечмай қўяди деб кўрққандай гапирди.

Ва яна умумий байрамчилик кайфиятига берилиб, оқ сочли бошимни туман қоплашига йўл бераман ва ўзим ҳам касал юрагим билан анча бўшашиб кетаман деб ўйлаган бўлса керак. Ҳолбуки, ўзимнинг унга раҳмим келади. Ўз ишларини ниҳоясига етказмаган раҳнамодан кўра фожиалироқ ҳеч нарса йўқ. Негаки, у – раҳнамо. Унинг фожиалиги халқнинг фожиавийлиги билан белгиланади.

Фожи раҳнамо худонинг фожиона ожизлиги рамзидир.

39. ПУШТИ ТУФДАН ПАЙДО БЎЛГАН АРМАН БОЛЬШЕВИГИ

Бу тўғрида мен кечкурун Надяга айтган эдим. Жуда оппоқ қор майдалаб ёғиб турганди. Генератордан оппоқ титроқ нур таралиб турарди.

Гарчи қабристонда ҳаётдагига қараганда кечроқ қоронғи тушса-да, генераторсиз Надя оппоқ қор остида бу қадар оппоқ кўринмас эди ва мен уни кўролмасдим. Лекин кеча бу шуъла менинг гашимга тегди. Гўё титраётган бу шуъла эмас, балки унинг оппоқ қордай мармардан ясалган юзи эди.

Мен Орловга чироқни ўчириб, стулни олиб кетишни ва зулматга фарқ бўлишни буюрдим. Надя икковимиз ёлғиз қолганда, мен унга қараб: “Надя, — дедим. — Фоже раҳнамодан кўра фожероқ бошқа ҳеч нарса йўқ”, — дедим.

– Мен-чи? – деб ҳайрон бўлди у. – Мен билан ҳижрон-чи?

– Сенинг йўригинг бутунлай бошқа. Уни тўғриласа бўлади. Тўғрилаганда ҳам, тез тўғриласа бўлади. Эртага, Надя, мен етмишга тўламан. Ҳадемай биз яна бирга бўламиз. Мен бу юбилейни кутган эдим. Ҳаммасини ниҳоясига етказишгина қолди, холос. Шунинг сенга айтгани ҳузурингга келдим.

– Халққа ачинаман, Иосиф, — деди у шивирлаб юмшоқ овоз билан.

– Фақат мен ачинсамгина, Надя, унинг аҳволи ачинарли бўлиши мумкин.

... Менсиз биз халқ билан бирга қурган нарсаларнинг ҳаммаси кунпаякун бўлади. Негаки, бизнинг душманамиз бир. Ҳар қайси ҳақиқатнинг ўз фурсати бор. Бошқа истаган вақтда у ҳақиқат эмас. Сенинг отанг, Надя, ҳақиқат деб жаҳон инқилобини атар эди. Троцкийга ўхшаб. Яна ўша Коля Бухаринга ўхшаб. Ва бошқа яна кўпгина одамлар қатори... Лекин бу ҳақиқат эмас. Бу шунчаки бир истак, холос. У фақат фурсати етиб келгандагина ҳақиқатга айланиши мумкин. Қисқа муддатга. Ҳозир ўша фурсат келди.

Ҳар бир инсон ҳаётининг ниҳоясига борганда гўё бутун дунё учун маҳшар кунни етиб келди деб ўйлайди. Лекин гап бунда эмас. Гап бошқа нарсада. Гап шундаки, ўша фурсат етиб келди. Ва бу фурсат менинг ҳаётимнинг охирига тўғри келди.

Агар ҳозир бўлмаса. Надя, қачон бўлади? Агар мен амалга оширмасам, ким оширади? Агар ниҳоясига етиб борилмаса. Мендан кейин ҳаммаси чаппасига кетади. Ва авваллари қандай бўлган бўлса, яна ўшандай бўлиб қолади, ҳолбуки, бир вақтлар аҳвол ёмон эди, Надя. Шу даражада ёмон эдики, ҳамма халққа ачинарди, холос. Лекин ачинишдан ортиқ унинг учун ҳеч нарса қилиша олмасди. Ҳеч ким уни холос эта олмайди...

Надя жавоб беришга улгурмади.

Қабристоннинг оқ сукунати англаб бўлмайдиган қисқагина бир ҳайқирик тилиб ўтди. Кейин дарҳол қарсиллаб ўқ товуши эшитилди. У анча олисдан эшитилди. Деярли бир вақтнинг ўзида генератор чинқириб юборди ва ўзида йигилиб қолган нурни менинг юзимга сепди. Орловдан ташқари, нур билан бирга зулмат қўйнидан мен томон учта соқчи ташланди. Яна бошқа чироқ — менинг машинамининг чироғи ёнди.

— Жойингдан қимирлама! — деб ҳайқирди Орлов ҳайдовчи машина эшигини очиб, пастга сакраб тушмоқчи бўлганида.

— Эшик! — деб қичқирди у ҳам. — Эшикни очиш керак-ку!

— Қимирламай ўтир! — деб буюрди Орлов тишлари орасидан ва мени автомобил томон итариб, ўзи эшикни очиб берди.

Соқчилардан бири биз билан бирга машинанинг ичига кириб олишга улгурмади ва орқа томонга талпинган машинанинг кетидан югуриб кетди. Орлов менга қарамай, бошимни пастга эгишга ҳаракат қила бошлади, аммо фуражкамни қошимга тушириб қўйишдан бошқа нарсага эришгани йўқ. Бошқа томонимдан эса бир янги соқчи йигит биқинимни эзгилаб, мени ўриндиққа чилпарчин қилиб ташлади. У қозоқ йигити эди. Эрталаб мен билан танишаётганда, ҳаяжонланганидан ўз исмини эслаёлмай қолган эди. Унинг ўрнига миллатини айтди. Ёлгон бўлмасин, кейин фамилиясини ҳам эслади. Лекин жуда таранг аҳволда бўлгани вазидан, қўлларини қаерга қўйиш кераклигини унутиб қўйди. Қўлинг душман қўлларини қайириш билан банд бўлмаганда, уларни нима қилиш керак?

У ҳозир ҳам чап қўлини қаерга тиқиштиришини билмай хуноб эди. Бир неча муддат уни бемақсад силкитиб турди, кейин ёнидаги эшикнинг тутқичига ёпишиб олди. Ҳолбуки, ташқаридан душманлардан ҳеч қайсиси уни тортқилаб очишга уринаётгани йўқ эди. Ташқарида, ўзи, душман деганнинг асари ҳам йўқ эди. Тирикларини-ку айтмаса ҳам бўлади. Икки генералнинг тош ҳайкали, битта пушти туфдан ишланган арман большевиғи бор бўйларини намойиш қилиб, липиллаб ўтиб кетди. Тирик генерал Власик эса қабристоннинг бош хиёбонида машиналардан бирида бизни пойлаб ўтирарди. У чалажонга ўхшаб қолганди. Лекин қўрқувдан эмас. Аксинча, қўрсатган жасорати учун мағрурлигидан. Бунақа жасоратдан кейин генераллар мангу шуҳрат эгаси бўлишдан умидвор бўлишади. Ва тарвақайлаб юра бошлашади. Худди қоралама матндаги ҳарфларга ўхшаб.

Ёки Жуковга ўхшаб. Бироқ, биринчидан, у — маршал, иккинчидан эса аллақачон жазоланган. Власик ҳатто машинамиз ёнига югуриб ҳам келмади. Шошмасдан лапанглаб юришда давом этди. Фор устида унинг юришига ўхшаган ялқов излар қолди. Ниҳоят, лабларини очиб, гумондор одам ҳайкал ясайдиган устахонанинг қазноғида қўлга олинганини айтди. Отилган ўқ эса огоҳлантириш маъносига отилган экан. Жуда катта мамнуният билан қабристон соқчиларининг бошлиғи ҳам қўлга олиншини маълум қилди. У менинг ташрифимни олдиндан билган. Ким экан у — деб сўрадим мен. Мингрел, деб жавоб берди Власик. Катта Мингрелнинг одамларидан. Прокурорнинг. Лаврентий Павличнинг.

Гумондорни суриштираётган эдим, Лаврентий учун жаҳлим чиқиб кетди. “Ҳозирча аниқлангани йўқ, — деб саросимага тушди Власик. — “Лекин гумон қилинаётган Ёсиф Виссарионич роҳибга ўхшаб кийинган”.

Менинг яна аччиғим келди. “Ҳой, Власик, ахир, вергулларни ишлатишни қачон ўрганасан? Гумондор Ёсиф Виссарионич эмас, балки роҳибга ўхшаб кийинган одам. Қани, уни менга кўрсат-чи!” деб буюрдим.

Қўлга олинган одам мени танимади. У машина томонга қарамади ҳам. Унинг кўзларига қараб ҳукм қилганда, истараси иссиқроқ деса ҳам бўларди, бироқ

бунақа нигоҳли одамлар, одатда, умумлашмаларга ортиқча мойилликларидан нобуд бўлишади. Унинг атрофини соқчилар ўраб олган эди. Гўё номаълум бир махлукдай у ҳамма нарсага лоқайд эди. Қаҳратон совуқни ҳам сезаётгани йўқ. Негаки, кейин маълум бўлишича, Инжил ўлкаларига бориб келган экан. Шунга мувофиқ нима учун унинг тушини чўчитиб, уйғотиб юборишганини англаёлмай турар эди. Биринчи мактубни тугатишга ҳам йўл қўйишмади. Энг муҳим мактуб эди.

— Канақа мактублар ҳақида гап кетяпти? — деб гапга суқилишга журъат қилди Власик. У ўзига тобе йигитлар билан бирга гавдасининг огирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ўтказиб турар ва совқотган қўлларини ичидан чиқаётган спирт ҳиди аралаш қўланса ҳовур билан иситишга уринарди.

Коринфликларга аталган, деб жавоб берди гумондор ва қўшни Новодевичье монастири мутаваллисининг башараси Власикникига ўхшайди, у ҳам асосий жумлани тугатиб қўйишга имкон бермади деб қўшиб қўйди. Шунинг вазидан у ўша ердан қочиб чиққан эмиш. Аҳмоқ, деб ўйладим мен дилимда Власик тўтрисида, лекин тилимда бошқа нарсани айтдим. Ахборотни текшириб кўриши буюрдим, агар у тасдиғини топса, монастир мутаваллиси билан гаплашиб кўриш зарурлигини тайинладим. Унга қўлга олинган гумондорга гамхўрроқ муносабатда бўлиш кераклигини уқдиришни айтдим. Шундай ҳам мамлакатда роҳибларнинг камайиб кетганини писанда қилдим.

Власик тўсатдан совуқдан жунжикишини тўхтатди ва ҳайратга тушганлигини намойиш қила бошлади. У туш ҳақидаги ахборотни қандай текшириб кўришни билолмай ҳайрон эди.

Бу гал энди дилимдаги гап тилимга чиқди.

— Аҳмоқ, — дедим мен Власикка. — Катта Мингрелдан сўрай қолмайсанми?

Власик хафа бўлишга журъат топди. Ўзига тобе йигитлар куршовида турган эди-да. Уларга ҳамиша “Берия менинг олдимда ип эшолмайди” деб мақтаниб юрарди. Лекин мен буни назарда тутганим йўқ эди, ҳолбуки, Новодевичье монастирининг мутаваллиси олдида Устоз қанчалик ип эша олса, Берия ҳам Власикнинг олдида шунчалик ип эша оларди.

— Қип-қизил аҳмоқсан, Власик, — дея унга тушунтирдим. — Негаки, на менга Надя билан гапимни тугатишга йўл қўйдинг, на сен туфайли гумондор коринфликлар билан суҳбатини охирига етказа олди. Ва машина ойнагини кўтариб қўйишдан олдин, мен гумондорга ўзи ёзиб тугатмаган мактубдаги асосий иборани эслашни буюрдим.

“Кимки Парвардигоримизни яхши кўрмаса, унга шайтону алвастилар ёр бўлсин!”

Мен ойнакни кўтардим.

Баҳайбат гавдали қозоқ суҳбат вақтида машинанинг ичидан чиқиб, маҳбуснинг қўлларини орқасига қайирганча ушлаб турган эди. У машинага қайтиб киришга ҳаракат қилди, лекин мен уни машинадан четлаштирдим. Жимжилогимнинг ишораси билан.

Гапни эса Власикка қарата айтдим. Мен унга машинамга қозоқларни чиқармасликни Прокурордан ўрганиш кераклигини айтдим.

Биз анча жойга етганимиздан кейин, Орловга қизишиб кетганимни айтиб, тан олдим. Орлов унга коринфликларга юборилган мактуб маъқул бўлганини айтди. Энди эса мен ичимда ўзимни койидим — ўша ибора эсимда қолмагани учун.

“Кимки Парвардигоримизни яхши кўрмаса, унга шайтону алвастилар ёр бўлсин!” Лекин Исо Масиҳ фақат муҳаббату меҳр-шафқат билан умр кечирган эмас. Орлов англамади, лекин гапимни маъқуллади. Кейин менга маъқул бўлгани яна шу бўлдики, деди у, — сиз Власикни ўртоқ Бериянинг ҳузурига бориб, ундан ўрганиб келишни буюрдингиз.

Мен индамадим.

Надя билан суҳбатлашиб бўлгунимча, шинелимнинг бурмаларига кириб олган қор эриб кетди ва мен қай аҳволдалигимни билдиргандай бўлди. Мен ўзимни намиққан мовутдай ҳис қила бошладим.

Хотирамга бу таққосни эслаб қолишни буюрдим. Кейин Орловга қайтдим. Унинг гапларидан шу нарса аён бўлган эдики, гарчи у Власикнинг кадри

ҳисобланса ҳам, аслида унга Катта Мингрел хўжайинлик қиларди. Бундан чиқадики, Катта Мингрел гапларини хуфиёна эшитиб туришимдан беҳабар бўлиши мумкин эмасди.

40. У ҲАЁТНИ ТАҚДИР ИХТИЁРИГА БЕРИБ ҚЎЙМАЙДИ

Лекин мен гўшакни кўтарганимда, гапираётган Берия эмас эди. Молотов гапираётган эди. “Йўқ у “қолдирдим” демади, “қолдираман” деди. Омоч билан қабул қилиб олиб, қолдиришди... ва ҳоказо ва ҳоказо. Лекин гапинг тўғри, фарқи жуда кам...”

“Лекин шуни айтиб қўяйки, сен ҳақ эмассан. Фарқи кичкина эмас, йўқ. Фарқи — йўқ. Иккинчидан, мен у “қолдирдим” деди деяётганим йўқ. У “қолдирар эдим” деди. “Қабул қилган бўлардим ва қолдирар эдим” деди. Аммо бу ўринда ҳам фарқ йўқ. Бундай дейиш мумкин эмас. Негаки, бунақа деб ўйлашнинг ўзи мумкин эмас”.

“Нима тўғрисида ўйлаш мумкин эмас?” дея ҳайрон бўлди Молотов. — Ҳамма нарсга тўғрисида ўйлаш мумкин.

“Ҳамма нарсга тўғрисида фақат бадбинларгина ўйлайди”.

“Лекин бадбинлар ҳақ, Лаврентий. Лоақал шунинг учун улар ҳақки, охир-пировардида, ҳамма ҳам ўтади бу дунёдан. Йўқ, мен ҳамма ҳам ўлиши муқаррар эканини айтаётганим йўқ, мен шуни айтяпманки, агар ҳамма ўладиган бўлса, унда бадбинлар, аслида ҳақ бўлиб чиқади...”

“Лекин Вишинский лоақал бу сўзнинг маъноси нима эканини ҳам билмайди-ку!”

“Бадбинлар” деганиними?

“Йўқ — “принципда” — деганини. Негаки, мен сенга айтиб қўяй, — бу сўз унинг тасарруфида йўқ”.

Молотов бунга жавобан истехзо билан кулди.

“Нима, унинг принципи борми, бўлмаса?” — деб хархаша қилишда давом этди Берия. Молотов ҳазил билан қутулди.

“Принцип ҳаммада бор, Лаврентий”. Вишинский “принцип” деганда бадбинларнинг ноҳақлигини исбот қилиб беришни тушунади — шунчаки фалон муддат яшаш мумкин эмас, балки ҳар ким истаганча яшамоғи керак...”

“Ҳа, баракалла, — дея хурсанд бўлди Берия. — Мен ҳам шуни айтяпман-да! Бунинг устига, унинг Хўжайин тўғрисида бундай дейишга ҳақи йўқ эди. Яна муҳожирлар билан-а! Улар, биласанми, мен сенга айтиб қўяй, баайни арманларнинг ўзига ўхшайди. Мутлақо ишониб бўлмайдиган, чакса кепакка сотилиб кетадиган халқ. Ахир, нима эмиш: “Сталин ёғоч омоч билан қуролланган мамлакатни қабул қилиб, уни ядро омборлари билан қолдирди!” Шунақа ҳам жумла бўладими?”

“Хўп, майли. У аниқ қилиб шунақа дегани йўқ. У шундай деди: сизлар биласизларми, жаноб муҳожирлар, тарихда Хўжайиндан бошқа лоақал бирор киши қабул қилиб олиб ва ҳоказо... қолдирган бўлсин. Деярли ҳеч қанақа фарқи йўқ. Хўжайин ҳеч нарсга қолдирган эмас. Қолдирмайди ҳам. “Ҳеч нарсга” деганда мен ҳаётни назарда тутяпман. У ҳеч қачон ҳаётни тақдирнинг ихтиёрига топшириб қўймайди. Бизни ҳам...”

Молотов яна сукутга чўмди.

“Менинг назарда тутаётганим шуки, хўжайин ҳамиша биз билан бирга бўлади!”

Энди менда заррача шубҳа қолмаган эди — Лаврентий гўшакда ҳатто менинг нафасимни ҳам сезиб турипти. Лекин Берия ўзини билмаганга олиб, аввалгидай давом этаверди.

“Лекин гап бунда эмас. Мен сендан сўраяпман, қани айт-чи, Вишинский қанақасига ташқи ишлар министри бўлсин? Мен сенга айтиб қўяй, хорихда одамлар сени ҳурмат қилишади, унинг тўғрисида эса бирор нарсга билишса, билганлари шуки, унда ҳеч қанақа принцип йўқ: аввалига меньшевик бўлган, Лениннинг кетидан тушган, кейин эса ҳаммани душман деб атаган...”

“Ленинга” дейсанми?

“Нима бўпти?”

“Ленинга” эмас, “Лениннинг” дейиш керак.

“Эҳ, Вячеслав Михайлович-ей! — деб чуқур хўрсинди Берия. — Мен нимани гапиряпман-у, сен нима деяётирсан! Худди қозик қоққандай битта гапни такрорлайверасан. Гапнинг индаллосини айтадиган бўлсам, мен унинг душманларга хизмат қилганини ва ҳатто Лениннинг кетидан изғиб юрганини таъна қилаётганим йўқ. Мен айтмоқчиманки, кетидан тушган бўлсанг, уни, албатта, ушлаш керак эди-да...”

41. БОШҚА ИЛОЖИ ҚОЛМАГАНДАН КЕЙИНГИНА ҲАЛОЛ БУЛАДИЛАР...

Мен истеҳзо билан кулдим — Лаврентий яна ҳақ эди. Ва яна масалани катта қўламда олганда. Арманлар тўғрисида эмас, Вишинский тўғрисида — бир ишга киришдингми, уни охирига етказиб қўймоқ керак. Фалабагача...

Аммо менга ҳам, мамлакатга ҳам Вишинский шуниси билан маъқул эдики, у моҳир уста эди. Биринчидан, гапга чечан эди. Судда эса ва, айниқса. Маҳмадоналарни суд қилаётганда, бунинг аҳамияти жуда катта. Аввалига мен уни қораловчи қилиб тайинлаган эдим. Маҳмадоналарга қарши прокурор нафақат ўзи маҳмадона бўлмоғи керак, балки сўз устаси бўлиши ҳам шарт.

Иккинчидан, унинг ўзи судда сўзга моҳир бўлиш асосий нарса деб ҳисобламас эди. У суддаги асосий воқеалар судгача бўлиб ўтади деб ҳисобларди. Бу ҳам тўғри — судланувчининг ўз айбини бўйнига олиши адолатли судловнинг гулгожидир. Бу гулгожни эса тергов вақтида тўқишади. “Адолатли судлов” дегани “тўғри суд қилиш” деган маънони билдиради. Агар бу ишда одамнинг ўзи иштирок этмаса, уни тўғри суд қилиш жуда қийин. Лоақал унинг ўзи айбини бўйнига олади-ку! Ҳар бир одам бўйнига оламан деса, гуноҳи топилади. Агар бирорта одам бундан бўйин товлайдиган бўлса, демак, у ҳалол бўлишни истамас экан.

Одамлар эса бошқа ҳеч қанақа иложи қолмаганидан кейингина ҳалоллик йўлига ўтадилар. Шунинг учун ҳам тергов ҳар нима қилиб бўлса-да, жиноятчига бошқа ҳеч қандай чора қолдирмаслиги керак. Одамлар нима қилиб бўлса-да, фақат ҳалол бўлмоқлари керак. Одамлар кўп сабабларга биноан ҳалол бўлишни ишашмайди. Лоақал шунинг учун ишашмайдики, ҳалоллик уларни гурурдан маҳрум этади.

Вишинскийда айни ана шу гурурдан асар ҳам қолмаган эди. У истаган вақтда истаган нарсани бўйнига олишга тайёр эди. У Берияга ўхшамас эди. Берия “мен сенга айтсам” деб бошларди-да, кейинидан оғзига келган гапни қайтармай гапираверарди. Масалан, “гапнинг ўгил боласини айтганда, бугун душанба” деганга ўхшаш гапларни ҳам айтаверарди.

Мингреллар, яҳудийлар ва арманлар буни жуда катта кашфиёт деб билишади. Улар суҳбатдошларидан бундан ҳам каттароқ кашфиётни кутишади. Аввалги пайтларда ҳали телефонлар бўлмаган замонларда улар ҳамсуҳбатларининг тугмачаларини айлантириб ўйнашарди. Эндиликда эса телефон симини ўйнаб туришади. Ҳаяжонланишади.

Вишинский аввал бошланоқ ҳамма нарсани бўйнига олиб қўйганди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Теварак-атрофдагиларнинг ҳаммаси унинг атоқли меньшевик бўлганини ва Керенский вақтида Ленинни қамоққа олиш тўғрисидаги ордерга имзо чекканини яхши билишарди.

Лекин уни қидириб топа олмади.

Муваффақиятсизликларни кечириб юбормоқ анча мушқил, лекин шахсан танишиш вақтида мен унинг бу гуноҳини ҳам кечдим. Айни ҳалоллиги вазидан. У учрашувимиздан олдиноқ ўзини ҳалол қилиб кўрсатган эди. Уни ҳалол бўлишга ундаб, телефонда жуда қийин савол берган эдим: “Қалай яшаб юрибсиз?” У саволга жиддий муносабатда бўлди ва жиндай сукутдан кейин “фақат назарий маънодагина яшаяпман” деб жавоб берди. Амалий жиҳатдан эмас, қуруқ жасадининг ўзи қолган эмиш. Кейинчалик мен унинг кўзига қараб, ёлғон гапирмаётганига амин бўлдим: чиндан ҳам ўзини мурда қаторида ҳисобларди. У ҳатто ўзини мурдалар ичида энг ашаддийси деб биларди. Бу жиҳатдан ҳам у ҳақ эди, негаки, қўрқоқ одам ҳар кунни бир марта ўлади.

Бунга анча вақт бўлган, бироқ ҳар куни ўлиб-тирилишдан у ҳали тўхтагани йўқ. Бунинг боиси кўрқмай қўйганда эмас, балки вақт-соати келиб бирон куни кўрқишни бас қилишидан умидвор бўлганида эди.

Умидворлик эса кишини кўрқувдан кўра ортиқроқ даражада жасурликдан маҳрум қилади. Молотов ҳам, албатта, кўрқоқ, лекин у хотинини яхши кўради. Шунинг учун ҳам таваккалчилик билан бирон ишни қиламан деса қила олади. Агар менинг хотинимни қамоққа олишса, газабдан тудоқиб, ёниб кетган бўлардим. Шунинг учун ҳам Вишинский билан эмас, Молотов билан аввалгидай дўстман. Лекин ўзини жуда ёмон кўраман. Лекин фактлар жуда ўжар нарса бўлади — улар бир қистовига олса, қаерга бош уришни билмай қоласан. Полинани қамоққа олишганда Молотов хотинининг бизга душман эканини тан олмади. Мен билмайман деб туриб олди. Вишинский эса мен уни ҳатто асосий судларда судланувчининг қора курсисига эмас, прокурор ўриндигига ўтқазиб қўйганимда ҳам дарров бўйнига олган эди.

Зиновьев, Каменев ва Бухаринларнинг масаласи аён. Лекин у Риковнинг бошига нима кунларни солмади! Ҳолбуки, мен Риков билан дўстона муносабатларда эдим. Уни халқ душмани деб атади ва уни қатл этишни талаб қилди. Ҳеч қанақа душман кечиришга арзимас эмиш. Агар Риковки унга арзимас экан, мен тўғримда гапирмай қўяқолса ҳам бўлади. Нима, мен бор-йўғи бир сотқин полякман-да. Лекин мен Молотовнинг ўрнига уни ташқи ишлар министри этиб тайинлаган бўлсам, бу Молотов хотини устидан одил судлов ишида иштирок этишга ошиқмаганидан эмас. Бунинг боиси шундаки, ҳозир министр бўладиган одам довирак бўлиб чиқиб, ўзини ўзи ҳайрон қолдирадиган имконга эга бўлмаслиги керак.

Иш интиҳосига қараб боряпти. Ва бизнинг асосий вазифамиз шундаки, душманларда биз буни англаб етмаётгандек таассурот қолдирмоғимиз керак. Ва улар бизни, умуман, ҳеч нарсани билмайди деб ўйласин. Вишинскийнинг яхшилиги шундаки, у Молотовдан фарқ қилароқ, буни билмайди. Лекин закий одам сифатида бошқа нарсани билади. Мен мамлакатни ёғоч омоч билан қуролланган пайтида қабул қилганимдан хабардор. Ҳадемай бизда атом бомбаларининг миқдори ҳозир сақланиб қолган омочлар миқдоридан ошиб кетишини ҳам билади. Энг муҳими эса — айна ана шунинг учун бошимиз таъна-дашномлардан чиқмаётганидан ҳам воқиф.

Мен душманлар ҳақида гапираётганим йўқ. Душманлар дашном бериб ўтирмайди. Бизга хайрихоҳлар тўғрисида гапиряпман. Муҳожирлар тўғрисида ҳам эмас. Вишинский уларнинг олдида нутқ сўзлаган эди. Унинг ўзи муҳожир бўлса ҳамки, муҳожирлардан нафратланади. Бошқа бир поляк — Держинский ҳам улардан нафратланар эди. Ёки ўзимни олайлик, ҳозирча мен ҳам ўзимни муҳожир деб ҳисоблардим. Рост, чинакам муҳожир деб эмас. Хорижда истиқомат қиладиган ҳақиқий муҳожирларни мен ҳурмат қиламан. Гарчи улар ҳақиқий фоҳишалар бўлсалар-да, лекин ақл-заковатлари жуда ўткир.

Хайрихоҳлар деганда мен инсониятнинг ярмини биламан. Балки ундан ҳам кўпрогини биларман. Улар бизга бомба учун дашном беришмайди. Негаки, уни барпо этишда уларнинг ўзлари бизга ёрдам беришган.

Бошқа нарса учун дашном беришади. Бизнинг қалбларимиз чангалзорларида ёғоч омочлар атом бомбаси билан чирмашиб кетгани учун биздан таъна қиладилар. Социализм билан ваҳшийлик чатишиб кетгандай, ҳаддан ташқари қолоқ бир нарса қулоқ эшитмаган янгилик билан бирлашиб кетгандай.

Бу эса яхлит олганда — тўғри!

Лекин дарҳол шифосини топиб бўлмайди. Дарҳол бошқа нарсани қилиш мумкин — даволанишни бошлаш мумкин, яъни касаллик белгиларини йўқ қилишга киришиш мумкин. Негаки, хасталик фақат белгилардагина намоён бўлади. Бўлмаса, бошқа яна нимада намоён бўларди? Берия ўзини Молотовга яқин олиб, уни хорижда ҳурмат қилишларини айтди. У Молотовни хорижда танишларини назарда тутган эди. Ҳурмат қилишда, мени ҳурмат қилишади. Айниқса, хайрихоҳлар. Улар менга узоқ умр ва бақувват саломатлик тилашади. Молотовни эса худди Лаврентий каби мендаги хасталикнинг белгилари деб ҳисоблашади.

Америкаликлар яқинда асосий журналларининг муқовасида Лаврентийни чиқаришипти. Уни яхши биламиз деган маънода. Аммо кўзойнагининг ўртасига кулфнинг тирқиши суратини ишлаб қўйишипти. Бамисоли, уни ҳурмат қилмаймиз демоқчи бўлишгандай.

Бу журнал гарчи “Тайм” деб тўғри аталган бўлса-да, аслида бизга душман журнал, Русчасига “Вақт” дегани бўлади. Шундоқ деса, тўғрироқ ҳам бўлади. Тиррақиларни даф этиш вақти етди деган маънода. Яъни ёғоч омочни. Вишинский шуни таъкидлади. Гарчи Сталин омочни қабул қилиб олган бўлса ҳам, ўздан кейин бошқа нарса қолдиради деган маънода. Омоч билан бирга эмас, балки унинг ўрнига...

Ўзимдан кейин мен айна нимани қолдирмоқчиман – бунга унинг ақли етмайди. Лекин Лаврентий бу сўзларни жуда яхши фаҳмлади. Шунинг учун жумладаги фақат битта сўзга – “қолдиради” деган иборага тихирлик қилди.

Лекин ҳозирча мен Вишинскийни унинг қўлига топшириб қўймайман. Масалан, Жуковни унга бериб қўймаганимдек. Хайрихоҳларга унинг ўзини ҳам бериб қўймайман. Уни ҳам топшириб қўйсам, ким билан қоламан? хайрихоҳлар кўп. Худди тиррақилар каби. Таассуфлар бўлғайким, Лаврентий уларнинг орасида битта.

Лекин у буни билмайди. Ва ишончи комилки, бундан менинг ҳам хабарим йўқ. Негаки, Молотов, Микоян ва Булганиндан ташқари мен ундан ҳам министрлик лавозимини олиб қўйдим. Лекин хайрихоҳларнигина ўйлаб, лавозимларни олиб қўйганим йўқ. Яна шунинг учун олиб қўйдимки, Лаврентий менинг ихтиёрида ёлғиз ўзи эканидан воқиф бўлиб қолмасин, дедим. Менга мамлакатлар ҳам қарайди. Менинг қон босимидан бўғриққан бошимни кўргананда унинг калласида мен тўғримда ёмон фикрлар туғилмаслиги учун. Америкаликлар шунақа фикрларга боради-ку, деб уларга таассуф қилмаслиги учун.

Лекин эндиликда унинг мингрелча миясига ҳадиксирашдан ҳам шунақа фикр келиб қолиши мумкин. Гўё мени аллақачон унинг танасидан калласини жудо қилиш ҳақида бир тўхтамага келган деб ўйлаши мумкин. Худди уни министрлик портфелидан жудо қилганимдай.

Шунинг учун ҳам Лаврентийнинг гапларини хуфия тинглашдан эринмайман. Агар борди-ю, шундай қарор қабул қилиш керак бўлиб қолса, вақтни бой бериб қўймаслик учун. “Агар” эмас, қачонки, шундай қарор қабул қилинса...

42. ШАМОЛЛАБ ҚОЛМА, ҚЎЗИЧОҒИМ!

“Эртами-кечми, Михайлович, бу рўй беради. Эртами-кечми, мен сенга айтсам, бунинг ҳаммаси содир бўлади”.

“Нимани назарда тутяпсан?” – деб сўради Молотов овози ўзгариб.

“Нимани деяпсан дейсанми? Эртами-кечми деяпман. Михайлович, хўжайин сен билан бизнинг ва умуман эски гвардиянинг фақат энг ишчан одамларгина эмас, балки энг ишончли эканимизга ҳам ишонч ҳосил қилади...”

“Айтганинг келсин, илоҳим”, – дея Молотов хўрсинди.

“Сен нега кўрқиб кетдинг? Нима деб ўйладинг?” – деб сўради Лаврентий.

“Қачон?”

“Ҳаммаси рўй беради деганимда-да”.

“Кўрқиб кетганим йўқ. Мен фақат “ҳамма нарса” деганингни тушунмадим, холос”.

“Яна нимани назарда тутардим? Ўшанинг ўзини назарда тутяпман-да. Эртами, кечми, Хўжайин... – Шундай деб яна дудмалланиб қолди. – Биз, ахир, африкаликлар эмасмиз-ку!”

“Африкаликларни нега тиқиштиряпсан?” – деб ҳайрон бўлди Молотов.

“Уларнинг ҳеч қанақа дахли йўқ. Серго бор жойда ўқиган экан – африкаликлар...”

“Қанақа Серго?”

“Менинг ўғлим”.

“Хўш... Нима бўпти? Сен, айтганча, Орджоникидзега ҳам ўзимники деган эдинг”.

Орага сукут чўкди.

“Хўш, нима бўпти? Бир вақтлар биз чиндан-да, қалин дўстлар эдик. Лекин кейинчалик...”

“Давом этавер, Лаврентий...”

“Баъзан галати тарзда гаплашишларинг менга унча ёқмайди, Михайлович. Серго гоятда ноёб одам эди, лекин кейинчалик унинг ўзи ҳам бунга ишонди-ю, ишни пачава қилди-қўйди. Танқид қилишга тушиб кетди. Ноёб бўлмаган ҳар бир одамни. Ва, айниқса, мен сенга айтиб қўяй, ўзидан кўра ноёброқларни қаттиқ танқид қила бошлади. Унинг хотини, Зина — ёмон гиж-гижлатар эди... Ҳа, тўғри, биз у билан қалин дўст бўлганмиз... Мен ҳатто ўғлимни ҳам унинг шарафига Серго деб атаган эдим. Лекин, биласанми, дўстлик ўз йўлига экан...”

“Майли, бу гапни қўяйлик. Шунчаки айтдим-қўйдим-да... Қани, сенинг Сергейинг нималарни ўқиб олибди китобдан?”

“Э-э, Африкадаги аллақайси қабила ўз сардорларини етти йилга сайлар экан. Агар сардор яхши ва меҳрибон бўлса, етти йилдан сўнг ҳосилдорлик мавсумида уни ёйишар эканлар. Олдин, албатта, ўлдиришса керак. Лекин нима бўлганда ҳам, одамни ёйиш яхши эмас. Бизда бу одат эмас”.

“Бунақа гапни мен ҳатто эшитишни ҳам истамайман”, дея қаттиқ аччиқланди Молотов.

“Лекин ўзинг айтдинг-ку, одам истаган нарсаси тўғрисида ўйлаши мумкин деб?”

“Ўйлаш мумкин, лекин билиши керак эмас, деди Молотов. Лекин шундай мулоҳаза юритиб, илова қилди: Борди-ю, сардор меҳрибон бўлмаса-чи? Унда ёйишмайдами? Ёки ҳатто овора бўлиб ўлдириб ҳам юришмайдами?”

“Билмадим... Агар меҳрибон бўлмаса, душманларига едиришса керак-да...”

Молотов аввалига ҳансираб нафас ола бошлади, кейин эса кулиб қўяқолишга жазм қилди.

“Сенинг Мингрелиянгда-чи?”

“Хўп ҳазилларинг бор-да, Михайлович. Мингрелия — Африка эмас, у грузинларнинг Швейцарияси. Бироқ бизда овқатланиш масаласи жуда ҳам жойида. Тўғри, мен ўзим гўшт емайман, фақат сабзавот билан кун кўраман!”

“Биламан. Лекин бунинг ишга дахли йўқ. Негаки, Мингрелияда бўлса, сенга сардор бўлишга тўғри келарди. Лекин сен нега энди африкаликларни эслаб қолдинг?”

“Шунинг учунки, биз сен билан икковимиз африкалик эмасмиз-да. Яхши ишлаймиз, лекин бунинг мукофоти эвазига бизни еб юборишлари ҳеч гап эмас”.

“Ким еб қўяр экан? Халқ бунга йўл қўймайди”.

“Яна ўша гап, Михайлович! Сен халқни етарли қадрламаяпсан. Сендан кўра у ҳазил-мутойибага кўпроқ мойил. Халқ ҳаётни яхши кўради, қувноқ. Халқ ҳамиша шодиёналик қилади, Михайлович. Доҳий минбарга чиққанида ҳам, сизга тортилганида ҳам.

“Сенинг халқинг, мингрелларинг шунақа! — деди Молотов аччиги келиб. — Сих билан каболларни сенинг халқинг ўйлаб топган. Аммо инсон — қўй эмас!”

Лаврентий хохолаб кулиб юборди.

“Нега жаҳлинг чиқяпти, Михайлович? Албатта, қўй эмас. Ва ҳатто қўй бўлса нима? Мана, сен менинг халқим тўғрисида киноя билан гапирдинг, ҳолбуки, бизда Грузияда Гришашвили деган халқ шоири бор. Унинг ҳам номи Иосиф..!”

“Қани, гапир. Нега дамнинг ичингга тушиб кетди?”

“Мен жимиб қолганим йўқ, мен ўйлаяпман. Қандай қилиб аниқроқ таржима қилса бўларкин. Биласанми, у ўзининг шеърлар китобини нима деб атаган? “Шамоллаб қолма, кўзичоғим!” Тушуняпсанми? Яъни ҳар бир кўзичоқнинг ташвишини қияпти. Ҳатто биронта ҳам кўзичоқ шамоллаб қолмасин деяпти. Лекин барибир, кўзи гўштини бажону дил еяверади”.

“Мен бу шоирни биламан. Хўш, сен бу билан нима демоқчисан?” — деб сўради Молотов гарангсиб.

“Мен халқ тўғрисида гапирмоқчиман. Одам қўй эмас. Қўй ҳам одам эмас. Ҳатто уни орқа оёқларига турғизиб, устига қўй терисини кийдириб қўйса

ҳам, у қўй бўлмайди. Аммо кўпдан-кўп қўйларни орқа оёғига тикка қўйиб уларнинг ҳаммасига пўстин ваъда қилинса, улар жуда ҳам халққа ўхшаб қолади. Истаган халққа. Ҳатто африка халқига!”

“Қанақа бемаънилик-а бу? – дея уф тортди толиққан Молотов. – Ва, умуман, бу гапларнинг нима кераги бор? Сен ҳадеб жумбоқли қилиб гапиряпсан, Лаврентий. Қўй дейсанми, қўзи дейсанми, сардорми, африкаликларми!”

43. ЎЗИНИ ТЕНТАККА СОЛИШ — ФИРТ АҲМОҚЛИҚДИР

Дарҳақиқат, бунинг нима дахли бор бунга, деб ўйладим мен ҳам. Тентак ролини ўйнапти. Демак, баъзида у чиндан ҳам аҳмоққа айланади – унинг бу ролни ўйнаши мумкин эмаслигини тушунмайди. Унинг ўйинига ҳеч ким ишонмайди.

Агар у ўзининг ташқи қиёфаси биланоқ кишини алдамаганида, мен Молотовнинг ўрнига Вишинскийни эмас, Берияни тайинлаган бўлар эдим. Ва нафақат Молотовнинг ўрнига. Бошқаларнинг ўрнига ҳам. Ҳамма ишлар бўйича министр қилиб қўярдим. Жон дерди.

Ҳатто Черчилл ҳам Техронда менинг ҳамма тиррақиларим ичида Берияни жуда хушфёъл экан деган эди. Бироқ, афсуски. Берия алдайди. Шу билан алдайдики, гарчи унинг башараси зангори рангда бўлса ҳам, ўзи яҳудийларнинг докторига ўхшаб кўринади. Мен эса бунақасини яхши кўрмайман. Мен масалан, шуни ёқтираманки, доктор нафақат доктор бўлсин, балки докторлик сиёғига ҳам эга бўлсин.

Ҳа, айтганча, эҳтимол, Берия алдамас ҳам. Эҳтимол, у чиндан ҳам яҳудийдир. Зангори рангли. Унинг синглиси мингрел яҳудийсига турмушга чиққан. Рост, у гаранг ва соқов.

Аммо Лаврентийнинг ўзи яҳудийлар тўғрисида гапириладиган ҳамма гапларни эшитишга ўч. Уларнинг ёнини оламан деб гапга кирганда зинҳор-базинҳор соқовга ўхшамайди. Лекин тез-тез уларни ҳимоя қилиб туради.

Ҳар нима деганингизда ҳам, у ўзини тентакка соладиган бўлса, бу учтига чиққан аҳмоқлик бўлар эди. Аҳмоқ одам 27 ёшида ГПУнинг бошлиғи бўла олмайди. Яна қаерда денг – Грузияда. Грузияда ҳамма ҳаммиша бир-бири тўғрисидаги ҳамма гапдан хабардор. Бинобарин, ГПУнинг бошлиғи бошқа ҳар қандай одамдан кўпроқ нарса билмоғи керак. Ҳали одамларнинг тилига чиқиб улгурмаган гапларини ҳам эшита билмоғи зарур. Одамлар балки бу гапларини бутунлай айтмаслар ҳам. У, айтганча, Москвага ўзи билан шунча грузин олиб келганини айни ана шу билан оқлашга ҳаракат қилади. Ва нафақат бу ерга. Қайси идораларга грузинларни тиқиштирмади дейсиз.

Масалан, белорусларга тиқиштиради. Ким у ерда МГБнинг бошлиғи? Шунчаки мингрел Цанава эмас, лекин у ҳам Лаврентий. Рост, шу Лаврентийсиз биз Минскда яҳудий Мефистофел билан роса она сутимиз оғзимиздан келган бўларди. Менинг Лаврентийим ташқи қиёфаси учун Михоэлсни шундай деб атаган эди. Нодон Соломонни. Шуни ҳам айтиб қўймоқ керакки, у мазаси йўқ актёр эди. Ўйнаганда ошириб юборарди. Шу даражада ошириб юборардики, агар унга эрк бериб қўйсанг, нафақат Мефистофелни, балки бутун Кримнинг қўлини ҳалоллаб, суннати қилиб юборарди. Бу тўғрида америкаликлар билан келишиб ҳам олган эди. Қримни суннатилар республикасига айлантириш тўғрисида. Яҳудийлар ватанига айлантирмоқчи эди. Кейинчалик эса, умуман, уни қирқиб олмоқчи эди. Биздан.

Мен Лаврентийга бу сурбетнинг танобини тортиб қўйишни топширдим. Уни хавфсизлантириш керак эди. Лаврентий эса билади – фахрли мурдадан ҳам хатарсизроқ ҳеч нарса йўқ.

Бу муносабат билан Лаврентий саркашлик қилмади. Негаки, у фақат ўзининг сурбетлигинигина кечиради, холос. Ва бу қилигини мурасасизлик деб атайди. Айтганча, Лаврентий ҳамма зиддиятларни чинакам доҳийларга монанд тарзда тилшунослик атамалари ёрдамида енгиб ўтади.

Саркашлик қиламан деса, бемалол қила оларди. Мен, – дейиши мумкин эди у, – ортиқ давлат хавфсизлиги министри эмасман ва Мефистофелни

хавфсизлантириш тилшунослик қонунларига биноан менинг зиммамдан соқит қилинади, ўртоқ Сталин. Эндиликда бу ишни анави телбасифат Абакумов бажармоғи керак. Ахир, менинг портфелимни ўшанга олиб бердингиз-ку! Бунинг устига, мен яқинда ўртоқ Михоэлснинг саломатлигига қадаҳ кўтарган эдим. Унга узоқ умр тилаган эдим. Сирасини айтганда, у менга шунақа ҳам деди: сизнинг Абакумовингиз Белоруссиядаги Лаврентийга Минскда Мефистофелни даф қилиш тўғрисида буйруқ берсин. Белоруссиядаги Лаврентий, албатта, саркашлик қилади, чунки у ҳам менга ўхшаб, Абакумовнинг қип-қизил аҳмоқ эканига имони комил. У нафақат истаган ролни ҳаддан зиёд ошириб ўйнайди, балки ўйнаётган ролини тушунмайди. Саркашлик қилар экан, у менга, яъни марказий Лаврентийга қўнғироқ қилади. Мен эса унга гарчи менинг бу ишларга мутлақо дахлим бўлмаса ҳамки, саркашлик қилишингни маслаҳат бермайман деб жавоб бераман.

Кейинчалик Абакумов айтиб берди – Михоэлснинг ўзи саркашлик қилипти. Минскка боришга розилик бермапти. Вақтим йўқ, депти. Абакумов уни кўндирипти. Сафар кўп вақтингизни олмайди, депти. Кейин ваъдасининг устидан чиқипти. Дарҳол Белоруссиядаги мингрелга қўнғироқ қилиб, билиб қўй, олий мақом меҳмоннинг вақти тигиз, сандирақлаб юришга унинг имкони йўқ, депти. Унга катта автомобил тайёрлаб қўй, депти. Юк автомобили бўлса, яна ҳам яхши деб уқдирибди.

Аммо менинг мингрелим Белоруссиядаги мингрелга Абакумовга саркашлик қилиб, гап қайтаришни маслаҳат беришти. Фақат транспортга ишониб, қараб ўтириб бўлмайди дегин депти. Албатта, транспорт билан иш қўрганда охириги манзара айни министр тасаввур қилганидек кўринишга эга бўлиши мумкин: белорус туни, ҳаммаёқ яхмалак, фожиавий роллар ўйнайдиган буюк актёр кимсасиз хилват кўчадан кетиб боряпти ва бирдан носоз тормозларнинг фожионона чийиллаши янграйди.

Аслида эса Мефистофел ўзининг беҳаё қалбини яҳудийлар Қрими ҳақидаги ваҳшиёна орзуси билан бирга худога юк машинасининг филдираклари тагида ётиб топширгани йўқ эди. Филдираклар тагига уни кейин ташлаб қўйишган. Аслида эса воқеа аввал – белоруссиялик мингрелнинг дала ҳовлисида рўй берган эди. Бу мингрел ҳам унинг соғлиги учун қадаҳ кўтарган эди. Унга узоқ йиллар саломатлик тилаганди. Мен кутгандек, Қрим ҳақидаги ғоя худога маъқул келмади. Мабодо ёққан бўлса ҳам тажрибалироқ актёр бўлганидан у буни яширган. Айтганча, Қримда ҳам Лаврентий МГБнинг бошлиғи билан ўзининг грузинини тайинлаган. Грища Капанадзени. Украинада ҳам тбилисилик бериячи. Амайяк Кобулов. Ҳатто Ўзбекистонда ҳам. Яна мингрел. Алеша Саджая. Ҳатто Узоқ Шарқда ҳам. Миша Гвишиани.

Ва Ҳатто Грузияда. Бу ерда ҳам мингрел. Авксентий Рапава. Ҳолбуки, Грузияда мингрелларни яхши билишади.

Яна ўзини аҳмоқ қилиб кўрсатади. Лекин у ҳам ўйинни ошириб юборади. Буни Молотов ҳам пайқаб қолипти. У ўз вақтида гитлерчи герр Риббентропнинг гапларига лаққа учганди. Лаврентийга эса ҳеч қачон ишонган эмас. Ва ҳамма вақт унинг қулогига айнан битта гапни қуяди: жумбоқли қилиб гапирма. Гапирадиган гапингни тўғри гапир. Шундай деб қовоғини уйиб олади.

Бу геррга бўлса, 39-йилда у билан ҳужум қилишмаслик ҳақидаги қоғозни имзолаганида жилмайган эди. Раҳмат сенга, қимматли хэр Риббентриппер, манави қоғозга имзо чекаётганинг учун ва бинобарин, бизга ҳужум қилмаслигинг учун деган маънода. Шунинг учун ҳам қоғозга имзо чекиб бўлиниши биланоқ мен унга қараб кўзимни қисиб қўйган эдим.

Лаврентийдан эса сўзлаганда гапининг тўғриси айтилади деб кутиш ғоятда аҳмоқлик бўлади. Ўшанда хэрдан қоғозга имзо чеккандан кейин энди бизга ҳужум қилмайди деб кутишдан кўра кам аҳмоқлик бўлмасди.

44. ҲАҚИҚАТНИНГ ИМКОНИАТЛАРИ ЧЕКЛАНГАН

Берия шахсий эҳтиёжлари юзасидан ҳам аёллар билан муомала қилганда гапини тўғри гапирмайди. Аммо эгри суҳбат дегани нима дегани? Бу шунақа нарсаки, бир одам билан гаплашадиган бўлсанг, зарур гапни тўғри айтиб қўя

қолмайсан-да, ҳозирги ишларга дахли йўқ нарсалардан айлантириб келасан. Гапингни тушунтириш учун эмас, балки гапга чечанлигингни кўрсатиш учун зарур гаплардан гапирасан.

Айлантириб фикр айтиш — маданият орқали гаплашишдир. Ва бошқа одамлар орқали гаплашиш демакдир. Улар ҳаёт бўлиши шарт эмас. Агар ҳамма айтадиган гапини тўғри гапириб қўяқолганида, нутққа эҳтиёж бутунлай йўқолиб кетган бўлур эди. Ҳаёт бутунлай дағал бир нарсага айланиб қоларди. Одам ўзини янада ёлғизроқ ҳис қила бошларди.

Мажозли гапириш — ёлғизликдан халос қиладиган воситадир. Ва яна — ҳусн демакдир. Бу ҳуснни, айниқса, Шарқда жуда қадрлашади. Лаврентий эса Шарқда ўсиб-улгайган эркак. Ҳақиқатга ишонмайди. Унинг имкониятлари чекланган деб ҳисоблайди.

Маданиятсиз одам аёл кишига бор гапини очиқ айтади-қўяди. Ҳақиқатни айтади. Ҳақиқатдан бошқа ҳеч нарсани айтмайди. Қани, сен менинг кемамга туш, дейди, мен эса ичингни кавлаштириб кўраман, дейди. Баъзан эса гапини бундан ҳам очикроқ қилиб айтади. Лаврентий эса унга маданият орқали мурожаат қилган. Биз, деган Лаврентий унга, хавфсизлик министрими ва катта футболчимиз. Динамочимиз. Шунинг учун сизни кемамизга марҳамат қилинг дея таклиф қиламиз. Бу ерда спортнинг ривожланишидаги мураккабликларни муҳокама қиламиз. Ҳар қандай спортнинг. Ва, айниқса, сузиш спортининг.

Бу жумлага қараб айтиш мумкинки, у мингрел бўлса ҳамки, нафақат мингрел кўшиқларини билади, балки Шопен билан Берлиоздан ҳам хабардор. Руслардан эса Рахманиновни билади.

Молотов менга бу ҳақда гапириб берганида, ўзимни жилмайишдан зўрга тийиб қолдим. Лекин унга, албатта, бу аблахнинг таъзирини бериб кўяман деб ваъда бердим. Таъзирини бердим ҳам. Хотинбозлиги учун эмас, чекистлиги учун. Бу чекист айна ўша кеманинг ичида бўлгани учун.

Кема эса Гаграда эди. Бу ерда Лаврентий ҳақли равишда ҳордиқ оларди. Асосан, кемада сайр қиларди. Бу кема изидан бошқа кемалар ҳамроҳлик қилиб келарди. Ва бу кемада ҳамма вақт Лаврентийдан бошқа яна тбилисилик чекист ҳам бўларди. У анжирнинг пўстини арчиб, дельфинларни томоша қилиб борарди. Анжирни ҳам, дельфинларни ҳам Лаврентий гўдак боладек яхши кўради. Анжирни мен ҳам ёқтираман, лекин дельфинларни ўлгудай ёмон кўраман. Номлари учун. Ва яна улар одамларга ўхшаб фикрлагани учун.

Бир куни чекист дельфиннинг ягрини ўрнида тўлқинлар орасида одамнинг бошини кўриб қолади. У резинка қалпоқ кийиб олган экан. Берия кемасини бу бошнинг олдига суриб келади. Маълум бўладики, бу бош аёл кишиники экан.

Кеманинг бортидан энгашган кўйи тбилисилик чекист аёлнинг анкета маълумотларини суриштира бошлайди. Аёл ҳафсала билан жавоб беради. Бироқ Лаврентий бурнидан пенснесини олиб ва аёлни синчиклаб назардан ўтказиб, суҳбатга чек қўяди. У аёлдан ўзингиз шундоқ бир малоҳатли хоним экансиз, паришон бўлиб турган зулфларингизга қараганда ҳатто малла рангли соҳибжамолга ўхшайсиз, бу тасқара дельфинлар орасида нима қилиб юрибсиз деб сўрайди. Жувон ҳеч нарса қилиб юрганам йўқ деб жавоб беради. Машқ қилиб юрган эмиш. Ҳадемай спартакиада бўлармиш. У эса ўзининг чемпионлик унвонини ҳимоя қилиши керак эмиш.

Агар Лаврентий бу жувонга маъқул бўлмаган бўлса, бинобарин, у хатога йўл қўйипти. Аммо чемпион жувон уни танимагани учун хойнаҳой гайри-ихтиёрий тарзда хато қилган бўлиб чиқади. Гап шундаки, Лаврентий тез-тез Гаграга бориб туриш одатини чиқарган кезларда Москвадан дарҳол биргина Грузияда эмас, балки бутун мамлакат бўйлаб маълум бўлардики, бизнинг наркомимиз айна ёш-ёш спортчи қизалоқларни кўриб қолганда иштаҳаси кўзиб кетарди. Қизалоқлар, айниқса, спартакиада иштирокчилари бўлса, нур устига аъло нур эди.

Лекин мен шахсан спортчиларни кўп ҳам ҳурмат қилавермайман. Моҳиятан олганда, улар жониворлар билан мусобақалашади. Мусобақалашганда ҳам кўпинча ютқазиб қўйишади. Фаҳму фаросатда мусобақалашшишса ҳам гўрга эди. Ёки руҳий сифатлари бўйича. Масалан, ҳалолликда.

45. ҚҰЛНИНГ ТЕГИБ КЕТИШИ ЭГАЛИК ҚИЛИШНИНГ ИБТИДОСИДИР

Истаган бўри йўлда қолдириб кетадиган чопувчиларни ёки ҳар қанча машқ қилишмасин, бесўнақай ҳаракатлари билан дельфинларнинг кулгисигагина сазовор бўладиган сузувчи қиз-жувонларни тасаввур қилганимда отам айтиб берган яна бир матал эсимга тушади.

Балки уни отамнинг ўзи тўқиб чиқарган бўлиши ҳам мумкин. Чунки отам айтадиган ҳамма маталлар фақат қурбақалар тўғрисида бўларди. Отам уларни ботқоқ махлуқотлари ичида энг сирлиси деб ҳисобларди.

Бир кун овсар деҳқон Мита бошидан қурбақа топиб олипти. Лекин бундан жаҳли чиқмапти. Эрталабга бориб қурбақа ўзи тушиб кетади деб ўйлапти. Қурбақа на эртасига, на индинига унинг бошини тарк этмапти. Шунда Мито ҳақимнинг олдига бориб, бошидан қурбақа ўсиб чиқаётганини айтиб зорланипти. Ҳақим унинг бошидаги ботқоқ махлуқини ҳар жиҳатдан кўриб чиқипти-да, унинг соппа-соғ эканини билиб, ундан “Сен кимсан?” деб сўрапти. “Мен оддий соғлом қурбақаман. Менинг исмим Мито!” “Ундай бўладиган бўлса, нима учун сен, Мито, овсар деҳқон Митонинг қоқ калласида ўсяпсан?” — деб ҳайрон бўлипти ҳақим.

“Мен унинг калласидан ўсиб чиқаётган эканманми? — депти энсаси қотиб Мито. — Унинг ўзи, яъни овсар деҳқон Мито менинг кетимдан ўсиб чиққан-ку!”

Отам кулди ва бу матал менга ҳаётнинг кўп вазиятларида қўл келишини айтди. У ҳақ эди: мен бу матални ҳатто гап спортчилар тўғрисида кетаётганида ҳам эслаб тураман.

Аммо Лаврентийнинг қалби меникидан бошқа. Бутунлай. Думалоқ гардишли кўзойнаги бор. Нотаниш қизалоқ спартакиада қатнашчиси эканини эшитиб, унга ўзини таништирди ва хушмуомалалик билан кемага таклиф қилди, баъзи бир айтиб бўлмайдиган муаммоларни муҳокама қилиб оламиз, деди. Чемпион қизнинг боши осмонга етди ва шоша-пиша сувдан чиқа бошлади.

Молотов ёзувчи бўлганида бу дақиқаларда Лаврентийнинг ичидан нималар ўтаётганини осонгина тасвирлаб берган бўларди.

Кема бортини маҳкам ушлаганча спортчи қиз афтидан аввалига Қора денгиздан ўзининг навқирон ва таранг гавдасининг юқори қисмини чиқариб олди. Унинг гавдасининг бир қисми Лаврентийга жуда-жуда маъқул бўлди. Баданнинг офтобда тобланганини қаранг. Кўкракнинг бежиримлигини айтмайсизми? Хотини Нинаники билан чоғиштириб бўладими — унинг кўкраклари шалвираб ётипти. Кейин спортчи қиз жилмайиб, қордек оппоқ тишлари билан Лаврентийнинг кўзларини қамаштиради-да, чап оёғини кўтариб, кема борти устидан ошиб ўтади. Оёқ бронзага ўхшаб товланиб турган ранги билан министрнинг кўзларини қувонтиради ва уларга кўриш қобилиятини қайтаради. Унинг дириллаб турган мушакларини ва ялтираб турган денгиз томчиларини яқиндан кўрган Лаврентий дам олиб юрган бўлса-да, жуда қаттиқ ҳаяжонга тушади. Ва шундай қиёфа касб этадики, ҳозир уни ортиқ давлат хавфсизлиги масалалари ташвишлантирмай қўйган, ҳозир уни ортиқ фикр-зикри чемпион қиз гавдасини тўлқинлар бағридан суғуриб олиб бехатар, бешикаст кема бағрига кўчириб ўтқазиб билан банд деб ўйлаш мумкин эди.

Шу ният билан Лаврентий қизнинг билакларидан ва сонларидан қаттиқ тутди. Яъни бу баданга эгалик қила бошлади, негаки, қўл учини теккизиши биланоқ эгалик ибтидоси бошланади. Лекин бунинг эвазига ўзининг танасидан, нарком танаси устидан назоратни йўқотиб қўйди. Унинг гавдаси тахта бўлиб қотиб қолди, калласи эса, аксинча, ғовлаб, боши чир айлана бошлади. На Шопен ва на Рахманинов энди бу калладан мингрел оҳангларини сиқиб чиқара оларди. Мингреллар эса грузин қавмлари ичида энг қайноқ қонлиси ҳисобланади. Еганлари қалампир, қолган озиқ-овқатни қалампирга қўшиб, истеъмол қилишади. Шу овқатни тановул қилиш билан жазавага тушишади. Чунки сабзавотларни, масалан, картошкани аввалдан хаёлан қип-яланғоч қилиб кўядилар.

Молотов ҳатто ёзувчи бўлган тақдирда ҳам Бош Мингрелнинг кемадаги аҳволини нафақат ўзи синаб кўришга қобил эмас, ҳатто тасаввур ҳам қила

олмаган бўлур эди. Аммо тбилисилик чекист буни тасаввур қила олади. Шунинг учун у ўша заҳотиёқ Лаврентийнинг қўлидан рулни олишга рози бўлди. Шундай қилса, Лаврентийнинг қўллари бўшайди ва сув транспортининг қуйруқ томонида у физкультурачи қиз билан ўзининг тилга олиб бўлмайдиган муаммосини бемалол ҳал қила олади. Муаммони тилга олиб бўлмаса-да, у гоят пишиб етиб, оби-тобига келиб қолгани аниқ эди.

Лекин Лаврентий чекистга, овлоқ бир жойда хизмат қиладиган чекист ҳузурида чемпион қиз баҳсга киришишга торгинади, деди. Лаврентий қиздан кўзини узмай туриб, чекистга кемани тарк этишни буюрди. Лекин чекист бундай қила олмас эди, негаки, малла сочли соҳибжамолдан фарқ қилароқ, сузишни билмас эди. Шунда Бош Мингрел мажозли гапдан тўсатдан тўғридан-тўғри гапга кўчади. Оғзига шалоқ сўзларни олади-да, хазар қилгандай, чекистни тўлқинлар бағрига улоқтиради. Гарчи уни кейинчалик қутқариб қолишган бўлишса-да, мен Лаврентийнинг башарасини дабдала қилдим. Ўша ўзимизнинг Молотовнинг ҳузурида. Бу воқеани менга, аслида, Молотов айтиб берган эди. Мен уни ҳам Лаврентий билан бирга спартакиада муносабати билан берилган зиёфатдан кейин кетиб қолмасликларини тайинладим.

Мен Лаврентийни роса қамчиладим — қамчи аини тўғри сўзлардан тўқилган эди. Молотов менга бажону дил далда бериб турди. Мусобақанинг охирида эса у чемпион қизга гамхўрлик кўрсатиб, ўзининг чақимчилигини оқлади. Ахир, бунақада аёл кишида бизнинг шонли органларимиз тўғрисида ноҳуш таассурот қолади-ку, демоқчидай бўлди.

Бироқ мен гап аёл киши ҳақида эмас, балки оддий чекистга дағал муомала қилингани ҳақида кетяпти деб танбеҳ беришим билан Лаврентий Молотовга ўшқирди. Унинг гапига қараганда аёлда шонли органларимиз тўғрисида анча ёқимли таассурот қолган эмиш. Лекин сен ҳақсан, Михайлович, аёлда ноҳуш таассурот ҳам қолиши мумкин эди. Агар сеникилар тўғрисида гап бораётган бўлса... Савлатидан бошқа ҳеч вақоси йўқлар ҳақида гап бораётган бўлса...

Менинг ошқозонимда яна кулгига тўлган зўлдирлар санчиб ўйнай бошлади. Ва яна “Боржоми”даги газ пуфакчаларидай ҳаммаси ҳалқумимга келиб тўпланди. Мен бир йўталиб, уларни тарқатиб юбордим. Молотов бўлса, ҳар галгидек, ўзини Лаврентийнинг гапларини тушунмаганга олди. Уни мен ҳам ҳаммавақт тушунвермасдим.

46. ВЕГЕТАРИАНЛАР ОДАМ ГҶШТИНИ ЕМАСЛИГИГА КАФОЛАТ БОРМИ?

Африкаликлар мўл ҳосил мавсумларида сардорларини ер эмиш. Рост, тириклай эмас, олдин ўлдиришар экан. Лекин барибир одамхўрлик яхши иш эмас.

Мен бу иборани тушунмайман.

Мен унинг гапларини хуфия тинглаб туришимни биледи, лекин, барибир, ярамас гапларни гапираверади. Унинг бунақа гапларини Молотов эшитишни ҳам хоҳламайди. Шунинг ўзи билан гўё Берия ўзининг муайян иш қилаётганини менга кўрсатиб қўймоқчи бўляпти деб ҳам ўйлаши мумкин. Гўё Молотов шунақа гапларни чиндан-да эшитишни истамайдими — йўқми эканини синаб кўрмоқчи деб ўйлаш мумкин. Ёки Молотов эшитишни хоҳлайди-ю, лекин истиҳола қилади.

Нега энди эшитишни хоҳламайсан, Михайлович? Хўжайин қўлингдан портфелингни тортиб олди ва Полинани қамади. Кўз очиб кўрган яккаю ёлғиз хотининг эди-я! Бошқа аёлларга кўз олайтирмаслигининг била туриб-а? Ундан ажрала олмаслигиндан ҳам хабардор эди. Лекин, таассуфлар бўлгайким, бошқа яна анча-мунча одамлар ҳам ундан ажрала олмайдиган бўлиб қолган экан.

Нега энди истамайсан, Михайлович? Ахир, сен билан биз африкалик эмас-ку? Биз ишлаб турган доҳийларимиз, афтидан, кўп ўтмай, бизни есалар керак. Рост, тириклай эмас.

Ёки ҳар қалай, тинглашни истайсанми? Лекин ўзимизникилардан истиҳола қиласанми? Масалан, мендан? Америкаликлардан-чи? Айтайлик, улардан уялмайсан-а? Қани, бўлмаса, ўзинг айт-чи, яқинда пульман вағонида ўтириб, олти соат мобайнида улар билан нималар тўғрисида гурунглашдинг? Кейин

бу тўғрида гапириб беришни эсингдан чиқариб қўйдинг? Ҳатто ҳўжайинга ҳам индамадинг.

Дарҳақиқат, аини шунақа бўлган эди. Молотов менга ҳеч нарса дегани йўқ. Мен эса атайин ундан ҳеч нарса сўраганим йўқ. Сўраб нима қиламан? Узи гапириб беришни истамагандан кейин, барибир, бирон ёлгон-яшиқни тўқиб чиқаради-да.

Лекин мен бунинг ўрнига Лаврентийдан сўрадим. Пульман вагониди Молотов америкаликлар билан нималар тўғрисида гаплашди деб сўрадим.

Кутилганга хилоф ўлароқ, Лаврентий буни билмаслигидан хижолатга тушгани йўқ. У ерда ҳамма нарса кўққисдан рўй берган эмиш. Графикка биноан. Михайлович Вашингтондан Нью-Йоркка поездда бормаслиги керак эди, аксинча, учиб бориши лозим эди. Тўсатдан элчихонадан чиқишига ўн минут қолганида, унга Вашингтон шаҳарининг мэри қўнғироқ қилипти ва мистер Молотов биз учун жуда юксак мартабали меҳмон, уни кўкдаги бўлар-бўлмас об-ҳаво шароитига ишониб топшириб қўя олмаймиз, депти. Нима деганда ҳам, америкаликлар айрим олинган мамлакатда социализм қурилиши жараёнига жуда хурмат билан қарар эмиш, шунинг учун Молотовга манзилга етиб бормоғи учун пульман вагонлари бор махсус поезд берамиз дейишипти. Бу поездга журналистларни чиқармаймиз. Улар хиралик қилиб, сизга “атом уруши бўладими, бўлса, қачон бўлади?” деганга ўхшаш ортиқча саволлар билан хархаша қилишмасин.

Авваллари Михайлович бунақа сафсатани эшитиб ҳам ўтирмасди, — деган эди менга Лаврентий. Дарҳақиқат, Лаврентийнинг бу гапи тўғри эди. — Молотов бунақа гапларга қайрилиб ҳам қарамасди. Лекин энди кўққисдан бунақа гапни эшитиш билангина чекланмай, унга рози бўлипти ҳам.

Фақат бир нарсани аниқлаш мумкин бўлипти — пульман вагониди бутун олти соат мобайнида вашингтонликлар Молотовни ўз ҳолига қўймай, роса хиралик қилишипти, лекин Молотов уларнинг ҳеч қайсисига бу тўғрида лом-мим деб оғиз очмапти.

Шундай бўлиб чиқадикки, Молотов ҳеч ким билиши мумкин бўлмаган нарсалар бор деб ҳисоблар экан-да? Лекин фақатгина шу нарса эмас, яна бошқа бир нарса ҳам маълум бўлади. Шундай бўлиб чиқадикки, ундан кейин Молотов африкаликлар мўл ҳосил мавсумларида ўз сардорларига қандай муомала қилишларини Молотов билишга журъат этмаслигига ишониб бўлмай қолади.

Бироқ Молотов пульман вагониди душманлар билан нималарни келишиб олганидан Лаврентийнинг чиндан ҳам хабари йўқ эканига қандай кафолат бор? Балки буни яхши билар, лекин индамаётган бўлса, эҳтимол, индамаслик унинг мақсадларига мос келар.

Лаврентий фақат унинг устида ишлаётганига қандай кафолат бор. Эҳтимол, ундан бошқа билан ишлаётгандир? Ёки “бошқа” билан ишлаётган бўлса, эҳтимол. Бундан мақсад, балки, мени рўкач қилиб, уни қўрқитишдир ва учовлон, иккови яна ёнларига Маленковни қўшиб олиб, мўл ҳосил мавсумиди мени меҳрибон сардор деб эълон қилишмоқчи бўлаётгандир? Маленковни у Молотовдан ортиқроқ ёмон кўради, лекин у билан ҳам оғиз-бурун ўпишиб қолган-ку? Гарчи уни тунги тувақдан бадтар аҳмоқ деб ҳисобласа-да, тувақ бўлганда ҳам дастаси синган тувақ. Бунинг ўрнига бағбақаси уч қават. Лаврентий Молотов каби уни ҳам менинг тиррақиларимдан деб ҳисоблайди. Модомики, шундоқ экан, бошқа “тиррақилар” билан бирлашиб, яқин келажакдаги мўл ҳосил мавсумларидан бирида мени сардорликдан худо даражасига қўтарилимоғим учун фурсат келди деб эълон қилмаслигига ким кафил бўла олади? Сирасини айтганда, у шу бугун — декабрнинг охирида аини шунга шама қилмадимми? Мавсумни ҳам кутиб ўтирмай. Бутун Большой театрга жар солди-я! Бутун дунёга жар солди. Сталин аллақачон чинакам худо бўлиб қолган деб. Лекин аини чоғда — у Инсон! Рост, ҳақиқий эмас, ғоятда ноёб инсон.

Ҳозир эса оёғини қўлига олиб, менинг зиёфатимга чопиб келяпти. Шундоқ экан, вегетарианлар одам гўшти емаслигига кафолат борми? Ахир Лаврентийнинг ўзи икки гапнинг бирида гўё инсон ҳайвон эмас деб таъкидлаб туради. Бундан бадтар эканига унинг ишончи комил. Ва мен буни билишимни яхши англайди. Яъни унинг ишончи комиллигидан воқифлигимни биледи.

Шунинг учун ҳам у бугун жон-жаҳди билан Сталин бошқа одамларга ўхшамаган фавкуллода ноёб инсон дея таъкидлади.

Лекин бу Мингреллар гоёси эмас. Абхазлар гоёси. Биринчи бўлиб, Миша Лакоба буни фаҳмлаган эди. Лекин эҳтиёткорлик қилмай, буни оғзидан чиқариб қўйди. Яъни муайян қилиб айтди. Ҳамиша бир хил рақамни айтарди. — Сталинга ўхшаганлар юз йилда бир марта дунёга келади дер эди. Унинг акаси Несторни қамоққа олишгандан кейин, эҳтиёткорроқ бўлиб қолди — энди 100-200 йилда бир тугилади дейдиган бўлиб қолди.

Лаврентий эса, умуман, рақамларни тилга олмайди. Жўнгина қилиб, тарихдаги энг ноёб инсон деб қўя қолади. Тамом-вассалом!

47. ОДАМЛАРНИ АТАЙИН САРХИЛЛАМАЙДИ...

35-йилда у Закавказьеда большевизмнинг ривожига тўғрисида китобча чоп этди. Асосан, менинг тўғримда. Жиндай Орджоникидзе тўғрисида.

Кейинчалик маълум бўлдики, уни бошқа бир мингрел ёзган экан. Бедия. Профессор. Мен буни Бедиянинг ўзидан суриштириб билдим. Лекин Лаврентийга бу тўғрида яқиндагина айтдим. Шунда ҳам тўғридан-тўғри айтганим йўқ. Фақат шама қилгандим. Профессорга зиён-заҳмат етказмаслик учун шама ҳам қилмоқнинг ҳожати йўқ эди. Лекин мен Лаврентийдан қаттиқ хафа бўлгандим — бировнинг китобини ўзлаштириб олгани учун эмас, бошқа сабабдан. Гарчи у китобни ўзи ёзмаган бўлса-да, негадир, менинг таржимаи ҳолимга тааллуқли материалларни унинг ўзи тўплаган эди.

Тўғри, мен унга грузинчасига шама қидим. Ва грузин тилида шама қилдим.

Ўша йилнинг баҳорида Лаврентий тиррақиларимнинг иштирокида менга юбилейимга Закавказье большевиклари ҳақидаги китобининг янги нашри босмадан чиқишини айтди. Тўлдирилган ва қайта ишланган ҳолда.

— Нима билан тўлдирилган? — деб сўради Микоян ва Лаврентийга чеҳрасининг энг қабиҳ қирраларидан бирини қаратди. Наҳотки, 10-грузин курултойининг делегатлари номлари билан тўлдирилса?

Микоян камдан-кам ҳолларда одамга оғир ботадиган гапларни гапирди, лекин бу йил грузинлар унинг гашига ҳар доимгидан ортиқроқ тегишмоқда эди. Мен уни портфелидан маҳрум этганим важдан. Шунинг учун у Закавказье большевиги сифатида гапирмайди, балки бутун иттифоқ арманиси сифатида гапирди.

Лекин Лаврентий унга жуда босиқлик билан, йўқ, зинҳор-базинҳор делегатларнинг номлари билан тўлдирилмаган деб жавоб берди. Негаки, уларнинг анча-мунча 37-йилга келганда душман бўлиб чиқди, ва марҳум Маяковский айтганидек, “мен бунақа болани ҳатто китобга ҳам киритишни хоҳламайман”.

Микоян янада тағдорроқ қилиб жавоб берди: марҳум Маяковский фақат битта одамни, у ҳам бўлса, ҳамиша ювинмай кир-чир юрадиган болани назарда тутган эди. 425 та бениҳоя покиза вакилларни назарда тутмаган эди. Афсуслар бўлғайки, уларнинг ҳам кўпчилиги бугунга келиб марҳум бўлди. Улардан 17 таси армани. Мен Лаврентийнинг тутақиб кетишига йўл қўймадим. Жўнгина қилиб, бу гал менинг таржимаи ҳолимдан нималарни қайта ишладинг деб сўрадим. Маълум бўлдики, менинг ҳаёт йўлимга тегишли ҳеч нарсани қайта ишламапти, Орджоникидзининг таржимаи ҳолига тааллуқли жиҳатларни қайта ишлапти. Микоян яна истеҳзо қилди, бу гал Закавказье нормалари билан ҳисоблаганда у ҳақ эди.

Серго Орджоникидзе Лаврентийнинг тоғлиқ ҳомийси эди ва ҳамиша менга унинг тўғрисида оғзидан бол томиб гапирарди. Ва унинг тифлислик душманларига ишонмасликка ундарди. Уни Москвага қўтариш керак дерди. Лаврентий масаласида Серго ҳақ эди — бундай одамлар Мингрелияда кўп бўлиши мумкин, лекин Москвада кам эди. Лекин Орджоникидзе бошқа одамларни аниқ-таниқ била олмади. Масалан, Бухаринда адашди. Яна Пятковда ҳам адашди. Риковда ҳам хато қилди. Мен бу фикримни Лаврентийга айтганимда, у кўзларини қисди: баъзан бизнинг дўстимиз Серго одамлар масаласида атайин, билиб туриб адашармиш.

— Буни қандай қилиб текшириб кўрса бўлади? — деб сўрадим мен.

Лаврентий дарров бунинг йўлини топди. Грузияда унинг акаси Папулияни қамоққа олди, яна битта укаси Валикони ишдан ҳайдади.

Серго оташин эркак эди. Лаврентийга шунақа ўшқариб, сўкиб бердики, унинг капалаги учиб кетди. Бир қўлинг билан ўзининг ўғлингга менинг исмимни кўясан, иккинчи қўлинг билан менинг туғишган оға-иниларимни нобуд қиласанми, номард!

Лаврентий унга ҳам хотиржамлик билан жавоб берипти. Биринчидан, мени “каламуш” деб сўкяпсан, каламушнинг қўли йўқ. Иккинчидан, мен ўғлимни сенинг номинг билан атаган бўлсам, буни қўлим билан атаганим йўқ. Ўғлимни қўлим билан ҳам бино этган эмасман. Учунчидан эса, сенинг Папулянг ҳамма нарсани бўйнига олди. Лекин шахсан сенинг ўзингни мен севишда ва ҳурмат қилишда давом этяпман. Шу даражада яхши кўраманки, шахсан ўғлимни сенга қўйилган тирик ҳайкал деб биламан! Қўл-ла созлаб бўлмайдиган...

Шунда Серго унинг ҳузурда мени чангитиб сўка бошлапти.

Лекин менда унга нисбатан кек йўқ. Негаки, ўз вақтида айна Серго мени ишонтирмай Лаврентийнинг ўткирлигини айтган эди. Унинг айтишича, Лаврентий душманни нафақат итга ўхшаб ҳис қилар экан, яъни ҳали душманнинг ҳиди унча таралмасданоқ дарров сезар экан, иккинчидан, душманни мушукдек ҳис қилар экан, яъни душман қоронғилик ичида яшириниб турганида ҳам, уни пайқаб олар экан. Серго мени чангитиб сўккан кезларга келганда унинг ўзи аллақачон деярли душманга айланиб бўлган эди. Бу тўғрида Лаврентий рўйирост айтгани йўқ, лекин жуда бурама қилиб, яшириб ҳам ўтирмади. Қўрқаманки, деди у, — Серго оғир саноатни одамлардан кўра яхшироқ англайди. Одамлар тўғрисида доим адашгани-адашган. Ҳадемай ўзи масаласида ҳам адашиб кетмаса гўрга эди!

Айни шундай бўлиб чиқди. Серго чалкашиб кетди. Аниқроқ айтганда, ўзини ўзи отиб қўйди. Буни ўша пайтда мен билан Лаврентийдан бошқа ҳеч ким билгани йўқ. Ҳамма инфаркт деб ўйлади.

Лаврентий унинг ўз-ўзини ўлдирганини ҳам кечириб юбориши мумкин эди. Бироқ видолашув чоғида Зина Орджоникидзе уни тобуга яқин келтирмади ва у ҳам Лаврентийни “каламуш” деб атади. Гўё Лаврентий Сергони қийнаб, юрак хасталигига дучор қилгани учун...

48. ХУДО ҲАЗАР ҚИЛГАНИДАН МАХЛУҚОТ ГҶШТИНИ ЕМАЙДИ

Ана ўшанда, афтидан, Берия ўз китобини қайта ишлаш тўғрисида бир қарорга келган бўлса керак. Маълум бўлишича, аслида, бу китобни Берия ёзган. Мен Лаврентийга шуни шама қилгандим. Айни чоғда, унга мажозли нутқ бобида ва чечанлик масаласида сабоқ ҳам бердим. Қизиқ, деб сўрадим мен ундан, муаллиф китобхонга шўрлик Сергонинг ҳаётдан бу қадар эрта кўз юмганини нима деб тушунтириб берар экан? Бу одам қазоси олдидан оғир саноат масаларида ҳам нўноқлик қилиб қола бошлаганди.

— Нима билан дейсизми? — дея ҳайрон бўлди Лаврентий русчасига юрагининг хуружи билан изоҳлаймиз-да! Шундай деб Микояндан ўгирилиб олди-да, грузинчага ўтди: “Мтавариа сомэхиар махвдэс!” — энг муҳими — манави армани ўзига қасд қилганидан хабар топиб қолмасин. Шу ўринда мен бошимни чайқадим: “Мени бедия ром самэhia!” — Микояннинг арманилиги сенинг бахтинг-ку, билсанг. Яъни у аллақачон бу ишнинг исини олган, лекин индаётгани йўқ. Негаки, у — армани. Ва керакли сўзни таъкидлаб, яна қаттиқроқ овозда такрорладим: “Шени бедия!”

Лаврентий шамани тушунди, лекин бу шўрлик Бедияга жуда қимматга тушди. Китобнинг юбилей нашри босмадан чиқишдан бироз олдинроқ у профессордан маҳбусга айланди. Тўғри, маҳбуслиги кўп узоқ давом этмади, кейин у марҳумга айланди. Бу эса мангуга шундай бўлиб қолди.

Айтганча, бир-икки жумлани Лаврентийнинг ўзи ёзиб, китобга қўшган. Менинг одамлар орасида гоят ноёб нусха эканимни ҳикоя қилиб бергач, муаллиф жуда муҳим бир эслатма берган. Маиший ҳаётда Сталин ҳайрон қоладиган даражада оддий деган. У соддалиги билан ҳақиқий инсонни эслатармиш.

Бедия буни билиши мумкин эмасди.

То мен ўзим унинг эътиборини қаратмагунча, у ҳам бундан беҳабар бўлган. Шу билан унинг эътиборини қаратдимки, унинг ҳузурида Устозни мақтадим. Гарчи Исонинг ўзи чиндан ҳам Масиҳ бўлган бўлса, кундалик ҳаётда у кўпинча соддаликка интилган деган эдим. Негаки, у фақат ярим Худо бўлган эди. Вақт-соати келмагунча шундай бўлган эди. Фурсати келгандан кейин эса тўла Худога айланган. Лаврентий мен учун ҳам ана шу фурсат етиб келди деб фикрлабмаслигига қафолат борми? Эндиликда бу масалада Молотовнинг шикрини тимирскилаб кўраётган бўлса-чи? Менинг олдимда бўлса, ҳар эҳтимолга қарши, ўзини унинг устида “ишлаётган” қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ўз вақтида бўш тувак устида “ишлаган” каби. Матрена устида. Ишлаганда ҳам уни шу даражага олиб бориб қўйдики, бугун Маленков жиддий қиёфада бошини тожга чоғлаб кўряпти. Бу тувагингиз ҳам ҳокимиятни қабул қилишга тайёр бўлиб қолипти.

Ҳатто Молотовсиз ҳам Берия Маленков билан бирга. “Молотовнинг коктейли”дан хатарлироқ. Агар руснинг калласига мингрелнинг эгри миясини жойлаб, кейин унинг устидан қалампирли ароқ куйса ва порох сепса. Унинг портлашидан Кремлдан Қуддуси шариф эҳромининг вайроналарига ўхшаган харобалар қоларди, холос. Фақат девор қоларди. Фақат, аксинча, гарбий девор эмас.

Шунинг учун ҳам мен Москвада Хрущевни “ўйлаб топдим”. Шуниси ҳам борки, уни ҳатто Украинанинг ўзидан бўлса ҳамки “ўйлаб топиш” керак эди. Украинада у худди ўзи каби, бутун Украинани қалампирли ароқ билан сугориб ётганди. Ҳолбуки, у ароқсиз ҳам етарли даражада аҳмоқ эди. Мен унга 39-йилдаёқ бу тўғрисида телеграмма билан маълум қилган эдим.

Бу пайтга келганда ички душман писиб қолди. Бироқ хижолат бўлгани учун пусиб қолгани йўқ, балки нариги дунёда жуда қудратли овоз ўчиргичлар мавжудлиги учун овози тиниб қолди.

Шунга мувофиқ менинг тиррақиларимнинг ҳам ҳаммаси анча пасайиб қолди, Хрущев эса Киевдан Украинанинг серҳосил далаларида худди “денгиз қумидай” ўзидан-ўзи кўпаяётганини маълум қиларди. Бу душманни у ҳушёр қўл билан кавлаб олиб, фош қилишда давом этаётган эмиш. Шу тарзда уруш бошланишидан жиндай олдин бу сераҳоли республиканинг одамларининг сони бошқаларникига қараганда тезроқ камая бошлади. Лекин тўғриси айтганда бунинг ўз мантиқи бор эди. Одам қанча кўп бўлса, ўлим ҳам шунча кўп бўлади.

У пайтларда Лаврентий эндигина Грузиядан чиқиб, Москвага кўтарилган эди. Ва биринчи навбатда Никитага бошқа республикаларнинг сардорларидан ўрнат олишга маслаҳат беради. Никита ўзини сал-пал босиб олиши керак. Бироқ у қалампирли ароқни уриб олиб, қизишишда давом этди. Мен унга қисқагина мактуб йўллашга мажбур бўлдим: “Ўзингни қўлга ол, аҳмоқ!”

Лаврентий ҳатто менинг рўйирост гапиришимга ҳайрон қолди. Лекин шундай қилмасам Хрущев ақлини йиғиб олмас эди.

Лекин яқинда у яна оғиб кетди.

Лаврентий менга шикоят қилиб, Никитанинг Украинада қутуриб кетаётганини айтди. Гитлер қирғинидан қолиб кетган яҳудийларга Хрущев кун бермаётган эмиш. Мен бу тентакни дарҳол Москвага чақириб олиш тўғрисида буйруқ бердим.

Бу гал Лаврентий менинг мажозли ҳаракатимга ҳайрон қолди. Негаки, гарчи мен Никитага аҳмоқлигини эслатиб, уни аввалгидай хафа қилган бўлсам ҳам, шундан кейин дарҳол хурсанд ҳам қилдим. Пойтахтнинг партиявий раҳбари этиб тайинладим. Ва уни Жданов ҳамда Булганин билан дўстлаштириб қўйдим. Негаки, улар ўзаро фақат битта масалада – аввал кимни – Маленковними ёхуд Берияними даф қилиш кераклиги тўғрисида баҳслашишарди, холос.

Бу орада Лаврентий ҳам қўлини қовуштириб ўтиргани йўқ. У худога таваллолар қилиб, Ждановга кўкрак қисиш дардини юборишга кўндирди. Унинг ленинградлик иттифоқчиларини эса шайтон васвасасига йўлиқтирди. Хрущев эса ҳатто ўзига ўзи кулгили кўринарди. Шунинг учун бу тўдадан фақат Булганин қолди.

Агар Лаврентийга бундан кейин ҳам худо билан шунақа иноқ муносабатларда бўлиш насиб этиб турса, менинг ҳисоб-китобларимга хилоф ўлароқ у асосий дохий даражасига ўсиб чиқиши мумкин.

Мен буни истамайман. Бундай қилишнинг ҳеч қанақа имкониятларини кўрмайпман. Лекин шу билан бирга бошқа чора ҳам топа олмайпман. Шу важдан унга бироз юмшоқроқ қараяпман. Шу важдан ҳар гал Лаврентий боши узра кўтарилган қиличга чап бериб қолишга муваффақ бўлса, бундан ўзимда йўқ даражада хурсанд бўламан. Ҳатто бу қилични ўзим кўтарган бўлсам-да. Шунинг учун хурсанд бўламанки, бу ишда худонинг қўли борлигини кўраман. Бунда худонинг ўз мантиқидан кучлироқ бир нарса бор. Вақтичоғ дақиқаларда Худонинг Лаврентийга меҳрибонлигини унинг вегетарианлиги билан тушунтириб бераман – худди худога ўхшаб. Худо ҳам раҳми келгани учун махлуқот гўштини емайди, балки ҳазар қилганидан уни истемол қилмайди. Рост, Лаврентий дохийларни бундан истисно қилади. Лекин ҳали унинг қўли Молотовга етиб боролгани йўқ.

49. АФРИКАДА ҲАЛОЛ ОДАМЛАРНИНГ АЙТАДИГАН ГАПИ ЙЎҚ

“Сен Лаврентий, икки гапнинг бирида суҳбатдошингга, “мен сенга айтсам” деб уқдирасан, лекин нимани уқдираётганингни билиб бўлмайди. Негаки, нима айтаётганингни тайини йўқ бўлади”.

Молотовнинг оҳанги шу даражага етиб қолган эдики, унинг ҳозир нима қилишини билиб бўлмай қолган эди – у ё кулиб юборади, ёки, аксинча, қўлидаги трубкасини уриб синдиради. Лекин у жўнгина илова қилиб қўя қолди: “Масалан, Исони тикиштириб нима қиласан?” “Наҳотки, тушунарли бўлмаса. Шунинг учунки, сен африкалик эмассан, тўғрими? Тамаддун одамисан! Тамаддун эса фақат совун эмас. Инглизлар шунақа деб ўйлаб адашадилар. Тамаддун яна кайфият дегани ҳам. Сени еб юборишмоқчи бўлишса, сен бунга хурсанд бўлмайсан-ку. Негаки, сен тамаддун одамисан. Бунинг маъноси шуки, сен Исо эмассан. Ўзинг ақлинг етмаган нарсаларни деб салбга тортишмоқчи бўлишса индамай туравермайсан. Ёки бир бетингга уришса, иккинчи бетингни тутиб бермайсан. Сени африкаликларга ўхшаб эмас, сал маданийроқ тарзда ейишмоқчи бўлишса, мени кечирасан-у, сен ўзингни ўзинг санчқига ёки яна бошқа бирон нарсага санчиб бермайсан-ку? Худди пульман вагонидagi каби, ликопчага солиб, пичоқ ва санчқилар ёрдамида ейишса...”

Оҳангига қараганда Лаврентий қўлидаги телефон симини ортиқ айлантирмай қўйганди. У қўлларини қаерга қўйишни билмай қолганди.

“Қани, гапир, гапир” дея тўнғиллади, Молотов.

“Гапиряпман-ку! Сен энг оддий одамсан. Соғломсан. Арзимаган майда-чўйдаларни айтмаганда. Улардан фақат биз ўзимиз бохабармиз. Ўзингни эса баайни Исо Масихдай тутяпсан. Сени ҳар қандай кўйга солишмасин, индамайсан. Ҳолбуки, Исо сира индамай қолмас эди. Бир Мағдалина деган манжалақи бўлар эди. Исо ҳатто ўшанинг ҳам ёнини олган эди. Сен бўлсанг, ҳатто ўзингнинг Полинангни ҳимоя қилмайсан. Ахир, у Мағдалинани йўлда қолдиради-ку!”

“Нима-а?”

“Полина сенга шунчаки бир аёл эмас. У хотининг. Ҳамда оқсочинг...”

“Оқсоч эмиш... Бу сўз тўғри келмайди”.

“Тўғри келмаса, гўрга. Лекин шошма-чи, нима учун тўғри келмас экан? Ахир, далаларда аёллар ишласа. Нима учун улар партиянинг хизматини қилса “ходим” деб аталиши керак? Лекин мен учун бунинг аҳамияти йўқ. Бу сизларнинг, русларнинг ишингиз. Мен айтмоқчиманки, агар ходимасига бир нарса бўлиб қолса, Исо индамай қўл қовуштириб ўтирмас эди. Фоҳишаларни “оқсоч” деса бўлаверадими?”

“Ўзингни гўлликка солма! Давом этавер!”

“Мен ўзимни гўлликка солаётганим йўқ. Агар кўққисдан Мағдалинани қамаб қўйишса, Исо индамай ўтирмаган бўларди, дейман. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ёки ҳеч нарсдан хабари йўқдек ўтиравермасди. Гўё уни Қозоғистонга сургун қилишмагандай. Унинг тўғрисида эртақларда гапиришади. Фоятда мўмин-қобил, ювош дейишади. Подшонинг тахтини ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган. Агар менинг гапларимга ишонмасанг, ўзинг ундан шу бугун сўраб кўр...”

“Нимани?” – деб сўради Молотов ишонқирамай.

“Нима – нимани?”

“Кимдан сўрайман?”

“Исодан сўрайсан-да. Бугун хўжайинникида у ҳам бўлади. – Шундай деб бироз сукут қилди. Сўнг илова қилди. — Буни мен ўзим ҳам ҳозиргина билдим. Исонинг ҳам зиёфатга келишини айтаман-да. Ва ҳатто Хўжайин аллақачон унга подшонинг идиш-товоқларини тақдим этганидан ҳам хабардор бўлдим. Зарҳалланган. Тожнинг сурати ишланган. Сеникидан яхшироқ... Майли, майли, сеники эмас, вагонда сенинг олдингга қўйишганидан яхшироқ демоқчиман...”

Энди Молотов бироз сукутга чўмди. Унинг сукути давомлироқ бўлди. Ниҳоят, деди:

“Мен, Лаврентий, албатта, соғломман. Лекин сендан хавотирим бор”.

“Мендан хавотир олишнинг ҳожати йўқ, Михайлович! Сенинг ҳеч нарсадан хабаринг йўқ-да... Сен йўқ эдинг. Сен у чоғлар Америка бўйлаб пульман вагониди сайр қилиб юрган эдинг. Мен эса зиёфат вақтида ҳаммага Исо Масих тўғрисида гапириб бергандим. Умунан олганда, у майор. Айтганча, у ҳам грузиялик...”

“У ҳам” деганинг нимаси? Ким у “ҳам” дегани? Майор бўлмаган Исога ўхшаганми? Сенинг гапларингга қараганда ҳамма ҳаммиша грузиялик бўлиб чиқади”.

Нега эканини англаб бўлмади. Лекин Берия бу гапга жавоб бермай қўяқолди.

“Лаврентий, мен сендан сўраяпман, — деб эслатди Молотов. “Ҳам” деганинг маъноси нима?”

Бу гал Лаврентий жавоб берди. Лекин узоқ давом этган сукутдан сўнг. Унинг оғзидан чиққан сўзларга қараб ҳукм қиладиган бўлса, бу сукут менга аталган эди.

“Мен “ҳам” деяётган бўлсам, бунинг боиси шуки, бу майорнинг ҳам отаси грузиялик...”

Энди Молотов индамай қолди.

“Тушунмаяпсан-а, Михайлович? — дея бурнини тортди Берия. — Тушунтириброқ айтай. Отаси эмас, ўгли “ҳам” грузиялик. Майор.”

Исо, отаси эса шунчаки, сиз “ҳам” грузиялик. Отаси эмас, ўгли “ҳам”. Энди тушуняпсанми?”

“Бунинг қанақа тушуниб бўлмайдиган томони бор экан? — деб энсаси қотди Молотовнинг. — Отаси қаерлик бўлса, ўгли ҳам ўша ерлик-да”.

Навбатдаги иборани Берия яна Молотовга атагани йўқ.

“Ҳаммавақт ҳам эмас, Михайлович. Шундай бўладики, отаси грузиялик. Масалан, Горидан. Ўгли ҳам ўша ердан. Масалан, бизнинг хўжайинимиз каби. Отаси ҳам ўша томондан, ўзи ҳам. Лекин бошқача ҳам бўлиши мумкин — отаси Горидан, ўгли эса бошқа жойдан. Агар онаси бошқа шаҳарда яшаса, шунақа бўлади. Гориди эмас, Тифлисида яшаса. Бундай ҳолларда отаси Горидан, ўгли эса тифлислик дейишади. Тўғри айтишади, негаки, худудий жиҳатдан олганда ўғил онасига яқин туғилади. Билдингми?”

Мендан фарқ қилароқ, Молотов тушунолмаётган гарант бўлди, негаки, у бошқача йўналишда фикрлар эди.

“Мен чиндан ҳам, сендан жуда хавотирланыпман, Лаврентий... Сен нима тўғрида гапиряпсан?”

“Ўғил худудий жиҳатдан онасига яқин жойда туғилади деганинг нима деганинг?”

“Қизи ҳам...”.

Лаврентий энди нафақат Молотовни мазах қилмоқда эди. Асосий сўзларни у шу қадар чўзгилаб эзмоқда эдики, бамисоли қорни оч гўдагига кўкрагини гоҳ бериб, гоҳ бермай эрмак қилиб ўйнаётган онага ўхшаб кетарди. Ва гўдак нафақат ўғил — худудий жиҳатдан онага яқин бўлганида. Менинг аччигим келди ва Берия буни ҳис қилди.

“Исо деб аталмиш бу майор Тифлисида туғилган, лекин унинг отаси Горидан Давид Паписмедашвили. Гарчи унинг бошқа фарзандлари бўлган бўлса-да, билдингми? Бу болалари ҳам Горидан”.

“Ҳам дейсан. Яна ким шунақа?”

“Отаси-да”.

“Нима – отаси?” Кимнинг отаси?”

“Кимники деганинг нимаси? Углининг отаси-да. Бу майорнинг исми Ёсик бўлган. Яъни Иосиф. Аммо Матрена – аҳмоқ-да, уни Исусик деб атаган. Сен бўлсанг, нима деб ўйладинг – кимнинг отаси деб хаёл қилдинг. – Шундай деб Лаврентий кулиб юборди. – Ҳамма халқларнинг отаси деб ўйладингми?”

Лекин Молотов энг қўрқинчли нарсани тушуниб етмади – Ёсик Паписмедовни Берия менинг ўтай укам деб эълон қилди. Мени эса ярим яхудийга чиқариб қўйди. Гарчи Молотов буни англамаган бўлса-да, барибир, бу гаплардан қўрқадиган жойини топиб олди.

“Уни ҳам Иосиф деб аташганми? Йўқ, мен бошқача тарзда сўрайман: уни, яъни ўша майорни Иосиф деб аташганми? “Ҳам” деганини буткул эсингдан чиқар!”

Асосий сўзларидан маҳрум бўлгач, аблаҳ Берия энди Молотовга қайтди.

“Мен бу тўғрида аввал гапириб бергандим. Кечки овқат вақтида. Унда сен йўқ эдинг. Сен Америкада эдинг. Вагонда. Ўшанда биз кечки овқатни хўжайинникида қилган эдик”.

“Э-э, жонга тегди-ку роса!” – деб Молотовнинг оғзидан чиқиб кетди.

“Нима-а?”

“Роса жонга тегди бу майоринг дейман. Лекин менинг ҳиқилдоғимга келган нарса у эмас, сенинг вагонинг бўлди. Тўғрироғи, менинг вагоним. Бу тўғрида сенга ҳеч нарса гапириб бермаганим ҳар томонингдан ўтиб кетган кўринади. Гапирадиган нарсанинг ўзи йўқ бўлса, нимани гапиради”.

“Молотов! – дея хитоб қилмоққа чоғланди Лаврентий, лекин дарҳол бу фикрдан қайтди. – Азизим Вячеслав Михайлович. Сенинг яна жаҳлинг чиқади, лекин мен, барибир, сенга бир нарсани айтиб қўйишни истайман. Шунини билиб қўйки, сенинг вагонда нималар тўғрисида гурунглашганингни менга қизиги йўқ. Сен вагонда нима тўғрида гапирган бўлмагин, бу гапларингда авваллари эшитиб юрган гапларимиздан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас эди. Ҳатто бу одамлари оғзига келганини қайтармай гапираверадиган Америкада эмас, Африкада содир бўлганида ҳам. Африкада ҳалол одамларнинг оғзини очиб гапирадиган гапининг ўзи йўқ. Шунинг учун такоран айтаман – улар сардорларини ейишади. То сардорларининг ўзи тобеинларини ўзлари еб қўя қолмагунча. Шу нарса эсингда бўлсинки, сенинг у ерда нима деб бир битимга келганинг мени заррача қизиқтирмайди.”

“Сени нима қизиқтиради, бўлмаса, азизим Лаврентий Павлович? Менинг авра-астаримни титкилаб чиқишдан бошқа? Буни амалга оширишнинг эса иложи бўлмаётти. Негаки, титкилаган билан, барибир, ҳеч нарса чиқмайди.”

Лаврентий кулиб юборишга журъат қилмади. Уни йўтал тутди. Лекин бу узоқ чўзилмади, чунки у тез фикрлар эди.

“Мени сен қизиқтираётганинг йўқ. Сенинг масаланг ҳаммаси равшан. Мени Полинанинг тақдири ташвишга соляпти. Ҳолбуки, менинг сенга муносабатим яхши. Шу қадар яхшики, сени ўйласам юрак-бағрим эзилиб кетади. Агар бугун менинг юбилейим бўлганда эди, Полинага авфи умумий эълон қилар эдим. Ҳарҳолда – Полина Жемчужина. Яхши ходима. Ва яхши ходимнинг хотини. Атоқли, йирик ходимнинг. Шу даражада атоқлики, агарда – худо кўрсатмасин – Хўжайин бўлмаганда ким хўжайин бўлган бўларди? Сен. Сен-да. Бошқа ҳеч ким йўқ...”

“Бемаъни гапларни гапирма, Лаврентий!”

“Тўғриси ҳам шу-да! Хўжайиндан кейин энг йирик доҳий сен! Агар мен сенинг ўрнингда бўлсам...”

Бериянинг гапи оғзида қолди, Молотов “Менинг ўрнимда бўлсанг, нима қилардинг?” – деб сўрашга юраги бетламади.

“Мен сенинг ўрнингда бўлганимда... – деб давом этди Лаврентий – мен кам деганда журъат қилиб хўжайин билан гаплашиб олардим. Кам деганда. Майли, бу тўғрида сенга саволлар бериб кўрсин”.

Молотов сукут сақлаб, индамай туришда давом этди. У ҳам менга ўхшаб, энг ками эмас, энг кўпи тўғрисида ўйлаётган бўлиши мумкин эди.

“Агар истасанг, Михайлович, бошланиши учун у билан икковимиз гаплашиб кўрамиз. Майли, у бизга Полина тўғрисида саволлар берсин. Бошланиши учун!”

Мен гўшакни жойига қўйдим.

50. БЕҲАЁНИНГ СЎНГГИ ҚАДАМИ ХИЁНАТ САРИ ҚЎЙИЛАДИ...

На унисига, на бунисига мен Полина тўғрисида саволлар бериб ўтирмас эдим. Ҳеч кимга. Фақат Надягагина савол берардим. Сўраганда ҳам фақат битта нарсани сўрадим – бу қанжиқ ўшанда менинг тўғримда сенга қанақа бўхтонларни тўкиб солдики, сен – қўзичоғим – шоша-пиша ўзингни ўзинг отиб, қўйдинг? Тонг отишини ҳам пойламадинг-а! Унинг ўзи эса гоятда жонсарак, тиниб-тинчимаган. Шунчаликки, ҳатто турмада ҳам ўзига муносиб биттасини топиб олипти. Бошқалар билан эса гаплашиб ҳам ўтирмас эдим, негаки, яхудийлар тўғрисида ҳамма ҳамма нарсани нотўғри тушунади. Худди Полинага ўхшаган, яхудийлар тиниб-тинчимас халқ, аммо мурдаларга қилинган муомала каби ё уларни мақташ керак, ёки бўлмаса, улар тўғрисида индамаслик керак. Мен улар тўғрисида яхши гаплар ҳам гапирганман, аммо яхши гап дегани ҳаммиша ҳам ҳақиқат бўлавермайди. Уларнинг иккови икки хил нарса.

Масалан, дурни олайлик. Тўғриси айтганда, яъни ҳақиқатга кўчадиган бўлсак, у денгиз тошларидан ёмон ҳам, яхши ҳам эмас. Аммо одамлар орасида ҳам унинг яхши ёки ёмонлигини профессионал усталар белгилаб беради. У ҳис-туйғуларга берилмай уни кўздан кечиради. Агар бу тошларга етиб борса айнан битта дурнинг ўзи заргарни ҳам гоҳ қувонтиради, гоҳ хафа қилади. Дурнинг қанақалиги кимнинг бўйнида осилиб турганига боғлиқ.

Полина ҳам худди шунга ўхшаган гап. Аввалига у ҳатто Жемчужина¹ ҳам эмас эди. Жўнгина Перл Семеновна деган номга эга эди. У Запорожье яқинида яшайдиган яхудийлардан чиққан. Фамилияси ҳам балиқсимон фамилия. – Карповская. Айтганча, у аввалига балиқчилик соҳасида – наркоматга қарашли балиқ хўжалигида ишлаган. Қамоққа олинишидан олдинроқ эса, аксинча, упа-элик ва атторлик буюмлари соҳасида хизмат қилган. Сирасини айтганда, Жемчужинага айланганига анча бўлган. Уша пайтлари у Запорожьедан Москвага келиб қолган эди. Москвада менинг наркомимнинг бошини шунақа чир-чир айлантирганки, у шўрлик осонгина бўйинини тутиб берақолган. Бу бўйиннинг ёрдамида Полинанинг ўзи ҳам наркомлик осмонидаги юлдузлардан бирига айланади. Перл сифатида эмас, шўравийчасига, Жемчужина деган фамилия билан.

Кейин бирдан маълум бўладики, бу гавҳар шўровий эмас экан. Шўровий гавҳарнинг ҳиди бўлмайди, бу аёлдан эса ҳадемай яхудий руҳи димоғларга жуда қаттиқ уриладиган бўлди. Ҳеч қанақа атир-упалар билан бу ҳидни йўқотиб бўлмас эди.

Маълум бўладики, биринчидан, ҳамма ҳидлар ичида Полинани биринчи навбатда Крим ҳидлари маҳлиё қилган экан. Иккинчидан эса, Крим ҳидларини у ҳеч ким билан баҳам кўришни истамас экан. Ҳатто кримликларнинг ўзи билан ҳам. Фақат яхудийлар билан баҳам кўришга рози экан. Иложи бўлса, Қримнинг ҳаммасини уларга туҳфа этиш керак эмиш. Негаки, улар ҳаммадан яхши эмиш. Бу эса тўғри эмас. Бунақа нарса ҳеч қачон тўғри бўлиши мумкин эмас. Буни қайсиниси яхши, қайсиниси ёмон эканини ажратиб берувчи ҳакамнинг ўзи йўқ. Бу ишда устамонлар йўқ; ҳар бир одамнинг ҳис-туйғуси бор. Ҳатто Полинага ўхшаб яхудийларни танлаган Худонинг ўзи ҳам. Қолбуки, у ҳам худди Полина каби байналмилалчи ниқобида юришни яхши кўради. Аммо яхудийга бу гапларни айта олмайсан – дарров тўнини тескари кийиб олади.

Бир куни дастурхон теграсида ўтиришганда, Лаврентий Микоянга шундай деган эди: “Арманларга қараганда грузинлар яхшироқ”. “Қанақасига яхшироқ бўлар экан?” деб сапчиб тушипти, Микоян. “Анчагина яхши” деб тушунтирипти Берия. “Мен грузинларнинг яхшилиги нимада экан, деб сўраяпман!” Лаврентий пенснесини олиб, бурнининг ўркачини қашлапти: “Арманларга қарагандами?”

¹ Ж е м ч у ж и н а - дур, гав ар дегани. Бу ўринда сўз ўйини бор - Мологовнинг асл фамилияси Жемчужинов эди. Полина унга теккандан кейин, эрининг фамилиясига ўтган.

Хамма кулиб юборди. Микоян аввалига тумшугини осилтириб юрди. Лекин кейинчалик у ҳам “хи-хи”лаб кулишга қўшилди. Тушунди — Лаврентийнинг гапида ҳақиқат бўлса-да, у ҳозир ҳазиллашган эди. Лекин яҳудийлар ҳақида ҳар қандай ҳаққоний ҳазил қилган одамни антисемит деб аташади. Ҳатто агар сен менга ўхшаб этикдўзнинг ўгли бўлмай Сталин бўлганинда ҳам. Раввинларнинг неварасию Маркс бўлсанг ҳам.

Масалан, Рузвельт менинг тўғри сўзлимга ишонар эди. Мен большевик эканимни ҳеч кимдан яшириб ҳам ўтирган эмасман. Бироқ мен президентга ўзимни яна байналмилалчи деб ҳисоблашимни айтсам, президент ҳайрон бўлди. Мени антисемит деб гумон қилди, шекилли. Шундан кейин мен унга унинг ўзини ҳам антисемитизмда гумон қилишимни айтдим.

Бу Техронда бўлган эди. Бу ҳам кечки овқат вақтида бўлганди. Лекин ўртоқлар ҳам, жаноблар ҳам йўқ эди.

Президент ароқдан татиниб ўтириб, кайф қилиб қолди ва менга қараб, агар большевик бўлмаганинда, сенга инглизларга қараганда кўпроқ ишонган бўлардим деб ҳазил қилди. Мен қўлимдаги қадаҳни сипқордим, лекин жиддий жавоб бердим: айрим инглизларга агар улар большевик бўлган тақдирда ҳам ишонмаган бўлардим.

У шунақа қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордики, ҳатто ўзи тушиб юрадиган, аравачаси ҳам гижирлаб кетди. Гўё аравачада биз икковимиз ҳам назарда тутаётган айрим бақалоқ инглиз ўтиргандай. Рузвельт тинчигандан кейин мен илова қилдим: айрим инглизлар ҳам худди айрим большевикларга ўхшаган жуда беҳаё бўлади. Ҳаёсизлик эса кўрқоқ одамнинг аянчли жасурлигидир.

Бир америкалик қошларини чимирди-да, бу умумлашма жумбоқни ечмоқ устида, яъни бу сўзларни калласига расамади билан жойламоқ йўлида пишиллаб бош қотира бошлади. Ҳатто жағи кавшашдан тўхтаб қолди.

Мен ўзимни ноқулай ҳис қилдим ва жўнроқ қилиб айтдим: беҳаёнинг сўнги қадами сотқинликка йўналтирилган. Лекин ҳақиқатга ишонганидан эмас — унда ишонадиган ҳақиқатнинг ўзи йўқ. Имон қаршисида кўрққанидан шундай қилади. Бошқаларда мавжуд имон қаршисида.

Рузвельт дарҳол бош ирғаб жавоб қилди, лекин дарҳол шуниси ҳам равшан бўлдики, у менинг сўзларимни нотўғри тартибда жойлаштирипти.

“Айтганча, маршал Сталин, бу гап ўртамызда қолсин-у, лекин айтинг-чи, сизнингча, яҳудийлар сотқинлар, шунақами?”

“Буни сизга ким айтди?”

“Масалан, сизнинг газеталарингиз ёзади. Сталин даҳшатли одам, яҳудийларга ишонмайди. Ва уларни партиядан қувиб чиқаради деб ёзишган”.

“Қайси партиядан?”

У рюмкасини суриб қўйиб, узр сўради.

“Ичолмайман. Жуда ўткир экан. Қайси партиядан дейсизми? Ўзингиз-никидан-да. Кези келганда айтай — партиянгиз ҳам ўткир. Большевиклар партиясидан”.

“Ахир, сиз ўзингиз ҳам уларга ишонмайсиз-ку? Большевикларга.”

Президент қоғоз сочиқ билан юзидаги табассумини артиб олди.

Менга қоғоз сочиқнинг ҳожати бўлмади.

“Агар тўғриси айтидиган бўлсанг, сизларнинг газеталарингиз ҳалол эмас. Аввалига большевикларни бандитлар деб атаб, улар билан роса халқнинг ўтакасини ёришади, кейин эса бу безорилар тўдасини қисқартирганимиз учун кўз ёшлари тўкишади. “Қисқартирилганлар” орасида шўрлик яҳудийлар ҳам бор эди.”

Рузвельтнинг чехрасида табассум ўрнида тараддудланиш белгилари пайдо бўлди.

“Менга нима гапни айтмоқчи эмассиз. Жаноб президент?” дея унга ёрдамга келдим. Айтмоқчи эмас эдим, кўрсатмоқчи эмас эдим — деб тан олди ва у орқасига ўтирилди. Ҳолбуки, хонада унинг таржимонидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. — Лекин, майли, кўрсатай. Фақат сиз менга, уни дарҳол унутиб юборишга сўз берасиз”.

“Чин большевик сўзим”, деб бош ирғадим.

У бурнини тортди-да, костюмининг ташқаридаги чўнтагидан узунасига букланган қоғозни олди. Бу қоғоз уч кундан бери унинг чўнтагидан кўриниб турарди.

“Манавини кўринг”.

Мен қоғозга кўз югуртириб чиқиб, президентга қайтариб бердим.

“Бўлди, унутдим. Нега сиз буни кўрсатишга уч кундан бери ботинолмай юрипсиз? Қоғоз сизнинг тилингизда ёзилган бўлса, мен матнни дарҳол унутиб юбораман. Негаки, тушунмайман”.

“Бизнинг тилимизда ёзилган, — дея эътироф этди у. — Лекин уни сизнинг одамингиз ёзган. Унинг ёзгани эса бизнинг газеталаримизда ҳам ёзилган гаплар”. Шундай деб у таржимонга ўтирилди.

У бидирлаб матнни айтиб берди — матн ёдида экан. Иккита жумласини мен ҳам эслаб қолдим.

“Сталин мамлакатда антисенат компаниясини бошлаб юборди. Бу эса жуда ёмон оқибатларга олиб келади”.

Орага сукут чўкканида, нима учундир “шахсий ҳаётим ўнгидан келмади-да”, деган фикр кечди кўнглимдан. На хотиним, на фарзандларим учун вақт топа билмасдим. Кўпинча уларга кўпол муомала қилардим. Надя ёки катта ўғлим Яша масаласига келсак энди уларга икки дунёда бир оғиз ширин гап айтолмайман. Энди уларни қайтариб бўлмайди. Бироқ эндиликда эса Рузвельт деб аталмиш бегона бир одам билан кечки овқатни бирга қилиб ўтирибман. Бу одам менинг тилимни тушунмайди. Аравачасига ўхшаб, таржимонни ҳам ўзидан бир қадам нари жилдирмайди.

“Сиз ҳам яҳудиймисиз?” — деб сўрадим таржимондан, негаки, у ҳам қаттиқ ҳаяжон ичида эди.

“Нега “ҳам” деяпсиз?” — дея унинг ўрнига жавоб берди Рузвельт. — Мен яҳудий эмасман.” Мен Франклинни тинчланттирдим.

“Мен сизни айтаётганим йўқ. Манави “ёзгувчингизни айтяпман”.

Президент куймакланиб қолди.

“Илтимос, ким ёзган деб сўраманг”.

“Сўрашнинг нима кераги бор, — дея унинг гапини маъқулладим мен. — Айтганча, сизни Франклин деб атасам майлими? Фақат бир марта”.

“Юз марта атасангиз ҳам майли”.

“Йўқ, бир мартаси бўлади. Мана, сиз менга сўрама деяпсиз. Мен сизга сўрашнинг нима ҳожати бор, Франклин, деб жавоб беряпман. Одам бирор нарсани тушунмаса, сўраб-суриштиради-да!”

Ҳатто таржимон ҳам куймакланиб қолди.

“Сотқин одам ёзган, — деб қўшимча қилдим. — Яъни, оддий одам ёзган. Лекин унинг ишончи комилки, агар Сталин бўлмаса, у оддий одам бўлиб қолмасди. Оддий одамлар назарларида гоё йўлида хиёнат қилаётгандай бўлиб кўринишади. Лекин улар буюмлар деб хиёнат йўлига киришади. Кўпроқ нарсага эғалик қилишни исташади”.

Бу гал энди умумлашмамни Рузвельт мамнуният билан эшитди, негаки, менинг бу масалада аниқроқ бирор нарсани билмаслигимни фаҳмлади.

“Буни ёзган одам унчалик ҳам оддий одам эмас. Лекин оддий одам. Мен ҳам сизни исмингизни атаб чақирсам майлими? Мен айтаманки, Иосиф, сизнинг оддий одамингиз жуда ҳам аблаҳ экан-да!”

“Менинг эмас, худонинг оддий одами. Ва сиз ҳақсиз: ундан яхши инсон чиқмади. Сизнинг оддий бўлмаган одамингиз эса, барибир, жуда оддий. Чунки у сотқин...”

Мен шу сотқинни аниқлашни давом эттирмоқда эдим.

“Жуда ҳам оддий. Афтидан, менинг ёнимда бу одамнинг мураккаб бўлмоғи амримаҳол кўринади. Бир хил яҳудийлар буни уддалайди, баъзи бирлари эса эплаёлмайди.”

Рузвельт жилмайиб ўтирарди: уддалай олмаётган бўлса, айти мураккаб маршал Сталиннинг ўзи уддалай олмаяпти. Арифметикани.

“Эҳтимол, у шундай одам бўлгандирки, деб мен тадқиқотимни давом эттирдим, фавқулудда одам бўлгандир ва мен уни оддий одам қаторига тушириб қўйгандирман. Бундайларнинг боши шикоятдан чиқмайди. Улар, одатда,

антисемитизмдан зорланишади. Троцкий бадавлат заминдорлардан чиққан, лекин менга ютқазгандан кейингина “фақир яҳудий” қиёфасига киришга жаҳд қилди”.

Президент жилмайишини бас қилди.

“Шундай ҳам бўлиши мумкинки, — деб илова қилдим мен, — бу мактубни сизга ёзган одамни мен ўзим бир вақтлар фавқулодда одам даражасига кўтарган бўлишим мумкин”.

“Келинг, буни эшитайлик, — деди Рузвельт ҳаракатга келиб. — Мен сизни фақат бир нарсга ишонтирмакчи эдим, холос — нафақат бизнинг оддий одамларимиз, балки сизнинг атоқли большевикларингизнинг ҳам назарида сиз яҳудийларга қаҳр-ғазаб билан муомала қиладигандай қўринасиз, шекилли. Мен эса сиз билан урушдан кейин ҳам дўстлигимизни давом эттиришни истардим...”

“Менинг эса, аксинча, дўстлик эмас, ҳатто оддий таниш-билишчилигингизга ҳам чек қўйгим келиб кетди”.

“Урушдан кейин дейсизми, президент? Бу кунларнинг келишига ҳали анча бор. Негаки, сиз ва сизнинг одамларингиз иккинчи фронтни очишни орқага судрашмоқда. Шунинг учун большевиклар бу масалада ҳар хил тахминларга бориб ётишипти. Масалан, сизлар яҳудийларни қутқаришга ҳам унчалик ошиқаётганларинг йўқ. Урушдан олдин ҳам унча ошиққан эмас эдиларинг. Сизларни огоҳлантиришган эди, лекин сизлар ишонмасликка аҳд қилдинглар. Яна ким билади, дейсиз, эҳтимол, ишонгандирсизлар-у, лекин...”

Мен гапимни бўлдим, негаки, Рузвельт қўлини қадаҳга чўзиб қолди. У ўзига келгандан кейин, мен гапимни давом эттирдим ва аччиқланишимни қўймай, хоинни ҳаёлимда излашни тўхтатмадим.

“Бизнинг битта яҳудийимиз — у ҳам атоқли большевиклардан эди — газетада мақола эълон қилипти. Унинг ёзишича, Гитлер билан яҳудийлар масаласида сизни огоҳлантиришганда, Сиз бунга ишонгансиз, лекин атайин қўлингизни совуқ сувга урмай, индамай туравергансиз. Шунинг учун сизларни антисемит деб ҳисобласа бўлади. Биз уни жазоладик...”

Рузвельт хо-холаб кулиб юборди.

“Ким экан бу одам?”

“Бунинг аҳамияти йўқ!”

“Сиз “у ҳам атоқли” дедингиз. Ким каби атоқли?”

Ниҳоят ярқ этиб калламга бир фикр келди.

“Баайни бизнинг Вашингтондаги элчимизга ўхшаган, Максим Литвиновга. Мактубни сизга ўзи йўллаган-да, менинг антисемитлигим тўғрисида. Бу одам бир вақтлар янада атоқли бўлган. У министр бўлган эди”.

Рузвельтнинг тагидаги аравачаси яна гижирлаб кетди. Мен унга қоғоз сочиқни узатдим:

“Лекин биз уни жазоламаймиз. Мен большевикча чин сўзимни берганман. Энг атоқли большевикнинг сўзини...”

51. ҲЕЧ КИМНИ ҲЕЧ ҚАНДАЙ МАНСАБГА ТАЙИНЛАБ БЎЛМАЙДИ

Мен сўзимнинг устидан чиқдим. Орадан кўп ўтмай, Лаврентийнинг менга маълум қилишига кўра, Литвинов Вашингтондан қайтишидан аввал вице-президентга ҳам шахсий мактубини топширипти. Шунга қарамай, мен сўзимнинг устидан чиқдим. Сўзимнинг устидан чиқдимки, орадан кўп ўтмай, президент ҳам оламдан ўтди. Лаврентийга эса Литвиновни бутунлай эсидан чиқаришни буюрдим. Мен ҳатто унинг ўтмишдаги хизматлари учун Фирсановкадан дала боғи ҳам совға қилдим. Ҳолбуки, уни наркомлик мансабидан аввалроқ даф қилганимда тўғрироқ бўлармиди? Еки бу мансабга ҳам тайинламасам, Америкага элчи қилиб ҳам юбормасам маъқулмиди?

Одамлар тўғрисида қанча кўп билганим сари — ҳеч кимни ҳеч қанақа мансабга тайинлаш мумкин эмаслигига ишончим шунча ортиб бормоқда. Умуман ёки ҳамма вақт ҳаммани ишдан олиб туриш керак. Истаган мансабдан. Ёки ҳамма мансабларни бекор қилмоқ керак. Уларни ҳам, умуман, битта қолдирмай бекор қилмоқ зарур. Фақат ишонса бўладиган одамлар ўтирган

мансабларнигина қолдирса бўлади. Масаланинг чатоқ жойи шундаки, ишончли одамлар юқори мансабни эгалласалар, шу мансабда ўса бошлайдилар. Литвиновнинг ўрнига Молотовни нарком қилиб тайинлаган эдим. Аввалига мансабидан хижолат бўлиб юрди. Шу даражада ўзини йўқотиб қўйдики, ҳатто ҳазиллашишга ҳам уриниб кўрди: ташқи ишлар халқ комиссарлигида ишлашнинг нақадар қийинлиги ёлғизгина Валлахнинг ўзига маълум эмиш. Теварак-атрофдагиларнинг деярли ҳаммаси дипломат. Салкам элчилар!

Унинг бу гапи Литвинов тўғрисида эди, негаки, фамилиясини ўзгартирмасдан аввал у Валлах фамилиясида юрар эди. Афтидан, Молотов унга тақдир қилиб, биз ҳам анойи эмасмиз, ҳазил-мутойибани биламиз деб мени ишонтирмоқчи бўлган бўлса керак.

Энди сенинг ўзинг валлах деб жавоб бердим мен унга. Жиловни қўлингга ол. Ҳатто элчилар ўртасида ҳам дипломатлар кўп бўлса, ҳеч иккиланмай, уларни аралаш-қуралаш қилиб юборавер.

Дипломатлар эса ҳақиқатан ҳам кўпчиликни ташкил қилар экан. Англияга, Германия, Франция, Италия, Финляндия, Австрия, Испания, Японияга, кўйинг-чи, деярли ҳар бир тузукроқ мамлакатга Литвинов яхудийларни элчи қилиб жўнатаверган экан.

Аслида, энг ишчан одамлар яхудийлар бўлади. Лекин Молотов ҳақ — бизда ҳамма ишлар умумхалқники, бинобарин, вакиллик қилишда ҳам ҳамма халқлардан иштирок этмоғи керак.

Бироқ Молотов қарталарни чийлаб юборганда, хорижда мени антисемит деб сўка бошлашди. Ҳолбуки, Литвиновнинг элчиларини ишдан олмасдан олдин ёки уларни тайинлаш вақтида хорижда ҳеч ким яхудийларга ишониб қараганим учун мени мақтагани йўқ. Биронта одам бирон оғиз гап билан менинг наркомимгина яхудий эмас, балки деярли ҳамма элчиларим ҳам яхудий эканини эслатмади ҳам. Агар борди-ю, эслашган тақдирда, эҳтимол, элчиларни Сталин эмас, ташқи ишлар министрлиги тасдиқлашини қўшиб қўйишни унутмаган бўлишармиди? Министрлик уларни яхудий бўлгани учун эмас, ишчанлиги учун тайинлаганини ҳам тилга олишармиди? Бироқ ўшанда ҳам мени яхудийларни ёмон кўришда айблашган эди. Лагерларнинг бошлиқлари орасида яхудийлар кўпайиб кетган эмиш. Ҳатто элчилар орасида ҳам бу қадар кўп бўлмаган экан. Деярли ҳамма лагерларда яхудийлар бошлиқ эмиш. Гўё Сталин қасддан уларни зиндонбон қилиб тайинлаб қўйган эмиш. Мақсад — “жухудларга” одамлар ўртасида қўшимча нафрат уйғотиш эмиш.

Ўшанда ҳеч кимнинг эсига келгани йўқки, турли лагерларнинг бошлиқларини Сталин тайинлаган эмас, балки ҳамма лагерларнинг бошлиғини тайинлаган — Берман. Унинг ўзини ҳам мен эмас, ички ишлар министрлиги тайинлайди. У ерда ҳам “дипломатлар” тўлиб-тошиб ётипти.

Агар борди-ю, мабодо буни эслаганларида ҳам, бир нарсани, албатта, унутишган бўларди. Шунақа ишлар билан шуғулланадиган наркомат одамларни бошлиқ қилиб тайинлаганда улар яхудий бўлгани учун тайинламайди, балки уларнинг шу ишларга қобилиятлари борлиги учун тайинлашади.

Қобилиятли одамлар орасида ҳамма нарсага қобил одамлар ҳам топилади. Улардан бирида — Нафтали Френкелда эса бу қобилиятлар жуда бошқача чиқиб қолди. Шу даражада бошқачаки, савдо ишларидаги қаллобликлари учун қамалган одамни турмадан тўғри НКВДга ишга ўтказишди. Бу ерда у хизмат қилиб генерал бўлди. Унга ҳатто орден ҳам беришди. Лагерларни айни ана шу одам ўйлаб топди. Ўзи турмада ўтирганида. Негаки, агар бардош бўлмаса, турмада ўтириш қийин. Тайинли қиладиган иш бўлмагандан кейин бекорчиликдан баъзан мияда фикр туғилади. Тўғри, бу фикр ҳамиша жўн фикр бўлади. Озиқ-овқат тўғрисида. Аёллар тўғрисида. Сицилия тўғрисида.

Аммо мия ҳақидаги гапларни умумлаштириб бўлмайди. Одамзот триллион хужайралардан таркиб топади. Кўричакнинг ичида миллиардлаб айнан бир хил хужайралар айнан бир хил ишни амалга оширишади. Лекин мияда бир хил хужайралар йўқ. Уларнинг ҳар бири ўзини ўзи хоҳлагандай тутати. Гоҳ бири-бири билан жимога киришади, гоҳ кутилмаганда бутунлай бошқаси билан алоқага ўтади. Кўпинча бу алоқалар самарасиз бўлиб чиқади. Франкелда эса иккита жуда оддий хужайра шунақа фаройиб тарзда чатишиб қолишибдики,

натижада учинчиси туғилипти. Бу хужайра доҳиёна хужайра экан. Ўзи жуда оддий бўлса-да...

Сургунларсиз жамият яшай олмайди деган тўхтама келди биринчи хужайра. Айниқса, у бирон нарса қураётган бўлса-ю, унга халақит берадиганлар бўлса. Лекин бошқа томондан олиб қараганда, сургунда кўп одамлар тинч ўтира олмайди. Ана шу тарзда Френкел ана шу бир хужайрали гоёларни учинчисига бирлаштирди. Тинч ўтирмайдиганларни жамоатчилик қурилишларига жалб қилишни ўйлаб топди.

Уларга ҳам яхши, жамиятга ҳам фойда.

Берманни ҳамма лагерларнинг бошлиғи қилиб тайинлашган бўлишса, буни унинг яхудийлиги учун қилишгани йўқ, балки у ҳам ажойиб қобилиятларини намойиш қилгани учун шундай қилишди. У ҳам бирлаштирди. Оқ денгизни Онега кўли билан. Беломорканал орқали. Бирлаштирганда айни Френкелнинг режасига амал қилиб бирлаштирди. Зараркунандалиги учун қамалган одамларнинг кўллари билан бирлаштирди. Улар қамоқларда тиниб-тинчиб ўтира олмаган эдилар.

Аммо бир “лекини” ҳам бор – гарчи Берманни мансабга тўғри тайинлашган бўлсалар-да, уни тайинламай кўяқолишса яна ҳам тўғрироқ бўларди. Ҳеч қанақа мансабга ҳам. Худди Литвиновга ўхшаган. У ҳам ўчиб кетди ва уни ҳам даф қилишга тўғри келди.

52. ЯХУДИЙЛАР ЎЗ БАХТЛАРИДАН ЎСИБ ЧИҚДИЛАР ВА ЎЗГАЛАР БАХТИНИ ҚЎМСАБ ҚОЛДИЛАР

Молотов билан ҳам айни шу воқеа рўй берди. У уруш бошланмасдан бироз олдинроқ Литвиновнинг ўрнига ўтирган эди. Аммо уруш тамом бўлмасиданоқ ишдан олишга тўғри келди. Барча бошқа сабабларини айтмаганда ҳам, шундай айблари бор эдики, унинг ўзи Литвиновни худди шу туфайли қоралаган эди.

Хорижда Молотов яхудий элчиларни дарҳол алмаштирди, лекин уйда бундай қилмади, Полина қандай бўлса, шундайлигича қолаверди. У запорожьелик яхудийларнинг бемаъни элчиси эди. Агар илгарилари хотинининг шарафига запорожьелик қайнонасининг ҳузурда кам гўшт истеъмол қилган бўлса, эндиликда хотинининг қийин-қўстиви билан баъзи халқлардан ҳазар қила бошлади. Ҳолбуки, унинг ўзи яхудий эмас эди. Аслида, бизнинг ЯАКни, яъни Яхудийларнинг Антифашистик Комитетини сергалва ташкилот бўлгани учун нафрат билан “ўзимизнинг ЯК” деб атарди¹.

43-йилда у менга кўзга кўринган Яклардан иккитасини Америкага юборишни таклиф қилди. Тўғри, улар ҳеч нарса билан ёлдор кўтосларга ўхшамасди, аксинча, кўримсиз ва нимжон одамлар эди. Буларнинг бири Михоэлс, иккинчиси Фесфер эди. Лекин номлари донгдор, шохдор номлар эди. Бири – Сулаймон, иккинчиси – Ицик. Молотовнинг тахминича, бу кўтослар икки вазифани уддалаб келишлари керак эди. Биринчидан, маҳаллий кўтосларни соғиб, антифашист замбараклар учун бироз маблағ ундириб олишлари лозим эди. Иккинчидан эса, уларни Вашингтонга қарши қайраб солишлари лозим эди. Вашингтон иккинчи фронтни чўзиб келмоқда эди.

Соломон ва Ицик биринчи вазифани уддалашди. Олиб келган сутлари суяқроқ бўлса ҳамки, ҳамма соғин сигирларни роса соғишди. Улар ҳамма бадавлат одамларни айланиб чиқишди. Уларнинг бири оёғини синдириб қўйиб, оқсоқланиб юрса-да, иккинчисига, яъни Ицикка бир мўйнадўз зилдай пўстинни ёпиб, уни устидан қўймай, бутун Американи айланиб чиқишга мажбур қилган бўлса-да... Унинг елкасида фақатгина бу пўстин эмас, менинг юким ҳам бор эди. Ицик қип-қизил аҳмоқ, лекин уни Михоэлсни кузатиб юрувчи матонатли чекист сифатида ҳам жўнатишган эди. Шу даражада матонатлики, мўйнадўз менга ҳам пўстин совға қилмоқчи бўлганида, Ицик қатъий туриб, менинг бўйим қандай эканини мўйнадўзга айтиб бермаган.

¹ Сўз ўйини. Бу ерда “ЯК” кўтос маъносида ишлатилган. “Поладаги кўтос”.

Мўйнадўз ҳам гирт аҳмоқ экан. Мен учун пўстинини хаёлан танлапти. Давлатимнинг катталигига мослаб. Қайтиб келгач, Фефер яхудий мўйнадўзнинг тухфаси билан мени шоду хуррам этмоқчи бўлган. Аммо соқчилар бу пўстинни кабинетга кўтариб олиб киришганда газабим кўзиб кетди ва Ицикни қувиб солишни буюрдим.

Деразадан қараб, унинг аҳволини кўриб, биз Молотов билан кулиб юбордик. Совга қилинган пўстинга ўраниб, икки букилганча қор босган ҳовлидан дарвоза томон имиллаб кетиб борарди. Ҳар қадамда бир тўхтаб, ботинкаси тагига қисилиб қолган этагини чап қўли билан бўшатиб оларди. Унг қўли билан эса елкасига ташлаб олган зилдай қопни тўғрилаб кўярди. Қоп ичида эса менга аталган пўстин тор жойга сигмай бўғилиб ётарди.

Ицик дарвозадан чиқиб, кўздан ғойиб бўлиши билан Молотов сўкинди. У Ицикни ҳам, Михоэлсни ҳам, Вашингтонини ҳам аралашига буралаб сўка кетди. Кўтослар иккинчи топшириқни бажармагани учун сўкди. Янкилар на уларни, на ўзларининг кўтосларини қўллаб-қувватлашипти. Лекин учинчи топшириқни бажаришда кўмаклашишибди. Шу топшириқ билан Михоэлс ва Ицик юртларига қайтиб келишипти. Бу топшириқ гарчи Америкада туғилиб, Қримга тааллуқли бўлса-да, моҳиятан яхудийларга хизмат қиларди. Тўғри, Фефер уни шўравий деб атарди. Соломондан фарқ қилароқ, яхудиёна нарсани шўравийга тенг кўришда Ицик ёлғиз эмас эди. Улар нафақат яхудийларнинг раҳнамолари эди. Мен бу ўринда ҳаммани “жуҳудлар ва коммунистлар” билан кўрқитиб юрган фришлар тўғрисида гапирётганим йўқ. Ўз халқим тўғрисида гапиряпман. У бўлса, яхудиёна нарсани шўравийга тенглаштириб ўтирипти. Негаки, мен яхудийларни ундан ҳимоя қиламан. Сўз билан эмас, иш билан.

Лекин сўзларни ҳам аяб, тежаб ўтирмасдим. Коммунистлар, деб уқдирардим унга, антисемитизмнинг ашаддий душмани. Антисемитизм — аксилинқилобдир. Ва ирқий шовинизмнинг ашаддий кўриниши. Бу чангалзорга олиб борадиган сохта сўқмоқдир. Ва одамхўрликнинг жуда хатарли қолдигидир.

Гарчи яхудийларни ёмон кўришни менинг халқим ўйлаб топмаган бўлса-да, мен унга бунинг учун отиб ташлаш билан таҳдид қилдим. Ватанга хиёнатдай. Фақат оғизда эмас, қонун чиқардим.

Ҳеч қайси ҳукмдор авваллари ҳеч қачон халқ ишончига бунақа қалтис муносабатда бўлган эмас. Бунинг устига, масала яхудийларга бориб тақалганда, ҳар қандай қирол ўзини этикдўздай тутади. Ўзини ўз халқининг отаси деб эмас, ўғлидай тута бошлайди. Этикдўзнинг ўғлидай. Менинг халқимнинг кўп қисми большевикларни айни шунинг учун ёқтирмай қўйдик, бизнинг давримизда яхудийларга анча яхши бўлиб қолди. Васильев деган бир рус шоири мени “этикдўз” ва “итдан тарқаган” деб ҳақорат қилипти. Шунинг учунки, мен яхудийларнинг оёқларини бут қилдим ва бошларига “гулчамбар” тақдим. У халқни бу бошларни кесиб ташлашга, гулчамбарларни йиғиштириб олиб, менинг орқамга тиқиб қўйишга даъват қилипти.

Йўқ, менинг эмас, унинг ўзининг орқаси дабдала бўлди. Лекин у бир масалада ҳақ эди, бизда адолат топган халқлар нафақат яхудийларгина эмаслигига қарамай, инқилоб улардан ҳеч қанақа сарф-харажатни, чиқимдор бўлишни талаб қилгани йўқ. Уларнинг қурбон қиладиган ҳеч вақолари йўқ эди. Инқилобгача уларда мансаб ҳам, ор ҳам бўлмаган. Гулчамбарлар ҳам.

Шунинг учун ҳам улар лўлилар тўдаси мисол гала-говур билан менинг кетимдан эргашишди. Худди Мусо кетидан эргашгандай. Ҳатто ундан кўра зўрроқ иштиёқ билан, чунки “яхудийлар бахтини” улар 40 йил кутиш керак эмас эди, балки 8 йил кифоя эди. Ва Синай саҳросида эмас, балки истаган худудда. Улар “ўтроқлик”дан кўра кўп нарса олдилар.

Сирасини айтганда, улар биринчи кунларданоқ бир зумда мансабларни эгаллашди, аммо “яхудийлар бахти” деганда мен шу номдаги кинони назарда тутяпман. У 25-йилда чиққан эди ва мен бахт ато этган яхудийлар мансабларга тайинланган бошқа ҳар қандай одамлар сингари, “ўз бахтидан” ўсиб чиқиб, ўзганинг бахтини тўсиб қўймагунча, экранларда қўйилиб келди.

Фильмдаги бош ролни эса ўша Михоэлснинг ўзи ўйнаган эди.

53. ТУБ ХАЛҚДАН КЎРА ҲАШАРОТЛАРНИ ОЧДАН ҚИРГАН ХАВФСИЗРОҚ

Америкадан қайтиб келгандан кейин у Қрим бахти масаласини Лозовский билан бирга муҳокама қилган. Бунинг сабаби, Лозовскийнинг ҳам исми Соломон бўлганида эмас, балки ЯК бевосита унга бўйсунар эди.

Яҳудийлар Қрими ҳақида у ҳам “новаторона” гоё деб атаган эди. Ҳолбуки, бу гоё 20-йилларда тугилган эди. Ушанда яҳудийлар бахтлари баркамол бўлиши учун ўзларига республика топиш ҳаракатига тушиб қолган эдилар. Улар “ўтроқлик ҳудудлари” дан чиқиб, интиҳо томон йўл олишди. Лекин ҳар хил йўналишлар бўйича.

Ҳамма жойдан кўра уларга Қрим маъқул тушиб қолди. Фақат у ерда одамларнинг истиқомат қилаётгани уларга ёқмади. Айниқса, қрим татарлари яшагани чатоқ эди. Яъни шунчаки мусулмонлар эмас, улар туб аҳоли эди. 28-йилда ҳукумат яҳудийларнинг аҳолини яхши тушунишини маълум қилди, лекин ҳукумат нуқтаи назаридан, татарларни кўчириш учун ҳеч қанақа важ йўқ. Шунга мувофиқ равишда Москва “бахт изловчилар” га бошқа бир ҳудудни ажратиб берган. Амур ўлкасидан.

Айтганча, “Бахт изловчилар” ҳам яҳудий киносининг номидан олинган. Амур ўлкаси ҳудудидаги бахт тўғрисида. Ҳар қандай бахт каби бу ҳудудлар унча яқин жойда жойлашмаган, лекин ҳукуматнинг фикрига кўра, дунёда ҳеч нарса худодан олисда турмайди, негаки, худо ҳар жойда ҳозир у нозир. Ҳатто тайгада ҳам.

Фақат Амур бўйидаги тайгада эмас-да, дея нолишди яҳудийлар. У ерда чивиндан бошқа нима бор? Ҳукумат эътироз билдириб, ҳозирги шароитда ҳашоратларни очдан ўлдириш туб аҳолига қараганда хавфсизроқ эканини айтди. Охир-пировардида, яҳудийлар гарчи тайгада ўз республикаларини барпо этган бўлсалар-да, ўрмон ҳашоратларидан кўра шаҳар суваракларини афзал кўришган. Аммо ҳатто пойтахтдаги яҳудийлар ҳам яҳудий қалбидан Қрим ярим оролининг хушманзара соҳилларини Бобилона соғинч туйғуларини сиқиб чиқаришга муваффақ бўлмадилар.

Америкага борганларидан кейин Михоэлс билан Фефер яҳудийлар сардорларига бу дардларини тўкиб солганлар. Шу қаторда, назарларида ўзларини узоқни кўрадиган одамлар тарзида намоёиш этиб, бир-бирларини немисларга нисбатан шабкўрликда ҳамда оврўпалик биродарларининг тақдирига эътиборсизликда айблаган. Улар ҳам йўқотилган бахтни қўмсаб, кўп озурда бўлишган. Анча аввал — бир замонлар Фаластинда йўқотилган бахтни. Бу ерда — келажакда, урушдан кейин бу бахтни қайтаришдан умидвор эдилар. Аммо Қримни эшитиб, хурсанд бўлиб кетишди. Айниқса, олисни кўра оладиганлари. Негаки, уларни бизнинг мамлакатимизнинг бепоёнлиги ёмон чўчитарди. Фаластинда эса мусулмонларнинг жангарилигидан қўрқишарди. Улар билан таққослаганда, қрим мусулмонлари ҳалдан ташари ювошликлари билан ҳайрон қолдиришарди. Улар билан тил топишиш осон кўринарди.

Бунинг энг ёрқин тасдиғи бу татарларнинг гитлерчи босқинчиларга нисбатан яхши муносабатлари эди. Шундан келиб чиқиб, узоқни кўрадиган доҳийлар татарлар курорт зоналарида яшашга арзимайди деган тўхтамга келдилар.

Келажакдаги умумоврўпа бахти масаласига келсак, бу доҳийларнинг фикрига кўра, том маънодаги олисни кўра билиш шундаки, бахтни келажакка қолдириб бўлмайди.

Вашингтон совет ҳудуди ҳисобидан яҳудий давлатини тузиш имкониятига тезгина кўна қолди. Энди худди шундай қарашни кўп ҳам орқага чўзмай бизда шакллантириш қолган эди. Ҳар икки Соломон — Михоэлс билан Лозовский доно маслаҳат сўраб аёл кишига мурожаат қилишди. Полинага. Полина эса уларга маслаҳатларини беришдан олдин давлатдаги иккинчи одам томонидан қўллаб-қувватланасизлар деб ваъдалар берди. Полина берган маслаҳат ўрточароқ эди — у давлатдаги биринчи одамга Қримда тезлик билан Яҳудийлар республикасини тузиш тўғрисида ариза беришни маслаҳат кўрди. Бу маслаҳатни унча доно эмас, ўрточароқ деб айтган ҳам айни давлатнинг иккинчи одами

бўлди. Молотов тавсияномани унинг номига ёзишни маслаҳат берди. Шундай қилинса, бу ариза билан яқиндан шахсан шуғулланишга унинг ҳақи бўлади. Яъни аризани биринчи шахсга етказишдан аввал, учинчи, тўртинчи ва бешинчи одамларга маълумлатиб олади.

Орадан кўп ўтмай, Молотов ҳам, учинчи-тўртинчилар ҳам менга татарлар устидан шикоят қила бошлашди. Шахсан ўзимизнинг мустақил фикримизга кўра, қрим татарлари ўзларини ҳаддан ташқари ёмон тутишадиган эмиш. Қримни тўла озод қилиш учун жанглар кетяпти, татарлар эса босқинчиларга босиб олган нарсаларини сақлаб қолишга ёрдам беришмоққа.

Техронда Рузвельт ўзининг маълумотларига асосланиб туриб, Черчиллнинг хузурида менга айни шу гапни айтиб қолди. Черчилл эса истеҳзо билан кулди-да, бир вақтлар татарлар ҳам худди немисларга ўхшаб Россияга бостириб келгани ростми, деб сўради. Улар ҳам Қримни босиб олишганми? Мен нафақат татарлардан газабландим. Ҳа, тўғри, деб бош ирғадим мен, аммо бу инглизлар бостириб кирганидан анча олдин рўй берган эди. Америкаликлар билан бирга. Шу жумладан, Қримга ҳам бостириб киришган.

Ниҳоят, менинг хузуримда ўзининг ҳикматларини айтишга камдан-кам журъат қиладиган Лаврентий Молотовнинг Қремлдаги квартирасида кечки овқат вақтида “душманларимизнинг дўстлари бизнинг душманларимиз” деган ҳикмати айтиб қолди. Оғзидан чиқиб кетган бу доноликдан ўзи хижолатга тушиб, уни текислайман деб янада ибтидоийроқ бир гап айтди: душманларимиз деганда немис босқинчиларини назарда тутяпман, уларнинг дўстлари деганда қрим татарларини айтяпман, деди.

Шундай деб Полинага бир қараб қўйди. Унинг нигоҳи оташин қарсақларни ва қайноқ кучоқларни талаб қиларди. Шу жумладан, кўздан пана жойдаги кучоқлашишларни ҳам. Полина карашма билан эри томон ўтирилди, эри эса ўзининг доно хулосаларидан бирини айтди: гарчи чақирилмаган меҳмон татардан бадтар бўлса-да, татар чақирилмаган меҳмондан аъло эмас. Айниқса, қрим татарари.

Мен шошмай трубкамини чекиб ўтирдим. Кейин ундан буралиб-буралиб чиқаётган тутунга қараб туриб, Қрим ярим оролининг тўла-тўкис озод қилиниши учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилдим. Немислардан ҳам, татарлардан ҳам. Полина жаҳд билан қарсақ чалиб юборди ва менга ташланди. Лекин ҳар доимгидек, мен унга ўзимни кучоқлашига йўл қўймадим. Ҳатто ҳамманинг кўз ўнгида бўлса ҳам. Бир кун ўтгандан кейин Молотов менга қўтоснинг Яҳудийлар республикасини тузишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги тавсияномасини берди. Бу — тайгадагисига қўшимча бўлар эмиш. Қримда. Орқага чўзиб ўтирмай, дарҳол тузиш керак эмиш.

“Сенинг фикринг” — деб талаб қилдим мен.

Унинг фикри менга маълум эди — буни Молотов яхши биларди, шунинг учун гапни айлантириб ўтирмай, уни ҳимоя қилишга киришди.

Жаҳон халқларининг ишончини қозонмоқ учун, — деди у, — биз яқинда Коминтерни тарқатиб юбордик. Доно қарор бўлди бу. Бизнинг жаҳон миқёсида ҳукмдорлик қилишга интилимаслигимизни ҳаммага намойиш қилди.

Яҳудийлар Қрими — бу йўналишда қўйилган янги қадам бўлади. Гитлер қаердаки, қўли етган жойда, яҳудийларни дўппослайди, жаҳон жамоатчилиги миқ этиб пинагини бузмайди. Яҳудийлар учун уй қуриб бериб биз бутун сайёранинг кўз ўнгида жуда катта маънавий устунликка эришамиз. Адолатпараст эканлигимизни ҳам яна бир бор намойиш этамиз.

Сен сайёранинг қобилиятларига жуда ошириб баҳо беряпсан, деб ҳайрон бўлдим мен. Америкаликлар эса ошириб юбораётгани йўқ. Шунинг учун улар ўз мамлакатларида яҳудийларга уй қуриб бераётгани йўқ. Ҳолбуки, туб аҳоли алақачон бунга талаб қилган эди. Вашингтоннинг суствашилик қилаётганига сабаб шуки, — деб жавоб берди Молотов, — Америкада ер жуда қиммат туради ва ҳукуматнинг ортиқча ери йўқ. Майли, ундай бўлса, ҳақини маҳаллий яҳудийлар тўлай қолсин, деб ижозат бердим мен.

Менинг маълумотларимга қараганда, — деб эътироз билдирди у, — баъзи бир маҳаллий яҳудийлар, ҳатто Розенбергнинг ўзи ҳам Вашингтондан хафа эмишлар ва улар долларларини социалистик Қримга бажонудил жойлар эканлар.

Мендаги маълумотларга қараганда эса, дедим мен хотиржам оҳангда, улар ҳисоб-китоб қилишипти — шунда, масалан, Пенсильванияга қараганда Қрим арзонроқ тушар экан. Мендаги маълумотларга яна қарайдиган бўлсак, агар арқон текин бўлса, Розенберг ҳатто ўзини ўзи осишга ҳам тайёр эмиш. Бундан ташқари, деб қўшимча қилдим мен, мендаги маълумотларга қараганда, сен ўзингдаги маълумотларни Полинадан оласан, шекилли. У эса америкалик акасидан олади. Акаси эса нафақат океан орқали синглиси билан мулоқот қилиб туради, балки кўчанинг нариги бетида турадиган Розенберг билан ҳам алоқасини узмайди.

Анави Розенберг бўлса, пуллари социалистик Қримга жойламоқчи экан, бунинг боиси бизда ернинг Пенсильваниядагидан арзонлигигина эмас. Унинг оғзидан чиқиб кетганига қараганда, яна шунинг учунки, яҳудийлар Қрими Америка мақсадларига хизмат қилади.

Розенберг — поц, деди Молотов хижолат чекиб. Унинг фикрича, шуниси ҳам аён эмишки, Қрим озод қилингандан сўнг шундайлигича бўм-бўш қолавериши мумкин эмас. Энг муҳими — суд қилиш деб гапни тугатдим мен. Озод қилганимиздан кейин шошиб иш тутишининг ҳожати йўқ. Майли, бир-мунча вақт Қрим озод бўлиб турсин. Бунинг унга фойдаси катта бўлади, ахир. Қрим қуёшли-ку!

Давлатдаги иккинчи одам кабинетимдан чиқиб кетиши билан мен дарҳол учинчи, тўртинчи ва бешинчи одамларни чақиртирдим. Улар “мустақил” равишда Қримни озод қилишни маслаҳат беришди. Энди қўтос билан шуғулланинглар, дедим мен. Ўзининг тавсияларини ўзи мустақил туздимикин ёки бирортаси ёрдам бердими?

Жуда тез аниқлашди. Қўтосни ўз ҳомийликларига олишни топширишипти. Лекин мен унинг масаласида ҳам ошиқмасликка ҳаракат қилдим. Майли, у ҳам бир неча муддат эркин юра турсин.

54. АСОСИЙ НАРСА ТЎҒРИСИДАГИ ҲАР ҚАНДАЙ СЎЗНИ ОДАМЛАР ЭҒРИ ТУШУНАДИ

Афсуски, у эркинлигини суистеъмол қилди. Бемалол яшаб юргани билангина эмас, гарчи фашизм тор-мор келтирилган бўлса-да, у ҳамон Яҳудий Антифашистик Комитети деб аталишда давом этарди. Энди у жамики қолган нарсаларнинг ҳаммаси учун ёхуд уларга қарши кураш олиб борарди. Умуман. Шу жумладан, Қрим учун ҳам. Унинг бўш қолмаслиги учун.

Ва бу курашда қўтослар ҳеч кимни аямадилар. Шу жумладан, бир-бирларини ҳам. Ҳатто улардан қай бирлари халқ душмани-ю, қай бири халқ дўсти экани тўғрисида ҳам ўзаро келишиб олишолмади. Шу жумладан, яҳудий халқининг ҳам.

Романнавис Фейхтвангер менга яҳудийларда аввалдан шунақа одат борлигини айтган эди. Қуддуси шариф урушида, деган эди у, биз — яҳудийлар римликлардан кўра ўзимиз ўзимизникиларни кўпроқ қирганмиз. Ҳатто бизнинг емишларимиз ҳам ўзини ўзи фош қилиш мақсадида танланганга ўхшаб кетади. Ва унинг яна айтгани шу бўлдики, яҳудийлар ўзларига нафратни гўё жаҳоннинг уларга нафрати тарзида умумлаштирган эканлар. Ўзларидан ўзлари нафратланганлари учун шундай қилган бўлишлари мумкин. Эҳтимол, бунақа бўлмагандир, лекин ҳар ҳолда жуда нозик пайқалган. Масалан, ҳеч ким мени ўзимдан кўра ортиқроқ ёмон кўрмайди. Ҳолбуки, ўзим ўзимдаги нафратландиган нарсани менда одамларнинг ўзлари тугдиришган. Шунинг учун ҳам назаримда уларнинг ҳаммаси менинг тезроқ ўлиб кетишимни кутишаётганга ўхшайверади.

Яна шунини айтиб қўяй — мен билан яҳудийлар ўртасида тафовут бор. Бу тафовут шундаки, мен ўзимнинг нима эканимни тугал билиб олганман. Бинобарин, бошқалар учун ҳам аниқ-равшан бўлиб қолганман. Ҳамма, масалан, уйимни қаерда эканини яхши билади. Мен Кремлда тураман.

Яҳудийлар масаласида эса бунақа равшанлик йўқ. Негаки, ҳали-ҳануз уларнинг ўзлари ватанларини қаерда таъсис этиш кераклигини билмайди. Гоҳ тайгада, гоҳ Қримда, гоҳ Африкада, гоҳ Фаластинда. Уларнинг битта ёзувчиси

эса яқинда яҳудийларнинг ватанини Волгада очишни таклиф қилди. Волга бўйида, немислар истиқомат қиладиган жойда.

Айтганча, Жданов менга нима ишларини ўзлари ҳам билмаганлари вадидан кўтосларни тарқатиб юборишни таклиф қилган эди. Эҳтимол, аҳвол бундан беш бадтардир — билишару, яширишар. Бунинг устига уларга океан ортидан “ҳадеб ҳаддиларингдан ошавермаларинг, босиқроқ бўлларинг”, деб маслаҳат бериб туришган бўлса. Ва нафақат бу маслаҳатлари учун ҳақ талаб қилишмайди, балки яна аксинча — маслаҳатларига қўшиб пул ҳам жўнатиб туришади. Агар яҳудийлар яҳудий эмас, абхазлар бўлганида эди, мен бу Антифашистик Комитетни аллақачон тугатиб қўяқолган бўлардим. Айттайлик, ҳокимият учун курашда у ерда йўқ нарсани рўкач қилиб юрмасликлари учун. Масалан, фашистларни. Бироқ афсуслар бўлғайки, яҳудийлар ҳеч қачон абхаз бўлган эмас. Агар абхаз бўлганларида, уларни фақат грузинлар дўппослаган бўларди. Аммо яҳудийлар абхаз эмас, яҳудий бўлганлари учун уларни грузинлар эмас, ҳамма дўппослайди. Рост, агар яҳудийлар Грузияда ўз республикаларини тузиш ҳаракатига тушиб қолсалар, уларни грузинлар ҳам дўппослаган бўларди.

Бизнинг ҳукуматимизда яҳудийларга ола қараган одам ёлғиз Жданов эмас эди. Ва нафақат Хрушчев. Ва кўтосларни тарқатиб юбориш кераклиги масаласида нафақат улар ҳақ эди. Лекин мен бу масалада кўп ҳам ошиққанам йўқ, бунинг боиси айни шунда эдики, Жданов, Хрушчев ва бошқалар яҳудийларга ола қарар эдилар.

Яҳудийларнинг ўзлари масаласига келсак, тарихий ғалабамиздан кейин дарҳол мен Кремлда катта қабул маросими ўтказдим ва унда уларга атаб кичик қадаҳ кўтардим. Лекин бу айтганим ҳам тарихий гап бўлганди. Бизнинг барча халқларимиз учун! — деган эдим мен. — Даставвал руслар учун. Биринчидан, ҳар бир мамлакатда ўзининг асосий халқи бўлади. Иккинчидан эса рус халқи менга ёқади. Мен ҳатто нима учун ёқишини изоҳлаб ҳам бердим. Шунинг учун ёқадики, бу халқда оддий ва равшан ақл-заковат бор. Бу халқда матонат ҳамда тоқат-бардош бор. Энг муҳими эса — у ишонишни билади.

Яҳудийлар хафа бўлишипти. Нафақат яҳудийлар. Аммо мен самимий гапирган эдим. Масалан, мевалар ичида олма менга кўпроқ ёқади деган гапим қанчалик самимий бўлса, бу гапим ҳам шунчалик самимий эди. Агар мен шундоқ деганимда, унда шубҳасиз ҳақ бўлар эдим, чунки мен чиндан-да олмаларни ёқтираман. Худди Лаврентий анжирни ёқтиргандай. Лекин анжир олмадай жўн мева эмас.

Ва у Абхазияда ўсади.

Ҳар кимнинг кўнгли-да. Уруш тамом бўлмасдан бироз олдин Рузвельт менга негрлар тўғрисида бир гапни айтиб берган эди — уларнинг назарида оқ танли одамлар яланғоч кўринар эканлар. Америкаликларнинг назарида эса инглизлар шу қадар носамимийки, ҳатто улар жимони ҳам дипломатияга айлантириб юборишган. Лекин яланғоч-иштонсиз дипломатияга. Айтганча, бу гапни у менга Техронда айтгани йўқ. Техронда у тез-тез инглизларнинг устидан кулиб турарди. Бу гапни Рузвельт Кримда айтган эди. Мен очилиб, яйраб кетдим. Лекин Рузвельт дарров гапни яҳудийларга бурди. Техрон учрашувидан кейин унинг сионистик майллари кучайиб кетган эмиш. Энди у яҳудийлар давлатини қуриш учун курашга тайёр эмиш.

Мен ҳам ўзимни сионист деб ҳисоблашимни айтдим. Адолатни қайта тиклашда яҳудийларни қўллаб-қувватлашга қай даражада тайёр бўлсам, шу даражада сионистман, дедим. Бу адолат қаерда топталган бўлса, ўша ерда тикланмоғи керак. Фаластинда. Агар адолат бошқа жойда, масалан, Пенсильваниядан аҳолини ҳайдаб чиқариш йўли билан тикланадиган бўлса, пенсильванияликлар эртамикечми, барибир, қайтиб келишади. Адолатни тикламоқ учун.

Бунга йўл қўймасликнинг фақат битта чораси бор. Сиз америкаликлар тадбиркор халқсиз. Сизларнинг назарингизда, сизлар биздан 20 йил илгарилаб кетгансизлар. Албатта, “илгарилаб” деганда нимани тушунишга боғлиқ ҳолда. Агар борди-ю, рад қилиб бўлмайдиган ҳақиқатни айтадиган бўлсак, Сизлар орқадасизлар. Кам деганда 8 соатга. Шунинг учун сизларнинг усулингиз бизга тўғри келмайди. Қайси усул? — деб ишонқирамай сўради Рузвельт. Қайтиб келиши мумкин бўлганларнинг ҳаммасини мажақлаб ташлаш усули.

Рузвельт гапимни тушунди. Ёки ўзини тушунганга солди. Лекин яхудий курашчилари ундай қилишмади. Улар Қрим фронтини тарк этишмади. Рузвельтнинг вафоти билан хотиржамлик ҳақидаги орзулар ҳам завол топди. Унинг учун эмас, албатта, мен учун. Душманлик мақомига ўтиб олган собиқ иттифоқчилар менга авваллари ёзма равишда берамиз деб тасдиқлаган нарсаларини ҳам беришдан бош тортишди. Улар ичларида менинг қизиққонлигимга умид боғлашганди. Бошқа анча нарсалар қатори менга жанубни мустаҳкамлаш режасидан ҳам воз кечишга тўғри келди. Лекин шундан кейин давлатдаги иккинчи одам менга у ерда яхудийлар жаннатини очиш тўғрисида дудуқланишини бас қилди.

Аммо иккинчи хоним — Полина бас қилмади. Ва иккала Соломон ҳам. Ва кўпгина яхудийлар қалбларининг инженерлари ҳам. Деярли ҳамма кўтослар. Яхудийлар комитети Америка билан дўстона муносабатларини ҳали ҳам йиғиштиргани йўқ эди. Яъни умуминсоният бошига тушаман деб турган даҳшатли кулфатлар олдидан яхудийларнинг алоҳида бахти учун елиб-югуришдан тўхташмади.

Ҳатто мен ҳам ёшим ўтиб қолгани учун ўзимга шундай қилишни эп кўрмаган эдим. Аммо 48-йилнинг бошида ёзга бориб, бу курашчиларнинг ҳаммаси бўлмаса ҳамки, бир қисмининг попути пасайиб қолишидан умидвор эдим. Аммо бу умидларим чиппакка чиқди, чунки Фаластинда “яхудийлар жаннати” таъсис этилиши билан, аксинча, улар ошқора кураш йўлига ўтиб олишди. Улар нафақат Қрим тўғрисида бор овозда гапира бошлашди. Иккинчи хоним масаласига келадиган бўлсак, энди ҳали-ҳануз Қримнинг эгасиз қолиб келаётганигина изтиробга солмасди. Яна бошқа нарсалар ҳам унинг гашини келтирарди. Биринчи одамнинг мансаби ҳали-ҳануз бўшамай келаётгани ҳам тинч қўймасди. Ахир бошқа мансабларни шу биринчи одам тақсимлайди-да.

Бошқа деганимиз ҳатто асосий нарса бўлиб чиқди, негаки, Қримнинг қанча вақт озод бўлиб қолиши шунга боғлиқ бўлиб қолди. Нафақат Қримнинг, балки бутун давлатнинг. Иккинчи хоним биринчи бўлишни истаб қолса, буни тушуниш мумкин. Агар мен Полинани аёл сифатида ёқтирганимда, Наядан кейин, унинг бўйнимга осилишига йўл қўйган бўлардим ва уни биринчи хоним қилиб қўярдим. Ва бу ҳам тушунарли бир иш бўларди. Ҳатто Молотов ҳам тушунарди. Агар мен унга хотининг билан ажралиш десам, у бунга аччиқланмасди.

Лекин эндиликда мен газабланиб ўтирибман. Жемчужина биринчи хоним бўлишни истаб қолгани учун эмас, шуниси ҳам борки, буни у Молотовнинг бўйнига осилиб туриб амалга оширишни истарди. Ундан ТЭЖЭ атирларининг хушбўй ҳидлари анқиб туради. Бу муаттар ҳидлардан кўпинча давлатнинг иккинчи одами эмас, Полинанинг иккинчи котиби лаззатланарди.

Мен ҳатто бошқа бир нарсдан ҳам газабланганим йўқ — Полина душман истаган нарсани хоҳларди. Газабимни келтирган нарса шу бўлдики, Лаврентийнинг аниқлаб беришига кўра, Полина буни у билан бирга қилмоқчи бўлган. Биргаликда. Полина эса нафақат мен томондан тарқатиб юборилмаган кўтослар орқали алоқа қилиб турган. Кейинчалик мен уларни тарқатиб юбордим. Утган йили сентябр ойида Исроил Москвага Голда деган бир мўйловдор аёлни элчи қилиб юборди. Ўзи хотинчалиш бўлган Маленьковга ҳатто Исроил аёлча кийиниб олган эркакни юборгандай кўринипти.

Лаврентий хотиржам бўл, у ҳам хотин киши деб уни тинчитди. Лекин тўғри — америкача ёш аёл.

Гарчи ёш бўлса ҳам, бу эркаксимон сионист хотин нафасини ростлаб олишга улгурмай, бизнинг ёши ўтиб бораётган большевик аёлимиз билан топишиб олди. Полина билан. Бироқ афсуслар бўлгайким, уларнинг оғиз-бурун ўпишиши шунчаки номигагина эмас эди. Уларнинг дўстлиги мустаҳкамлана боргани сари, Голданинг қулоғига Полина нафақат ТЭЖЭ атирларини яратиш сирларини шивирлаб маълум қилаётганига шубҳа-гумонлар кучая борди. Голда эса Полинага, ҳойнаҳой, мўйловни ўстириш йўлларида сабоқ бермаган бўлса керак. Шубҳа-гумон қанча тез пайдо бўлган бўлса, шунча тез гойиб бўлди. Америкаликлар Москвадан фақат Молотовгагина маълум бўлган ахборотлар ола бошлашди,

Полинанинг қўлида сақланадиган махфий материаллар эса гойиб бўла бошлади. Ниҳоят, унинг иккинчи котиби ҳам ҳаммасини бўйнига олди. Бизнинг давлатимизнинг иккинчи хоними билан айш-ишрат қилганини эмас, бошқа бир давлатнинг манфаатлари йўлида жосуслик қилганини тан олди.

Ноябрда мен Антифашист қўмитани тарқатиб юбордим. Декабрда Молотовга хотинидан ажралишни таклиф қилдим. Мен кутганимдек, у норозилик билдирмади. Февралда Молотовнинг ўзи ҳам кутганидек, Полинани қамоққа олишди. Март ойда мен унинг портфелини тортиб олдим. У буни ҳам кутган эди. Энди эса нимани кутишни ҳам билмайди, Лаврентийга ўхшаб. Шунинг учун ҳам у менга Полина тўғрисида гаплашиб олишни таклиф қилди. Бирга. Лаврентийни бу аёл ҳаяжонга солгани йўқ. Ҳолбуки, Полина тўғрисида аёл сифатида гапирса, Лаврентийни биргина бу аёл ҳаяжонга солмайди. Тамом.

Молотовни ҳам ёлғизгина бу аёл ҳаяжонга солмайди. Лекин уни бошқа ҳеч қандай аёл ҳам ҳаяжонга солмайди. Ҳеч ким ҳаяжонга солмайди. Аёл сифатида Полина ҳам ҳаяжонлантирмайди. Эндиликда уларни – Лаврентий билан Молотовни бошқа нарса ҳаяжонлантиради. Асосий нарса. Бу тўғрида мен ҳам улар билан гаплашмайман. Негаки, асосий нарса тўғрисидаги ҳар бир гапни худди яхудийлар тўғрисидаги гаплардек одамлар эгри тушунади.

55. АТИР ГУЛЛАРНИНГ МУАТТАР БЎЙИНИ ҲИДЛАБ...

Асосий нарсани ўзим ҳам унча равшан тасаввур қилолмайман. Негаки, бошқа ҳамма нарса каби у ҳам майда-чуйдаларга боғлиқ. Ўтган йили мен Кругловга янги лагерлар қурилишининг сметасини тузиб чиқишни буюрган эдим. Янги душманлар учун деб изоҳ бердим мен. Ҳар қандай янги ташаббуслар натижасида бунақа душманлар пайдо бўлади. Бу ташаббус қанчалик муҳим бўлса, улар шунчалик кўпроқ бўлади.

Қандай ташаббус ҳақида гап кетаётганини сўраб олишга Круглов журъат қилмади. У фақат бир нарсани биларди, гарчи лагер қуришга тўғри келса-да, бу янги ва асосий ташаббус ҳаммадан аввал унинг дунёсига тааллуқли эмас, балки ташқи дунёга дахлдор. Бутун дунёга.

Урушни ташаббус деб ҳисоблаш расм бўлган эмас. Айниқса, бўлажак урушни. Бу уруш ҳамма нарсани интиҳосига етказиб қўйиши мумкин. Лекин уни мен бошлаётганим йўқ. Аввалги урушни ҳам мен бошлаган эмас эдим.

Ниҳоят, мен инсон билан шуғуллангим келади, лекин аввалгидай сиёсат билан шуғулланишга мажбурман. Инсон қалби учун курашмоқни истайман, лекин янги душманларга қарши кураш олиб боришга тўғри келади. 47-йилнинг сентябрида Коминтернни тиклашга тўғри келди. Тугатилганидан тўрт йил ўтгандан кейин. Ва америкаликлар менга совуқ уруш эълон қилгандан сўнг ярим йил ўтгач.

Коммунистларнинг ютуқларидан кўрқиб кетган Вашингтон уларни ҳамма ерда дўппослашга қарор қилди. Менинг ҳукуматимни қизил шайтонлар деб аташди, халқимни эса қизил ўрдалар дейишди. Ва мендан уларга “ёрдам олмоқ” учун ҳўжалигимизнинг аҳволи тўғрисида тўлиқ маълумот беришимни талаб қилишди. Бу уларга бизни қандай қилиб тузукроқ дўппослаш учун керак эди.

Мени ҳатто Трумэндан ҳам юзакироқ яши кўрадиган югославлар тан олишди — америкаликларнинг дўқ-пўписалари фашизмдан кўра каттароқ хавф.

Бу таҳдидга мен жуда кенг қўламдаги демобилизация билан жавоб бердим. Уруш тамом бўлган куни бизда қуролланган 11 миллион одам бор эди. 47-йилнинг охирига келиб, 3 миллиондан камроқ қолди. Лекин эндиликда одамларни яна қурол кўтаришга чақиришга тўғри келади. Бундан буёғига энди менга фақат бир нарса боғлиқ бўлиб қолди — таслим бўлиш ёки бўлмаслик. Урушда мағлуб бўлиш ёки енгиб чиқиш. Рост, айна ана шуниси аслида энг муҳими. Устоз орзу қилган нарса айна шунга боғлиқ. Бутун коинотни халос этиш масаласи. Агар ютиб чиқсак, коинотни халос этиш имкони тугилади.

Круглов сметани тайёрлаб келганида, у билан танишиб, уни икки баравар қисқартиришни буюрдим. Бироқ уни уч баравар қисқартиришгандан кейин, барибир, пулни қаердан олиш масаласи муаммолигича қолаверди. Тинчлик шароитида истаган мамлакатда олдиндан кўзда тутилмаган харажатлар чиқиб

туради. Бу шу билан боғлиқки, одамлар тирикчилик қилишади. Тирикчилик қилишганда ҳам тузукроқ яшашни исташади.

Хатто хитой коммунистлари ҳам. Улар яқиндагина урушдан чиқишди. Голиб бўлиб. Мен буни олдиндан кўрганим йўқ эди. Шунинг учун хитойларнинг ҳам яхшироқ яшашга иштиёқлари зўрлигини инобатга олиб, шунга яраша харажатларни аввалдан кўрганим йўқ эди.

Менинг тирақларим — Молотов билан Лаврентий бир-бирларига телефон орқали африка сардори тўғрисидаги аҳмоқона саволга жавоб беришаётганда, мен ўзимнинг саволимга жавоб топиш ҳаракатида эдим.

Хитой масаласида.

Орловнинг менга айтишича, у мени меҳмонхонада кутиб ўтирган экан, лекин мен ўзимнинг тахминимга кўра, тўйиброқ тамадди қилиб олиш мақсадида ҳаммадан аввал келганим йўқ. Мао бизнинг таомларимиздан олишга кўп ҳам ошиққани йўқ. Қабзият бўлишдан хавотир олиб, Хитойдан ўзининг таомларини кўтариб келган. Ва аксинча, тунги тувагини ҳам олиб келган. Унитазлардан жуда ҳам кўрқар экан, матрацларда ётишдан кўрқиб, ёғоч каравотигача олиб келган.

Мао бошқа нарсага ошиққан — у, тезроқ бизнинг пулимизни қўлга киритишни ўйлаган. Имкони борича кўпроқ, қайтариб бермаса ҳам бўлаверадиган қарз эди-да, бу. Бу масалани мен билан гувоҳларсиз муҳокама қилмоғи керак эди. Айниқса, Микоянсиз. Микоян уни қаттиқ ранжитди — Пекинда унга жуда арзимаган 500 миллион долларни таклиф қилди. Бу пулни қанчага қисқартирса бўлади? Бу саволга жавоб излар эканман, меҳмонхонага чиқишга унча ошиққаним йўқ. Ҳолбуки, катта харажатларсиз иш битмаслигини яхши билардим. Худди эндиликда асосий масалада хитойларсиз иш юритиб бўлмагани каби.

Мен камин устида турган поляк шахтёрининг қовуғига қарадим. Соатнинг узун мили юқорига кўтарилиб кетипти. “Гувоҳ” ҳадемай келиб қолиши керак эди. Дераза тоқчасидан тоққайчини олиб, ойнаванд эшик орқали айвонга чиқмоқчи бўлдим. Эшик қулф экан, қулфда эса калит йўқ эди.

“Сўппаймай ўл! — деб ўйладим Орлов тўғрисида. — Яна калитни яшириб қўйипти!”

Калитни мендан яширадиган биргина Орлов эмас эди. Айниқса, октябр ойида айвонда мен қаттиқ шамоллаб қолганимдан кейин.

Хизматкорларимнинг назарида менинг шунақа бир бемаъни эрмагим бор — тоққайчини чиқиллатиб турмасам, туrolмайман. Боғда ва айвонда гулларни тарашлаб туришни ёқтираман. Власикнинг ишончи комил — шоир Вургун мени шунинг учун ҳам “большевиктик боғбон” деб атаган.

Боғ тўғрисида билганим шуки, боғсиз яшаб бўлмайди. Одамлар муттасил ўзларига ўзлари ёлгон гапиришади. Шундай яшашадикки, гўё бу дунёда ҳеч кимнинг бошида ўлим йўқдай. Ёки гўё ўлим шунақа нарсаки, унга чап бериб қолса ҳам бўлади. Гўё у ҳаётдаги бошқа воқеаларга ўхшаш жўн бир ҳодиса. Ундан кейин яна бошқа воқеалар ўз навбати билан рўй бераверади. Улар ҳам тасодифий воқеалар. Аслида эса бу зарурат тўғрисида ҳеч ким ҳеч қачон унутмайди. Балки шунинг учундир, ҳамма доимий даҳшат ичида яшайди.

Дарахтлар ва гуллар эса одамни ўлим билан муросага келтиради. Шу билан келтирадики, уларнинг орасида юрсанг, ўлим тўғрида ўйламайсан. Ёки ўйласанг ҳам, бутунлай бошқача ўйлайсан. Ҳаммани билмадим-у, мен ўзим шунақаман. Ва менинг ўлим билан бунақа муросаи мадорам бугун — менинг танам етмишга кирганида бошлангани йўқ. Етмиш йил эса ҳаёт танга ҳалокатли шикастлар етказмоғи учун етарли муддатдир.

Дарахтлар билан гуллар менга болалигимдан бери эркинлик туйғусини бахш этади.

Умуман, табиат. Ундан менга айвону боғдан бўлак ҳеч вақо қолгани йўқ. Лекин мен табиатсиз туrolмайман. У менга интиҳони эслатиб туради ва мен бундан кўрқаман. Шундай туйғу пайдо бўладикки, дунёдаги ҳамма нарса тинч, хотиржам ва тўғри. Ва гўё шунинг учун ҳам унга бўйсунуш керакдай. Ва кўрқув ичида яшашни бас қилмоқ керак.

Ёлғизгина бир мен кўрқув ичида яшамайман. Ҳар битга одам ўзининг охирати тўғрисида ўйлайди. Шунинг учун ҳамма биргаликда маҳшар куни келишига

осонгина ишонишади. Бу тўғрида ҳам худди халос бўлиш ҳақида ўйлаганидек, Устоз доимий равишда ўйлар эди.

Улуғ кулфатни олдиндан ҳис этишни одамлар майда-майда кўрқувларга бўлиб юборишади. Ҳар қайсиси — ўзича. Аммо ҳатто ана шу майда кўрқувларни ҳам енгиб чиқиш жуда қийин. Худди ўлимни енгиб бўлмагандай, уларни ҳам енгиб бўлмайди. Шунинг учун дунёда ҳамиша енгиб бўлмайдиган ва кўп қиёфали кўрқув ҳукмрон. Доимий безовталиқ. Анархия.

Ичингдаги ва теварақ-атрофингдаги безовталиқ, қалбингдаги ва дунёдаги ношойисталиқ, анархия — ҳақиқий, мангу ва энг катта кулфат шу! Социализм. Келажак, дарахтлар ва гуллар — бу тартиб салтанатига қайтишидир. Бу салтанатда кўрқув йўқ...

Шунинг учун Орловни сўкаман-да!

У ёпиб қўйган айвоннинг эшиги ортида жуда катта гултувакда олма ниҳоли қунишгандай мунғайиб турарди. Уни Тбилисидаги руҳоний мутасаддисининг баҳаво боғидан олиб келишган. Бу мутасадди менинг синфдошим эди. Қунлардан бирида у менинг ҳузуримга ридо кийиб эмас, жуда бежирим инглизча костюмда кириб келди. Бу ҳам кўрқувдан, ҳолбуки, менинг юбилейимга энг яхши совға сифатида шарқда ўсадиган олма ниҳолини ваъда қилишганди. Шу ниҳол кеча етиб келди. Қоғга ўхшаган қалин мато билан ўралган. Лекин мато — илма-тешиқ ва юпқа экан. Бунинг устига, ниҳолнинг таг томонига тушиб кетипти.

Ҳозир мен дунёдаги ҳамма ишлардан ҳам олдинроқ бир иш қилишни хоҳлаб қолдим — дилдираб турган ниҳолнинг яланғоч танасига ўзимнинг кўк мовутдан бўлган инглизча одеялимни ёпсам... Унга хонанинг ичидан бир кучоқ иссиқ олиб чиқиб берсам. Сопол тувакнинг бир чеккасида иккита увоққина олмахон бир-бирининг пинжига кириб турипти. Ва менинг эшик ойнаига ёпишиб турган мўйловим билан бурнимдан кўзларини олмай тикилиб туришипти. Совуқда бу кўзларда ҳайрат қотиб қолипти. Бу — кимсан, ўртоқ Сталиннинг ўзи-ку, бу эса шўрпешона табиат, холос. Бошқа ҳеч ким эмас, ёлғиз шу одамнинг ўзи бўғзига келган ёшларини ютиб, ҳозир ичкаридан бизга иссиқ олиб чиқиб беришни ўйлапти. Лекин эшик кулф бўлганидан у ҳам ночор қолган.

Оёғимда яна бояги зирқиратувчи оғриқ қайтадан пайдо бўлди, кўнглим эса худди болалигимда кўп марталаб бўлгани каби бузилиб кетди. Худди қалбим қалб эмас, кигиз хуржунга ўхшарди. Қулоғи узилиб тушган. Бир вақтлар отамнинг кетидан шу хуржунни кўтариб юришимга тўғри келарди. Кейин мен ўзимни қутуриб кетган ҳолда тасаввур қилдим ва аламимга чидаёлмай поляк кончисининг чўян ҳайкали билан ойнани уриб, чил-чил синдирдим.

Ва ўша ахволда — узун иштонда, устимда кителсиз ойнанинг синган жойидан айвонга чиқдим. Олмаҳонлар мендан кўрқиб қочиб кетишмади. Ва мен Черчилл совға қилган момикқина ёпинчиқ билан дилдираб турган олмахонларни ҳам, совуқдан ушуккан олма ниҳолининг танасини ҳам ўраб қўйдим. Бундан нафақат улар иссиқни туюшди, менинг кўнглим ҳам исингандай бўлди. Кейин мен айвондан қор босган боққа тушдим. Боғда менинг кўз ўнгимда нафақат дарахтлар ва гулзорлар оппоқ бўлиб ястаниб ётарди, балки осмон ҳам оппоқ эди. Кейин шуни фаҳмладимки, бағрида қор учқунлари чаппор уриб ўйнаётган худудсиз осмон ҳам ўзи алоҳида мавжуд эмас, ўз-ўзича яшаётгани йўқ, у ҳатто менинг тепамда ҳам эмас, балки менинг теграмда. Ва мен билан бирга. Шу боғнинг ичида. Ва шу осмоннинг ўзида момик қор учқунлари билан бирга менинг доимий ҳасратимнинг сўзлари ва оҳанглари айланарди. Менинг “Сулико”м тўғрисида. Қандай қилиб мен маҳубамни йўқотиб қўйганим тўғрисида. Мен дардимни юрагим қаърига яшириб, қабрлар ичра қабрни излардим. Мен изтироб чекар, чорлар ва кўз ёшлари тўкардим. “Қайлардасан, жоним Сулико?”

Далалар бағрида атиргул очилди, япроқлари ҳар ён сочилди.

Қалбимда дард билан унинг ёнига бориб, сўрадим. “Бу сенмисан, жоним Сулико?”

Беқиёс ҳуснга эга бўлган гул розилиқ аломати сифатида бошини қуйи соларди. Ва худди кўздан оққан ёш томчилари сингари қалин майсалар устига шудринлар тўкарди.

Тиззамдан қор кечиб, на совуқни, на оёғимдаги оғриқни билмай, боғ кезаман. Отамдан қолган кигиз хуржундан эса тўсатдан қулоқлар ўсиб чиқди ва у қор заррасидай енгил бўлиб қолди. Лекин мен унинг тўғрисида ўйламай қўйдим. Мен отамнинг орқасидан қор билан қопланган боғ бўйлаб эмас, ям-яшил майсазор бўйлаб боряпман. Оппоқ осмон остида эмас, кўм-кўк осмон остида. Бу ерда шафақ кеч ҳосил бўлган ғужумлардаги ажинларни ёйиб, текислайди.

Ва мен яна Суликони ўйлайман. Бошим узра булбул сайраб юборганини, унинг оҳанглари узоқ-узоқларга таралаётганини ўйлайман. Бу самовий қўшиқдан ларзага тушиб, “Бу сен эмасмисан, Сулико?” дея сўрайман. Кейин нигоҳимни кўкдаги юлдузларга тикдим. Бу юлдузларни худди дарахтлар бағридаги булбул каби менга бир замонлар бобом Заза тортиқ қилган эди. Кейин эса отамнинг маталларидаги Мито деган қурбақани эслайман. Кейин шабаддан сўрадим. Ундан сўнг оламдаги қолган нарсаларнинг ҳаммасидан сўрадим. Ва оламдаги қолган нарсаларнинг ҳаммаси бош ирғаб жавоб берди: ҳа, бу менман, сенинг Суликонгман... Бошқа ҳеч ким эмас. Бошқа ҳеч нарса эмас.

Мана мен, мени эшит, мен томонга қара, менинг бўйларимни ҳидла, ахир, сен суйиб, шуни излар эдинг-ку! Кунларинг энди гамсиз ўтаверсин, куёш сенга атаб нуруни сочсин. Гулга айланиб, парвоздаги қуш бўлиб, кўкдаги юлдуз бўлиб яна сенинг қаршингда намоён бўлдим. Сен мени севардинг, мен сен биланман. Севгининг ўлиши мумкин эмас-ку!

Мен ортиқ қабрни изламайман ва кўзёшлари тўкмайман. Юлдузлар шуъласини кўриб, булбул хонишини тинглаб, атир гулнинг муаттар бўйини ҳидлаб...

56. БУНИ ҲЕЧ КИМ БИЛМАСЛИГИ КЕРАК...

Менинг ойнага қапишган башарамни кўришга дош беролмай, олмахонлар туваклар ёнидан нари қочгач, мен ташвишга тушиб қолдим. Энди менда кучайиб бораётган хавотирлик туйғусини ҳеч нарса сўндирилмас эди. Бу хавотирлик гўшақда Лаврентийнинг сўзларини эшитганимдан кейин пайдо бўлди. Бу хавотирликни мен ўзим ҳам боса олмадим.

Фақат бир нарса аён бўлиб қолди — декабр фаслидаги бу Москва боғидан тўсатдан мени ўзимнинг туғишган ям-яшил боғимга мени нима олиб ўтганини тушуниб қолдим. Бир замонлар этагини тутқазмай қочиб кетган шабада ҳам, халқ қўшиғидан чиққан булбул ҳам, Заза бувамнинг юлдузи ҳам, отамнинг, этикдўз Бесонинг қурбақаси ҳам нима учун бирданига эсимга тушганини англадим.

Маълум бўлишича, боиси шу эканки, мени бошқа нарса сиқиб қўйган экан — бу нарсага яқинлаб боришга ҳам юрагим бетламас эди. Давид Папасмедашвили — Яхудий баққол. Менинг Горидаги қўшним. Маълум бўлишича, у менга нафақат қўшни бўлган экан, балки ҳақиқий отам ҳам шу одам экан. У майор Ёсик Папасмедовнинг ҳам отаси бўлган экан. Исусикнинг — Иосифнинг. Устознинг. Бинобарин, менинг ўгай укамнинг ҳам падари бўлган экан.

Лаврентийнинг гапига қараганда шундай бўлиб чиқяпти. Яна шундай бўлиб чиқяптики, Лаврентий менинг тўғримда ўзимдан кўра кўпроқ нарса билар экан. Устоз ҳақида унинг тиррақилари билган нарсадан кўпроқ билар экан. Кабинетимга олиб кирадиган эшик ортида кўққисдан эшитилган ғала-ғовур менга жуда қўл келди — у мени хавотирли ўйлардан чалғитди. Мен апил-тапил эшик ёнига бордим. Уни ланг очиб қарасам, эшик олдида Валечка Истомина турипти. У мени кўриши билан жаврашдан тўхтади, карашма билан қиқирлаб қулишини тўхтатди ва тирсагини Маонинг қўлидан тортиб олди. Мао ҳам қаттиқ хижолатга тушди, чунки, афтидан, унинг ўзи ҳам жуда катта халқнинг доҳийси экани эсига тушиб кетди, шекилли.

Унинг калласи ҳам жуда катта ва сап-сариқ эди. Худди қовоққа ўхшаган. Бирдан қип-қизариб кетди ва калласи тўқ пушти ранг касб этди.

Орқада, Валечка билан Маонинг оралиғида муштдаккина бир хитой ивирсиб юрипти. Мао унга бир нималар дегандек бўлди. У таржимон экан. Товуши ҳам бўйига монанд экан.

— Ўртоқ Сталин. Ўртоқ Мао жуда ҳам узр сўрайди. Бу ер сизнинг хобхонангиз эканидан бизнинг хабаримиз йўқ. Ўртоқ Валентина бунга бизга айтгани йўқ.

Мао башарасини қип-қизил қилиб, ҳафсала билан қовоғини тебрата бошлади. Бу билан у таржимоннинг гапи тўғри эканини тасдиқламоқчи эди.

– Ўртоқ Маога айтинг, мен ҳозир кийиниб чиқаман, – деб тўнғилладим мен ва бош иргаб, узун иштонимга ишора қилдим.

Таржима бўлишини кутмай, Мао яна ўзининг баҳайбат қовоғини сарак-сарак қилди. Кейин бирдан юзида зангори табассум пайдо бўлди-ю, калласини иккига ажратиб юборгандай бўлди. Лекин энди унинг ранги мени ҳайрон қолдирмай қўйган эди.

Агар мен Микоянга ишонадиган бўлсам, биринчи учрашувдаёқ у мени ҳайратга солмаслиги керак эди. Пекиндан қайтиб келгач, у Мао Цзедун Муссолини эмас деб огоҳлантирди. Муссолини нима қилиб юрипти? – деб сўрадим мен гапга тушунмай. Нима қилиб юрарди, дея изоҳ берди Микоян. Италиянлар унинг устидан роса кулишарди. Гитлер уни ўз режаларидан бохабар қилмас эди. Ҳар гал навбатдаги мамлакатни босиб олар экан, бу тўғрида иттифоқчисига оддий телеграмма билан хабар берарди. Мен индамадим, Микоян менинг саволим тўғри эканини айтди, барибир, бунда Муссолинининг ҳеч қанақа алоқаси йўқ. Лекин энг муҳими бошқа нарсада – милклари касаллиги важидан хитойларнинг доҳийси тишларини тозаламайди, шунинг учун улар бутунлай зангори тусга кирган.

Мен ишонмадим.

Микоянни Хитойга юборар эканман, асосий мақсад Маонинг жисмоний портретини эмас, психологик портретини аниқлаб келиш эди. Лекин Анастас у ерда асосий вақтини ўзининг кетига бағишлаган. Артритига ҳар куни уни игналар билан қуролланган Хитой мутахассисларига рўпара қилиб турган.

Улар эса, афтидан, ниманидир жуда чалкаштириб юборишган, негаки, илгари ҳеч қачон арманларнинг орқасига рўпара келишмаган экан. Бу орқанинг эгаси нафақат артритидан халос бўлди, балки уйига сурункали ичкетар билан шабқўрликни орттириб қайтди. Бунинг оқибатида унга Маонинг тишлари зангори бўлиб кўринган бўлиши мумкин деб ўйладим мен.

Мао таржимони билан орқаларига тисарилиб меҳмонхона томон йўналдилар, бироқ Валечка остонадан ҳатлаб кириб, эшикни қия қилиб ёпиб қўйди.

Мен унинг бу ердан чиқиб кетишини хоҳлаб қолдим.

– Ҳа, Васильевна, яна чеккинг келиб қолдим дейман?

У кафтларини бир-бирига қовуштириб, юзини яширди.

– Аниқроқ айтганда, яна шу ерни, менинг диванимни кўмсаб қолдингми? Энди бошқа доҳий билан-а? Унинг ҳам тухуми иккита бўлса-да, анча ёшроқ-да, а?

Валечка пиқиллаб йиглаб юборди ва кўзимга жуда хунук кўриниб кетди.

– Ҳатто пайпоғингни ҳам алмаштирмабсан-а, Васильевна! Иштонинг-ку, умуман, йўқ эди. Жуда қулай-да, шунақами? Аммо хитойлар билан муомала қилганингда ҳамма жунингни қиришинг керак бўлади. Ҳатто сонларинг оралигини ҳам. Маонинг бўлса-ку, юзида бир туки йўқ. Сен бўлсанг, чала қирибсан. Гитлернинг мўйловидек келадиган жойни қолдирибсан.

– Иосиф Виссарионович, азизим! – деб гапимни бўлди Валечка юзидан кафтларини олмай ва ёшларини ичига ютиб. – Сира ҳам бунақа эмас, сира бунақа эмас, азизим. Биз Орлов иккимиз уни мева-чева билан сийладик, у бўлса, дарҳол менга чангалини узатди. Кейин бемаъни гапларни гапирди. Ўзининг оғзидан сассиқ ҳид келиб ётипти. Хитойга кетайлик, дейди, менга хотин бўласан, дейди. Мен энди рус аёлига ўйланишим керак, дейди. Мен унинг гапларига кулдим. Нима қилай эди, бўлмаса? У бўлса, қўли билан тимирскилашини қўймайди.

Валечка бир лаҳза гапдан тўхтади, менинг қулоқ солиб турганимга ишонч ҳосил қилиб, кўзидан ёшини артди-да. дийдиёсини давом эттирди:

– Ундан кейин, худога шукур, Михаил Эдимерич келиб қолди. Анави француз аёли билан. У ўзим ўйлагандай, жуда ҳам алламбало экан. Жуда ҳам ўтиб кетган француз экан. Мен Мишелман, дейди. Шунақа деб кўзларини қисади. У бўлса француз жувонни ҳам пайпаслай бошлади. Аммо Михаил Эдимерич унинг жиловидан тортиб қўйди. Мишел дейди, ўртоқ Мао сизники

эмас, у дохиймиз ўртоқ Сталиннинг хузурига келган. У гениал ўртоқни жонидан ортиқ яхши кўради, дейди. Бу гапни эшитиб, Мао дарҳол француз жувонни унутди-ю, яна менга шилқимлик қила бошлади. Яна чангалларини ишга солди. Менинг тўғримда эса унга ҳеч нарса дегани йўқ. Мен сизники эканимни ҳеч ким унга тушунтирмади. Мен ўзим, албатта, ҳеч нарса деб айтмадим. Мен сизнинг хузурингизга югуриб кетдим. Мишел келди деб айтмоқ учун. У бўлса орқамдан югурди. Нима балоларни тўнғиллаб, тўнғиллаб югурди. Ҳеч орқамдан қолмайди. Лекин оғзининг сассигига одам боласи чидамайди. Бирам қўлансаки...

Валечканинг фиғони фалакка чиқа бошлади ва мен унинг гапини кесдим.

— Бўпти, бас қил! Мақтанишнинг нима ҳожати бор эди?

— Қанақа “мақтаниш?”, азизим.

Мен қўлимни силтадим.

— Нима учун бу қовоқ каллани дарров даф қилмадинг менинг... ухлайдиган жойимга кетяпман деб?

Валечка ниҳоят қўлларини юзидан олди. Унинг кўзлари думалоқ ва тип-тиниқ эди. Улардаги губорни кўз ёшлари ювиб кетипти.

— Нега айтмадинг дейсизми? Қандай қилиб айтай, жоним тасаддуқ? Худо сақласин-а! Буни бировга айтиб бўларканми? Буни ҳеч ким билмаслиги керак.

Ҳаммаси гирт ҳақиқат деб ўйладим мен эшитганларим тўғрисида ва шимимга қўл узатдим.

— Чиарели келди дейсанми? — деб сўрадим.

— Француз аёли билан бирга келди. Ҳадеб кўзини қисади. У эмас, француз жувон. Михаил Эрдашерич яхшилар.

— Бўпти, боравер, — дедим бош ирғаб. — Хитойларни бу ерга айтиб юбор.

Валечка гуноҳкорона тарзда бошини силади ва эшикни очди.

— Шошмай тур, — деб тўнғилладим мен. — 4 минутча ўтгач, бу ерга Мишани бирга келган аёли билан бирга киритасан...

— Мишел биланми? — деб қайтариб сўради Валечка. — Унинг хоними сизни жонидан ортиқ яхши кўрар экан.

Мен индамадим, у эса ҳаддидан ошди.

— Сизга ҳам жуда маъқул бўлади.

Мен ҳайрон бўлдим — мунча тез унутиб юбормаса бу аёл ўзининг фоҳишалигини.

— Маъқул бўлади, дейсанми?

У ҳатто хафа бўлишга журъат қилди.

— Мени қип-қизил аҳмоққа чиқариб қўйдингиз-ку!

— Миянг-ку бор сенинг! — дедим мен аччиғим келиб. — Лекин ҳар қанақа ғарники каби у бошқа жойингда.

Унинг ранги бўздек оқариб кетди ва орқасидан эшикни аста ёпа бошлади.

— Шошма деяпман сенга! — деб ўшқирдим мен. — Криловинг бор-ку?

Финляндияни ёқтирадиган ҳайдовчинг. Сенга ўша ёқдан пайпоқлар олиб келадиган... Ўшани эртага менинг хузуримга чақир. Йўқ, эртага эмас, индинга. Эртага дам оламан.

57. МАО СУВИНИ ҲАММАДАН ДАРИФ ТУТАДИ...

Маонинг таржимони Ши Чжэ шу даражада кўримсиз элики, бундай бўлмоқ учун одам атайин ҳаракат қилмоғи керак деб ўйладим мен. У ўсмирлик чоғидаёқ ўзининг яшаши керак ё керакмаслигидан гумонга бориб, бўйини ўстиришдан воз кечган экан. Инқилоб бўлиб, чалғипти-ю, ўзини ўзи жонига қасд қилмапти. Аввал бизнинг инқилобимиз, кейин хитой инқилоби. Шунга мувофиқ менга ва Маога у ўта садоқатли нигоҳ билан қарар эди. Мао ҳам менга худди шундай нигоҳ билан қарар эди. Лекин мен унга ишонмасликка аҳд қилдим, негаки, гоминданчилар устидан ғалаба қозонгандан кейин у Пекиндаги меҳмонлар даврасида ўқтин-ўқтин авваллари унинг ғалаба қилишига билдирган шубҳа-гумонларим важдан менинг тўғримда гашланиб гапирган экан. Агар борди-ю, биров сенинг муваффақиятларингга шубҳа-гумон билдирадиган бўлса, буни унутмайдилар. Мен буни ўзим онам туфайли бошимдан кечирганман.

Мени бундан ҳам ортиқроқ даражада сергак қилган нарса унинг ахбороти бўлди. — Мао диванга ўтириши ҳамона менга юбилейимга аталган совға-саломлар рўйхатини узатди. Совға-саломларни унинг хотини Цзин Цин тузипти.

У қачонлардир Москвада малакасини ошириб кетганда, лекин ошириб бўлгунча анча ярамас ишлар ҳам қилганди. Шунинг учун у таҳқирли сўроққа тутилишга ҳам мажбур бўлган. Сўроқ тамом бўлгандан кейин бу хотин мени ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб, шоша-пиша мамлакатимизни тарк этган.

— Сизнинг хотинингиз борми? — деб сўрадим мен ҳафсалам пир бўлиб. — Мен бўлсам бу ерда сиз билан қариндош туғинамиз деб умидвор бўлиб ўтирибман. Сизни соҳибжамол қизларимиздан бирига уйлантириб қўймоқчи эдик. Мана, масалан, Валечкамиз... Бутунлай боши очиқ. Биз унга жуда бошқача сеп беришга ҳам тайёр эдик. Финляндиядан келтирилган пайпоқлар-у, бошқа ҳар хил майда-чуйдалар...

Маонинг ранги яна бўзариб кетди. Афтидан, у суҳбатнинг бошқача бошланишидан умидвор бўлган бўлса керак.

Мао билан шивир-шивир қилиб, Ши Чжэ жавоб берди:

— Ўртоқ Мао яна бир марга узрини изҳор қилади. Лекин у Москвада жуда зерикиб, сиқилиб кетганини айтмоқчи бўляпти.

— Зерикиптими? — деб сўрадим мен ранжиб ва қўлимни трубкага узатдим. — Биз, аксинча, уни ортиқча банд қилмайлик деган эдик. Бу одам ҳозиргина катта инқилобни амалга оширди. Ҳолбуки, инқилобнинг кичиги ҳам одамни гоятда толиқтиради. Раисга айтинг, уни Ленинградга таклиф қилмоқчимиз. У ерда ҳамма нарса бор. Заводлар бор. Эрмитаж. Рембрандт. Балет.

— Балет ҳам жуда зерикарли, — деди таржимон бийронлик билан ва ўзи гапидан хижолат бўлди.

— У сизга яна бир нарса деди, шекилли? — дедим мен.

Ши Чжэ истамайгина илова қилди.

— Ўртоқ Мао бир нарсани унча тушуна олмаяпти — нима учун сизларда оёқ учида рақс қилишади? Бизнинг балетимизда нормал ўйнашади. Сизлар шундай қилишни биласизларми, деб сўраяпти Мао.

— Оёқ учида туришни билмайман... — деб тан олдим мен. — Лекин илгари билардим. Тоғликлар ҳам оёқ учида рақс тушишади.

Мао бош ирғади ва оёқ учида рақс тушишини айтмаса, тоғларни ҳурмат қиламан деб жавоб берди. Ва яна айтдики, ҳар ҳолда, қўлингиздаги рўйхат билан танишиб чиқсангиз кўрасизки, биз олиб келган совгалар ичида хунан каштачилигининг намунаси ҳам бор. Унда бутун бўй-бастим билан менинг суратим чекилган. Унинг тагида бир ибора бор экан. Бу иборادا у шоир сифатида тоғларга хитоб қилган экан.

Мен, ниҳоят, қоғозга кўз ташладим. Мао менинг суратимга бир мисра шеър тўқиган экан: “Жануб чўққиларидек узоқ умр кўринг!”

— Мухтасар бир дoston экан! - дедим мен овоз чиқариб. — Лекин маъноси равшан.

Мао жилмайиб, нимадир деди, Ши Чжэ бўлса менга доҳийнинг мамнунлигини айтди. У матн қанча ойдин бўлса, унда шеърият шунча кўп бўлади деб ҳисоблар экан.

Нима учун унда айни жануб чўққилари дейилган деб энсам қотди менинг, лекин юзимда табассум ҳосил қилдим. Миннатдорлик белгиси сифатида.

Каштадан ташқари хитойлар менга рўйхат бўйича ёнида чойи билан чинни чойнак ва шандун меваларидан намуналар совға қилишипти.

Совгалар орасида марказий ўринни кўкпиез эгаллар эди. Хитойлар уни даконг деб атар эканлар. У шу қадар ширадор эканки, унинг ширасида ҳар қандай сафро эриб йўқ бўлиб кетар экан.

Менга совға қилинган меваларнинг ҳар бир турига батафсил тавсиф берилган эди. Лекин мен уларни ўқиб ўтирмадим. Имоним комилки, гарчи ўзи вегетариан бўлса ҳамки, Лаврентий сабзавотларнинг ҳаммасини аллақачон ташлаб юборишга буюриб улгурган. Чунки унинг тахминида жон бор эди — даконг истеъмол қиладиган хитой доҳийси шунга қарамай менга зарда қилишда давом этяпти-ку! Лоақал шунинг учунки, 36-йилда мен унга ашаддий душмани Чан-Кайшини асирликдан озод қилишни буюрган эдим. Ўшанда у гапимни қулоғига олган

эди. Кейинроқ эса Хитойни икковларинг бўлишиб оларинг деган эдим. Лекин Мао бу гапимни инобатга олмади. Гарчи Чан-Кайши марксист бўлмаса ҳамки, мен Маога камроқ ишонардим. Чан-Кайши марксизм чегараларини кенгайтиргани йўқ, у ўзининг мулклари, тасарруфидаги худудларни кенгайтирди. Бир неча фурсат давомида эса Маони жанубий тоғларга қисиб қўйди. Мао, афтидан, менинг шаънимга битилган бир мисралик дostonида шу тоғларни тилга олган бўлса керак. Ҳатто Чан-Кайшини тилга олишга ҳам улгурди. Менинг хузуримда эмас-у, шундай бўлса-да, кесатиқ билан тилга олипти. Уни Чан-Кайшвили деб атапти.

Мен ўзимни Шандун карамининг тавсифини ўрганишга бошим билан шўнғиб кетгандай кўрсатиб турар эканман, доҳий менинг орқа томонимда деворда осиглиқ турган портретларга қизиқаётганини намоиш қилди. Ши Чжэ унга Горький тўғрисида ҳикоя қила бошлади. Хусусан, унинг “Қиз ва ўлим” деган манту ўлмас дoston ёзгани тўғрисида гапириб берди.

Мен уларга классикка яқинроқ боришни таклиф қилдим. Мао таклифни қабул қилиб, деворга яқинлашди. Бу иш айна вақтида рўй берди, чунки бу билан мен ҳам турган жойимдан жилиш имконига эга бўлдим.

Стол томон жилдим – унинг устида хитойлик меҳмоннинг шахсий ҳаёти тўғрисида Лаврентий томонидан тайёрланган маълумотнома ётарди. Бунга ўхшаш қоғозларга мен одатда учрашувдан кейин кўз ташлардим ва таассуротимни текшириб кўрардим. Ҳозир бошқа нарсани текшириб кўриш зарурияти туғилиб ҳам сурункали бўлган. Бу оғриқлар унинг кайфиятини жуда ҳам тушириб юборар ва у теварак-атрофидагиларга бениҳоя шафқатсизлиги ортиб, шунақа қаҳрли бўлиб қолар эканки, ҳар гал у бўшанишга муваффақ бўлса, нафақат теварак-атрофидагилар, балки бутун армиянинг қувончи еру осмонга сиғмас экан.

Мундоқроқ масалалар бўйича ҳам қувончлари кўкни қоплар экан. Бўшанишдан кўра кўпроқ марталаб Мао ўзидан тўпланиб қолган газларни замбарак отгандай варанглашиб чиқарар экан. Буни у ўзига махсус бириктириб қўйилган табиблар ёрдамида қилар экан. Улар “кет посбонлари” деб аталар экан. Мао уларга кўп ҳам ишонавермас экан, негаки, у ҳавони жамики мавжуд ҳаётнинг асоси деб ҳисоблаб, жуда ҳам юқори қадрлар экан.

Маълумотноманинг бу қисмини Берия иккита тафсилот билан хотималайди. Бу тафсилотлар Берияда муайян мамнуният туйғусини уйғотмаслиги мумкин эмас эди. Айна чоғда, бошқа бир ҳид – унинг қаерини тўлдирган ва хитой раққосалари тўйиб-тўйиб нафас оладиган хризантема ҳиди унинг тинчини бутунлай олиб қўйган эди. Биринчидан, маълум бўлишича, Маонинг тухуми битта экан. Тўғрироғи, иккала тухуми ҳам бор, фақат ўнг томондагиси осилиб турмайди. Кўзга яши ташланиб ҳам турмайди. Ковугига биқиниб олган эмиш. Нима учун бунақа – маълум эмас. Ҳар эҳтимолга қарши бўлса керак-да.

Мен тасаввур қилдим – мабодо тўғри келиб қолса, Валечка иккинчи тухумни жойидан тополмай қолса, ҳайратдан башараси қанақа тус оларди? Маонинг ўзини ҳам тасаввур қилдим. Тухум битта эмас, иккита бўлиши кераклигини биринчи марта билиб қолганида, у қандай ҳолатга тушганикин? Ёки иккови ҳам кўришиб туриши кераклигини билиб, не қўйларга тушганикин?

Иккинчи тафсилот шундан иборат бўлганки, хитой доҳийси ўқтин-ўқтин заифлик исканжасига тушиб қолар экан. Лаврентийнинг таъкидлашича, бу хасталигини у дастлаб паспортидаги туғилган кунини ўзгартириш йўли билан даволамоқчи бўлган. Лекин кейинчалик глюкозадан уколлар олган, жен-шэнь истеъмол қилган ва кийик шохларидан олинган ширани ичган.

Бу ахбороти билан Берия айна менинг томорқамга тош отишга ҳаракат қилган. Тифлисида битилган аллақандай анкетани рўқач қилиб, мени ёшимни камайтириб кўрсатяпти деб гумон қилади. Тўғри, фақат бир йилга камайтирган эмишман.

Берия маълумотномасига яна насиҳатомуз равишда қуйидагиларни илова қилипти: бизнинг врачларимиз Маога эркак ожизлигини фақат уколлар-у, эмлашлар билан эмас, балки ҳаётга ижобий муносабатда бўлиш билан ҳам даволаш кераклигини айтипти.

Менинг назаримда, Лаврентий Валечканинг ҳам кўнглига йўл топганга ўхшайди. Бинобарин, ҳадемай менга ҳам укол қилишни таклиф қилиб қолиши мумкин. Ҳаётга ижобий муносабатга қўшимча равишда.

58. ЭРКИНЛИК ЭРКСИЗЛИКДАН ЯХШИРОҚ ЭКАНИНИ КИМ ИСБОТ ҚИЛИБ БЕРГАН?

— Ўртоқ Сталин, — дея мингирлади Ши Чжэ дохийси билан бирга диванга қайтиб. — Ўртоқ Мао Горький тўсатдан вафот этганда неча ёшда бўлганини билмоқчи!

— Олтмиш саккиз ёшда бўлган. Лекин у қўққисдан вафот этмаган. Агар хотини бўлмаганда ёки маъшуқаси бўлмаганда, у ҳали-бери вафот этмаган бўларди.

Мао Горькийнинг шу ёшда маъшуқаси бўлганини эшитиб, хурсанд бўлиб кетди. Афтидан, деб тахмин қилди у — бу классик адиб ҳаётга ижобий муносабатда бўлган бўлса керак.

— Жуда ижобий бўлган, — дея мен унинг гапига қўшилдим. Бироқ шундоқ муносабатда бўлган одамлар ҳам вафот этади. Айниқса, буни агар қўққисдан хотиними ёки ўйнашига ўхшаганми алвастилар қўққисдан хоҳлаб қолишмасин. Ўзининг мангу яшайдиган достонини у бекорга шундай деб атамагандир. Кейин мен уларнинг эсига солиб, бу нарса Гётенинг “Фауст”идан кучлироқ эканини расман яна бир таъкидладим.

Ши Чжэ Маонинг қулоғига шивирлаб, Фауст деганлари шайтон, Гёте эса классик деб тушунтирди.

Мен илова қилиб, Гёте Горькийга қараганда узоқроқ умр кўрганини, Горькийникига қараганда анча ёш маъшуқаси бўлганини, лекин унга яқинлашмаганини, унинг устига сувини тўкишигина эмас, балки умуман, у билан жимога киришмаганини, лекин шундай бўлса-да, вафот этиб кетганини айтиб бердим.

— Нима сабабдан бундоқ бўлган, ўртоқ Сталин? — деб сўради Ши Чжэ гапга тушунмай. — Демак, аёллар айбдор эмас экан-да? Шундайми?

— Сабаблари ҳар хил, — деб ҳукм қилдим мен ва шу заҳоти яна Валечкани ўйладим: — Лекин аёллар ҳамини айбдор бўлади. Эҳтимол, маъшуқаси классикнинг унга муҳаббати бутунлай тарқалиб кетмай туриб, оламдан кўз юмса — бундан жамиятга кўпроқ фойда етади деб ўйлагандир. Ёки француз жувонни яхши кўриб қолмасин дегандир. Ёки ўзи бирор ёшроғини яхши кўриб қолгандир.

Таржимонга англаб бўлмайдиган бир нигоҳ ташлаб Мао аллақандай иборани бидирлаб айтди. Таржимон бу иборани таржима қилмади. Лекин мен унда Маонинг Пекиндаги алвастиси Цзин Циннинг номи тилга олинганини пайқаб қолдим.

— Бироқ голибларни суд қилмайдилар, — деб қўшиб қўйдим сукутдан кейин.

Мао бутунлай ҳанг-манг бўлиб қолди ва мен асосий ишга ўтишга қарор қилдим.

— Менинг гапимни эшитмай қолдингиз, — дедим мен унга. — Биз ўз йўлимиздан кетдик ва ғалаба қозондик. Коммунист сифатида тан олмоғим керакки, сиз ҳақ эдингиз. Менинг гапим эса нотўғри эди. Мен, аксинча, ноҳақ эдим.

Мао хурсандлигидан кўкариб кетди, чехраси табассумдан ёришиб кетгандай бўлди.

— Мен сизни сўл авантюрист деб атаган эдим, — деб қўшимча қилдим. — Агар изн берсангиз, шу сўзларимни қайтариб олсам...

Мао қўлларини икки ёнига чўзди. Ҳа, ҳа, албатта, бемалол қайтариб олаберинг. Сиздан аяйдиган нарсамиз йўқ.

— Ҳатто голиб чиққан авантюризми ҳам суд қилмайдилар, — деб қўшиб қўйдим мен. — Лекин мени ҳам тушунинг — агар айтиб туришнинг иложи бўлмаса, шахмат ўйинини тамоша қилишдан маъно қолмайди. Шундайми?

Мао хурсандлигидан ўзини қўярга жой тополмай қолди, сўнги жумла, айниқса, унга жуда ёқиб тушган эди.

— Бу цзацзуан. Сиз хитой цзацзуанини қаёқдан биласиз?

Бу бемаъни савол эди. “Қаёқдан?” эмиш. Бунақа саволларга нима деб жавоб беришингни билмай қоласан, киши! Шунинг учун мен миямда битта бемаъни иборани тезгина жуфтладим-да, уни тарих учун эълон қилдим:

— Ўртоқ Сталин ўртоқ Маони ҳурмат қилади. Агар инсонни ҳурмат қилсанг, у билган нарсани сен ҳам билиб оласан.

— Тўғри, мен кўпгина цзацзуанларни биламан. Лекин билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳақиқатни билган одам ҳақиқатни яхши кўрадиган одамга тенг эмас. Ҳақиқатни яхши кўрган одам эса ҳақиқатни ҳаммадан ортиқ яхши кўрадиган одамга тенг эмас. Бу цзацзуанни мен тўқиб чиқарган эмасман, буни Конфуций айтиб кетган.

— Конфуцийга айтиб қўйинг, — дедим мен, — ҳақиқатни ҳар нарсадан ортиқ яхши кўрадиган одам ҳақиқат учун ҳаётини фидо қилишга тайёр турган одамга тенг эмас. Энг муҳими — фақат ўзининг ҳаётини эмас.

— Конфуций ўзини ҳаётини бахшида этиб бўлган, — дея эсдатди Мао.

Мен тўсатдан Конфуцийни аллаким билан қориштириб юбордим, лекин хижолат бўлганим йўқ.

— Йўқ, у ҳаётини бахшида этгани йўқ, унинг ҳаётини тортиб олишган, — мен бармоғимни шифтга ўқталдим. — Ҳаётини у бахшида этгани йўқ, Исо Масих бахшида этган. Тўғри, фақат ўзининг ҳаётини бахшида этган. Фалаба учун эса бунинг ўзи кам.

— Мен Исо тўғрисида ҳеч нарса билмайман, — дея тан олди Мао. — Фақат билганим шуки, у ҳам менга ўхшаб ёлғиз бўлган. Хесанг Дасан. Бизда шунақа деб кўшиқ айтишади. Кўлида ёғоч соябон билан ер юзини кезиб юрадиган роҳибни шундай дейишади.

Мен бу иборани кутиб тургандим ва унга жавоб беришга тайёр эдим.

— Сиз иккинчи мисрани айтмай қолдириб кетдингиз. “Хешанг Дасан — Вуфа Вуйтан”. Сиз ёлғиз роҳибсиз, “вуфа вуйтан” бўлса, сочлари тўкилиб кетган, боши узра осмони ҳам йўқ. На қонуни, на худоси бор унинг.

Мао аввалига менга қойил қолди, кейин эса хафа бўлди.

— Қонунларни, ўртоқ Сталин, шундай одамлар яратадики, уларга бўлган умумхалқ муҳаббати ва бунга қўшимча, фидойиликка тайёр туриш уларни худого айлантирган бўлади. Сизга ўхшаб.

Мен сергак тортдим, чунки у ўзини назарда тутмоқда эди.

— Мен баъзан хатолар қилганман. Хато қилишга мажбур бўлганман. Биз кашшофлар эдик. Сизнинг ўрнингизда мен бу хатоларни ҳисобга олган бўлардим. Агар шароит йўл қўйганда ўз тажрибамда ҳам инобатга олган бўлардим.

— Қанақа хатоларни айтяпсиз? — дея сўз қотди Мао. — Қанақа шароит ҳақида гапиряпсиз?

Мен юзимга шундай тус бердимки, бунақа тус билан истаган сўзларни айтиши мумкин эди

— Мен айтмоқчиманки, Россияда, асосан, руслар яшайди. Шунинг учун бизга диктатура керак бўлган эди. Албатта, пролетар диктатураси.

Мао юзига шундай тус бердики, бунақа башара билан ҳеч нима демай қўяқолса ҳам бўлар эди.

— Аммо бу ерда пролетарийлар кам. Кўпчилик эса — худди биздагидек деҳқонлар.

— Ҳа, баракалла. Бизнинг кўпчилигимизга интизом етишмайди. Ва ташаббус ҳам йўқ ҳисоби. Бунинг ўрнига ялтоқилик ва мугълик мавжуд. Хитойда эса хитойлар истиқомат қилишади. Жуда батартиб ва интизомли халқ. Сизлар тўғридан-тўғри демократияга ўтаверсанглар бўлади. Ва турли гоёларга жиддий муносабатда бўлаверишларинг мумкин.

Мао шу даражада ҳаяжонланиб кетдики, Ши Чжэни мен учун ҳар бир жумлани икки мартадан такрорлашга мажбур қилди. Биринчидан, жиддий одам кўпгина жиддий гоёларга бирваракайига жиддий муносабатда бўла олмас эмиш. Яхшиси, битта гоё бўлгани маъқул эмиш. Лекин шу нарса эсингда бўлмағи керак эканки, агар бу гоё ихтиёрингдаги ягона мавжуд нарса бўлса, ундан хатарлироқ нарса бўлмас эмиш.

Иккинчидан эса, аслини олганда демократия деганининг ўзи нима? Демократия деганлари шуки, унда нотўғри нарсани тўғрилашга ҳаракат қилишади. Унинг нотўғрилиги яна шундаки, демократия дегани ҳавойи қасрдир. Ҳаводан ясалган. Ҳавода қурилган. Бу қасрда аҳмоқ одамлар яшайди — нафақат бу

қасрда яшаётганлари учун ҳақ тўлашади, балки уни шабадалатиб турганлари учун ҳам тўлашади.

Бадавлат одамлар эса ер устидаги қасрларда истиқомат қиладилар. Аммо унда яшаш ҳам қимматга тушади. Лекин улар бунинг учун қайгуришмайди. Негаки, демократия шароитида уларнинг ҳамма сарф-харажатларини, шу жумладан, канализацияга кетадиган харажатларини ҳам ўша аҳмоқларнинг ўзлари тўлаб юборишади. Ва бу яхши наф беради.

Биринчидан, аҳмоқлар кўпчиликини ташкил қилади. Иккинчидан эса, улар яхши топишади.

Бироқ аҳмоқлар қуллар ичида энг қабиҳлари, негаки, энг қабиҳ қуллик эркинликнинг ҳавойи пойдевори устида туради. У бошқа жойда ҳаёт кечири олмайди ҳам, фақат булутлар қўйнида яшайди. Инсон ўзи яратилган биринчи кунданоқ эрксиз, ҳатто ўлимдан ҳам эркин эмас. Ҳар қанақа қабзятларни-ку айтмаёқ қўя қолайлик. Ундан сўнгра, эркинлик эрксизликдан яхшироқ деб ким исбот қилиб берган? Мен Фарбда бўлган эмасман, қадрли ўртоқ Сталин. Умуман, хорижда бўлган эмасман. Лекин нима кераги бор бунинг? Хитойдан ҳам кўриниб туради — истаган хориж — ўзи кўринмоқчи бўлган қиёфадан жуда узоқ. Мен тушунтириб бердим. Фарб демократия деганда нимани назарда тутуди? Демократия деганлари шуки, қасрда турли-туман гоълар бор ва уларнинг ҳаммасига, сиз айтгандек, жиддий муносабатда бўлишади. Яъни турли-туман партиялар мавжуд бўлса. Бунга қўшимча тарзда, ҳокимият тақсимлаб олинган бўлса. Ва яна унга сайлов йўли билан эришилса ёки бир-бирларини алмаштириб туришса.

Аммо бу қасрнинг турган-битгани ёлғон. Бунинг боиси фақат ҳавойи қасрнинг ҳар томон таралиб кетишига йўл қўймаслик масаласидир. Бунинг асосий сабаби яна шундаки, бу ҳавойи қаср у ерда ҳатто асосий нарса ҳам эмас.

Қасрнинг қасрлиги ҳам, ҳавойилиги ҳам кўзга кўринмайди. Буларнинг ҳаммасини — ҳавойисини ҳам, замин устидагисини ҳам бошқарадиган куч кўринмайди. Ва бу қасрда ўтирадиган императорлар кўринмайди. Улар аввалгиларига қараганда маккорроқ бўлсалар керак. Негаки, арвоҳдай кўзга кўринмасликни ўрганиб олишган. Ва хуфия бир мазҳабдек ҳаракат қилишни ўрганиб олишган.

Фарб — империя. Ва бу империя, қадрли юбиляр, — бошдан-оёқ шафқатсиз алдовдан иборат. Шундай империяки, у янги тарих океанида вертикал ҳокимият деб аталган қари китнинг орқасида туради.

59. ХИТОЙДА ТАБИАТ КЕЧАЮ-КУНДУЗ ТИНИМСИЗ ИШЛАЙДИ

Мао бу сўзларни айтар ва Ши Чжэ уларни таржима қилар экан, мен ҳайрат ичида бир пашшани кузатар эдим. У вазиятни гоъта аниқ билиб олгандек асосий ўринда турган Маонинг кенг ва сап-сариқ пешонаси билан мавқеи иккинчи даражали бўлган тилмочнинг ушоққина қаншари ўртасида мунтазам учиб юрарди.

Доҳий навбатдаги иборасини тугатиб, нафасини ростлаб олиш учун гапдан тўхташи билан пашша таржимон сари учарди. Таржимон бидирлаб жаврай кетиши билан яна орқасига қайтарди.

Ва аксинча...

Рост, тарих океанидаги империя ҳокимиятининг кити тўғрисидаги фикр таржима қилингандан кейин Мао гапдан тўхтаб қолганида пашша ўзини йўқотиб қўйди. Анчагача хона бўйлаб, айланиб учиб юрди, гоҳ поляк кончисининг қовуғига қўнишни мўлжаллади, гоҳ эса Ильичнинг чўян калласи ўртасидан ўзига манзил излади. Бироқ кейин, афтидан, эшитган гапларининг маъносини чақди-да, майда тер босган хитой қовоғига қайтди. Яна ким билсин — эҳтимол, унга бу ер кўпроқ манзур бўлган бўлса, не ажаб? Менинг олдимга учиб келишга журъат қилмади. Ҳолбуки, гапириш навбати менга келган эди. Мен ҳашаротга Мао гапимни тушунмаганини айтдим. Негаки, мен гарбни назарда тутаётганим йўқ, балки большевистик демократияни назарда тутаяман. Аммо одамларнинг гап-сўзларига қараганда, дея илова қилдим мен, ўртоқ Мао

Марксни шу даражада қиймалаб ташлаган эканки, агарда у шўрлик тирик бўлса, гўрида чириллаб айланиб кетиши муқаррар эди.

Мао бу гапга қўшилмади. Буни баралла айтди. Биринчидан, шунинг учунки, агарда Маркс тирик бўлганида тобутга тушиб ётмас эди. Мабодо, айланган тақдирда ҳам чир-чир айланмас эди. Иккинчидан, Маркс ҳатто тириклигида ҳам Хитойда бўлмаган. Шунинг учун уни қиймалаб бўлмайди, балки унинг таълимоти ҳудудларини кенгайтириш мумкин, халос. Токи унинг таркибига Хитой ҳам қўшилсин. Кенгайтирса кенгайтирар деб индамай рози бўлдим. Хитойни қўшаман деса, қўшаверсин. Энг муҳими – шуни билиш керакки, эндиликда қўшиб олмоқчи бўлганини, яъни ҳамма хитойларни қўшиб олгандан кейин улар ҳеч қандай гап қайтаришга журъат қилолмайди. Шунинг учун ҳам айнан унинг ўзи билан келишиб олишнинг ўзи кифоя!

– Сиз яна гапимни тушунмадингиз, – деб луқма ташладим мен. – Биз пролетар диктатурасисиз ҳеч нарса қила олмасдик. Сиз эса қила оласиз. Бунинг устига – миш-мишларга қараганда – шу пролетариатни унча ёқтирмас ҳам экансиз.

– Мен деҳқонларга кўпроқ ишонаман...
 – Бекор қиласиз.
 – Улар бировнинг ҳокимиятини олишга қобил эмаслар.
 – Лекин ўзлариникини ҳимоя қилмоқни яхши кўришади.
 – Хитойда уларнинг вақти йўқ. Хитойда табиат кечаю-кундуз тинимсиз ишлайди. Ишчиларнинг эса вақти бемалолроқ. Худди зиёлиларники каби.

Мен ўзимни тушунмаганга олдим.

– Унда ҳокимиятни кимнинг қўлига бериш керак?

– Ҳеч кимнинг. Халққа берилади-да...

Агар унинг пешонасидаги йирингга ўхшаган сарғиш тери бўлмаса. Оғзидан бурқсиётган яшил рангли сассиғи бўлмаса, мен сапчиб ўрнимдан туриб, уни ўпиб олардим. Ва сиз том маънодаги халқ императори экансиз дея хитоб қилардим. Бироқ мен ўтирган жойимдан қимир этмай ўтиравердим. Ҳатто бирон луқма сўз ҳам айтмадим. Мао ўзини ноқулай ҳис қилиб, шундай деди:

– Мен назарияга ишонмайман. Назария – бу ҳаракатдан мосуво қилинган ғоя. Ҳар қандай ғоя эса – ўтмишни умумлаштиришдир. Ҳатто келажакка йўналтирилган бўлса ҳам. Лекин ҳаёт ҳозирги мавжуд воқеликдир. Шунинг учун кимки яшашдан кўрқса, ғояга, ўтмишга сифинади. Билим амалиётдан тугилади.

На мен, на Ши Чжэ, на унинг қўлидаги пашша қимир этмадик. “Тиқ” этган товушни эшитмаган Мао қўлини узатиб елкамга теккизди.

– Сиз менга ишонмаяпсиз. Мени ясама марксист деб ҳисоблайсиз. Лекин мен марксист деган нарсдан ҳам ортиқроқман.

Тўғри деб маъқулладим мен. Лекин бу гал ҳам лом-мим демай, гапига қўшилдим.

– Марксизмнинг нима дахли бор? – дея қўлларини икки томонига ёйди Мао. – Мен Марксдан кўра ортиқроқман. Мен деярли сиздекман.

Ши Чжэ – кип-қизил аҳмоқ-да, бўлмаса бу гапга ҳайрон қолармиди? Пашша эса учиб, алақайларга ғойиб бўлди.

Мао мен томон сурилиб ўтирди.

– Гарчи бунинг имкони бўлмаса-да, амалиёт шуни талаб қиляптики, сизга ўхшаган одамлар ҳамма жойда бўлмоқлари керак. Негаки, сиз бу ердан туриб, Хитойни бошқара олмайсиз-ку! Сўнги ғояни келажакка йўналтирилган ўтмишни умумлаштириш сифатида авваллари ҳам гапирганди. Лекин бевосита менга эмас. Лекин унга жавобим шу бўлдики, чўнтагимдан гугурт қутисини олиб, ичидагиларни ўйнай бошладим.

– Амалиёт амалга ошиши мумкин бўлмаган нарсани талаб қиляпти, – деб давом этди Мао. – Аммо амалиёт рўёбга чиқариш мумкин бўлмаган нарсага эришади. Сиз билан бизга ўхшаган одамлар ҳамма жойда пайдо бўлади. Марксизм ҳамма жойда галаба қозонмоғи учун!

Ниҳоят, менинг кўнглим эриди.

– Амалиёт амалга ошириш мумкин бўлмаган нарсага эришгунга қадар, ўртоқ Мао сиз ўзингиз ишонмаган масалада чалкашиб кетмадингизми? Назария

масаласида. Айни шунинг учун ҳам назарияга ишонмасангиз керак-да! Марксизмнинг нима дахли бор бунга. Дейсиз сиз. Лекин айни шу вақтнинг ўзида сиз унинг галаба қозонишини истайсиз. Қани бу ерда мантиқ?

Мао баланд овозда хо-холаб қулиб юборди ва айни чоқда тилмочига бир дюжина яшил сўзларни тўкиб солди. У ҳам, қувониб чийиллай кетди, лекин тўсатдан чийиллаши тикилиб қолгандай дами ичига тушиб кетди. Гарчи дарҳол таржима бўлса-да, у сўзларнинг ҳаммасини ҳовучига тўкди-да, битта-биттадан таржима қила бошлади. Унинг ҳовучидаги сўзлар тамом бўлиб қолганда мен қулмадим. Шошмасдан трубкамни тишларим орасига қўндирдим. Гугуртни ёқдим. Оловни тамаки солинган жойга тутдим-да, бир-икки сўриб, тутунини бўқситдим. Кейин ўзимга ўзим сўзсиз эълон қилдим: агар ҳатто хитой доҳийси ҳам ўз миясини ўзининг асосий аъзосини ҳафсала билан ишлатганидек ишга солганда эди — ҳатто шу тақдирда ҳам бу миянинг имкониятлари бутунлай тугади деб бўлмас эди. Агар бирдан қулиб юбормаган бўлсам, бунинг ёлғиз сабаби шундаки, жавоб назаримда доҳиёна бўлиб кўринди. Тўғри, Мао мени гўё тушунмади, деб ўйлади, шекилли, ва Ши Чжэга қуйидаги сўзларни тақрорлашни буюрди:

— Сиз бу ерда мантиқ қани деб сўраяпти. Ўртоқ Мао бўлса, уни қидиришга нима ҳожат бор деб сўраяпти. Ўртоқ Мао худди шоирларга ўхшаб ўйламоқ керак деб ҳисоблайди. Қалб билан ўйлаш керак. Худди сизнинг ўзингиз каби. Худди унинг ўзи каби. Мантиқни эса жуда олисга — зонага жўнатиш керак.

Лекин мен ҳеч қачон мантиқсиз тура олган эмасман. Ҳолбуки, билардим: ҳамма нарсага чин маъно бағишлайдиган нарса ёлғиз мантиққина эмас. Ёки фақат унинг ўзи эмас. Бироқ мен ҳатто шеърятда ҳам юрагим бетлаб, ундан халос бўлишга баҳона қидирмасдим.

Шарқ эса бунга ботинади. У ерда шоирлар чиндан ҳам мантиқсиз фикрлайди. Фақат кўриб турган нарсаларини гапирадилар. Кимсасиз осмонда қуш учиб кетаётган бўлса, улар хониш қилишга тушишади. Учқур қушим учақол-а, кенг осмонни қучақол. Қуш кўздан ғойиб бўлгани тўғрисида эмас, балки кимсасиз бўшлиқни кўриб турганликларини куйлайдилар.

Шундай бўлса-да. Маога энг асосий нарсани айтишдан олдин мен бир савол бермоққа мажбур эдим. Бу шунақа савол эдики, агар мантиқ “зона”да кезиб юрган бўлса, унга жавоб топиб бўлмас эди.

— Марксизмнинг ҳамма жойда галаба қозонишининг сизга нима кераги бор?

Мао хурсанд бўлиб кетиб, кўзларини катта очди. Бунинг натижасида улар табиий катталиқ касб этишларига сал қолди. Кейин у Ши Чжэга ўгирилди-да. бош ирғади. У, афтидан, жавобни ёд биларди. Негаки, доҳийнинг хизматини кўпдан бери адо этиб келарди.

Маълум бўладики, кунлардан бирида ҳали Мао бутунлай кичкина бола бўлган чоғларда кичкина хитой қишлоғида қаттиқ ўйга толиб ётган экан. Шу даражада қаттиқ ўйга толган эканки, ҳатто ранглари оқариб кетипти. Буни отаси кўриб қолипти. У ҳам оддий хитой деҳқони экан. Отаси ўғлига шундай депти: Тур ўрнингдан, нега бунчалик рангинг оқариб кетганини айт. Мао ўрnidан турипти ва ҳалол жавобни айтипти: ҳамма одамлар учун жоним қаттиқ оғриб кетяпти депти. Ва у ҳаммани дарддан халос этмоқчи эканини сўзлапти. Отаси жуда кўрқиб кетипти ва ўғлига буюрипти: Дарров ўрнингга бориб ёт-да, анча вақтгача қимирлама! Балки бу дардинг ўтиб кетар. Раис отаси айтгандек қилипти. Лекин бу дарди ўшандан бери ўтиб кетмаётган эмиш.

60. КОРЕЯГА АЧИҶАДИ, КИШИ – ГАРЧИ У ХУДОДАН ОЛИС БЎЛСА-ДА, ХИТОЙГА ЯҚИН

Бизни Орлов шоширди. Телефон жиринглаб қолипти. Мен унга узундан узоқ қилиб ва шошмай жавоб бердим. Ши Чжэ сўзларимни ўзининг буюк доҳийсига таржима қилиб бериб туришга улгурсин деб. Мен Орловга француз жувонни Миша билан яна икки дақиқа кетказмай туришини буюрдим. Ундан ортиқ эмас.

— Сиз улуг доҳийсиз, ўртоқ Мао! Ва мени дарҳол тушунасиз! — дедим мен ва ҳайрон бўлдим: пашша яна катта қовоқ устида пайдо бўлиб қолипти. —

Биринчи жаҳон уруши марксистик давлатни барпо этган эди. Иккинчи жаҳон уруши социалистик лагерни яратди. Энди бизга учинчи жаҳон уруши билан таҳдид қилишяпти. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мен ватанга хиёнат қилгани учун ўлим жазосини бекор қилдим. Январдан бошлаб уни қайта тиклашга мажбурман. Маълум бир муддатга.

– Қайтаринг, албатта, — деди у апил-тапил. — Лекин бу кўпга бормайди.

Учинчи жаҳон уруши гарбни дарҳол кўмиб, йўқ қилиб юборади.

– Ғарб яхши қуролланган, — деб тўнгилладим мен.

– Ғарб - қоғоз йўлбарс, — деб эътироз билдирди у.

– Йўқ, ядровий йўлбарс, — деб эслатдим.

– Ядро сиз билан бизда ҳам бор, — дея рад қилди.

– Менда ҳозирча фақат иккита, холос, — дедим мен.

– Менга биттаси ҳам етади, — дея бош ирғади у.

– Биладан, — деб мен ҳам бош ирғадим.

– Менга биттасини беринг — биз галаба қиламиз. Бизнинг ишимиз ҳақ иш!

Мен трубка ёрдамида жилмайишимни мўйловим ичига яширдим ва жиддий қиёфада ўзимга ўзим эслатдим: айти шу илтимосини Мао Хитойда Микоян орқали ҳам айтган эди. Фақат битта бомба сўраганди. Уни қўлига киритгандан кейин хитойлар америкаликлардан “Кореяни бутунлай эслан чиқаришлари”ни талаб қилади.

Кореяга эса чиндан-да ачинаман деб тушунтирганди Микоян ўшанда: гарчи улар худодан узоқда бўлсалар-да, Хитойга жуда яқин! Агар, — депти Мао унга, америкаликлар — худодан фарқ қилароқ, Кореяни “унутиш”ни рад этсалар ёки ҳатто “Хитой тўғрисида эслаб қолишса” мен уларнинг устига ягона бомбани ташлайман.

– Галаба қозонмоқ учун битта бомба билан зарба беришнинг ўзи кифоя қилмайди, ўртоқ Мао. Ҳатто ишингиз ҳақ бўлган тақдирда ҳам. Америкаликларнинг бомбаси жуда кўп.

Мао менинг кўзларимга маънодор тикилди.

– Бизда эса матонатимиз ортиқроқ, фидойиларимиз ҳам етарли.

Мен унинг маънодор қарашига парво қилмадим. Ўзгаларнинг фикрини ўқиш — бузуқликдан ўзга нарса эмас.

– Бизнинг одамимиз кўп, — дея аниқлик киритди гапига Мао.

Мен кўзларимни қисдим. Вақтнинг қанча бўлганини билмоқ учун шахтёрнинг қовуғига қарадим.

– Бўпти, — деди шоша-пиша Мао. — Мен одамларимнинг тенг ярмини қурбон қилишга тайёрман.

Эшик тақиллади. Мен парво қилмадим. Ўриндикдан турдим-да, аста эшик томон йўналдим. Хитойда 600 миллион одам яшайди.

Америкада айрим профессорларни истисно қилганда, бунақа рақамни қандай санаб битириш мумкинлигини биронта тирик жонзот ҳам билмайди.

Гарчи Маога 300 миллион хитойни қурбон қилиш иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлса-да, Америкада ҳеч ким унинг бундай қилишига йўл қўйиб қўймайди. Биринчи юз миллион хитой қурбон бўлиши биланоқ Америка таслим бўлади-қўяди. Айниқса, Маонинг орқасида мен турганимни пайқаса, тамом. Аммо таслим бўлишдан аввал менинг одамларимга кўплаб қирон келтиради. Бу — мен учун кони зарар. Шунинг учун энг муҳими — деган тўхташга келдим мен эшикни очгани борар эканман, бу болабоз Труменга ҳақиқатни тушунтириш, Хитойга ишонмаслигимни англантиш керак. Бу Хитойга Молотов берган таъриф чиппа ёпишиб тушади. Лаврентий айтган “қизил лола” деган таъриф эса янада ёпишиброқ тушади. Усти қизил, ичи оппоқ. Бунинг устига доҳийнинг кам қонлик дарди ҳам бор.

Мен эса унга кўпдан бери ишонмайман. Лоақал ўша Американинг ўзига муносабати туфайли.

45-йилда у қўққисдан англиз тилини ўрганмоқчи бўлиб қолди. Рус тилининг ўрнига алифбони ўзлаштириб олиши биланоқ, морзеда мактуб жўнатиб, Рузвельтдан уни Вашингтонда қабул қилишни илтимос қилган. Америкаликларга дўст тутинмоқчи бўлиб қолипти. Дўст бўлиб, ундан ёрдам олишни кўзлаган.

Рузвельт жавоб бермади. Фақат вафот этиб қолгани учун эмас. Асосий сабаб шунда эдики, мактубни жуда синчиклаб таҳрир қилиб чиқишганди. Уни Рузвельт учун инглиз тилини жуда яхши биладиган одам таҳрир қилиб берган эди. Пекиндаги ўз элчиси. У айнаи вақтда Лаврентийга ҳам хизмат қиларди. Аммо Маодан қанча шубҳа-гумон қилмайин, улуғ стратеглигини тан оламан. Ғарбни, деб ҳисоблайди у, фақат бир нарса ёрдамида уриб дабдала қилиш мумкин. Бу ҳамма жойда жуда арзон туради. Ишлаб чиқараётган пайтда ҳам, ундан кейин ҳам. Бу нарса Шарқда кўпроқ. Булар – одам. Шунинг ҳисобидан ғарбни енгса бўлади. Мени одамларни аяб авайламаганим учун сўкишади. Немислар билан бўлган урушда одамларни аяганим йўқ. Лекин мен голиб чиқдим-ку! Агар хасислик қилиб мағлуб бўлганимда, мени кўпроқ сўкишган бўларди. Урушда бой берганим учун. Тўғри, уруш деганлари бошқа воситалар билан давом эттирилган сиёсатдир. Бироқ иш модомики бошқа воситаларга бориб етган экан, урушни шу воситалар ёрдамида ютиб чиқмоқ керак. Бошқа истаган воситалар ёрдамида.

Энг асосий восита эса – одамларни қирон қилиш йўлидир. Негаки, уруш дегани одамлар бир-бирини ўлдириши деганидир. Бошқа одамларнинг манфаати учун. Бунда фақат бир нарса маълум эмас – ким ўлдирилади-ю, ким омон қолади.

Агар мен хасислик қилганимда, ўз одамларимни аяганимда, ҳозир омон қолганларнинг ҳаммаси немиснинг этиги тагида яшаган бўларди. Буни ҳеч ким истамасди. Акс ҳолда, урушга боришмас ҳам эди.

Лекин менда омон қолганларнинг сони унчалик кўп ҳам эмас.

Маоникдан анча кам, энди у ҳам саховатини кўрсатса бўларди.

– Сиз улуғ стратегсиз, ўртоқ Мао, – дедим мен унга ўгирилиб, эшик тутқичини ушлар эканман. Шунинг учун мен сиз билан дўстлигимдан шунчаки ифтихор қилмайман, бироқ бахтсиз кунларда бу дўстликни ҳар иккала бомба билан ҳам қўллаб-қувватлашга тайёрман. Лекин ҳозирча улар менинг ихтиёримда туриб туратурсин. Уни бошқа жойга кўчиришга ошиқишнинг ҳожаги йўқ. Ҳозир муҳимроғи сизга вақтида молиявий ёрдам етказиб беришдир. Мен ҳам 300 миллионни қурбон қилишга тайёрман. Долларда.

Эшикни очишдан олдин кўнглимдан ўтган сўнги мулоҳаза Америка тўғрисидаги фикр эди. Бадавлат мамлакат. Эквадорга бундан кўра ортиқроқ пулни туҳфа этган.

61. ҲЕЧ НАРСА ҚЎРҚУВЧАЛИК БИРЛАШТИРМАЙДИ

Мен Мишелни диванга Мао билан ёнма-ён ўтқаздим-да, унга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб, аён кўриниб турган гапни айтдим. Сиз жуда ёш ва соҳибжамолсиз дедим. У жилмайди ва текис саф тортган оппоқ тишларини кўрсатди. Лекин у менга жуда маъқул тушди ва мен унга қараб, жуда ҳам гўзал экансиз деб қўшиб қўйдим.

Мао унча хушламайгина гапимга қўшилди ва ёш қизлар ўртасидаги тафовутни кўпайтирмасликка ваъда бераман деди. Кейин эса Чиаурелини навқиронлик билан табрикладим.

Миша табрикларни қабул қилди. Қабул қилар экан, нималардир ҳаётда кимларгадир кўпроқ насиб бўлишини, қолганлар эса ортиб қолган нарсаларга қаноат қилишини айтди. Мен кулиб юбордим, Мишель эса хафа бўди. Мишадан хафа бўлди. Ва айтдики, агар Миша уни “қолганлар” қаторига қўшадиган бўлса, у улушига ҳамма нарса тегадиганлар қаторида бўлишни истар эди. Аммо улардан исталганники бўлишни истамайди. Бу гапларни айтар экан, у Маодан нарига сурилиб ўтирди ва менга қараб қўйди.

Энди Мао хафа бўлди. Лекин мен Мишельнинг рус тилида тўғри гапирганини очикчасига айтдим.

Чиаурели Францияда ҳамма сўзларни ёзишдан кўра, тўғрироқ гапиришни таъкидлади – ҳамма бир нарсани ёзади-ю, бошқа нарсани талаффуз қилади.

Мен яна кулиб юбордим: Мишель юбқасини жиндай кўтариб, оёқларини бир-бирига чалиштириб олганида буни кўриб, ҳаммадан ортиқроқ ҳаяжонланган

одам Ши Чжэ бўлди. Қайси бир оёғини тамоша қилишни билолмай қолди. Ва батамом ҳанг-манг бўлган ҳолда, ўз фикрини айтишга журъат қилди — Мишелнинг кўзларини мақтади. Шу заҳотиёқ хушёр тортиди ва чин юракдан қўшиб қўйди: — гапнинг сирасини айтдим-қўйдим чунки болаликдан бери мовий кўзларни яхши кўраман дея ўзини оқлаган бўлди.

Мишанинг энсаси қотди: Мишелнинг кўзлари сира ҳам мовий эмас, улар кўнғир кўзлар. У туғилиб ўсган жонажон юрти Кахетиядаги энг яхши қизларнинг кўзлари каби.

Кахетияни эшитиб Мао ҳанг-манг бўлиб қолди. Чиаурели ҳам Францияда туғилган деб сира-сира ўйламаган эдим, деди.

Ши Чжэ энди дохийси учун хижолатпазликка тушди. Миша менга кўзини қисиб қўйиб, Маога Кахетиянинг Францияда эмаслигини уқдира бошади. Бу Ленинграддаги кўчанинг номи. Ҳамиша бу ерда иссиқ бўлади. Худди ҳаммомдаги каби. Лекин ҳеч ким шикоят қилмайди: Кахетияда фақат зиёлилар яшайди. Улар яхши билшади — ҳаммомда “иссиқ!” деб хитоб қилишдан фойда йўқ. Сайёрада иқлимнинг илиб бораётганидан зорланган каби. Мен яна кулиб юбордим.

Мао ўпкалагандай бўлиб менга қаради. Лекин мен Чиаурелидан хафа бўлиш керак эмаслигини уқдирдим — ҳар нима қилганда ҳам, у санъаткор-да! Чиаурели жилмайди ва ўзини оқлаш учун менинг гапларимни қўллаб-қувватлади.

— Кутаиси театрида саҳнани ёритувчи одам бор. Бу одам пьесанинг матнига кўра Клеопатра қалбимда зулмат ҳукмрон дея зорланса, ҳамма чироқларни ёқиб юборди. Лекин ҳеч ким ундан хафа бўлмайди. На Цезар, на директор. Негаки, у чинакамига санъаткор. Ши Чжэ унга Маонинг ҳам ҳақиқий санъаткор эканини эслатиб қўйди. Унга Миша шунинг учун ҳам Маонинг ҳеч қанақа айби йўқ-да, дея жавоб берди.

Энди Мишель кулиб юборди.

Менинг ҳам бирам кулгили гап айтгим келиб кетди. Бизда бегуноҳлар жуда ҳам кўпайиб кетаётгани йўқми деб сўрадим мен. Айниқса, хитойлар ўртасида, шундай деб француз жувонга кўз қисиб қўйдим. У мени ҳазил-мутуйибага қобил деб ўйламаган кўринади — кўтарилиб турган тиззаси устидаги юбкасини пастга тортиб қўйди.

Ши Чжэ бундан бирданига қутуриб кетди ва муштумдаккина бошини гажак қилиб, дохийсини ҳимоя қилишга ташланди. Сапчиб ўрнидан туриб менга хитоб қилди: ростини айтганда, ҳатто менинг сўзларимни ҳам қандай таржима қилишни билмай қолган эмиш. Негаки, у сўзларда ҳеч қанақа куладиган жиҳатларни топа олмапти. Ва яна бир марта “самимий айтганда”сини қўшиб қўйди.

Бирданига ҳамма данг қотиб қолди.

Аввалига мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйдим. Кейин рост, мўйловимнинг ичидан трубкамни аста чиқариб олдим-да, шу ердагиларнинг ҳаммасига босиқ овозда ҳамма одамлар бу дунёга тасодифан келишларини маълум қилдим. Аммо шундайлар ҳам борки, уларга қарасанг, дарҳол аввалдан режалаштирилмаган жимо оқибатида дунёга келгани сезилиб туради. У тасодифий сувдан бино бўлган, бу сув йўқ бўлиб кетмайди, вақти-вақти билан унинг бошига уриб туради. Бу зарбларга улар “Тўғриси айтганда” деганга ўхшаш иборалар орқали муносабат билдирадилар. Бунақа одамларни суд қилиб ўтирмай отиб ташлаш тавсия қилинади. Отганда ҳам кўп марталаб отмоқ керак.

Вазиятни Валечка юмшатди. Хонага солланиб кириб, пастак столга олма солинган патнус келтириб қўйди.

Мао энг пишиб, оқариб турган олмани олиб, унинг танасига зангори тишларини ботирди. Мишелнинг гапи оғзида қолди, у орқага сурилиб, Маодан ўзини олиб қочди. Жиддий қиёфа касб этиб Валечка айтгандек, чиндан-да кўзларини қисди.

— Ўртоқ Сталин, — дея бирдан давом этди у, — январдан бошлаб сизнинг мамлакатингизда яна ўлим жазоси тикланар эмиш, шу ростми?

Мен ранжидим. Яна шунинг учун ранжидимки, қутилмаган саволнинг руҳий жиҳатдан келиб чиқиш сабабларини даб-дурустан тушуна олмадим. Бу савол Мао тишларининг рангига боғлиқ ҳолда пайдо бўлиши мумкин деб тусмол қилдим. Ёки бу тишлар ғажирлатиб чайнаган олма билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Валечка менга ўлим жазосини қайта жорий қилишни тезлатишни талаб қилувчи нигоҳ ташлади. Ва бу қонуннинг диққат эътиборини француз журналист аёлларида жамлаш кераклигини шама қиларди. Бу бетамизлар доҳийларни ранжитадиган саволлар беришмасин-да.

Хитойлар олдида бироз ивирсиб тургач, Валечка чиқиб кетди. Лекин чиқиб кетиши олдидан чапиллатиб олма кавшаётган Маони индамайгина очофат нигоҳ билан ўзини кузатиб қолишга тақлиф қилди.

– Эҳтимол, – деб жавоб бердим мен француз жувонига. – Эҳтимол, биз ўлим жазосини қайта тиклармиз. Лекин вақтинча бўлади бу. Айтганча, биз бунни ўртоқ Мао билан ҳам муҳокама қилдик, у бу қонуннинг кўп вақт амал қилиши талаб қилинмайди деб ўйляпти.

Мен ўзим чамалагандай, бу гапдан кейин у Маога юзланди.

– Сиз нимани назарда тутасиз, раис?

Гарчи у кавшашини қўймай, саволга батафсил жавоб берган бўлса-да, мен тушунмадим – у ё боя меҳмонхонада ўзига илтифот кўрсатмагани учун француз аёлидан аламини олди ёки бўлмаса, менга узоқ шарқ киноясининг нима эканини кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Оламшумул душман билан ҳал қилувчи олишув арафасида, дея бошлади у, ички душманни бартараф қилиш талаб қилинади. Бунга жуда тез эришмоқ мумкин. Эришганда ҳам душманларни бир хил қисматга рўпара қилиш шарт эмас.

Қадим замонларда цивилизациядан баҳраманд бўлган одамлар ё салбга тортиб қатл этишган – Исо Масиҳ шундай қилинган дейишади. Ёки тошбўрон қилишган. Салбга тортилган банда бир неча кундан кейин жон берган, бениҳоя аниқ мўлжал билан тошбўрон қилинганда эса кўп бўлса, 4 соатдан кейин қурбоннинг жони чиққан. Тамошаси зўр бўлса ҳамки, жуда узоқ давом этган. Энди эса бир лаҳзада амалга ошадиган, лекин унчалик ҳам тамошабоп бўлмаган усулни – отишни соқит қиладиган бўлсак, ҳар қандай душманни жонидан тезроқ маҳрум қилишади. Усуллар ўртасидаги тафовут минутлар билан ўлчанади. Газ ёки укол 20 минутни талаб қилади, электр токи билан қатл этиш учун 18 минут керак бўлади, осиб ўлдиришга эса 15 минут кифоя.

Айрим ҳолларда, деб давом этди Мао, коммунистлар жаҳон тажрибасидан фойдаланадилар. Байналмилал усуллардан ташқари миллий тажрибалар ҳам эътиборга лойиқдир. Байналмилал усулларга – қирқадиган асбоб-аслаҳа ёрдамида каллани танадан жудо қилиш, ўша қурол-аслаҳалар билан бўғичлаш, ичак-чавагини ағдариб ташлаш, танани бўлак-бўлак қилиб қисмларга ажратиш, агар бор бўлса, иккала тухумини суғуриб олиши ва бошқалар киради.

Масалан, форс-турк усулини олайлик. Унинг номи чиройли – бастинадо.

Товонга калтак билан саккиз юз марта уришдан бошланади. Зарбларни ҳисоблаб, овора бўлиб ўтириш ҳам керак эмас. Душман ҳушидан кетиши биланоқ, калтакни улоқтириб юборса бўлаверади. Энг асосийси – кейин қони ҳамма ёққа сачраб кетмаслиги учун уни эҳтиёт билан қайноқ сув тўлдирилган идишга солишдир. Кейин гўштлири суюгидан ажралиб чиқмагунча қайнатиш керак. Қайноқ сув ўрнига эриган кўрғошин ёки мум ҳам ярайверади. Кўрғошин тўғрисида гапирадиган бўлсак, Хитой уни мўл-кўл ишлаб чиқаришни ният қилмоқда. У айниқса бўғизга қуйилса, яхши самара беради. Бундай ҳолларда кўрғошин ҳам унча кўп кетмайди.

Яна шунга ҳам айтиб қўяйки, душман қайноқ сувда ҳар қанча яхши қайнатилган, гўштлири хил-хил бўлиб кетган бўлмасин, африкаликлар ундан кўра одамни тириклай еб қўяқолишни афзал кўришади. Айниқса, кўплашиб истеъмол қилишганда. Тилим-тилим қилиб кесиби олишади-да, иштаҳа билан тушираверишади. Рост, ҳар гал бир тилим кесиби олганларидан кейин ярани тикиб қўйишади – бўлмаса, душман қонсираб, ўлиб-нетиб қолиши мумкин. Ҳамма гўштни еб бўлмагунларича бу аҳвол давом этаверади.

Техника тараққиёти африкаликларни ҳам ҳар хил янгиликларга илҳомлантирди: ҳозир душманнинг бўйнига автомобил гилдирагини кийгизиб қўйиб, уни ёқиб юборишади. Кейин худди шу гилдиракдан қолишмайдиган тарзда давра олиб ўтиришади-да, тирик гулханни мириқиб тамоша қилишади. Лекин улар, аслида, ёнаётган гилдиракни кўриб ҳузур қилишмайди. Улар кўрқувдан лаззат олишади. Негаки, ҳозирча бирортасининг бўйнида гилдирак

ёнаётган экан, ҳозир бу гилдирак менинг бўйнимда ёниб қолади-ку, деган қўрқув уларни қийнамайди. Уни ҳузур сиқиб чиқаради.

Одамларни ҳеч нарса қўрқувчалик бирлаштирмайди. Қўрқув — ташкил қилувчи ва яратувчи кучдир. Қўрқувсиз бир кун ҳам яшаб бўлмайди. Ва уни бостираман десанг, фақат бошқа қўрқув билангина бостира оласан. Турлитуман қўрқувларни ихтиро этиш ва уларни зўрайтириб бориш — бениҳоя юксак санъатдир. Қурилиш материалларидан фойдаланиш гоёсини, масалан, турли халқлар ўзича мукамаллаштиради. Афгонлар душманларнинг қулоқларига узун-узун михларни қоқишади. Бунинг таъсири кучли, лекин жуда жўн.

Оврупаликлар мураккаброқ фикрлайдилар. Душманни тахталар билан қоплайдилар-да, уни бошидан гавдаси бўйлаб, иккига тилиб ташлайдилар. Қипиқлар билан бирга қонлар тўкилади ва буни тамоша қилиш анча мароқли. қоннинг ўзи арра учун бепул май бўлиб хизмат қилади. Бу усулнинг ёқимсиз томони шундаки, тахта ичига қамаб қўйилган душманни кўриб бўлмайди. Бу жуда жиддий нуқсон, чунки одамзодга нафақат бошқаларни ўлдириш ҳуш ёқади, балки у буни кузатиб туришдан ҳам завқ олади. Органик моддаларнинг ноорганик моддаларга қайтиш жараёнини кузатишни ёқтиради.

Агар одамни, бошқани ўлдириш имконидан маҳрум қилинса, у жуда қаттиқ хафа бўлади. Негаки, ўлдириш имконияти инсонда бировни ўлдираётганда тортинчоқлик қилиш, қисиниш ва қимтинишдан кўра кучлироқ тараққий топгандир. Агар уни душманлардан маҳрум қилиб қуйилса, у янада оғирроқ аҳволга тушиб қолади. Ёки бу душманларни яшин уриб ўлдирса ҳам одам хурсанд бўлмайди. Чунки бунда одам душманларини қатл қилишдан олинадиган завқ-шавқдан маҳрум бўлади. Чунки у қатл вақтида ғайриихтиёрий равишда эпчиллигини намойиш этади ва бундай курашдан лаззатланади.

Қатл қилинаётган душманларга нисбатан нафрат ҳам лаззат бахш этиши мумкин. Ва ҳатто қатлнинг ўзи ҳақидаги хотиралар ҳам ҳузур бағишлайди. Агар борди-ю, душман умумий бўлса, уни қатл қилиш қотиллар ўртасида биродарлашув туйғусини туғдириши мумкин. Кези келганда айтиб қўяй — шунинг учун ҳам одамлар урушни эслашни жуда яхши кўришади.

Лекин ҳар нима бўлганда ҳам — деди хушёр тортиб Мао — қатл қилинаётган одамни тахталар ичига қамаб, яшириб қўйгандан кўра, унинг ўзини кўриб, гапини эшитиб турган яхшироқ. Одамнинг гавдасини эзиб кичкина қилиб, шароб қуйиладиган бочкага тиқиш ҳам худди шундай нуқсонларга эга. Лекин бу усулнинг бошқаларидан ажралиб турадиган бир томони шундаки, унда бочкага тиқилаётган одамнинг дод-фарёдлари узоқроқ давом этади. Бочканинг ичида ҳатто қаҳрамонлар ҳам анча асабий ҳолга тушади. Гарчи уларнинг ҳар қайсиси бочка ичида ҳар хил турда нола-фигон қилса-да, талабларининг моҳияти битта — улар қийнашни, зўравонликни тўхтатишни талаб қилишади. Бу талаб унчалик оқилона талаб эмас, негаки, аслида, бочкага қамашдан мақсад уни дабдурустдан мажақлаб ташлаш эмас-да!

Шу ерга келганда Мао ортиқ чидаёлмади ва хо-холаб кулиб юборди.

Давоми бор.

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

Эркин ЮСУПОВ

Зиё излаб

Рисоладан боблар

АВЛОДИМИЗ ҲАҚИДА

1996 йилда 92 ёшда бу ёруғ оламдан фоний дунёга рихлат этган онам кўпни кўрган, билимли, табаррук аёл эди. У киши ниҳоятда ҳалол, иймонли, ўзбек аёлларига хос андиша, одоб, муомала маданиятини ўзида мужассам қилган инсон бўлганини кўплар яхши билади. Онажоним онгли ҳаётида огир йилларда ҳам тонг саҳардан қоронғу кечгача совхоз, колхоз далаларида кетмон чопиб юрганларида беш вақт номозни, рўзани қанда қилмаганлар. Ҳалоллик ва покликка эътиқодлари баланд бўлиб, бизни ҳам шундай руҳда тарбия қилдилар. Ўзлари саводхон бўлиб, араб имлосида битилган диний китоблар ва бошқа адабиётларни ниҳоятда завқ билан ўқирдилар. Шу сабабли ҳам уйимизда доим умрдоши кампирлар, ихлосмандлар жам бўлиб, онамдан Яссавий ҳикматлари, Машраб, Ҳувайдо, Бедил, Навоий, Фурқат, Муқимий шеърларидан ўқиб беришни илтимос қилар эдилар. Шароф Рашидов, унинг укаси Соҳиб ака ҳам онамнинг билимдонлигини, юриш-туриш, ажойиб муомала маданиятини, шошмай сўзлашларини ўз оналарига ўхшатиб, кўп ҳурмат қилар эдилар. Шароф ака ҳар учрашганимизда онамнинг соғлигини сўраб, салом айттардилар.

Авлодимиз ҳақидаги баъзи маълумотларни онамнинг гапларидан билиб олганман. Онамнинг ота-онаси асли кўқонлик бўлиб, Худоёрхонга яқин жамоа бўлганлар. Кўқондаги Афғонбоғ ҳам онамнинг катта отасига тегишли бўлиб, уни Худоёрхонга совға қилишган экан.

Бувим (онамнинг онаси) ниҳоятда обрўли, билимли бўлиб, Кува аҳли ўз болаларини у киши очган мактабга ўқишга беришга ҳаракат қилар экан. Шу сабабли ҳам бувимнинг номи, қилган савобли ишлари узоқ йиллар қуваликлар тилидан тушмай юрган.

Бобом билан бувим кўп йиллар фарзанд кўришмаган экан. Уларнинг биринчи фарзанди менинг онам бўлган эканлар ва Кўпайсинхон, деб исм қўйишган экан. Шундан кейин яна беш фарзанд дунёга келган. Шулардан иккитаси эгизак бўлиб, улардан Назиржон, Фотимахон, Ҳасанбой исмли болаларгина тирик қолган. Бувим 1918 йилда вабо касали тегиб, вафот этганлар.

Тўрт етимни тарбия қилиш бобом Юсуфали бойга қолган экан. У ҳали анча ёш бўлишига қарамай, фарзандларини ўйлаб уйланмай ўтиб кетган экан. Болалар тарбияси билан онамнинг ўғай амакиси Мамасиддиқ ва унинг хотини шугулланишган. Улар ҳаммаси бир оилада яшаб, бир-бирини бирор нарсадан камситишмаган. Лекин кўпчилик Мамасиддиқ акани Юсуфалибойнинг уйидаги хизматкори деб тушунар экан.

1923 йилда оиланинг бошига яна катта мусибат тушган. Ўша йилларда Фаргона водийсида босмачилар кўп бўлиб, улар асосан бойларни талашган. Бир куни босмачиларга қўшилиб кетган бир ўғри қўшниси Юсуфали аканинг уйига келиб, ғалла топиб беришини талаб қилган. У киши ҳеч қандай ғаллам йўқ, ўзим тўрт етим билан зўрға кун кўриб ўтирибман, деган. Аслида очарчилик вазидан 25-30 пуд ғаллани ерга кўмиб қўйган экан. Шуни билиб қолган қўшниси ғаллани кўмилган жойидан кавлаб олган ва бобомни ухлаб ётган

ерида калтаклай бошлаган. Орадан икки кун ўтгач, калтак азобидан у ҳаётдан кўз юмиб, тўрт ёш бола бутунлай етим бўлиб қолишган.

Шундан кейин совет ҳукуматининг бойларга нисбатан олиб борган ваҳшиёна сиёсатининг ҳалокатли зарбаси “айбсиз айбдор” бўлган тўрт етимнинг бошига ҳам офатдек ёғилган. Бир томондан ўгай амаки ва унинг фарзандсиз хотини тўрт ёш етим болага қараб, “мана, шўролар ҳукумати биз камбағалларга эркинлик берди, аввал биз сенларнинг хизматингни қилган бўлсак, энди сен, бойваччалар, бизнинг хизматимизни қиласан”, деб кўп азоблар берган.

Онамнинг айтишларича, ҳар куни қишлоқ советидан батрақларнинг вакиллари келиб, уйдаги ҳамма нарсани, ҳатто кийимларини ҳам олиб кетишар, отангнинг тиллалари қаерда, деб дўқ уришар экан. Аслида эса ота-онадан қолган биттагина бойлик — ниҳоятда кўп қўлёмалар, нодир китоблар бўлган. Бу китоблар ҳам тўрт етимнинг бошига қўплаб мусибатлар келтирган. Уша йилларда кимнинг уйидан араб имлосида ёзилган китоб чиқса, уни дарҳол қамашар ва жазолашар экан. Буни кўрган, ҳимоясиз қолиб, ваҳимага тушган онам, холам, икки тоғам китобларни кечалари сувга оқизар, чуқур ўраларга кўмиб ташлар эканлар. Ойлар давомида бу бойлик ҳам йўқ бўлиб кетган. Шу китоблардан бир нечтаси қаердадир сақланиб қолган экан. Уларнинг ичида мен Х11, ХУ1 асарларга оид бўлган икки қўлёмани, Ҳувайдонинг ярим куйиб кетган девонини топиб олдим. Ўтда куйдирилган, сувга оқизилган, кўмиб ташланган китоблар орасида қанча-қанча нозик қўлёмалар бўлганлигини эндигина тасаввур қиляпман.

Онамнинг бир ҳикоялари ҳеч эсимдан чиқмайди. У киши шундай деган эдилар, 1924 йил баҳорида ҳукумат одамлари уйимиздаги барча нарсаларни, қолган-қутган озғина озиқ-овқатни ҳам талаб олиб кетишди. Ёзнинг бошларига келиб оч қолдик. Уша йили ҳовлимиздаги кўҳна тоқлар жуда яхши ҳосил қилган, олди узумларга энди ранг кира бошлаган эди. Шу узумдан умид қилиб, энди оч қолмасмиз, ҳосилини сотсак кунимизга яраб қолар, деб юрар эдик. Кунлардан бирида уйимизни талагани яна батрақларнинг вакиллари келди. Уларга паранжи ташлаган бир аёл бошчилик қилар эди. Шунда уйимиздан ҳеч нарса тополмай жаҳллари чиқиб турганида, пишай-пишай деб турган узумларга кўзлари тушди. Сен қулоқбаччаларга ҳеч нарса қолмасин деб, ёғоч билан узумларни уриб ерга туширишди. Бизнинг охириг уmidимиз ҳам барбод бўлди.

1925 йилда онам турмушга чиққанлар. Бир йилдан кейин тоғам ҳам уйланган, холам эса турмушга чиққан. Уша даврларда қулоқ қилиш кампанияси бошланиб, уларнинг бошига янада даҳшатлироқ мусибатлар туша бошлаган. Тоғам 1928 йилда икки ўғли ва ёш хотинини ташлаб, кичик укаси билан Тожикистонга қочиб кетган. Холамнинг эри Муҳиддин ака ҳам қамалишдан кўрқиб, бегона юртларга қочиб кетишга мажбур бўлган. Тоғамнинг 2 ёшли ўғилчаси очликдан ўлиб кетган.

Уша йиллар бадарга қилинган ёки бошқа юртларга қочиб кетган қулоқларнинг хотинларини зўрлаб батрақларга эрга бериш русм бўлганди. Қулоқ деб ҳисобланган оилаларни ҳеч қаерга ишга олишмас, очликдан ўлиб кетишга маҳкум этишар экан. Холамнинг эри тирик бўлатуриб, Баҳромбек Юсупов деган бир батракка зўрлаб эрга беришган. Тоғамнинг ёш хотинини оиласи бўла туриб бир батракка тегишга мажбур этишган. Тоғам раҳматлик хотинини ниҳоятда яхши кўргани учун иккинчи марта уйланмай, куйиб оламдан ўтиб кетди. Ўқимишли, ҳалол, покиза, гўзал аёл бўлган Фотима холам ҳам ношуд, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган, бирор ишнинг уддасидан чиқа олмайдиган, омади келмаган эрнинг қарамоғида қолган.

Лекин улар батрақнинг хотини, деган “фахрли” номни олиб, турли хўрланиш ва ҳақоратлардан халос бўлишган.

Мен ҳам Фаргона вилоятининг Кува шаҳрида туғилганман. Муттасил турли ерларда ҳақсиз қулоқ сифатида кўчиб юрганимиз туфайли мен туғилган йил ва ой ҳам ота-онамнинг эсида қолмаган экан. Бу масалага фақат 1939 йили Аъзамжон ака деган бир қариндошимиз аниқлик киритди. У киши мактаб ўқитувчиси бўлиб, анча маълумотли, кўп нарсани билар эди. Кунлардан бир куни онамдан, 1927 йил ёзида Шоҳимардонга борганимизда Эркинбой туғилганмиди, деб сўради. Шунда онам, йўқ уч йил фарзанд кўрмаганим учун Шоҳимардонга муқаддас жойларни зиёрат қилгани борган эдик, ўғлим

қайтганимиздан бир йил кейин туғилди, деб жавоб берди. Шундагина 1928 йил Октябрь ойида туғилганимни аниқлашди. Унга қадар биз қулоқ қилинганимиз учун паспорт олиш, фуқаролик ҳуқуқларидан фойдаланиш имконига эга эмас эдик.

Отам Мирзаев Тошмирза ҳақида ҳам озроқ маълумот беришим лозим.

Отамнинг онаси марғилонлик бир касибнинг қизи бўлган, уни қувалик Муҳаммад Ризабой номли бир бойга зўрлаб турмушга беришган. Дадамнинг аммалари айтган баъзи воқеалар ҳеч эсимдан чиқмайди. Муҳаммад Ризабой ери-суви кўп, икки хотини бўлиб, анча ёшга кириб қолган киши экан. Дадамнинг онаси унга турмушга чиқишга розилик бермай, қариндош-уруғлариникига қочиб ҳам кетган. Акалари у ердан олиб келиб роса калтаклашган. Тўй куни ҳам жон аччиғида катта қозоннинг тагига яшириниб олган экан. Тўйдан 7-8 ой ўтгач, яна ота-онасининг уйига қочиб келган. Шу ерда, яъни Марғилон шаҳридаги тоғаларининг уйида, дадам ёруғ дунёга келган. Бу воқеа 1905 йилда бўлган экан.

Отам асосан касиб тоғалари қўлида катта бўлган, жуда ёшлик вақтларидаёқ 20 баҳорни ҳам кўрмаган онаси оламдан ўтган. Уша йилларда отаси унинг ҳолидан хабар олиб турганми йўқми билмайман.

1925 йили ер-сув ислоҳоти бошланганида ер бойларнинг фарзандларига ҳам улуш сифатида бўлиб берилар экан. Шунда Муҳаммад Ризабой Марғилондаги ўғлини Қувага олиб келган ва уйлантирган. Бу хонадонга келин бўлиб тушган қиз — менинг онам экан. Шундан кейин оилали бўлган отам ҳисобига ҳам ер ажратиб берилган. Отам асли касиб бўлгани учун ердан фойдаланишни ҳам уддалай олмаган. Ер асосан ўғай акаларининг қўлида қолиб кетган. 1929 йили колхозлар ташкил этила бошлаганда отамни омборчи қилиб ишга олишган экан.

Қулоқларни бадарга қилиш кампанияси бошлангач, отамнинг бошига ҳам катта мусибатлар туша бошлаган. Эндигина ёруғ кун кўра бошлаган отам катта бойнинг фарзанди сифатида сургун қилинган. Отамнинг айтишича, қулоқ қилишдан олдин тўйда берилган унча-мунча кўрпа-тўшаклар, кийим-кечақларни ҳам мусодара қилишган. Уйларида бир сандиқ, бир гилам, бир неча кўрпагина қолган экан, холос.

Шундан кейин, 1931 йилнинг кўкламида, бир кечада уйимизнинг атрофини ГПУ ходимлари ўраб олиб, қолган озгина уй-рўзгор буюмларини аравага ортиб, Федченко станциясидаги Қосим Карвоннинг саройига қамаб қўйишган. Бу карвонсаройда Қувадан қулоқ қилинган оилаларнинг барчаси тўпланган бўлиб, у ер юзлаб ГПУ ходимлари билан ўраб олинган экан. Бу ерга бир неча кун ичида барча қулоқ қилинганларни тўплашган. Аҳвол шу даражада оғир эканки, одамлар ёш болалар билан отхоналарда, очиқ офтобда жойлашганлар, ҳатто ҳожатхонага ҳам қуролли милиция назорати остида боришар экан. Орадан бир ҳафта ўтгач, маҳбусларни карвонсаройдан темир йўл станциясигача бўлган йўлдан саф тортган милиция ходимлари орасидан олиб ўтиб, худди қорамол сингари юк вагонларига жойлаштиришган. Қулоқ қилинган оилалар фақат қўлида кўтариши мумкин бўлган нарсаларинигина олганлар, холос. Отам ва онамининг қўлида иккита ёш боласи бўлгани сабабли, рўзгор учун керак бўлган оддий нарсаларини ҳам олиш имконини топа олмаганлар. Онамининг айтишича, поезд Ховос станциясига яқинлашганида одамларнинг юрагига қаттиқ ваҳима тушган. Тошкент томонга йўл олганини кўрган маҳбуслар, энди Украинага кетдик, деб дод сола бошлаганлар. Улардан олдин қулоқ қилинган кишилар Украинага жўнатилганини кўпчилик яхши билар экан.

Лекин поезд Украинага бормаган, балки Тошкент яқинидаги Ўрта Овул станциясига келиб тўхтаган. Фарғонадан келган қулоқларни қуролланган юзлаб милиция ходимлари ўраб олиб, Бўзсув бўйидаги чўлу биёбонга олиб келишган. Одамлар ҳамма нарсдан маҳрум бўлишган бўлса ҳам, Ўзбекистонда қолганларидан хурсанд бўлишган экан. Бу ерга Бухоро, Самарқанд атрофларидан қулоқ қилинган кишилар ҳам кўчириб келтирилган. Орадан кўп вақт ўтмай, қулоқларнинг узоқ-яқинларда қочиб, яшириниб юрган қариндош-уруғлари ҳам шу жойга кела бошлаган. Қулоқлар кўчириб келтирилган жойнинг ҳамма томони милиция ходимлари билан ўралгани учун, ГПУ руҳсатисиз бошқа қишлоққа, ҳатто бозорга бориш ҳам мумкин бўлмаган. Бу ерларда олдинроқ

қулоқ қилинган рус деҳқонларидан тортиб олинган олмazorлар, узумзорлар, катта чўчқахоналар ҳам бор экан.

Бу воқеалар ҳақидаги гапларнинг ҳаммасини мен ота-онамдан эшитганман. Баъзан отам, тоғаларим бирга бўлганида оиламиз бошига тушган оғир мусибатлар ҳақида ачиниб, куйиниб сўзлашарди. Улар айтган гапларнинг фақат айримларигина менинг хотирамда сақланиб қолган, холос.

Шу қуруқ чўлу биёбонда, ҳақсиз, ҳуқуқсиз қулоқларни хўрлаш ва таҳқирлаш кучайган бир даврда мен дунёни ўз кўзим билан кўриб, мустақил таассуротлар ортира бошладим.

ҚУВФИНДАГИ ЙИЛЛАР

Менинг ҳаёт ҳақидаги дастлабки таассуротларим ҳозирги Зангиота туманининг Қозоғистонга чегарадош бўлган яланғоч адирларида шаклланди.

Ҳозирги кунда катта боғ ва узумзорларга айланган ерлар олдин қип-қизил чўлу биёбон эди. Фарғонадан сургун қилинган қулоқларнинг бир гуруҳи даставвал шу ерларга жойлашди. Яқин атрофдаги текис, суғоришга яроқли жойларда қулоқ қилинган рус деҳқонларидан тортиб олинган иккита катта кўрғон, боғлар, экинзорлар бор эди.

Бизнинг оиламиз дастлаб баланд бир очиқ тепаликда қурилган ертўлада жойлашди. Бу ертўланинг деразаси ҳам, эшиги ҳам йўқ бўлиб, томи ер билан баравар эди. Ертўланинг ичи зах, деворларида эса турли ҳашоратлар, судралувчилар уяси бўлган кўплаб қаваклар бор эди. Тинимсиз кучли шамоллар бўлиб тургани асло эсимдан чиқмайди. Шамол ўрамага айланиб, қуриган хас-хашакларни осмону фалакка кўтарар, баъзан ювиб, офтобда қуригиш учун осиб қўйилган кийимларни ҳам учириб кетарди. Биз, яланг оёқ ёш болалар осмону фалакка кўтарилиб учиб кетаётган хашаклар, қоғозлар ва кийим-кечакларни завқ билан томоша қилар эдик. Бизнинг ҳам бор-йўғи бир қатор кийимимиз бўлган, албатта. Ейилган кирларини шамол учириб кетганида, онам кўзёш тўкиб, тепалар орқасида кийимларимизни излаб юрганини эс-эс биламан. Сув масаласи ҳам оғир эди. Анча олисда оқадиган лойқа ариқдан челақда сув олиб келиб, тиндириб ичиб юрганмиз.

1932-1933 йилларда содир бўлган даҳшатли очарчилик ҳам эсимда. Отам ва онам далада кетмон чопар, синглим билан мени ёлғиз уйга ташлаб кетар эдилар.

Ейиш-ичишнинг ҳам мазаси йўқ бўлиб, овқатимиз фақат арпа нон билан чойдан иборат эди. Чойни эса далада ўсадиган сариқ гулли кўк ўтлардан тайёрлашганини биламан. Далада ишлаганларга баъзан ёғсиз, гўштиз тушлик ёвғон овқат тайёрлаб беришарди. Отам ва онам шу овқатни ҳам ўзлари емай, идишга солиб уйга олиб келишгани ҳанузгача кўз олдимдан кетмайди. Совиб қолган овқатни иситиб беришларини ҳам кутмасдан, синглим билан бирга таллашиб ичиб қўяр эдик. Баъзан ишдан кейин онам майда-чуйда уй-рўзғор буюмларини олиб, кўшни қозоқларнинг овулларига сотгани боргани эсимда.

Онам узуклари, зиракларини олиб бориб арпа, буғдойга алмаштириб келганидан кейин бизга ёвғон гўжа пишириб берар эди. Иссиқ овқат тайёрланганида уйимизда худди тўй бўлгандек хурсандчилик бошланарди. Камбағалнинг бир тўйгани — чала бойигани, деган иборада ҳам катта маъно бор экан.

Совхоз даласида ишлаганларга ҳар куни арпа нон беришар эди. Нон жон бошига қанчадан берилганини яхши билмайман. Лекин бир нарса ҳеч ёдимдан чиқмайди. Нонни асосан онам дўкондан олиб келар эди. Синглим Шафоат билан мен дарҳол қўлларига осилиб, ноннинг четидаги қотиб қолган жойларини ажратиб олардик. Бечора ота-онамизга эса ўртасидаги етилиб пишмаган хаамири қолар эди.

Зангиота яқинида жойлашиб қолганимизни эшитгач, отамнинг меҳрибон аммалари тез-тез келиб туришар, ҳар сафар талқон, керак бўлган озиқ-овқатлар, қотган кулчалар, кийим-бош келтиришарди. Булар биз учун катта бойлик бўлиб, онам уни ойлар давомида тежаб ишлатарди.

Қариндош-уруғларимиз келганида очарчилик бошланганини, қўплаб одамлар, болалар очликдан шишиб ўлаётганини, бизни қулоқ қилган зўравонлар ҳам хору сарсон бўлиб юришганини сўзлаб беришар эди. Биз ҳам очарчилик гирдобига тушиб қолган бўлсак-да, ҳар ҳолда очликдан ўлмаслик учун совхоздан оз бўлса ҳам керак бўлган озиқ-овқатни олиб турар эдик. Фарғонадаги даҳшатли очарчилик ҳақида сўз кетганида отам шундай деганлари эсимда: Худога минг марта шукур. Қулоқ бўлиб, кўчирма қилиниш ҳам бизга худонинг кўрсатган марҳамати бўлди. Фарғонада қолганимизда бола-чақа билан очликдан қирилиб кетар эдик.

Уша йиллар Бекмирзо исмли кичик укам вафот этди. Унинг ўлимига очлик ёки касаллик сабаб бўлганини билмайман. Ҳар ҳолда 1932-1936 йилларда болалар ўлими кўпайиб кетди. Ертўламиз қабристонга яқин бўлгани сабабли, ҳар куни ўнлаб болалар дафн этилаётганини кўрар эдик.

Асли миришкор, меҳнатсевар, ишбилармон деҳқон бўлган қулоқлар бир-икки йил ичида ўзини бироз ўнглаб олдилар. Улар 12-14 соатлаб совхоз далаларида ишлар, тунда эса ўзлари учун ажратиб берилган кичик ер майдонларида меҳнат қилишар эди. Тезда баъзиларининг уйларида кўй, мол, паррандалар ҳам пайдо бўла бошлади. Меҳнатсевар, ишбилармон кишилар ҳеч вақт хору зор бўлмас, тирикчилик учун янги йўл ва имкониятлар излар экан.

Отам асли деҳқон бўлмагани, экин экиш ва яхши ҳосил олиш сирларини унчалик билмагани сабабли, бошқалардан кўра камбағалроқ яшар эдик. Кўпинча экинларимиз вақтида суғорилмай, сифатли чопилмай қолиб кетар, кузда олинган ҳосил ҳам яхши бўлмас эди. Кишилар асосан қишда истеъмол қилиши мумкин бўлган маҳсулотларни етиштирар, бозорга олиб чиқмай, кундалик эҳтиёжлари учун фойдаланишарди.

Баҳорга келиб, маҳсулот сотиш, уйга керак бўлган нарсаларни харид қилиш ниҳоятда оғирлашарди. Қулоқлар комендатуранинг доимий назорати остида бўлиб, ГПУ вакиллари ҳар куни уйма-уй, ким бор йўқлигини, ким нима иш билан банд эканини текшириб турар эди. Агар бирор киши руҳсатсиз қўшни қишлоққа бориб келса, дарҳол қамаб қўйишарди. Отамни ҳам қўшни қишлоққа қовун сотгани руҳсатсиз боргани учун ўн кун қамаб қўйишганини эслайман, 6-7 чақирим нарида жойлашган Зангиота бозорига ҳам махсус руҳсат билан, назоратчи кузатувида бориб келиш мумкин эди. Кейин билишимча, ана шундай руҳсат ҳам бир йилда фақат 2-3 марта берилар экан.

Фарғонадаги қариндош-уруғларни кўриб келиш учун бориш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бироқ, баъзи уддабуронларнинг ўз юртига бориб келганини биламан. Бундай ҳол катта тантанага айланар, юридан қайтиб келган кишини зиёрат қилиш учун кўпчилик келар эди. Бундай руҳсат олиш учун комендатурада ўтирган ГПУ ходимларини зиёфат қилиш ёки уларга қимматбаҳо совғалар бериш лозим эди. Шу сабабли ҳам менинг отам 1931-1939 йиллар давомида Фарғонага бориб, қариндош-уруғларини кўриш учун бирор марта ҳам руҳсат олаолмаган.

1933-36 йилларда мамлакатдаги сиёсий қатағонлик кучайган сари қулоқлар устидан бўлган назорат ҳам кескинлаша бошлади. Қулоқ қилинган оилалар турли ерларда жойлашганлиги учун, руҳсатсиз қўшни қишлоқларга бориб келиш ҳоллари ҳам бўлган бўлса керак. Шу сабабли совхоз марказидаги очиқ майдонда бўйралардан умумий барак қурилиб, алоҳида каталакларга ажратилиб, у ерга барча қулоқ оилалари кўчириб келтирилди.

Бу баракни мен яхши эслайман. Унинг девори ҳам, томи ҳам бир қават бўйра билан ўраб қўйилган бўлиб, одамларни офтобдан ҳам, шамолдан ҳам ҳимоя қилолмас эди. Барак бўлақларининг эшиклари бўлмай, ўртани ким нима топса шу билан ёпиб олган эди. Деворлар юпқа бўлгани учун қўшни бўлақдагилар нима иш билан бандлиги, нима деб гапиришаётганлигини эшитиб турар эдик. Ёш болалар кўп бўлгани учун улар девор қилиб қўйилган бўйрани бузиб ташлар, бемалол қўшнининг каталагига ўтиб кетаверар эди. Бу шароит ГПУ ходимларига ниҳоятда қўл келди. Улар тўппончани тақиб олиб, баракларни айланиб юрар, ҳамма жойидами-йўқлигидан хабардор бўлиб туришарди.

Кўп ўтмай бўйра бараклар бузилиб кета бошлади, уни таъмирлаш ҳам қийин эди. Баъзан баракнинг бир четига ўт тушиб кетар, бечора одамлар талон-торождан сақлаб қолган озгина уй-рўзғор буюмларидан ҳам ажраб қолишар эди.

Бизнинг бутун рўзгоримиз бир кичик сандиқ, бир кигиз, 2-3 кўрпа, бир неча идиш-товоқ ва бир манти қасқондан иборат эди. Куз бўлиб, қовоқ пишганида кўни-кўшнилар ҳар кун бизнинг манти-қасқонни сўраб келишлари эсимда. Совхозда гиштдан яна тўртта катта барак қурилмоқда эди. Бўйра барак бузилиб кетгач, бизни томи ёпилмаган, эшик, деразаси йўқ янги баракларга кўчириб ўтишди. Бу ерда ҳам офтоб остида бир неча ой яшадик. Шундан кейин бизни тепаликдаги кўплаб кичик хоналари бўлган кўрғонга жойлаштиришди. Қулоқ қилинган рус деҳқонлари бу каталак хоналарни олма, узум териш мавсумида келадиган ёлланма ишчилар учун қуришган экан. Бу уй биз учун худди жаннатдек бўлди. Деразаси бўлмаса ҳам қулфласа бўларди — эшиги бор эди. Менинг суннат тўйим ҳам шу ерда ўтди. Отам бир кўй сотиб олгани, 10-15 кўни-кўшнини чақириб ош дамлагани эсимдан чиқмайди.

Қишда кичик хонанинг ўртасига сандал қуриб, ҳаммамиз унинг атрофида ўтирар эдик. Бошқа жой бўлмагани учун шу ернинг ўзидаёқ ухлардик. Сандал атрофида ўтирганимизда онам ҳар кун Машраб, Ҳувайдо, Қул Хожа Аҳмад, Муқимий шеърларини ёддан ўқиб берарди. Биз эса диққат билан қулоқ солар эдик. 6-7 ёшимдаёқ Машрабнинг кўплаб шеърларини араб имлосида ёзишни ҳам бироз ўрганиб олган эдим.

Ҳаёт оғир, зерикарли, таассурот олиш учун бошқа ҳеч қандай манба бўлмаганлиги сабабли, Машраб ва Яссавий шеърлари миямга кўрғошиндай ўрнашиб қолган экан. Ота-онамизнинг соддалиги, ҳалоллиги, илмли-саводли экани, бамаъни оилада тарбия кўришгани ҳам синглим билан менинг маънавий ҳаётимда чуқур из қолдирди.

Йиллар ўтиб, отам деҳқончилик қилишни ҳам ўрганиб олди. 1935 йили эккан экинларимиз яхши ҳосил берди, қишни бир қадар енгил ўтказиб олдик. Ўша йили қамалишдан, сургун қилинишдан кўрқиб, Тожикистоннинг Афғонистон билан чегарадош жойларига қочиб кетган Назир қори, Ҳасанбой тоғаларим, эри тирик бўла туриб, зўрлаб батракка турмушга чиқарилган Фотима холам биз яшаётган совхозга кўчиб келишди. Етимликда ўсиб, ҳеч ёруғ кун кўрмаган ака-синглилар яна дийдор кўришиб, бир жойга тўпланишди. Тоғаларим саводли бўлганлиги учун мактабга ўқитувчи бўлиб ишга жойлашдилар. Холам эса кейинги эри билан совхозга ишга киришди. Укаларини, синглисини кўриб бағри бутун бўлган онамнинг қувончи чексиз эди. Икки тоғам баракдаги бир хонага жойлашди. Уларнинг рўзгор буюмлари, ётадиган кўрпаси ҳам йўқ эди. Отам Зангиота бозорига қовун олиб бориб сотиб, уларга кўрпа, ёстик, битта думалоқ ўрис қозонни олиб бергани эсимда.

1936 йилнинг кузида бошимизга яна бир жудолик тушди. Яхшигина экин экиб, мўл ҳосил олай деб турганимизда, бир куннинг ичида юқларимизни машиналарга ортиб номаълум томонга олиб кетишди. Тўла йиғиштириб олинмаган экинлар ҳам далада қолиб кетди. Қаерга, нима учун кўчириб кетишаётганини ҳеч ким билмас эди. Тоғаларим ва холам бир йил бирга бўлганимиздан кейин яна мусофир, ёлғиз бўлиб қолдилар.

Бизни Қуйи Чирчиқ туманидаги “Ўзбекистон ССРнинг беш йиллиги” номли совхозга кўчириб келишди. Совхозда ҳозир яшаб турган кишилар 1937 йилги аҳволни тўла тасаввур қила олмасалар керак. Орадан ярим аср ўтгач, бу ерларда кенг экин майдонлари, обод қишлоқлар пайдо бўлди. Лекин биз кўчирма бўлиб борган йиллар аҳвол ниҳоятда оғир эди.

Машиналар бизга ўхшаган қулоқ қилинган оилаларни ярим кечада катта тўқайзорнинг ичига ташлаб кетди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи, минглаб чиябўриларнинг увуллаган овози ҳар қандай одамнинг юрагига ваҳима солмай иложи йўқ эди. Яқин орада битмасдан чала турган бир неча пастқам иморатлар кўзга ташланиб турарди. Лекин бирор ерда ҳам чироқ кўринмас, одамларнинг шарпаси ҳам эшитилмас эди. Бунинг устига, беҳисоб чивинлар кўзни, огизни очишга имкон бермасди. Бир нафаснинг ўзидаёқ ҳамма жойимизни чивин чақиб ташлади. Бу балодан қутулиш учун айрим оилалар хашак тўплаб олов ёқа бошладилар. Ҳаммаёқ зич қамиш, тўқайзор бўлгани учун бироз четроққа чиқишга ҳам ҳеч кимнинг юраги дов бермас эди. Эрта тонгга қадар бирорта одам кўз юммаган бўлса керак.

Тонг отиши билан атроф ёришиб, мудҳиш бир манзара намоён бўла бошлади. Ҳаммаёқ бепоён тўқайзор, сал нарида ичиб бўлмайдиган шўр сув оқадиган ариқлар бор эди. Тунда харобага ўхшаб кўринган иморатлар битмай чала қолиб кетган кичик уйлар экан. Бу уйларнинг ўртаси ҳам қалин тўқайзор бўлиб, биридан иккинчисига ўтиш ниҳоятда қийин эди. Хайриятки, қамишзор ичида кичик йўллар ҳам бор экан. Ота-оналар олиб келган юқларини жойлаштириш билан овора бўлишганида, биз, ёш болалар, йўл бўйлаб юриб, янги экилган акация даракларини, унинг орқасида эса томи қамиш билан ёпилган бир неча баракларни кўрдик. Ўртада битта тунука томли кичик иморат бўлиб, у новвойхонага мўлжалланган экан.

Қамишзорлар орқасида пахта экилган катта-катта майдонлар бўлиб, улар ҳам тўқайга айланиб кетган. Ичига кирсангиз, пахта қаерда, қамиш қаерда — ажратиб бўлмас эди. Экилган пахталар терилмай қолиб кетган экан. Мен пахтани умримда биринчи марта шу ерда кўрдим.

Кейин билишимча, бу тўқайзор ерларни совет давлатининг душмани деб қамалган маҳбуслар ўзлаштиришган экан. Биз кўчиб келмасимиздан аввал уларни қаерга олиб кетишганини билмайман. Қалин, одам юра олмайдиган тўқайзорлар ичида зовурлар қазиш, зах ерларни пахта майдонларига айлантириш қанчалик оғир, машаққатли меҳнатнинг маҳсули эканини тасаввур қилиш қийин эмас. Мамлакатнинг пахта мустақиллигини таъминлаш учун очилган янги экин майдонлари остида қанчалаб одамларнинг суяклари ётганини билиб ҳам бўлмайди. Биз атрофни томоша қилиб қайтиб келганмизда, чала битган уйларни тақсимлаб бериш бошланган экан. ГПУ ходимларини бироз сийлаш имконига эга бўлган кишилар сувоқсиз бўлса ҳам томи ёпилган уйлардан хона олишга улгурган. Бу хоналарнинг ҳажми 15-16 квадрат метрдан ошмас эди. Лекин алоҳида битта эшиги ва битта кичик деразаси бор эди. Бизнинг оиламизга эса ҳамма ёғи очиқ, кичик бир айвон тегди. Отам чаққон, уддабурон бўлмагани, нафс балосига дучор бўлган ГПУ ходимларига совға бериш имконига эга бўлмагани учун бирор нарса тақсимланса, бизга ҳамма вақт энг ёмони тегар эди.

Уша куни кечки пайт чиябўриларнинг увиллаши яна ҳамма ёқни босиб кетди. Олдинги кечада ҳамма ўз ташвишида бўлиб, жойлашиш билан бандлиги сабабли, кўплар бир мудҳиш манзарага эътибор бермаган бўлса керак. Чиябўрилар олисда эмас, балки жуда яқинда гала-гала бўлиб увуллашар, биз эса бекинишга жой топа олмай, ерга ёзилган кўрпаларнинг ичига кириб кетардик. Чивинлар чақиши ҳам ҳаддидан ошиб кетди. Бу беҳисоб қонхўрлардан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Тезак тутуни ичига кириб ҳам бу газандаларнинг ҳужумидан қутулиб бўлмас эди. Яхшиямки, бизнинг бисотимизда битта катта пашшахона бор экан. Бир неча қўшни бирлашиб ёғоч топиб келишдида, тезлик билан пашшахона тутиб, болаларни шунинг ичига жойлашди. Бироз ором олгандай бўлди. Лекин эрталаб туриб қарасак, пашшахонада қон сўриб тўйиб кетган минглаб чивинлар учиб юарди.

Эртаси яна ҳамма ўз иши билан банд бўлиб кетди. Кўплар лой қилиб, гувала қуя бошлади. Айвоннинг атрофи гувала билан ўраб чиқилгач, биз ҳам “уйлик” бўлиб қолдик. Лекин бу уйнинг на деразаси, на эшиги бор эди. Эшик ўрнига шолча ёпиб қўйишди. Биз ҳам энди чиябўрилар ҳужумидан сақлаб қоладиган қалъанинг ичига кириб олгандек бўлдик. Ўчоқни ҳам очиқ далага қуришди. Баъзи оилалар тандир қуриш таралдудига ҳам киришганди.

Озиқ-овқат масаласи ниҳоятда оғир эди. Мева, сабзавот, гўшт, сут ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Баъзи оилаларнинг бироз жўҳориси, бугдойи бўлса ҳам, тегирмон қаерда эканини ҳеч ким билмас эди. Ейиладиган асосий овқат — совхоз томонидан ҳар куни бериладиган қора арпа нони эди, холос. Нонни ҳам биз яшаётган жойга узоқдан келтиришар эди. Йўл жуда ёмон бўлгани сабабли, қор ёққан вақтларда ҳўкиз аравада совхоз марказидан келтирилдиган нонни ярим кечагача кутишга тўғри келарди. Нон келтирилганидан кейин кичик дўкон олдида шундай тўс-тўполон бошланардики, қўяверасиз. Ҳамма тезроқ нонни уйига олиб бориб, болаларини овқатлантириб, сахарлаб ишга жўнашни уйлар эди.

Орадан бир йил ўтди. Пахта терими мавсуми бошланганлиги сабабли, ҳамма ерда иш қизиб кетди. Ота-онамиз тонг-саҳар қопини қўлтиқлаб пахта теримига кетар эди. Тушда ҳам уйга қайтиб келишнинг иложи бўлмасди. Бизни уйда

тушлик овқатсиз, ёлғиз қолдириб кетиш ноқулай бўлганлиги сабабли, саҳарлаб далага бирга олиб кетишарди. Биз, 10-15 бола, бир кичик қамиш чайла ёки толнинг соясида қолиб, ўзимизга-ўзимиз хон, ўзимиз бек бўлиб юрардик. Бизга қараб турадиган, тергайдиган бирорта одам йўқ эди. Ота-онамиз ҳар куни пахта териш нормасини бажариши шарт бўлган. Борди-ю, кунлик норма бажарилмаса, шу заҳотиёқ комендатурага чақирисар, танбеҳ беришар, жазолашар эди. Норма бажариш асли зиёли оилада тарбияланган менинг онамга ниҳоятда оғир эди. Қаюмов деган ГПУ хизматчиси бир неча марта онамни пахта териш нормасини бажармагани учун ҳақоратлагани асло эсимдан чиқмайди.

Биз учун энг қувончли пайт тушки овқат бўлар эди. Даладан ҳориб-чарчаб келган ота-онамиз умумий қозонда пиширилган арпа бўтқадан икки коса олиб келиб, аввал мени ва синглимни тўйгазишар, биздан қолганини ўзлари ейишарди. Ишдан кеч, чарчаб уйга қайтишганида, овқат пиширишга масаллиқ ҳам, вақт ҳам бўлмасди. Ҳаддан ташқари чарчагани ва эрта саҳар яна далага чиқиб терим нормасини бажариши шарт бўлганлиги туфайли, ҳамма тезда уйкуга кетарди. Бунинг устига, чироқ ёқиб, уйни ёритишга керосин ҳам топилмас эди. Уша йилларда бирор марта ҳам тўйиб гўштлик овқат еганимизни билмайман.

Оиламизга тезда менинг фойдам тегиб қолди. Кеч куз бўлгани сабабли, зовурларда сув қуриб қолган эди. Зовурлар жуда чуқурлиги, ичида илонлар кўп бўлганлиги сабабли, бошқалар унинг ичига тушишдан қўрқарди. Бир куни мен зовур ичига сув излаб тушиб, қўлмакда ётган балиқларни кўриб қолдим. Балиқлар анчагина эди. Дарҳол юқоридан пахта терадиган этакни олиб келдим, балиқларни ушлаб унга солдим. Кечкурун отам буни кўриб беҳад қувонди, лекин балиқни мен ўзим ушлаганимга ҳеч ишонмади. Ҳамма янги кўчиб келиб, пахта териш билан банд бўлганлиги туфайли, атрофдаги сувларда балиқ борлигини ҳеч ким билмас экан. Балиқ қовуришга ёғ бўлмаганлиги учун уни сувда қайнатдик. Кичикларини симга тортиб кабоб ҳам қилдик. Қайнатилган балиқни кўни-қўшниларга ҳам улашдик. Уша оғир йилларда сувда қайнатилган балиқ шўрваси ҳам лаззатли, тансиқ таом ҳисобланарди.

Шундан кейин мен ҳар куни, анча олисларга бориб бўлса ҳам, балиқ ушлаб келадиган бўлдим. Шу-шу кўни-қўшнилар мени “балиқчи” деб аташадиган бўлишди. Кўкламга келиб отамнинг ошналаридан бири менга тол новдаларидан балиқ ушлайдиган сават тўқиб берди. Ёз бўйи шу саватни зовурларга қўйиб, тушган балиқларни эрталаб олар эдим. Кейинроқ бу ишни кимдир билиб қолиб, ушланган балиқларни мендан олдинроқ келиб олиб кетадиган бўлди.

1937 йили мактабга ўқишга кирдим. Биз ўқиган уйни мактаб деб бўлмас эди. Мактабга қамиш томли баракнинг бир бурчаги ажратиб берилган бўлиб, бор-йўғи битта хонада биринчи ва иккинчи синф болалари ўқирди. Шу иккита синфга бир вақтнинг ўзида битта ўқитувчи дарс берарди. Синфда парталар ҳам йўқ бўлиб, узун ёғоч столнинг икки томонида ўтириб ўқир эдик.

Мен мактабга бироз тайёргарлик билан бордим. Мактабга келмасдан олдинроқ лотин, араб алифбосида ёзишни бироз ўрганиб олган эдим. Муаллимимиз Ҳақимов (отини унутганман) бир неча кундан кейин менга алоҳида эътибор бера бошлади. Дарс вақтида тез-тез мени бошқаларга намуна қилиб кўрсатадиган бўлди. Орадан уч ой ўтгач, бир куни мени ўрнимдан турғазди-да, иккинчи синф болалари ўтирган столга ўтқазиб қўйди. Шундай қилиб, мен бир йилда икки синфни тугатиш имконига эга бўлдим.

Биз ҳар йили ҳайитни сабрсизлик билан кутар эдик. Арафа куни хурсандчилигимизнинг чегараси бўлмасди. Оғир шароитларда бир ой рўза тутган онам арафа ва ҳайитга катта тайёргарлик кўрар эди. Отам онамнинг динга эътиқодини ҳурмат қилиб, уни “бизнинг отин буви”, деб эрақлар, баъзи-баъзида эса ҳамма жаннатга ўзи борса, мен хотинимнинг кетидан эргашиб бораман, деб ҳазиллашиб юрганларини эслайман. Арафа куни ош қилгани кўпинча гуруч топа олмас эдик. Шунда тозаланган бугдойдан палов дамлардик. Буни отам “бугдой палов”, деб атар эди. Гўшт ўрнига бир нечта тухум солар эдик. Уша вақтларда, анъанага кўра, арафа кунлари кўни-қўшнилар бир-бирларига палов улашар эди. Биз биринчи қўшниникидан палов чиқишини кутиб турар эдик-да, дарҳол уни бошқа идишга солиб, бошқа қўшниникига

чиқарардик. Бошқа қўшнилардан келган палов ҳам идиши алмашиб, қўшниларникига узликсиз ўтиб кетарди. Биз эса синглим билан келган ошлардан ҳеч кимга сездирмай бир-икки чўқиб татиб кўришга интилардик. Энг ширин паловларни ҳам умримда биринчи марта ўша йилларда татиб кўрганман. Ош улашиш тамом бўлгач, ҳаммамиз ўтириб, буғдой паловни мазза қилиб урар эдик. Бу кунларни эслаш осон, лекин бошдан кечириш ниҳоятда қийин.

1938 йили ёнимиздаги бепоен, ҳали инсон қўли тегмаган тўқайзорларга Узок Шарқдан корейсларни кўчириб келтиришди. Унга қадар корейслар учун қамишдан чайлалар тайёрлаб қўйишган эди. Корейслар ҳам тўқайзорларни шоли экадиган ерларга айлантдиладар. Бир йил ўтмай улар қамиш чайлалардан янги уйларга ҳам кўчиб ўтдиладар. Аҳолиси корейслардан иборат бўлган Будённий номли колхоз ҳам пайдо бўлди.

Корейсларнинг кўчиб келиши бизнинг ҳаётимизга ҳам маълум даражада таъсир этди. Уларнинг эҳтиёжини билиб барча оилалар ер участкаларига турп эка бошладилар. Кузда эса ҳосил гуручга алмаштириларди. Шундан кейин арафа кунлари буғдой палов қилиш одати ҳам йўқолиб кетди. Биз ҳам корейс болалари билан ўртоқлашиб, русча сўзлашишни ўрганиб кетдик. Синглим Шафоат ниҳоятда зеҳни ўткир қиз эди. У арифметикани жуда яхши билар эди. Бошқа фанларда ҳам мақтагулик эди. Рус ва корейс тилларини ҳам ўрганиб олди. Агар турмуш даҳшатлари ҳар доим бошимизда қиличини яланғочлаб турмаганида, эҳтимол, ундан аниқ фанлар бўйича етук олима чиқарди. Афсуски, у 11 ёшидан бошлаб мактабни ташлаб, колхоз даласида кетмон чопа бошлади.

Уйимизда битта ёғоч сўри, сандиқ, 3-4 дона кўрпа-ёстиқдан бошқа нарса бўлмаса ҳам ҳамма ёқни китоб босиб кетди.

Отамнинг Сергей Петреченко деган ажойиб дўсти бор эди. У ҳам қаердандир қулоқ қилинган руслардан бўлса керак. Ниҳоятда ажойиб, ақлли одам эди. Бунинг устига отам билан ажралмас дўст, ака-укадек бўлиб кетишганди. У ҳар сафар уйимизга келганида китобларимни кўрар, менга қараб: сен профессорсан, Эркин, албатта, профессор бўласан, дерди. Ўзбек тилида китоблар кам бўлгани учун мен тўплаган китоблар асосан рус тилида эди. У менга ўзбек тилида ёзилган бир неча китобни ҳам совға қилгани эсимда.

Кўни-қўшниларимиз ичида Шимолий Кавказдан қулоқ қилиб кўчириб келтирилган болқорлар, қабардинлар ҳам кўп эди. Умуман, биз яшаган “Ўзбекистон беш йиллиги” номли совхоз асосан қулоқ қилинганлар учун ажратилган бўлса керак. Лекин бадарга қилинган кавказликлар жуда ақлли, ишбилармон кишилар бўлганлиги сабабли, тезда ўзларини ўнглаб олдилар. Улар ажратиб берилган кичик ер участкаларида тинмай меҳнат қилиб, яхши ҳосил олар, мол-қўй боқишга ҳам уста эдилар. Айниқса, қабардин ва болқорлар сутдан турли маҳсулотлар тайёрлар, қандай йўл билан бўлса ҳам Оққўрғон, Янгийўл бозорларига элтиб сотар эдилар. Совет тузуми бошига солган чексиз кулфатлар уларнинг белини букиб қўйган бўлса ҳам, иродасини, меҳнатга эътиқоди ва ишончини бука олмаганди. Уларни қаерларга, қандай оғир шароитларга олиб бориб ташлашмасин, тезда қаддини тиклаб олар, одамлардек турмуш кечиришга интилар эдилар. Агар жамият шу иродали, ишнинг кўзини биладиган, меҳнатсевар кишилардан оқилона фойдаланганда, кўп иқтисодий қийинчиликларнинг олдини олиш мумкин бўлар эди.

Қулоқ қилинган кишилар қанчалик қаттиқ исканжага олинганини мен бошимдан кечирган бир мисолда кўрсатиб беришим мумкин.

1939 йилнинг ёзи эди. Марғилондан келган аммаларим мени ўзлари билан олиб кетмоқчи бўлишди. Бунинг учун ҳам комендатурадан рухсат олиш керак экан. Отам билан ҳаммамиз Янгийўл шаҳрига келдик. Қулоқларни назорат қилувчи комендант вокзал қаршисидаги болохонали бир уйда турар экан. Отам комендант олдига кириб, 10 ёшлик ўғлим Марғилонга, қариндошларимизнинг уйига бориши керак, шунга рухсат берсангиз, деб илтимос қилган. Шунда отамга дўқ қилиб, нима учун ўзинг рухсатсиз Янгийўлга келдинг, ҳозир қамаб қўямиз, деб танбех бергани эсимда. Отам аравакаш эканини, ҳар куни ҳўкиз аравада Янгийўл шаҳридаги заводга пахта олиб келишини айтган. Буни текшириб кўришган ҳам, лекин менинг Марғилонга боришимга рухсат беришмади. Шунда икки аммам комендантнинг оёғига йиқилиб, раҳм қилинг, ёш бола 10-15

кунга қариндошларининг олдига бориб келса нима бўлади, деб илтимос қилишди. Лекин рухсат олишнинг ҳеч иложини топа олмагач, йиғлаб-йиғлаб вагонга ўтириб жўнаб кетишди. Мен ўша вақтларда ҳам аҳволимиз қанчалик оғир бўлганини, биз тўла маънода бандилар бўлиб қолганимизни тушуниб етмаган эдим. Ўша кунни отам билан умримда биринчи марта расмга тушдик. Расмда йиғлаб, қовоқларимиз шишиб кетгани ҳозир ҳам очиқ сезилиб туради.

1939 йилда оиламизда аҳвол бироз яхшиланди. Соғин сигир сотиб олдик, бир неча кўйимиз ҳам бор эди. Шу йили менга велосипед олиб беришди. Ўша йилларда велосипед сотиб олиш ҳозирги кунда яхши енгил машина олиш билан барабар эди. Онам дала бригадасига ошпаз бўлиб тайинланди. Бунга ўпкасига совуқ ўтиб, оғир ишга ярамай қолгани сабаб бўлди. Отам эса мироб қилиб тайинланди. Уйимизга отам от миниб келиши катта тантанага айлангани эсимда. Соғин сигирнинг бўлиши оиламиз моддий аҳволини бироз яхшиланишига ҳам сабаб бўлди.

Менинг мактабда ўқишим 3-синфдан кейин анча оғирлашиб қолди. Биз яшаган кўрғон 4-синф бўлмаганлиги учун 3-синфдан кейин кўшни колхозга, корейс болалар ўқийдиган рус мактабига қатнаши керак эди. Мен 1940 йилдан бошлаб, яъни 4-синфга ўтгандан сўнг, рус тилида ўқий бошладим. Ўқишларим яхши кетаётганини кўрган Назиржон тоғам отамга шундай дегани эсимда: “Почча, ўглингиздан яхши одам чиқади, унинг ўқишга ихлоси, зеҳни жуда ўткир. Лекин совет тузуми қулоқнинг боласи бўлгани учун унга чуқур билим олиш имкониятини бермайди. Унинг йўлида қандай тўсиқлари бўлиши мумкинлигини мен ҳозирданоқ яхши сезиб турибман. Агар имкон топсангиз, уни бошқа фамилияга ўтказиш керак. Шундагина унинг йўли очиқ бўлади”, — деди. Бу гап отамга оғир ботган бўлиши мумкин, чунки мен ёлғиз ўғил эдим-да. Лекин бу йўлдан бошқачароқ чорани топиш ҳам қийин эди. Кейинроқ мени бир амаллаб холамнинг фамилиясига ўтказишди, шундан кейин мен бир умрга Юсупов бўлиб қолдим.

1941 йилда Германия билан уруш бошланди. Дадам бу мудҳиш хабарни айтганларида, мен унга қараб: қандай қилиб уруш бошлансин, ахир биз Германия билан шартнома тузганмиз-ку, дедим. Шартнома тузилганини сен қаердан биласан, шартнома бўлса ҳам уруш бошланиб кетди, деб дадам мени жеркиб берди. Уруш бошланган йилиёқ қийинчилик кучайиб кетди. Озиқ-овқат масаласи яна ҳам оғирлашди.

Тез кунларда немислар босиб олган ерлардан қочоқлар кўчиб кела бошлади. Уларга жой топиб бериш, озиқ-овқат билан таъминлаш қийинлашди. Қочоқлар асосан яҳудийлардан иборат эди. Уларнинг ичида эркаклар ниҳоятда кам, асосан кексалар, ёш болалар ва аёллар эди. Пахта чопиш, сугориш, теришни билмагани учун иш билан таъминлаш ҳам қийин эди. Кўп аёллар, ёшлар уйма-уй юриб иш сўрашар, кун бўйи ишлатиб, қорнини тўйдирсангиз шунга хурсанд бўлишарди.

Мен Роба фамилияли яҳудий болани кўп эслайман. У эндигина 15-16 ёшга кирган бола бўлиб, далада қолиб кетган пиёз, сабзи, турпларни йиғиб еб юрар, кечкурун эса бизнинг кичик, бир хонали пастқам уйимиз олдига келиб, тўғри келган жойда ётиб ухларди. Бунни кўрган онам ортиб қолган овқатларни бир пиёла сут билан унга олиб чиқиб берар, Робага эса бу бутун бошлиқ бир хазина ҳадя этилгандек туюларди.

Ёшларни армия сафига қақриш кучайиб кетди. Кузатиш маросимлари ҳам турлича бўларди. Ўзбеклар армия сафига кетса, ҳамма ёқни дол-вой босиб кетар эди. Ҳарбий хизматга кетаётганлар аравага ўтириб, чанг йўлда кўздан ғойиб бўлгунга қадар йиғи-сиғи тинмасди. Руслар эса яхшилаб ароқ ичиб олиб ҳарбий хизматга қақирилганларни ашула, кайф-сафо билан кузатиб қолишарди. Бу кузатишларда оналар, аёллар кўз ёши тўкса ҳам, ўзбекларга ўхшаб дунёни бошига кўтармас эдилар.

Навбат тезда қулоқларнинг болаларига ҳам етиб келди. Ўн йиллар давомида таъқиб этилиб, ҳақсиз, ҳуқуқсиз бўлиб, сурғунларда юрган, барча фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар бу оғир кунларда яна “Она Ватанга” керак бўлиб қолди. Қулоқларнинг болаларини алоҳида рўйхат билан ҳарбий хизматга қақришарди. Уларни ҳарбий комиссариатга олиб кетгани район марказидан

қуролланган аскарлар келар эди. Лекин қулоқлар орасида бирор мартаба ҳам норозилик билдириб, ҳарбий хизматга боришдан бош тортиш ҳоллари содир бўлмади. Боши устида ҳар кун, ҳар соатда ўйнаб турган ГПУ қамчиси, қаттиқ назорат уларни тартиб, интизомга анча ўргатиб қўйганга ўхшарди. Қабардин, болқор ёшлари армияга кетаётганида ота-оналари, яқинлари ниҳоятда босиқлик билан кузатишарди. Бир нарса ҳеч эсимдан чиқмайди. Қайси қабардин ёки болқор йигит армияга кетса, ота-оналари улар билан кучоқлашиб хайрлашар, болам, агар йўлинг Кавказ томониغا тушиб қолса, фалон қишлоққа киришни унутма, биз асли шу қишлоқданмиз, деб тайинлашарди. Биз сургун йилларида шимолий кавказликлар билан 5-6 йил бирга яшаган бўлсак, уларнинг бирортасига ҳам ўз юртига бориб келиши учун рухсат берилганини эшитган эмасман. Уларга ватандошлари билан кўришишнинг бир йўли бўларди. Гоҳ-гоҳ совет тузуми таъқибидан турли ерларда қочиб юрган кавказлик қулоқлар ўз қариндош-уруғларини излаб шу ерларга келиб қолишарди. Кавказликлар аҳил бўлганликлари сабабли, келганларга уй қуриб бериш, уларни рўзғор буюмлари, озиқ-овқат билан таъминлашга ҳамжиҳатлик билан ёрдамлашар эдилар.

Бизга қўшни, яқин қариндошимиздек бўлиб кетган қабардин йигити — Ҳасанни ҳам армия сафига қақриришди. У бўйи баланд, ниҳоятда чиройли бир йигит бўлиб, уйланганига эндигина бир йил бўлган, хотини эса яқинда қиз туққан эди. Ҳасанбой хотини, акаси, отасини кучоқлаб йиғлагани, чақалоқ қизини бағрига босиб тургани ҳеч эсимдан чиқмайди. Кўплар каби бу йигит ҳам армия сафидан қайтиб келмади.

Ҳарбий хизматда ҳам қулоқларга алоҳида “эйтибор” берилар эди. Уларни ҳарбий тайёргарликсиз, тезда фронтнинг энг оғир участкаларига ташлашарди. Шу сабабли армия сафига қақририлган қулоқлардан жуда оз қисми ўз юртига соғ-саломат қайтиб келди.

Уруш йилларида қулоқлар устида бўлган назорат яна ҳам кучайиб кетди. Барча эркак, хотин, болалар қуллардек тонг саҳар далага олиб чиқилар, махсус назоратчилар кузатувида тинимсиз ишлашар эди. Аёлларнинг бола-чақага, уй-рўзғор ишларига қараши тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Одамлар бир-бирлари билан эркин суҳбатлашишларига, учрашишларига ҳам имкон берилмас эди. Баъзиларнинг тасаввурида қулоқлар совет ҳукуматига қарши исён кўтаришга тайёр бўлиб турган кучдек туюлар эди. Агар мен болалик таассуротларим асосида хулоса қилсам, уларнинг бирортасида ҳам совет тузумига қарши курашиш нияти бўлган эмас. Ҳар доим меҳнаткаш бўлиб, ўз меҳнати орқали кун кўришга одатланиб қолган бу жафокашларнинг бола-чақасини боқиш, уй-рўзғор ишларини яхшилашга интилишдан бўлак ташвишлари ҳам йўқ эди.

Ўша мудҳиш йилларда айрим кишилар эҳтиётсизлик билан айтган бир оғиз сўзлари учун бутунлай йўқ бўлиб кетдилар. Биз яшаган бўлимда Остонов деган бир нуруний киши бор эди. У кўп болали, бировларга ҳеч зарари тегмайдиган одам эди. Унинг ҳам, бошқалар сингари, бола-чақа боқишдан кўра муҳимроқ ташвиши йўқ эди. Ўша йилларда бўлимга камдан-кам газета келар, радио эса йўқ эди. Одамлар фронтда бўлаётган воқеалар ҳақида газеталарда ёзилган маълумотларни охириги ҳарфигача ўқишга интиларди. Газета маълумотларида, гарчанд армиямиз мағлубиятга учраб, чекинаётган бўлса ҳам, бизнинг талафотларимиз жуда оз, немисларники эса кўп кўрсатилар эди. Бу маълумотлар бошдан-оёқ ёлгон эканини сезмаслик мумкин эмас эди. Газеталарнинг бирида, фалон кун биз 14 самолёт йўқотдик, немислар эса 58 самолётидан айрилди, деган маълумот ёзилган экан. Шунда Остонов эҳтиётсизлик билан, уриб туширилган 58 самолёт бизники бўлса керак, деб юборган. Шу кун кечасиёқ уни милиция уйидан олиб кетган. Ўлгани ёки тириклиги ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот келмади. Кўплар уни ГПУ отиб ташлади, деб айтиб юришди. Лекин унинг отасиз, яъни боқувчисиз қолган болалари бошига ниҳоятда кўп кулфатлар тушди. Одамлар унинг оиласига ёрдам беришга ҳам ботина олмас эдилар.

Мен битта мудҳиш воқеани мисол сифатида келтирдим, холос.

1941 йили немис фашистлари устидан Москва остонасида қозонилган галаба ҳақида ҳужжатли фильм кўрсатилди. Кино қўшни Будённий номли колхозда

намойиш қилингани учун отам мени ўзи билан бирга олиб борди. Кинодаги воқеаларнинг тасвири хотирамда йўқ. Лекин уйга қайтаётганимизда отам кўшнимизга қараб: “Эй худо, бундай даҳшатли воқеаларни фақат киноларда кўрайлик-да”, дегани эсимда. Лекин бу қонли, гирдобли воқеаларни фақат кинолардагина кўриш 38 ёшга кирган отамга насиб этмади.

1942 йил баҳорида оиламиз бошига яна бир мусибат тушди. Биз интуиция ёки телепатия деган сўзнинг маъносига эндигина тушуна бошладик. Бироқ мен ўша вақтлардаёқ инсонларда бўлган ва бўладиган фалокатни олдиндан ҳис қиладиган бир сезги борлигини билганман.

Апрель ойининг бошларида онам бир куни ўрнидан туриб ёмон туш кўрганини, Назиржон тоғамнинг соғлигидан ташвиш қилаётганини айтди. Онамни юпатиш, тасалли беришнинг ҳеч имкони бўлмади. Эртаси куни яна аҳволи оғирлашиб, тинмай йиғлай бошлади. У вақтларда Тошкентга телефон қилиш, тоғамнинг ҳол-аҳволини суриштиришнинг иложи йўқ эди. Ундан ташқари, комендатурага мурожаат қилиб, Тошкентга боришга розилик олиш ҳам керак эди. Комендатура анча узоқда бўлгани сабабли, у ерга бориб келишнинг ўзи ҳам хийла вақтни талаб қиларди. Хуллас, орадан яна бир неча кун ўтиб кетди, онамнинг аҳволи оғирлашиб, юришга ҳам мадори қолмади. Ўша йиллар тоғам Тошкентнинг Чақичмон маҳалласида ёлғиз ўзи турарди, ёш хотинини икки боласи билан мажбурлаб бир батракка эрга бериб юборишгандан кейин у бутунлай уйланмай ўтишга қарор қилганди. Унга дўстлари, уйланинг, ҳали ёшсиз, бола-чақа қилинг, деб насиҳат қилишган бўлса ҳам у ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмас эди. У хотинини, ўғлини ниҳоятда яхши кўргани сабабли, бошқа турмуш қуриш ҳақидаги фикрни миясига сиғдира олмас эди. У совет тузумини ич-ичидан ёмон кўрар, оиласининг бошига даҳшатли кулфатлар солганлардан ўч олишни ният қилиб юрар эди. Мен совет тузуми ҳақида шеър ўқиб берсам, жаҳли чиқиб, сен қулоқнинг боласисан, бу ҳукумат ҳеч вақт сенга эл бўлмайди, дер эди.

Ниҳоят, бир неча кундан кейин тоғамнинг аҳволидан хабар олиш учун икки кунга, шунда ҳам фақат Зангиота қишлоғига боришга рухсат берилди. Тошкент шаҳрига, тоғамнинг уйига бориш эса мумкин эмас эди. Онам мени ва қўлидаги олти ойлик қизи Ҳайринисони олиб боришга қарор қилди. 11 ёшли синглим Шафоат эса дадам билан бирга қолди. У вақтларда Зангиотага келиб кетиш ҳам ниҳоятда қийин эди. Олдин бирор арава ёки юк машинасига ўтириб Чирчиқ дарёси бўйига келиш, сув тошиб кетгани сабабли, дарёдан қайиқда ўтиш ва бошқа юк машинасига ўтириб, Янгийўлга, ундан кейин яна бир улов топиб, Зангиотага бориш керак эди. Йўл тараддудини тугатиб, юк машинаси ўтадиган катта йўлга қараб кетаётганимизда отамни учратиб қолдик. У отдан тушиб, кенжа қизини кучоқлаб ўпди-да, бизга соғ-саломат бориб, тез қайтинглар, деди. Бу менинг меҳрибон, жафокаш отам билан охириги марта учрашишим эди. У Ҳайринисони кучоқлаб ўпаётганида мен отамнинг отининг жоловидан ушлаб турдим.

Шу тариқа кўп машаққатлар билан Зангиотага, Фотимахон холамнинг уйига ҳам етиб келдик. Йўлда Чирчиқ дарёсидан ўтаётганимизда баҳорги сув тўлқинларининг ўйинида эски қайиқ ағдарилиб, фалокат ёқасига келиб қолишимизга сал қолди. Агар қайиқ ағдарилса, ҳаммамиз, айниқса, онам билан кичкина ёш гўдак сувга чўкиб кетишимиз турган гап эди.

Холамнинг уйига киришимиз биланоқ ҳамма ёқни қиёмат йиғи-сиғи босиб кетди. Маълум бўлишича, онам ёмон туш кўрган куни тоғам ўзи ёлғиз турган уйда вафот этган экан. Уни ошна-оғайни ва қариндош-уруғлари Чигатой қабристонига дафн этишган. Тоғамнинг қабрини бориб кўриш, қурьон ўқиш насиб этмади. Агар онам ўз хошишича Тошкент шаҳрига борса, бу ҳақда ГПУга маълумот етиб келса, қўлида ёш боласи бўлишига қарамай, сўроққа чақириши, бир-икки кун қамаб қўйиши ҳам мумкин эди. Зангиотада икки кун турганимиздан кейин онам яна ёмон туш кўриб, уйга қайтиб кетишга тайёргарлик кўра бошлади. Ниҳоят, яна ўша машаққатли йўлни босиб, қоронғи тушганида уйимизга етиб келдик. Келсак, уй қоп-қоронғи, ҳеч ким йўқ. Шунда кўшнимиз чиқиб, куни кеча отамни ҳарбий хизматга оёғини ерга теккизмай

олиб кетишганини, ёлғиз қолган синглим эса қўшниларнинг уйида эканини айтишди. Синглимни олиб келганимиздан кейин яна йиғи-сиги бошланиб кетди.

Отам билан бирга армия сафига чақирилганларнинг ҳаммаси қулоқлар эди. Уларни Воронеж шаҳрига олиб бориб, 10-15 кун қурол-яроғдан фойдаланишни ўргатиб, тезда Калинин фронтининг энг хавфли участкасига жангга ташлашган. Урушдан ярадор бўлиб қайтиб келган Худойберди ака деган қўшнимизнинг айтишича, немислар фронтнинг бу участкасида катта ҳарбий техникани ишга солиб, хужумга ўтган. Бу даҳшатдан қўрқиб, қарши хужумга ўтмай турганларни махсус тайинланган командирлар отиб ташлашган. Совет тузуми шу ерда ҳам қулоқларни очиқ ўтга ташлади. Биринчи жангдаёқ дадам елкасига ўқ тегиб, госпиталга тушгани тўғрисида хат олдик. Госпиталдан чиқиб, бошқа ҳарбий бўлинмалар таркибида жанг қилиб юргани ҳақида ҳам хатлар олиб турдик. Лекин 1942 йилнинг охирига келиб ҳеч хат келмай қолди. Шундан кейин йиллар давомида отамнинг ҳалок бўлгани ёки тириклиги тўғрисида бирор маълумот ололмадик. Қулоқлар алоҳида рўйхат бўйича ҳарбий хизматга чақирилганлиги сабабли, унинг фронтга кетгани ҳақида бирон-бир жойдан маълумотнома олишнинг ҳам имкони бўлмади. 35 ёшида бева қолиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган онам ҳам ҳалок бўлган жангчининг оиласи сифатида бирор имтиёздан фойдаланиш имконига эга бўлмади. Отамнинг тақдири ҳақида бир неча бор Мудофаа вазирлигига, унинг архивига ёзган хатларимиз натижа бермади. Совет тузумининг кўп жабру жафосини тортган, аммо шу тузумни ҳимоя қилиб, жангда ҳалок бўлган отамнинг тақдири ана шундай тугади. Ватан урушидан кейин Оққўрғон районидаги тепаликлардан бирида ҳалок бўлган жангчилар хотирасига ёдгорлик ўрнатилди. Бу ердаги улкан рўйхатга ҳам ҳарбий хизматга чақирилиб, жангда ҳалок бўлган қулоқларнинг исм-шарифлари киритилмади. Фашизм билан урушда эришилган галабанинг эллик йиллигига бағишланган кўп жилдлик Хотира Китоби ҳам нашр этилди. Отамнинг исм-шарифини шу китобга киритишнинг ҳам имкони бўлмади.

Ҳозирда шахсга сизгиниш даврида қатагонга учраган кишиларни оқлаш, уларнинг оилаларига имтиёзлар бериш учун ҳаракат бошланди. Ун йиллар ҳақсиз-ҳуқуқсиз бўлиб, сургунларда юрган, кўп жабру жафо тортиб камситилган, аслида меҳнатсевар, ишбилармон деҳқонлар бўлган қулоқлар ҳам ана шу қатагон қурбонлари қаторига киритилмоғи керак эди. Отам фронтга кетганига 10 ой бўлганидан кейин, бизни озодликка чиқаришди, онамга тенг ҳуқуқли фуқаро сифатида паспорт ҳам берилди. Лекин паспортда муддатидан олдин сургундан озод қилинган қулоқ эканини ёзиб қўйишни эсдан чиқаришмади. Шундан кейин бозорларга бемалол бориш, ҳатто бошқа жойга кўчиб кетиш ҳуқуқига ҳам эга бўлдик. Уша вақтларда онам совхоз даласида меҳнат қилар, соғлиги анча ёмонлашиб, бронхит касалига чалиниб қолганига қарамай, икки ёш фарзандини боқишга ҳаракат қиларди.

1943 йил бошида биз Зангиота яқинидаги Бўзсув совхозида яшаётган Фотима холам ва Ҳасанбой тоғамнинг ёнига кўчиб келдик. Холамнинг умр йўлдоши фронтга кетган. Кичик тоғам эса армия сафидан ногирон бўлиб қайтган эди. Шу йили мен 5-синфда, синглим Шафоат эса 3-синфда ўқир эдик. Кўчиб келган жойимизда болалар ўқийдиган мактаб йўқ эди. Мен 5-синфда бор-йўғи тўрт ой ўқиб, бошқа мактаб юзини кўрмадим. Синглим ниҳоятда катта истъодда эга эди. У ҳам ўқишни давом эттириш имконига эга бўлмади. Мен 14 ёшимда, синглим эса 11 ёшида қўлимизга катта кетмон ушлаб, колхоз даласига ишга чиқиб кетдик.

МАШАҚҚАТЛИ МЕҲНАТ ҚУЧОҒИДА

Одамлар болаларни ёшлигиданоқ меҳнатга ўргатиш лозимлиги ҳақида кўп гапирардилар. Ҳақиқатдан ҳам, жисмоний меҳнат инсон камолотининг асосий омилларидан биридир. Ёшлигидан меҳнатда чиниққан одам ҳаётнинг мақсади ва мазмунини чуқурроқ тушунади. Лекин 1941-1946-йиллардаги далада қилинган меҳнат қанчалик оғир, машаққатли бўлганини кўпчилик тасаввур ҳам қила олмайди.

Ўша йиллари далаларда қилинган меҳнат зўравонлик, инсон шахси устидан чексиз ҳукмронлик қилиш, уни деярли қуллик ҳолатида ушлаб туришга интилиш билан боғлиқ эди. Шундай оғир йилларда одамлар устидан ҳукмронлик қилишни, уларни камситиш ва азоблашни ўзининг бурчи деб ҳисобловчи арбоблар ҳам кўпайиб кетган эди. Ахир зўравонлик қилишнинг барча йўллари очилган, одамларни шафқатсизлик билан ишлатиш амалдорликнинг катта санъати ҳисобланган даврларда бағритош инсонлар учун ўзини кўрсатиш имкони ҳам кенгайиб қолади-да.

Мен синглим билан тонг саҳар кетмон кўтариб ишга чиқиб, қанд лавлаги экиладиган бепоён далаларда меҳнат қилардик. Кун ниҳоятда қизиб кетган ёз кунларида тушлик пайтида бирор соат дам олишга ҳам рухсат берилмасди. Кундузи бирор соя ерда ёнбошлаб ётган бригадир туш пайтида устимизга келиб тикка туриб олар, бир коса жўхори гўжани ичиб олишимиз биланоқ яна далага ҳайдар эди. Якшанба кунлари дам олиш ёки ишдан эртароқ кетиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Ўша йилларда Ўзбекистоннинг кўпгина жойларида қанд лавлаги экиларди. Украинани немислар босиб олганлиги сабабли, мамлакатни қанд билан таъминлашга имкон берадиган бошқа жой ҳам йўқ эди.

Лавлаги етиштириш ва тозалаб қанд заводига топшириш ниҳоятда машаққатли меҳнат эди. Пахта экишга ўрганиб қолган ўзбек деҳқонлари учун бу янги бир соҳа эди. Лекин лавлаги экиш ўша оғир йилларда минглаб одамларни ўлимдан сақлаб қолди. Уруғлик лавлаги экиш пайтида икки-уч донасини бирор ерга бекитиб қўйиб, кечаси уйга олиб кетар эдик. Уни манти қасқонга солиб димлаб пиширилса, анча мазали таом бўларди. Қозон тагига оқиб тушган озгина ширани эса қанд сифатида истеъмол қилиш мумкин эди. Бир бурда нон топиш мумкин бўлмайд қолганда кўплаб оилалар йил давомида лавлаги димлаб тирикчилик қилди.

Керосин йўқлиги туфайли ер ҳайдайдиган тракторлар ҳам етишмас эди. Шу сабабли катта экин майдонлари кетмон билан чопилиб, экин экишга тайёрланарди.

Бир манзара ҳеч ёдимдан чиқмайди. Эрта саҳар далага чиқиб, қатор туриб даланинг бир бошидан иккинчи бошига кетмон чопиб борар эдик. Ўша йилларда бу машаққатли меҳнатга революцион руҳ берилиб, катта майдонларни қўл билан чопиш “қизил кетмон” деб аталарди. Даланинг бир четидан чопишни бошлаганимизда бригадир амаки даланинг иккинчи чеккасидаги толнинг соясига бориб, бизнинг кетмон чопётганимизни кузатиб ўтирарди. Унинг қўлида ўлчов чўпи бўлиб, ким қанча чуқур чопганини ҳам назорат қиларди. Ким иш суръатини пасайтирса ёки тўхтаб қолса, келиб сўка бошлар, ҳатто бизга ўхшаган кичкина болаларнинг қулогини қаттиқ-қаттиқ чўзар эди. Жазонинг бундай усули “қулоқ чўзма” деб аталиб, ҳар куни ким қанча қулоқ чўзма билан жазоланганини санаб юрар эдик. Бир куни “қулоқ чўзма”дан Талъат деган ёш боланинг қулогидан қон ҳам оқиб кетди.

Кунлар шундай ўтаверди. Айниқса, эри ҳарбий хизматга чақирилган ёш болали аёлларнинг аҳволи оғир эди. Ясли, боғча деган нарса йўқ эди. Чол-кампирлар, ёш болалар ишга жалб этилганидан эмизикли чақалоқларни ишониб ташлаб кетадиган одам ҳам, имкон ҳам йўқ эди. Аёллар эргалаб болаларни кўтариб далага келар, тўдақларни беланчакка солиб, каттароғини кўрпачага ўтқазиб қўйиб, кечга қадар кетмон чопардилар. Ҳатто болаларни эмизишга тез-тез чиқиб туриш ҳам тақиқланар эди. Меҳнат қилаётганларга, айниқса, ёш болаларга тиббий хизмат кўрсатиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Ёш бўлсам ҳам кетмон чопиб юриб, миямга кўп фикрлар келарди. Эҳтимол, бошқалар бунга ишонмас, лекин мен бор гапни ёзмоқдаман. Миямга янгидан инқилоб қилиш, совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш ҳақидаги фикрлар келарди. Йўқ, бундай бўлиши асло мумкин эмас, большевиклар бир марта зўрлик билан революция қилдилар-ку, бундай тўнтариш яна қайтадан бўлмаслиги учун барча чораларни ҳам кўриб қўйдилар. Лекин ҳар сафар йўқ, энди ҳеч қачон янги революция бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келардим. Бу масалалар бўйича ўз тенгдошларим билан баҳс қилишга ҳаракат қилардим. Лекин улар ёш бўлганиданми, савияси пастлигиданми, бундай масалаларни

тушунмас, эшитишни ҳам хоҳламадилар. Бир куни мен уларга қараб, сендайлар кўпайиб кетганидан ҳам энди ҳеч қачон революция қилиб бўлмайди, дедим. Аслида меҳнат азобидан, очликдан эзилган тенгдошларим фақат қорин тўйдиришни, бироз дам олиб ухлашни ўйлар эдилар, холос. Уша йилларда дилимдаги шу кайфиятни ифодаловчи шеърлар ҳам ёздим. Афсуски, бу шеърларим қўлёзма ҳолидаёқ йўқолиб кетди.

Шароит оғир бўлса ҳам китоб тўплаш касалидан қутула олмадим. Колхоз молхонасининг ёнида жойлашган кичик бир хонада турар эдик. Уйнинг битта деразаси бўлиб, у ҳам шунчалик кичик эдики, ундан ташқарини кўриб ҳам бўлмасди. Учоқ шу хона ичида. Лой сувоқли кафтдек хонанинг ичи ҳам китобга тўла эди. Билмайман, нима учундир, шу китоблар ичида Лениннинг “Фалсафа дафтарлари” ҳам бор эди. Бу асарни бир-икки маротаба ўқиб, бирор нарса тушунганим йўқ. Лекин кўриниши чиройли бўлгани учун сотиб олган бўлсам керак.

Бўш вақтим бўлса китоб ўқир эдим. Ҳатто далага кетмон чопгани борганимда ҳам бир китобни қўлтиқлаб кетардим. Уша йилларда менинг қўлимда Абдулла Қодирийнинг лотин алифбосида нашр этилган “Утган кунлар” романи ҳам бор эди. Қўлма-қўл бўлавериб увадаси чиқиб кетган бу китобни севиб ўқиб юрар эдик. Унинг тақиқланганидан хабаримиз йўқ эди.

Уруш йилларида Тошкент атрофидаги қишлоқларга шаҳарда қийналиб қолган кўплаб зиёлилар кўчиб келди. Уларнинг ичида Паризод Муҳаммадёрва деган бир шоира аёл ҳам бор эди. У бир ўғли ва қизи билан ертўлада яшар ва бригадада ҳисобчилик қиларди. Паризод опанинг кўплаб китобларини бугдой ёки маккажўхориға алмашиб олганман. Онам менинг китобга бўлган қизиқишимни маъқуллар, ёзиб юрган шеърларимни ўқиб, сендан бир куни яхшигина шоир чиқар, деб айтарди.

1944 йилнинг май ойи ўрталарида бўлса керак, бир куни эрталаб турсак, боғимизнинг атрофиға қаердандир кўплаб одамлар кўчириб келтирилибди. Улар ранг-рўйлари тоза, энгил-бошлари ҳам ораста эди, тўп-тўп бўлиб нималар ҳақидадир сўзлашишарди. Уларнинг юклари, бола-чақалари ҳам очиқ жойда, шундоқ ерда турар эди. Яқинроқ бориб кулоқ солсак, улар биз тушунадиган тилда сўзлашяпти. Бир неча аёл менинг олдимға келиб, ёнимда турган Ёқуб исмли болага ишора қилиб, бу ким, қардошингми, деб сўради. Билсак, булар Ўзбекистонға эндиғина кўчириб келтирилган қрим татарлари экан. Асоссиз таъқиб этилган бу меҳнатқаш халқнинг бошиға тушган барча мусибатларни ўз кўзим билан кўрдим. Қрим татарлари аҳил-иноқ, иродали, ишнинг кўзини биладиган кишилар бўларкан. Агар уларнинг ўрнида иродасиз, қовушмаган бошқа халқ бўлганида бутунлай қирилиб кетиши ҳам мумкин эди.

Қишлоғимиздан 3-4 қақирим нарида асосан очиқ жойдаги ертўлалардан иборат ҳарбий лагерь бор эди. Барча ҳарбийлар фронтға жўнатилгач, бу жой бўшаб қолди. Даставвал қрим татарлари шу ерга жойлаштирилди. Бир-икки ой улар яхши яшадилар. Аёллари ўзбек тилини тушунгани учун уйма-уй юриб, олиб келган уй-рўзғор буюмларини донға, қатиқ, сутға алмашар эдилар. Эркаклар, ишға яроқли барча кишилар келган куниданоқ оғир меҳнатға жалб этилди. Улар ҳам кулоқлар сингари ГПУ назорати остида яшар, кўшни қишлоқларға, бозорға бориб келиши бутунлай ман этилган эди. Бундай мудҳиш ҳаётни ўз бошимиздан кечирганимиз учун қрим татарларига ёрдам беришға ҳаракат қилар эдим. Онам қийналиб қолганларнинг қўлиға қарамай, сут-қатиқни текинға берарди. Шунинг учун бўлса керак, бизнинг уйға гоҳ у, гоҳ бу нарса сўраб келадиганлар кўпайиб кетди. Янги танишларимиз онамни ҳурмат қилиб “темиз опа” деб атай бошладилар. Онам ниҳоятда озгин бўлганлигидан биз ҳазиллашиб, “семиз опа” деб юрардик. Кейин билсак, “темиз” бу тоза опа, соф аёл деган маънони билдирар экан.

Кўп ўтмай, қрим татарларининг бошиға катта мусибат тушди. Ҳаммаси бирданиға безгак касалиға учради. Уларға ёрдам берадиган доктор ҳам, ичадиган дори ҳам мулақо йўқ эди. Улар бир қатор пахса қўйиб, ярим ертўла уйлар қуриш билан банд бўлганидан иситма аралаш куни билан лой тепкилаб турганларини кўп марта кўрганман.

Крим татарлари ўртасида ўлим овж олди. Ҳар куни яқин жойдаги қабристонга ўнлаб мурдаларни олиб келар эдилар. Охири жой етишмай, марҳумларни қабристон ташқарисига дафн этадиган ҳам бўлдилар. Бутун-бутун оилалар қирилиб кетди. Уч-тўрт ой олдин қаққини тиклаб юрган бақувват эркак ва гўзал аёлларни энди бутунлай таниб бўлмас эди. Минглаб ёш болалар етим қолди. Уларга қарайдиган, ёрдам берадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Шунда оч болалар бизнинг уйга келишадиган бўлиб қолди. Онам ҳар куни жўхори туйиб, ёғсиз, гўштсиз овқат пиширарди. Болалар бу таомни еб, эртасига яна келишарди. “Темиз опа”нинг уйи етим қолган болалар ошхонасига айланиб қолди. Биттагина фарзанди бўлган Фотима холам бешта етим болани боқиб олди. Кейинроқ бориб буларнинг кўпчилиги уйлик-жойлик бўлиб кетди.

Бир мудҳиш воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. 1944 йили қиш эрта келиб, кўп экин майдонларидаги лавлагилар қазиб олинмай, совуқ уриб, ерда қолиб кетди. Бу лавлагиларни кавлаб олиб истеъмол қилиш мумкин эмас эди. Қаҳратон қишда оч қолган крим татарлари кечалари далага чиқиб, ерда қолиб кетган лавлагиларни қазиб олишга уринар эди. Қиш совуқ бўлгани учун, тақиллаган кетмон овози ҳаммаёққа эшитилар, қоровуллар бориб бечораларнинг қўлидаги музлаб кетган лавлагиларни тортиб олишарди. Кунлар илиб кетгач, барча лавлагилар чириб кетди. Лекин маҳсулот чириб кетса кетардики, уни бошқаларнинг фойдаланишига имкон беришмасди. Бу кимнингдир инжиқлиги эмас, балки амалдаги давлат сиёсати билан боғлиқ эди. Бутун онгли ҳаётим давомида шу жафокаш халқнинг манфаатлари ҳимоячиси бўлиб қолдим. Бу халқ бошига тушган мусибатларни ўз кўзим билан кўрганим учун, уларнинг тақдирига ва манфаатига бефарқ қарай олмас эдим. Ўзбекистон Олий Советининг депутати, Олий Совет раиси, миллатларно муносабатлар комиссиясининг раиси бўлиб сайланган кезларимда шу халқнинг қонуний манфаатлари билан алоқадор масалаларни ҳал этишга ёрдамлашдим. СССР халқ депутати, СССР Олий Совет аъзоси бўлган вақтларимда ҳам крим татарларни ўз она юртига қайтариш масаласида мurosасиз йўл тутдим. Крим татар ёшларидан уч фан номзоди ҳам тайёрладим. Низомий номли Тошкент педагогика институтида крим татарлари филологияси бўлимини очишда ҳам менинг маълум ҳиссам бор.

Энди яна асосий масалага қайтайлик. 1943 йилда қишлоғимизнинг яқинида биринчи Қуйи Бўзсув ГЭСи қурила бошлади. Бу катта иншоотни қуриш ва сув келадиган каналдаги барча ишлар ҳашар усулида олиб борилар эди. Ўзбекистон колхозлари навбати билан қурилишга ишчи кучи юбориб турар, уларни жой, озиқ-овқат билан ҳам ўзлари таъминлар эди. Бу қурилишларда кечаю кундуз ишлаётган кишиларга давлат томонидан сариқ чақа ҳам берилмас эди. Аҳолини меҳнатга жалб этишнинг бу адолатсиз шакли Катта Фарғона канали ва бошқа қурилишларда ҳам кенг қўлланилди.

Канал яқинидаги бир тепаликда бизнинг Усмон Юсупов номли колхоздан келган кишилар ётадиган ертўла бор эди. Мен ҳам бир йил давомида колхоз аъзоси сифатида шу канал қурилишида қатнашдим. Даставвал канал кўпригининг пойдеворини қуришда ишладим. Пойдевор асоси 10-12 метр чуқурликда бўлиб, унга ердан ўйиб қилинган зиналардан тушардик. Ҳаммамизнинг елкамизда тахтадан қилинган юк кўтаргич бўлиб, унга тўлдирилган тупроқни тепага кўтариб чиқардик. Ишимиз, асосан, тинимсиз ўрага тушиб, тепага тупроқ кўтариб чиқишдан иборат бўларди. Баъзан тунда ухламасдан пиёда уйга ҳам келиб кетардик. Ертўлада яшаган канал қазувчиларнинг ичида ўқиш ва ёзишни биладиган саводли киши биттагина мен эканман. Бригада бошлиғи Одил ака ҳар икки-уч кунда менга газета бериб, тушки дам олиш пайтида бошқаларга ўқиб беришни илтимос қиларди. Бу вазифани жуда мамнуният билан бажарардим. Ахир ўша вақтларда фронтдаги аҳволни билиб туриш ҳам анча муҳим иш эди-да. Менинг газетани ҳеч тугилмай ўқишим бошқаларга ёқарди. Одамлар тасаввурида ўша кезлари, газетани шариллатиб ўқиш саводлилиқнинг олий чўққисини билдирарди. Каналда ишлаётган колхозчилар, колхоз раҳбарларининг олдида ҳам кўзга ташланиб қолдим. Кечалари ухламай деворий газета чиқаришга ҳаракат қилардик. Қарасам, унча-мунча расм солиш ҳам қўлимдан келар экан. Одамлар деворий газетадаги қўлда ёзилган хабарларни ўқимасалар ҳам, расмларни кулиб томоша қилишарди.

ГЭС қурилиши охирига етай деганда бош тўғон қурилишида иштирок этдик. Бу ерда социалистик мусобақа асосида ташкил этилган иш кечаю кундуз давом этарди. Энди тупроқни юқорига катта қопларда ташиб чиқарардик. Кўпинча бизга тунги сменада ишлашга тўғри келарди. Уйқули кўз билан фақат тепага тупроқ олиб чиқиб, тўғон пойдеворига тўкиб келишдан бошқа нарсани билмасдик. Ўша кунларда мен лик тўлдирилган қопдаги тупроқни юқорига олиб чиқаётганим кўпчиликнинг диққатини ўзига торган шекилли, мени ёнимга Шаломов деган райком котиби келиб, қўлимдан ушлади-да, юқорироқ бир жойга олиб чиқиб ишлаётган колхозчиларга қараб шундай деди: “Мана, кўринглар, ёш Эркин Юсупов қандай меҳнат қилмоқда. Унинг отаси фронтда. У отаси фронтдан эсон-омон қайтиши учун стахановчиларча ишлайди”. Отам фронтда эканини у бригада бошлигидан сўраб билиб олган экан. Биз ёш болалар учун бундан ортиқ мақтовнинг кераги йўқ эди. Қолган кунларда шунчалик қаттиқ ишладимки, эрталаблари ўрнимдан туришга мадорим қолмас эди. Бир неча кундан кейин менга “Меҳнат фронтининг гвардиячиси”, деган гувоҳнома беришди. Афсуски, бу гувоҳномани қаерлардадир йўқотиб қўйдим, унинг нухасини олишнинг ҳам имкони бўлмади.

ГЭС қурилишидан қайтиб келгач, колхоз бригадасида табелчи бўлиб ишладим. Анча тажрибам борлиги сабабли, зарур бўлган вақтларда от қўшилган омов билан гўза ёки сабзавот экинлари ораллиғида жўяк олардим. Табелчи бўлиб ишлаган даврларимда колхоз комсомол ташкилоти фаолиятида ҳам иштирок этдим. У вақтларда қишлоқ жойлардаги комсомол ташкилотларининг фаолияти ҳам кўпқиррали эди. Биз ёшларга хос ишонч ва жўшқинлик билан ҳар ишда катталарга ёрдам кўрсатишга интилар эдик. Колхоз раҳбарияти ҳам биз учун керак бўлган шароитларни яратиб берарди.

Ўша вақтда ҳам мен қулоқнинг боласи эканим ҳақида очиқ айтишим асло мумкин эмас эди. Иккинчи томондан биз асло бу ерлик бўлмаганимиз сабабли, ижтимоий келиб чиқишимга биров қизиқмас ҳам эди. Колхоз партия ташкилоти котиби Ашраф ака ўзига ёқмаган бирор киши тўғрисида сўзласа, уни “қулоқбачча” деб айтарди. Бу гапларни эшитганимда ич-ичимдан эзилиб кетардим.

Баъзан одамлар ҳаётда тўғри сўзли бўлишни, ҳақиқатни гапиришни талаб қиладилар. Лекин барча ҳақиқатчиларнинг сўзларида ҳам бир ўзларига тегишли ҳақиқат камдан-кам айтиларди. Вазиятни ҳисобга олмай, ўзи ҳақидаги бор ҳақиқатни гапириб берган одамни камдан-кам кўрганман. Ҳар бир одам ўзига хос бир олам. Биз одамларни кўраимиз, маълум муносабатда бўламиз, лекин уларнинг ички дунёсини тўла била олмаймиз. Ҳар бир ҳақиқатнинг мазмунидан ташқари, уларни ўлчайдиган, баҳолайдиган давр мезони, тарозуси ҳам бор. Биз қанчалик ҳақиқатпараст бўлмайлик, инсон тақдирини билан боғлиқ бўлган давр мезонларини унута олмаймиз. Агар ўша йилларда, комсомол сафига кириш вақтида отам қулоқ бўлганини очиқ айтсам борми, ўзимнинг ўсишим ва камол топишим билан боғлиқ бўлган барча имкониятларнинг тагига болта урган бўлардим. Шариатда ҳам ўзига ёки бошқаларга зулм қилдирмаслик учун ёлгон ишлатиш гуноҳ сифатида қораланмаган. Даҳшатли қатагон йиллари, келажакка бўлган баъзи орзу-умидларимиз ҳаммамизни ҳаёт ҳақиқатининг баъзи томонларини яширишга ёки ниқоблаб кўрсатишга ўргатиб қўйди. Бор ҳақиқатни гапиришни ҳаммадан талаб қиляётган арбоблар учун ҳам бу сўзлар оддий бир шиор эди, холос.

1944 йилнинг охирида колхоз жамоатчилигига анча таниш бўлиб, яхши ишлаб обрў-эътибор орттирганим учун мени уч ойлик бухгалтерлар тайёрлаш ўқишига юборишди. Бу курс Тошкент шаҳридаги Эгарчи маҳалласининг Ўқчи кўчасида жойлашган эди. Курсни тамомлагач, колхозга қайтиб келиб, бош ҳисобчи ёрдамчиси бўлиб ишлай бошладим. Шу вақтда 15 ёшга кириб, 16 га қадам қўйган эдим. Ёш бўла туриб бош ҳисобчи ёрдамчиси бўлиб ишлаганимга кўпларнинг ҳаваси келарди. Айниқса, колхознинг йиллик ҳисоботидан олдин иш кўпайиб кетарди. Бухгалтер ва мен колхознинг бир йиллик кирим-чиқимини ўрганиб чиқишимиз зарур эди. Шундай долзарб вақтларда ойлар давомида уйга бормай, идорадаги уйчада ётиб қолардик.

Қишлоғимизда Рашид ака Зухуров деган ажойиб инсон бор эди. У киши мени бир неча марта чақириб, мана, уруш ҳам тугай деб қолди, энди Тошкентга бориб институтга кириб ўқиш керак, ахир сен умрбод бухгалтер ёрдамчиси бўлиб қолмайсан-ку, дер эди. У киши менинг фақат 5 синф маълумотим борлигини билар эди. Дарслар эсингдан чиқиб кетмасин, деб мени ўрта мактабнинг дарсликлари билан таъминлаб турди. Энди мен ҳам ўқувчи, ҳам ўзим-ўзимга муаллим бўлиб қолдим. Ишдан 5-10 дақиқа бўш қолсам, дарҳол дарсликларни олиб ўқиб, масалаларни ишлашга ҳаракат қилардим. Баъзан мактабга бориб, ўқитувчилар билан ҳам маслаҳатлашардим. Ёш бўлсам ҳам, колхоз идорасида ишловчи кишининг мактабга келиши тантаналироқ бир вазиятга айланиб кетарди. Ўқитувчилар орасида бор-йўғи 7-синфни битириб, дарс бериб юрган тенгдошларим ҳам бор эди. Менда жуғрофия, кимё, физика, биология фанларига қизиқиш катта эди. Малакали жуғрофия ўқитувчиси ҳам менинг бу соҳадаги билимларимга катта баҳо берарди. Рашид ака Зухуров гўё ўзича мени институтга киришга тайёрлаётгандай эди. Паризод Муҳаммадёрова эса сен шoir бўлишинг керак, асло бу йўлдан қайтма, деб насиҳат қиларди. Худога минг қатла шукрки, шундай етти ёт бегона кишилар менга меҳр қўйиб, тақдиримда катта ўрин олдилар. Колхоз раиси, меҳрибон устоз Сиддиқ ака Раҳмедов ҳам доим, Эркин, сен албатта ўқишинг керак, нима ёрдам керак бўлса мен тайёрман, дерди. Мен эса энг улкан орзу сифатида колхоз бухгалтери бўлишни ўйлаб юрардим.

Ниҳоят, фашизм устидан бўлган ғалаба куни ҳам етиб келди. Шу кун мен далада тракторчилар етишмагани учун трактор ҳайдаб юрган эдим. Ўша вақтларда дўппи тор келиб қолса, раис идорада ишловчиларни ҳам далага олиб чиқарди. Трактор рулида ўтириб бу хушхабарни эшитдим. Ҳамма шоду хуррамлик билан яқиндаги дала шийпонига тўпланди. Биринчи марта дала шийпонига байроқ осилганини, шунча кўп одам тўпланганини кўрдим. Мактаб ўқитувчиси бугдойранг бир аёл ҳаяжонланиб ҳаммани ғалаба билан табриклади. Қариндош-уруғлари, фарзандлари фронтдан қайтиб келмаганлар яқинда улар билан юз кўришишга тайёргарлик кўра бошладилар.

Уруш тугаган бўлса ҳам одамларнинг бошига тушган иқтисодий қийинчиликлар бирданига яхшиланмади. Мамлакат ҳаётининг изга тушиши учун ҳали қанчадан-қанча вақт, чидам, сабру тоқат ва машаққатли меҳнат керак эди. Лекин, уруш энди тугади, деган хурсандчилик кайфияти ҳамманинг қалбида чуқур ўрин олганди. Тинчлик даври бошланганидан кейин ўқишга киришга астойдил ҳаракат қила бошладим. Рашид ака Зухуров билан шаҳарга тушганимизда, у пишиқ гиштдан қилинган бир бинонинг олдига келиб, мана шу Ўрта Осиё Давлат университети бўлади, деди. Университет домлаларидан бирининг олдига кириб чой ичиб чикдик. У киши филология факультетида дарс берувчи М.Афзалов экан. У киши менга филология факультетига кириб ўқишни таклиф қилди. Ўша вақтда мен филология факультети қандай мутахассислар тайёрлашини ҳам билмас эдим. Университетда учрашган сариқ домланинг қиёфаси кўз олдимдан кетмай қолди. Ўша кунийёқ биология ёки жуғрофия факультетида ўқишга қизиқаётганимга қарамай, М.Афзаловнинг сўзлари билан филология факультетига кириб ўқишга қарор қилдим. Бу фикримни уйга келиб онамга айтганимда, онам менга қараб, болам, у ерда неча ой ўқийсан, деб сўрадилар. Мен ўқиш муддати беш йил эканини айтганимда, нафаслари ичига тушиб кетай деди. Ҳар ҳолда онам, болам тезроқ ўқиб, бирор касбни эгалласа, менга ва синглисига ҳам енгилроқ бўлар, деб ўйлаб юрган бўлса керак.

Энди имтиҳон топшириб университетга кириш керак эди. Бунинг устига аттестат масаласи ҳам ўртага тушиб қолди. Ахир мен ўрта мактабда ўқимаганим сабабли етуқлик аттестатим йўқ эди. Университетга борсам, агар аттестатингиз бўлмаса, ҳужжатларингиз қабул қилинмайди, дейишди. Яна Рашид аканинг олдига маслаҳатга бордим. У киши мени район халқ маорифи бўлимига олиб келди-да, 10-синфни сиртдан битирганим ҳақида маълумотнома ёздириб берди. Бу сохта маълумотнома эди. Лекин асосий гап кириш имтиҳонларини топширишда эди. Ўша йилларда олий ўқув юртига кирувчилар ҳозиргидек кўп бўлмаса ҳам филология факультетига мўлжаллагидан кўпроқ абитуриентлар

келди. Ниҳоят, тарих, рус тили, жуғрофия, адабиёт фанларидан “4”, ўзбек тили ёзма диктантдан “3” баҳо олдим. Мени университетга қабул қилишди. Талабалик йилларим бошланди.

ТАЛАБАЛИК ЙИЛЛАРИМ

Ҳозирги ёшлар, талабалик олтин даврим, деб кўшиқ айтиб юрадилар. Бу даврнинг ўзига хос қувонч ва ташвишлари ҳам бўлади. Албатта, қувонч, ташвиш деган тушунчаларнинг ўзи нисбий бўлиб, ҳар ким қувончни ҳам, ташвишни ҳам ўзича тушунади. Лекин ҳозирги талабалик даврининг ташвишидан кўра қувончи кўп. Кўпинча ёшлар талабаликнинг машаққатли йиллари ҳам бўлганини тасаввур қила олмайдилар. Биринчи курсга мен билан бирга қабул қилинганлар орасидан академик. М.М.Хайруллаев иқтисод фанлари доктори, профессор А.Эгамбердиев, профессор М.Воҳидов, профессор О.Шарафиддинов ва бошқалар етишиб чиқди. Талабаликнинг оғир, машаққатли йиллари ёшларда билим олишга бўлган иштиёқни ҳам кучайтирар экан.

Талабаликнинг машаққатлари мен учун унинг биринчи куниданоқ бошланди. Ўша вақтларда, қишлоқда яшовчиларга паспорт камдан-кам бериларди. Паспорт бўлмагани учун қишлоқ аҳолиси шаҳарга келиб ишлаши, яхшироқ маош олиши, дам олиш кунлари ва таътиллardan фойдаланиши ҳам мумкин эмас эди. Шаҳар саноати учун керак бўлган ишчилар, мутахассислар эса асосан марказий Россиядан кўчириб келтириларди. Паспорти бўлмагани учун менга ётоқхонадан жой беришмади. Икки ой давомида ўқишга қишлоқдан поездда қатнадим. Бу ниҳоятда машаққатли эди. Саҳар туриб, икки қовун ёки тарвuzни кўтариб, беш, олти чақирим йўл юриб поездга етиб келардим. Тўқимачилик комбинати олдидаги бозорчада олиб келган нарсамни сотиб, кейин ўқишга етиб келардим. Кечқурун эса узок йўлга яна қайтиб кетардим. Баъзи кунлари ўқишга келаётиб, йўлда ўртоқларим топиб берган “беломор” папиросини сотардим. Ниҳоят, куз келиб, ёгингарчилик бошланди ва ўқишга ҳар куни даладан қатнашнинг имкони қолмади. Шунда мен университет чойхоначиси билан келишиб, унга ёрдамчи бўлдим. Бунинг эвазига у чойхонада ётиб қолишимга рухсат берди. Қиш келиб, бу имкониятдан ҳам фойдаланиб бўлмай қолди.

Шундан кейин декабр ойида қанча сарсонгарчиликдан сўнг паспорт олдим, университет ётоқхонасининг “беш юз хушчақчақлар”, деган катта хонасида бир каравот қўйиб олишга рухсат беришди. Бир хонада элликдан ортиқ талаба ётса ҳам, бу мен учун ниҳоятда катта бахт эди.

Ҳар шанба куни далага бориб, уй-рўзгор ишларига қарашишга тўғри келарди. Онам бозор куни тугунчага жийда ёки туршак солиб Зангиота бозорига олиб бориб сотар, менга йўлқира ва овқатланиш учун пул қилиб берарди. Холам ҳам уруш даврида тўплаган барча заёмларини менга берди. Ўша йилларда колхозда ишлаганларга деярли ҳақ берилмасди, йил охиридаги ҳисоботда бериладиган иш ҳақи ҳам асосан галла бўлар эди. Мен колхозчиларнинг бирор марта ҳам арзигулик пул олганини кўрган эмасман. Асосий даромад манбаи томорқадан олинган ҳосил, қуритилган мева, сигирнинг сути ва қатиги бўларди.

Ўқиш шароитлари ва имкониятлари шу қадар оғир эдики, кўпинча яхшироқ кийиниш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Мен уч йил мобайнида битта сатиндан тикилган қора телогрейка кийиб университетга қатнадим. Кун исиброқ кетса телогрейканинг ёқаси қорайиб кетар, шу сабабли дўстлардан, ўқитувчилардан ҳам танбеҳ эшитар эдим.

Ётоқхонадаги шароит оғир бўлганидан иккинчи курсдан кейин эски шаҳардан кичик бир хонани ижарага олиб, кўчиб кетдик. Ётоқхонадан квартирага чиқиб яшаётган вақтимизда юзларимизни ювиб олиш учун баъзан сув ҳам топилмасди. Эрталаб уйқудан туриб, ярим чақирим наридаги водопровод жўмрагидан юзни ювиб, дарсга кетаверар эдик. Эрталаб иссиқ чой ичиб, нонушта қилиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Оёқ кийими бўлмаганидан ёзда ва кўкламда университетга калош кийиб ўқишга келардим. Ўша кунларда уялганимдан дўстларга кўринмасликка, одам гавжум бўлган жойлардан юрмасликка ҳаракат қилардим.

Ижарада Сайдахмат Хавазметов (оламдан ёш ўтиб кетди, худо раҳмат қилсин) ва Ирисмат Эргашев исмли талабалар билан яшардик. Хавазметов мен билан, Эргашев эса тарих факультетида ўқир эди. Бир куни шу икки дўстим темир йўл станциясида тунда бажариладиган иш топишганини хурсанд бўлиб айтишди. Шу куниеқ дарсдан кейин учаловимиз ўша ерга бордик. Темирийўлчи кийимини кийган, қовоқлари солиқ бир киши бизни кутиб олди. Янги топган ишлари тунда вагонлардан галла тушириш экан. Ўша куниеқ ишни бошлаб юбордик. Бизнинг ишимиз кеч соат олтида бошланиб, соат 24га қадар давом этарди. Биринчи иш куни жуда оғир бўлди. Бугдой тушираётганимизда ҳамма ёқни чанг босиб, нафас бўғилиб кетарди. Иш тамом бўлганидан кейин югуриб охирги трамвайга етиб олишга шошилардик. Агар сўнгги трамвайга етолмасак, вокзалдан эски шаҳарга қадар пиёда келишга тўғри келарди. Шундай кунлар ҳам кўп бўлган. Олти соат тинимсиз меҳнат қилгандан кейин яна икки соат пиёда юришни тасаввур қилиб кўринг-а. Қорин очиб, ишдан келсак, “хужра”да иссиқ овқат у ёқда турсин, ҳатто ейишга нон ҳам топилмасди. Шу сабабли ишдан кейин бир буханка нонни олардик-да, йўлдаги водопровод олдида тўйиб еб, сув ичиб олардик. Ўша вақтларда бундай кечки овқат ҳам биз учун дунёдаги энг лаззатли таом бўлиб туюларди.

Ишдан чарчаб келиб, эрталаб ухлаб қолардик ва дарсга кечикмаслик учун тезда туриб, юзни ювиб яна ўқишга шошилардик. Семинар машғулоти бўладиган кунларда эса хира чироқни ёқиб олиб, яна бир, икки соат дарсга тайёргарлик кўрардик. Шундай бўлса ҳам имтиҳонларда асосан “беш”, баъзан эса “тўрт” баҳолар олардик.

Шунча ишлаб қанча ҳақ олардиларинг, деган савол ҳам туғилиши мумкин. Дастлаб кунлик иш ҳақи бир ярим сўм эди. Кейинроқ бориб ҳар куни 3 сўм иш ҳақи ёзадиган бўлишди. Бир сўмини эса табелчининг ўзи олиб қоларди. Ойда стипендияга қўшимча равишда 50 сўм олиш ҳам катта гап эди-да. Шундай қилиб, вокзалга юк туширгани икки йил қатнадик. Биз шундай иш билан банд бўлганимизни ўқитувчиларгина эмас, балки бирга ўқийдиган талабалар ҳам билмас эди. Биринчи ойликни олибоқ онам ва синглимга кўйлақ тиктириш учун оддий чит сотиб олдим. Бу менинг уларга биринчи совғам эди. Онам ҳам оддий читни кўзига суртиб, кўз ёши қилгани эсимда.

Талабаларни ҳар йили икки ойча муддатга пахта теришга юбориларди. Бизнинг университет талабалари пахта терадиган жой Боёвут совхози эди. Ўша совхозда ҳам Фаргона водийсидан қулоқ қилиб кўчириб келтирилган оилалар яшарди. Уларнинг баъзилари менинг ота-онамни ҳам билар экан. Бир куни гурунглашиб ўтирганимизда, Олимжон ота исмли чол: кўплаб қулоқлар Тошкент атрофида яшайди, уларнинг ичида қувалик машҳур Марям отиннинг Кўпайсинхон деган бир қизи ҳам бор, ўзи жуда билимли, доно аёл, деб қолди. Мен ич-ичимдан мағрурланиб ўтирган бўлсам ҳам, кўпчиликнинг ҳурматини қозонган, эски мактабларда сабоқ берган ўша Кўпайсинхон онанинг ўғли эканимни айта олмасдим.

Биз билан андижонлик шоира қиз — Саида Зуннунова ҳам пахта теримига чиқар эди. Биз ажойиб, камтарин бу қизни жуда ҳам ҳурмат қилар эдик. Унинг шеърлари баъзан матбуотда чиқиб тургани билан ҳам мағрурланардик. Саидахон чарчаб қолганида Тошкентга бориб келишга декандан рухсат оларди. Лекин Боёвутдан Тошкентга келишнинг ўзи ҳам осон бўлмаган. Совхоз Сирдарё бўйида жойлашганлиги сабабли, темир йўл станциясига қадар 15-20 чақирим кимсасиз чўл ва тўқайзорлардан ўтишга тўғри келарди. Агар декан шаҳарга бориб келишга рухсат берганида ҳам қиз боланинг бу йўлдан бориб келиши осон эмас эди. Шунда бир марта Мирзачўл станциясигача, иккинчи марта эса Тошкентга қадар Саида Зуннуновани кузатиб қўйдим. Эҳтимол, талабалик йилларининг бу машаққатлари ҳақида ёзишнинг ҳожати ҳам йўқдир. Лекин ҳозирги ёшлар учун ўрнак бўлсин деб бир неча воқеани тилга олиб ўтдим, холос.

Инсон умри олдин узоқдек бўлиб кўринади-ю, лекин у бир зумда ўтиб кетар экан. Ёшлик ҳиссиётларга, жўшқин умид ва орзуларга тўлган даврдир. Кўпинча ёшлар келажак ҳақида кўп ўйлайдилар-у, лекин унинг машаққатли йўлларини тўла тасаввур қила олмайдилар. Ҳаёт — катта мактаб. Бу мактабга қатнашгина эмас, балки ундан сабоқ олмоқ керак. Ҳаётга жиддий қарамайдиган,

барча ишларни енгил-елпи бажаришга ўрганиб қолган ёшлар дастлабки қийинчиликларданоқ довдираб қолади. Ҳаётнинг мақсади роҳатга интилиш бўлса, унинг машаққатига ҳам кўникиш керак. Енгил топилган бахтнинг қадри ҳам бўлмайди. Талабалик даври шахс учун ҳам, жамият учун ҳам ниҳоятда масъулиятлидир. Бу даврда оддий инсон эмас, балки келажак йўлини ўз билими, эътиқоди, маънавияти нури билан ёритиб берадиган зиёли шаклланади. Зиёлиси етук, ҳалол, ватанпарвар бўлган мамлакатнинг, халқнинг истиқболи ҳам порлоқ бўлади. Талабалик даврида ёшлар билим олишга, маънавий камолотини чуқурлаштиришга қанчалик кўп ҳаракат қилсалар, уларнинг маърифат нурини сочиб, халқнинг истиқлол сари бораётган йўлини ёритиш имконияти ҳам шунчалик кўп бўлади. Тараққиётни зиёлиларнинг сони эмас, балки сифати белгилайди.

Талабалик йилларида олинган сабоқлар бир умр инсон хотирасида қолади. Мураббийларнинг савияси, услубий маҳорати, одамгарчилиги, ахлоқи, одоби ҳам ёшлар учун катта мактабдир. Ўқитувчилар ёшларни ўтган дарслари билангина эмас, балки юриш-туриши, ахлоқ-одоби билан ҳам тарбиялайди. Айниқса, доцент Ҳамид Сулаймоновнинг дарслари ҳеч эсимдан чиқмайди. Чуқур билимли, серғайрат бу олим бизга ғарб адабиётидан дарс берарди. Дарслар шунчалик қизиқарли, юксак савияда ўтар эдики, унга қатнашмасликнинг иложи бўлмасди. Ҳамид Сулаймонов ғарб шоирлари меросидан кўп нарсаларни ёддан биларди. Бадий маҳорат, асар сюжети, кўтарилган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалалар ҳақида эҳтирос ва ҳаяжон билан сўзлаб берарди. Талабалар домланинг ҳар бир маърузасини катта иштиёқ билан кутиб олардилар. Адабиёт тарихи бўйича даставвал профессор Абдурахмон Саъдий дарс берди. Кексайиб қолган бу олимнинг маърузалари услубий жиҳатдан анча бўш эди. Баъзан қилган маърузаларида татар тилининг акценти устунлик қилиб, фикрларини тушуниб бўлмай қоларди. Лекин Саъдий домла дарс берганида кўплаб аспирантлар ва ўқитувчиларнинг ҳам келиб, уни тинглаб ўтириши бизни қизиқтирарди. Шунда ёш домла Солиҳ Қосимов дарсга эътибор билан қулоқ солмаётган талабаларга, сизлар домлани қадрланглар, у киши оддий муаллим, профессоргина эмас, балки бутун бир ҳазина. Домла айтаётган баъзи бир фикрлар ва фактларни бирорта адабиётдан топа олмайсизлар. У киши туркий адабиёт тарихи бўйича дунёда тан олинган олим, деди. Орадан икки йил ўтар-ўтмас домла вафот этди. Кейинроқ адабиёт тарихини ва назариясини анча тушуниб олгач, домла Саъдий ҳақиқатан ҳам ўз даврининг етук олими эканини англадик. Адабиёт назариясидан камтарин, лекин ўз соҳасини яхши эгаллаган олим Мирҳожиев дарс берарди. У дарс вақтида қутилмаган, ўзи ҳам олдинроқ ўйламаган сўзларни ишлатар эдики, биз кейин анча вақтлар унинг сўзларидан қулиб юрар эдик.

Немис тили ўқитувчиси Котова ҳам ҳеч унутиб бўлмайди. Бу фидокор аёл фақат дарс бериш билангина чекланмас, дарсга келмаганларнинг кетидан кўйиб-пишиб қувлаб юрарди. Бирор куни дарсга келмай қолсак, ётоқхоналарга ҳам излаб борарди. Бир куни дарсга кирмаслик учун бир четда яшириниб турганимизда бизни топиб олди-да, мана, кўрдингизми, бўлажак ўзбек зиёлиларининг гули немис тилини ўрганишдан қочиб, йўлақларда беркиниб юрибди, немис тили келажакда сиз учун сув билан ҳаводек керак бўлади, ўшанда Котова сизлар учун нимага жон кўйдириб гапирганини билиб оласизлар, дерди. Мустақил ҳаётга қадам қўйганимиздан сўнг ўйлаб кўрсак, ҳақиқатдан ҳам домла тўғри айтган экан.

Ўша даврларда ёшларда ўқишга интилишгина эмас, балки ташаббус ҳам кучли эди.

40-йилларнинг охирида мантиқ ва психология фанига қизиқиш ниҳоятда кучайиб кетди. Бу соҳалар бўйича мутахассислар камлигини ҳисобга олиб, филология факультети қошида иккинчи курсдан бошлаб мантиқ ва психология бўлими очишни талаб қилдик. Бундай талаб билан декангагина эмас, балки ректорга ҳам мурожаат қилдик. Ниҳоят, иккинчи курсдан бошлаб университет тарихида биринчи марта шундай бўлим очилди. Биз, яъни ўн икки талаба, ихтиёрий равишда шу бўлимга ўтиб, ўқишни давом этдирдик.

Дастлабки қадамдан бошлабоқ дарсликларгина эмас, ўқитувчилар ҳам етишмаслиги маълум бўлиб қолди. Университетнинг ўзида психология фани бўйича талаб даражасида дарс бера оладиган домла топилмади. Талаб эса ниҳоятда катта эди. Иккинчи курсдан бошлаб бу мутахассислик бўйича ўқий бошлаган талабаларнинг савияси, фанни эгаллашга интилиши ғоятда кучли бўлиб, унча-мунча домла уларнинг талабларига жавоб бера олмас эди. Баъзи домлаларнинг бир-икки марта дарсга кириб, кейин факультетда кўринмай қолганлари эсимда. Шунда биз тўрт-беш талаба ўз ихтиёримиз билан бошқа олий ўқув юртига, жумладан, Низомий номидаги Тошкент педагогика институтига бориб, домлаларнинг дарсларига кириб, савиясини кўриб, кейин университетда дарс беришга келишларини илтимос қилардик. Университетда дарс бериш бир мартаба, обрў эканми, бошқа институтларнинг айрим домлалари олдимизга келиб, майли, менинг дарсимни тинглаб кўринглар, агар ёқса, ўзим келиб сизларга лекция ўқийман, деб айтишарди. Ниҳоят, бизга мантиқ фанидан рус тилида доцент В.Н. Мороз, психологиядан доцент Абдурахмонов дарс бера бошлашди.

Уша кунларни эслаб ҳозир кўп мулоҳазаларга бораман. Дарсларнинг савиясидан факультет раҳбариятигина эмас, балки биринчи навбатда талабаларнинг ўзлари манфаатдор бўлиши, ўқитувчидан қандай муаммоларни чуқурроқ ёритиб беришни талаб қилиши ҳозир камдан-кам учрайдиган ҳол бўлиб қолмоқда.

Баъзан психологиядан семинарлар, бошқа шаклдаги амалий машғулотлар ўтказилганида домла дарс ўтиш жараёнини талабаларнинг ўзига ташлаб, чиқиб кета берар эди. Талабалар бир-бирига савол бериб, машғулотни шундай қизиқарли олиб борардиларки, танаффусга эртароқ чиқиш ёки дарсни ташлаб кетиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Физиология дarsi, бу соҳада ўтказиладиган амалий машғулотлар филология факультети учун бутунлай янгилик эди. Бу фан бўйича дарслар асосан биология факультетига ўтказиларди. Лабораторияда ҳар хил тажрибалар ўтказишда ҳам устаси фаранг бўлиб кетдик. Бу фан соҳасидаги билимларимиз биология факультети талабалариникидан кам эмас эди. Ҳарҳолда, физиология, биология бўйича лекциялар, амалий машғулотларнинг кўпроқ ўтказилиши психология фани муаммоларини тўлароқ тушунишга имкон берарди. Психология фанига қизиқишимиз кучли бўлгани сабабли, физиология ва биология фанлари бўйича ўқилган лекциялар, ўтказилган машғулотларда фаол иштирок этдим. Энг қийини ўзбек тилида ёзилган дарсликларнинг йўқлиги эди. Шу сабабли асосан Москвада нашр этилган, рус тилида ёзилган дарсликлардан фойдаланардик. Профессор П.И.Ивановнинг Тошкентда нашр этилган психология фани бўйича дарслиги ҳам ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Шу сабабли мантиқ, психология фанлари асосларини ўрганишда кўплаб қийинчиликлар юзага келди. Адабиётларнинг етишмаган жойларини ўз фикр ва мулоҳазаларимиз билан тўлдиришга ҳаракат қилардик. Кичик группамизда домланинг дарсини тинглаш билан чекланмай ҳаммамиз бир-биримизга ниманидир ўргатиш, бошқалардан ўрганишга интилардик. Ичкилик ичиш, чекиш, ресторанга кириш, чойхонага бориб ош дамлаш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Мен винонинг мазасини биринчи марта Паркент қишлоғига борганимда тотиб кўрдим. Бу вақтда 5-курс талабаси эдим. Мен ўз гуруҳимизда, бошқа курсларда ўқиётган талабалар ўртасида бирорта ҳам папирос чекадиганини кўрган эмасман. Шу сабабли бўлса керак, қаерга тўпланмайлик, гап асосан ўтилаётган дарслар, домлаларнинг савияси ва маҳорати устида борар эди. Талабаларнинг бирор ерда тўпланиши семинар машғулотларининг давомидек бўлиб кўринарди.

Талабалар ўртасида ВКП(б) тарихидан дарс берувчи доцент Р.Х.Абдушукуровнинг лекция ва семинарларидан норозилик кўп бўларди. Дарслар шунчалик паст савияда, бачканалик билан ўтилардики, талабалар лекцияга кулоқ солмай, ҳар ким ўзи билган ишини қилиб ўтираверарди. Дарс вақтида биров кирса ҳам, ташқарига чиқиб кетса ҳам домла парво қилмасди. Бунинг устига домла ўзбек адабий тилини яхши билмасди. Баъзан дарс вақтида бирор фикрни ифода этиш учун сўз топа олмай қийналиб қоларди. Ватан уруши мавзусида лекция ўқиганида, бўлган жангни тасвирлаб, граната сўзи ўрнига “анора” сўзини қўлларди. Бу эса талабаларнинг кулгусига сабаб бўларди. Партия тарихи бўйича икки соатлик лекция ўқиш домла учун ҳам, биз учун ҳам

худди бир йилдек туюларди. Домлани алмаштириш бўйича кўп тақлифлар тушди. Лекин бунинг ҳеч иложи топилмасди. Ўша йилларда домла Ўзбекистондаги учта фалсафа фанлари номзодидан биттаси экан. Домла ўзига ёқмаган, “интизомсиз” талабалардан ўчини имтиҳон вақтида оларди. Кўпларини ойлар давомида имтиҳонга киритмай, баҳо ҳам қўймай юрарди. Иккинчи курсда бўлса керак, шу домла Озод Шарафиддинов билан мени кўп сарсон қилди. Бир неча ой давомида имтиҳон олмаи мени стипендиясиз қолдирди ва ниҳоят ярим йилдан кейин имтиҳон ҳам олмаи “қониқарли” деб баҳо қўйиб берди. Шу имтиҳонни бутун ўқув йиллари давомида қайта топширишга йўл бермади.

Шу тариқа қувонч, умид, ташвишлар билан беш йил ҳам ўтди. Олтин давр деб аталадиган талабалик йиллар ҳам ортда қолди. Диплом олгандан кейин ким қаерга бориб, қайси лавозимда ишлаши ташвиши туша бошлади. Вилоятлардан келганлар ўз қишлоқларига кетишга тайёргарлик кўра бошладилар. Менинг ҳам ўзимга яраша ташвишларим, орзу ва умидларим бор эди. Ўша йилларда биринчи марта муҳаббат касалига мубтало бўлганман. Лекин бу ерда ҳам омадим келди. Агар ўша вақтда уйланиб олганимда ўқишни яна давом эттириш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

1951 йилнинг баҳорида синглим турмушга чиқиб кетди, уйда онам ёлғиз қолди. Ўша вақтда онам 44 ёшга кирган бўлса ҳам, оғир меҳнатдан чарчаб, анчагина қариб, касалванд бўлиб қолган эди. Онамни колхоз даласидаги меҳнат ва бошқа ташвишлардан кутқариб, уйимизга кўчириб келтириш ҳам менинг энг олий ниятим эди.

Ўша йили нимагадир университетни тамомлаган ёшларнинг анчагина қисмини давлат хавфсизлиги идораларига ишга олишди. Ўртоқларим мени ҳам ўша ерга ишга тақлиф этишди. Лекин ҳар бир одамни КГБга ишга олишдан олдин ижтимоий келиб чиқишини яхшилаб текшириб чиқишар экан. Мен учун бу текширув ниҳоятда хавфли эди. Агар отам қулоқ бўлганини билиб қолишсами, ҳамма нарсадан, ҳатто диплом олиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлиб қолардим.

Давлат имтиҳонларидан олдин талабаларни ишга бўлиш бошланди. Психология фанига жуда қизиққанам учун аспирантурага кириб ўқишни давом эттиришни ўйлаб қолдим. Лекин аҳволим қийин эди. Ўқишни давом эттирай десам, онам ёлғиз қолади, ишга кирай десам, ўқишни давом эттириш тўғрисидаги барча орзуларим барбод бўлади. Ўша йилларда уйланиб, бола-чақали бўлиб, аспирантурада ўқиш ниҳоятда қийин эди. Ўйлаб-ўйлаб бошим қотиб қолди. Беш йил ўқиб, онамни, синглимни далада кетмон чоғтириб қўйганимдан ич-ичимдан азобланиб юрардим. Бундан буён нима қилиб бўлса ҳам, уларнинг оғирини енгил қилиш пайида эдим.

Талабаларни ишга тақсим қилишдан бир кун олдин мени факультет декани Г.П.Владимиров ўз хузурига чақирди ва сизга ўқишни давом эттириш учун РСФСР Педагогика фанлари академиясининг психология институти аспирантурасида махсус жой ажратиб қўйилди, конкурсиз қабул қилишади, деди. Бу мен учун қутилмаган бир хушxabар эди. Москвага бораи десам уй шароитларим ёмон, бормай десам бу имкониятни қўлдан бергим ҳам келмайди. Хуллас, яна бошим гаранг бўлиб қолди. Бирга ўқиган талабалар – эски шахарлик дўстларим – мени табриклашса ҳам бу хабарни уйга, қариндош-уруғларга қандай етказишни билмас эдим. Ниҳоят, тақсимотда қатъиян менинг ўрним Москвадаги аспирантура деб белгиланди.

Ўйлаб-ўйлаб, қишлоққа келиб, онамга бу хабарни айтдим. У киши ўқишимни давом эттиришимга қарши эмас эди. Бу сўзни эшитибок, майли, болам, истагинг бўлса Москвага ўқишга бор, бизнинг авлодимизнинг ҳаммаси илм излаган, саводли кишилар бўлишган. Лекин сен уйланишинг керак, агар ёнимда келиним бўлса мен ёлғиз қолмайман, сен ўқишингни давом эттираверасан, деди. Бу илтифот мен учун ниҳоятда катта далда бўлди. Келин ҳақида аввал ҳам гап бўлганида, майли, она, сиз кимни лозим топган бўлсангиз мен ўша қизга уйланавераман деган эдим. Келин масаласи ҳам тайин бўлиб қолган экан. Бизнинг уруғ-авлодимизни, насл-насабимизни билган кишилар уйимизга тез-тез келиб, онамни зиёрат қилиб кетардилар. Синглим 17 ёшга кирганида фалончининг набираси деб уйимизни совчи босиб кетди. Шунда қўшнимиз, ҳамортимиз, қулоқлик азоб-уқубатларини бошидан ўтказган Мирзажон тоғам синглимни

ўз қайнисига олиб берди. У мени куёв қиламан, деб аҳд ҳам қилган экан. Бу фикрини ўзи келиб бир неча марта онамга айтган. Уйлаб кўрсак, уйланишнинг шу йўли тўғридек кўринди. Мен рози бўлганимдан кейин тезда фотиҳа ҳам қилиб қўйишди. Биринчидан, келин бўладиган қиз ўзимга яхши таниш, ниҳоятда меҳнаткаш эди. Иккинчи томондан эса, шу киши билан қуда бўлиш менинг Москвага бориб ўқишимга ҳам имкон берарди. Онам ишончли кишиларнинг ҳимоясида бўлса, мен бемалол аспирантурада ўқишга кетаверишим мумкин эди. Тақдирим шундай ҳал бўлганидан ранжимадим.

Давлат имтиҳонлари ҳам тугади. Бир неча дўстлар бирлашиб, Дониёров Ҳуснидиннинг уйида олий маълумотли бўлганимизни нишонладик. Шундан кейин уй-жойни бироз таъмирлаб, томорқадаги ишларни бажариб, Москвага кетишга тайёргарлик кўра бошладим. Бозорга бориб фанердан ясалган, устига қоғоз ёпиштирилган чемодон сотиб олдим. Москва қишда совуқ бўлади деб бир неча пайпоқ, иссиқ шим олиб беришди. Ўзим олган стипендиядан ташқари, қариндош-уруғлар тўплашиб 300 сўм пул беришди. Менинг назаримда бу катта бойлик эди.

1951 йил август ойи ўрталарида бир ўзим поездга ўтириб Москвага равона бўлдим. Аспирантурага тавсия қилинган бошқа дўстларим Москвага самолётда учиб қетишган эди. Бу умримда биринчи марта узоқ, мусофир шаҳарга боришим эди. Уша вақтга қадар Тошкентдан ташқари Ўзбекистоннинг бирорта йирик шаҳарини ҳам кўрмаган эканман.

ИЛМ ЙЎЛИДАГИ БИРИНЧИ ҚАДАМЛАРИМ

Эҳтимол, йўл саргузаштларини батафсил ёзишнинг ҳожати йўқдир. Лекин бир неча воқеани айтиб ўтмасам бўлмас.

Чиптани купели вагонга олишган экан. Мен кўпинча дачний поездда юрганам сабабли, эшиги ёпиладиган, тўрт ўринли купени ҳайрон бўлиб томоша қилдим. Шерикларим бир рус ва савдогарчилик қилиб юрган икки ўзбек йигити эди. Танишиб бўлиб олганимиздан кейин ўзбек ҳамроҳларим кечкурун мени ресторанга таклиф эттишди. Мен поезд ичида ресторан, иссиқ таомлар борлигини ҳам биринчи марта кўрдим. Шерикларим иссиқ овқат ва ароқ буюришди. Мен янги ҳамроҳларимнинг таклифини рад этмадим. Ароқнинг мазасини умримда биринчи марта шу ерда татиб кўрдим. Кўнглим айниб шу қадар қийналдимки, ароқ ичганимга минг бора пушаймон бўлдим. Шундан кейин купедан чиқмай, пагир нон билан чой ичиб ўтиравердим. Ҳамроҳларимга қорним қаттиқ оғриётганини баҳона қилдим. Бутун фикрим, хаёлим белимга боғлаб олган 300 сўмда эди. Гўё поезддаги ҳамма одам менинг шунча пулим борлигини билиб, уни ўғирлаб қўйиш пайида юргандек.

Поезд манзилга яқинлашган сари Москвага борганда нима қилиш, қаерга жойлашиш ташвиши ҳам туша бошлади. Мен Москвага келибоқ бирор меҳмонхонага жойлашаман деб ўйлаган эдим. Ҳамроҳларимнинг айтишларича, Москвада меҳмонхонадан жой топиш ҳам амри-маҳол экан. Шунда ташвишим ортиб, 300 сўм пул билан кўчада қолиб кетишимни ўйлай бошладим.

Иккинчи кун мени метро станциясигача кузатиб қўйишди ва мен Академия президиуми биносини излаб кетдим. Ниҳоят, фанер чемоданни кўтариб, марказий Академия президиумига кириб, ҳужжатларимни кўрсатганимда, мен излаётган психология институти бошқа академияга қарашли эканини айтишди.

Мен СССР Фанлар Академияси Президиуми биносига биринчи марта шундай адашиб бориб қолдим. Кейинроқ бу бино менинг ўз уйимдек бўлиб қолди. У ерда кўп анжуманларда бўлдим, маърузалар қилдим, СССР Фанлар Академияси мухбир аъзолигига ҳам сайландим, фан тараққиётига бағишланган ҳужжатларни тайёрлашда иштирок этдим, мамлакатнинг энг атоқли олимлари билан дўст бўлиб қолдим.

Педагогика фанлари академияси анча олисда эканини билгач, фалсафа институтига бориб, аспирантурага олдинроқ келган дўстларимни топишга қарор қилдим. Институт олдига келишим биланоқ ичкаридан университетда бирга ўқиган дўстларим М.Хайруллаев ва У.Бозоров чиқиб қолишди. Мусофир шаҳарда сарсон, жойсиз юриб, яқин дўстларимни учратганимдан беҳад хурсанд бўлиб

кетдим. Дўстларим мени Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасининг меҳмонхонасига жойлаштиришди. Эртасигаёқ Психология институтига бордим. У ерда мен учун алоҳида жой ажратилганини, агар имтиҳонлардан ижобий баҳолар билан ўтсам аспирантурага киришим муқаррар эканини айтишди.

Шундай қилиб, туну кун демай имтиҳонларга тайёргарлик кўра бошладик. Мен психология фанига қизиққанам, немис тилини билганим учун ўзимга ишонар эдим. Ҳар кунни кундузи ошхонага бориб, бир коса борш ичардик, стол устига қўйилган нондан тўйганимизча истеъмол қилардик. Кечкурун бўлса маргаринда картошка қовуриб ёки котлет пишириб ердик. Орамизда бакуват оилалардан бўлган ёшлар ҳам бор эди. Улар энг яхши, қиммат овқатларни олишганида мен бир коса борш олгани уялардим. Шу сабабли тушлик овқатга ҳам кўпчилик тарқалиб кетганидан кейингина борардим. Кечки овқатни ҳам ётоқхонадаги барча талабалар ётганида ер эдик. Ахир, маргаринда картошка қовуриб, ёғнинг ҳиди ҳамма ёқни босиб кетгани учун бир неча марта танбех эшитган эдим-да.

Ниҳоят, имтиҳон вақти ҳам етиб келди. Мен имтиҳонга биринчи бўлиб келган эдим. Аспирантура бўлимида ишловчи аёл мени йўлакда учратиб кадрлар бўлимига кириб чиқишимни илтимос қилди. Кадрлар бўлими бошлиғи мени кўрибоқ: “Ўртоқ Юсупов, сиз имтиҳонга кирмайсиз, ҳужжатларингизни олиб Тошкентга қайтиб кетаверинг, Ўзбекистоннинг вакили М.Қорахонов ўрнингизга кеча бошқа одамнинг ҳужжати топширди”, – деди. Бу мудҳиш хабар мен учун кутилмаган зарба эди. Мен тезда ҳужжатларимни олиб, Муртазо Қорахановни излаб “Москва” меҳмонхонасига бордим. У аввалига мени қабул қилишни, гаплашишни ҳам хоҳламади. Мен қаттиқ туриб олганим, тўполон кўтарганимдан кейин кабинетига чақириб, бўлган воқеани айтиб берди. “Мен, – деди у, – ноилож аҳволда қолдим, Ўзбекистоннинг атоқли ёзувчиларидан бири мени чақириб, сенинг ўрнингга ўзининг яқин бир қариндошини тавсия этди. Мен унга эътироз билдираолмадим”. Ёзувчининг ўзини ҳам, қариндошини ҳам очиқ айтиб берди. Кейин билсам, ўрнимга даъвогар бўлган одам мен билан бир хонада ётиб юрган дўстим экан. У философия институтининг аспирантурасига кириш учун келган, лекин партия аъзоси бўлмагани сабабли олишмаган. Кейин у ўзининг обрўли қариндошидан мен учун ажратиб қўйилган ўринга ўзини киритиб қўйишни илтимос қилган. Бўлмаса бу ёзувчи психология институтида Ўзбекистон учун ажратилган алоҳида бир ўрин борлигини қаердан биларди, дейсиз. Қорахонов менга насиҳат қилиб, шундай деди: “Майли, Эркин, Тошкентга қайтиб кетавер. Келаси йил алоҳида жой ажратиб, аспирантурага ўзим жойлаштириб қўяман”. Қайтиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Бир томондан, кетишга йўлкира йўқ. Иккинчи томондан, имтиҳонга кирмай Тошкентга қайтиб бориб, сабабини дўстларим, қариндош-уруғларимга қандай тушунтириб бераман?

Шундай қилиб, 1951 йил сентябрь ойининг охирида Москвада пулсиз, жойсиз қолиб кетдим.

Мен учун ажратилган ўринга кириб олган дўстим ҳам бу соҳадан мутахассис бўлмагани сабабли, ўқишни давом эттира олмади, бир йилдан кейин Тошкентга қайтиб кетди. Ўзбекистон учун психология фанидан мутахассис тайёрлашнинг бир имкониятидан маҳрум бўлдик.

Москвада юрган вақтимда такси ҳайдовчи Саша исмли бир йигит билан дўстлашиб қолган эдим. У вазиятни билиб, мени ўз уйига олиб кетди. Меҳрибон, ажойиб бир онаси бор экан. У Саша билан мени бирдек парвариш қилиб, яхши овқатлар пишириб бериб сийлар эди. Саша мени ўзи ишлайдиган таксопаркка ишга олиб борди. Мени бирор буйруқ билан ишга расмийлаштиришмади. Вазифам чанг ва лой бўлиб келган машиналарни ювиш эди. Иш ҳақини эса шоферлар ўз ёнидан тўлашарди. Шундай қилиб, яна икки ой ўтиб кетди. Уйга нима деб хат ёзишни билмас эдим.

Ноябрь оyi охирларида бўлса керак, дўстим Саша ҳовлиқиб келди-да, биласанми, Эрик (Москвалик дўстларим мени шундай деб аташарди), Москва вилояти педагогика институтида қандайдир сенга яқин бўлган фандан аспирантурага кўшимча жой ажратишибди, деб қолди. Ўша кунийёқ “Москва оқшоми” газетасини топиб ўқисак, мантиқдан аспирантурага кўшимча жой

ажратилган экан. Эртасийёқ Саша ишини ташлаб мени машинасига ўтказди-да, РСФСР Маориф вазирлиги биносига олиб келди. Аниқлаб билсак, аспирантурага кириш шарты конкурс асосида экан. Тезда Москва вилояти педагогика институтига ҳам етиб келдик. Хужжат топширишдан олдин фалсафа кафедраси мудир профессор И.Д.Панцхава билан суҳбатдан ўтиш керак экан. Панцхаванинг олдига ҳам кирдик. У менга менсимагандек назар билан бир қаради-да, индамай ишини қилиб ўтираверди. Мен унга аспирантурага кириш учун суҳбатдан ўтгани келганимни айтдим. Аспирантурага кириб нима қилсан, бу сенинг қўлингдан келмайди, сен рус тилини билмайсан, диссертация эса рус тилида ёзилади, руслар ҳам ўз она тилида илмий иш қилишга қийналиб қолмоқдалар, бу ерда сенга нима бор, деди. У менинг аҳволимни, кийимларимни кўриб ачиниб кетдим, бироздан сўнг сўзини давом эттириб; сен Тошкентга қайтиб кет, агар аспирантурага киришни жуда хоҳласанг, мен профессор В.Зоҳидовга тайинлайман, у сенга ёрдамлашади, деди. Лекин мен аспирантурага кирсам ҳам, кирмасам ҳам имтиҳонларда қатнашишим кераклигини айтдим. Сўзимда қаттиқ туриб олдим. Мен билан бирга кирган Саша ҳам, имтиҳонга киришимга рухсат беришини илгимос қилди. Рухсатни мен эмас, аспирантура бўлими беради, деди Панцхава. Лекин мен овора бўлиб юрманглар деб, ўзимнинг дўстона маслаҳатимни бердим, холос, деди. Аспирантура бўлимига келсак, тўрт киши хужжат топширган экан. Мен эса бешинчиси бўлибман. Хужжатларни топшириб қайтиб кетаётганимизда Саша менга тасалли бериб шундай деди: “Эрик, бу грузиннинг гапидан хафа бўлма, улар жуда ҳаддидан ошиб кетишган, москваликларни ҳам назар-писанд қилишмайди. Ахир, ҳукумат тепасида Сталин билан Берия турибди, улар ҳам грузин” деди. Мен Берия грузин эканини шу ерда биринчи марта билдим.

Муддат яқин қолганлиги сабабли, имтиҳонга кечаю кундуз тайёргарлик кўришга тўғри келди. Мантиқ фани бўйича кўплаб топоблар ва журналлардаги мунозарали мақолалар билан танишиб чиқдим. Ўша йили “Вопросы философии” журнали саҳифаларида мантиқ фанининг моҳияти тўғрисида турли-туман фикрлар баён қилинаётган эди.

Ниҳоят, имтиҳон куни ҳам етиб келди. Нонушта ҳам қилмасдан институтга етиб келдим. Менга берилган саволлар ниҳоятда мураккаб бўлиб, мантиқ фанининг ўзим билмаган бир неча масалалари билан шу ердагина танишдим. Имтиҳон оладиган комиссия таркибида мамлакатдаги таниқли йирик олимлар бор эди. Уларнинг китоблари, мақолалари билан аввалдан таниш бўлсам ҳам, ўзларини биринчи марта кўриб турардим. Очигини айтсам, уларнинг салобати босиб, бироз шошилиб ҳам қолдим. Комиссия таркибида профессорлардан П.С.Попов, А.С.Ахманов, Г.М.Гак, Г.Ф.Георгиев ва И.Д.Панцхавалар бор эди. Жавоб навбати менга келганида саволларга аниқ жавоб бермасам-да, масалани ўзим тушунганимча шошилиб гапира бошладим. Чўкаётган одам чўпга ёпишар, деганларидек, мен берилган саволларни ўзимча ҳал этиб беришга уринардим. Иккинчи саволга ўтинг, деб қисташларига қарамай гапиришдан, ўз фикрларимни баён этишдан тўхтамас эдим. Қовоғини солиб бир четда ўтирган Панцхава ҳам менга бир неча кўшимча саволлар берди. Назаримда, берган жавобларим беш минутча вақтни олгандек кўринди. Ташқарига чиқсам, бошқа имтиҳон топширувчилар бир соатдан кўпроқ жавоб берганимни айтишди. Ниҳоят, имтиҳон натижаларини ҳаяжонланиб кута бошладик. Чамамда, жавобларга “уч” ёки “тўрт” баҳо қўйишлари керак эди. Ҳаммамизни ичкарига чақиритди ва баҳоларни эълон қилишди. Э.Юсуповнинг жавобига “беш” баҳо қўйилди, деб эълон қилишганида, мен ҳақиқатдан ҳам довдириб қолдим, кўзларимдан ёш дув тўкилди. Имтиҳон топширган беш кишидан учтасига “беш”, иккитасига “тўрт” баҳо қўйишган экан. Ҳайрон бўлиб турганимда профессор П.С.Попов ташқарига чиқди-да, мени бир хонага олиб кириб, имтиҳон натижаси билан табриклади. У менга жиддий бир оҳангда шундай деди: “Сиз мантиқ фанини яхши билмас экансиз. Лекин жавобларингизда мантиқ бор, саволларни яхши тушуниб олмаган бўлсангиз ҳам, ҳаммасига қуйиб-пишиб мустақил жавоб беришга ҳаракат қилдингиз. Умуман, жавобларингиз менга ва профессор Г.М.Гакка жуда ёқди. Шу сабабли ҳам проф.Панцхаванинг қаршилигига қарамай, сизга юқори баҳо қўйишга рози бўлдик, — деди. — Агар аспирантурага кира олсангиз мен илмий раҳбар бўлишга розиман”, — деб қўшиб қўйди.

Бу биринчи учрашув мен учун яна бир кутилмаган бахт эди. Бошқа имтиҳонларни ҳам бир ҳафта ичида топширдик. Немис тили ва фалсафа фанларидан яхши баҳо олдим. Шундай қилиб, имтиҳонга кирган беш кишидан учтаминини 1952 йил 10 январь кунини мантиқ фани бўйича аспирантурага қабул қилишди. Сутдан оғзи куйган киши қатиқни ҳам пуфлаб ичади, деганларидек, аспирантурага кираётганимни Москвадаги ўзбекистонлик дўстларимнинг бирортасига ҳам айтмадим. Буйруқ чиқиб, ётоқхонадан жой берилганидан кейингина аспирантурага мантиқ фани мутахассислиги бўйича кирганимни дўстларим ва танишларимга айтдим. Уйдагиларга бу хушxabарни етказишнинг асло иложи йўқ эди. Чунки улар аллақачон мени аспирантурага кирган деб ўйлашарди.

1954 йилнинг кузида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдим. Ҳали аспирантлар ишга тақсимланмагани учун кафедрада семинар машгулотларини ўтказишда иштирок этиб юрдим. Ҳимоядан кейин Панцхаванинг менга бўлган муносабати ҳам ўзгариб қолди. Орадан кўп вақт ўтмай, номзодлик дипломини ҳам олдим. Аспирантурада ўқиш даврида менинг рус халқига бўлган ҳурматим ва эътиқодим ҳам анча ортди. Бу эътиқодимдан ҳеч қачон чекинган эмасман, чекинмайман ҳам. Бу эътиқод маълум сиёсат натижасида эмас, балки ҳаёт тажрибаси асосида шаклланди. Оддий рус кишилари қанчалик олижаноб, бағри очиқ эканини мен ўзимнинг ҳаёт жараёнимда синаб кўрдим. Шовинизм оддий рус кишиларининг эътиқоди эмас, балки давлат, ҳукмрон партия олиб бораётган сиёсат эди. Бу сиёсатнинг заминида миллатларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйишга қаратилган мақсад ётарди. Руслар мамлакатдаги асосий миллат сифатида бирон-бир катта имтиёзга эга бўлмаган бўлса керак, деб ўйлайман. Шаҳар, қишлоқларга борганимизда оддий рус кишиларининг турмуш шароити ва даражаси ҳам Ўзбекистондагидан ортиқ эмаслигини ўз кўзим билан кўрдим.

Юрий ЖУКОВ

Тарих фанлари доктори

Кировни ўлдирган ким?

Гитлер ҳокимият тепасига келгач, Европада сиёсий террор одатий ҳолга айланиб қолди. 1933 йил 29 декабрда Руминия Бош вазири Ион Дука, 1934 йил 30 июнда немис штурмчи фашистларининг доҳийси Эрнст Рем, ўша йил 25 июл куни Австрия канцлери Энгельберт Дольфус, 9 октябрда Югославия қироли Александр ва Франция Ташқи ишлар вазири Жан Луи Барту ўлдирилди. Сиёсий бюро аъзоси, ВКП/б/ Марказкоми ва Ленинград обкоми котиби Кировнинг 1934 йил 1 декабрида ўлдирилишини юқорида саналган қотилликлар билан бир қаторга қўйса бўладими? “Ҳа, қўйса бўлади!” Қарийб етмиш йил мобайнида шундай деб ҳисоблаганлар. Тўғри, аввал бошдан жиноят учун асосий айбни Сталиннинг рақибни Зиновьев зиммасига юклаганлар. 1950 йилларнинг ўрталаридан бошлаб эса бу қотилликни ташкил қилган Сталиннинг ўзи, деган хулосага келинган. Шундан келиб чиқиб, Киров нега ўлдирилди, деган саволга жавоб ҳам ўзгариб бораверган.

ҚОТИЛ

Смолнийда отилган ўқ сирини аниқлаш КПСС МК томонидан тўрт марта тузилган махсус давлат комиссияси зиммасига юкланган. Энг сўнгги комиссия қайта қуриш йилларида Сиёсий бюро аъзоси А.Н.Яковлев раислигида тузилган. Бироқ барча комиссияларнинг аъзолари бирон далилни келтириб ўтирмай, Хрушчевнинг КПСС XX, сўнг XXП съездларида қилган маърузаларида Кировнинг ўлимида Сталиннинг қўли бор, деган гапини такрорлашган.

Ельцин замонида келиб ҳам ҳеч вақо ўзгармади. Смолнийда узилган ўқ атрофидаги сир сирлигича қолаверди ва турли тахминлар, эртақлару афсоналар туғилишига сабаб бўлаверди. Ҳеч қандай шубҳа уйғотмайдиган ягона далил шуки, Киров 1934 йил 1 декабр куни Леонид Николаев деган кимса томонидан отиб ўлдирилган.

Шу куни кечқурун Таврия саройида шаҳар партия ва совет ходимларининг активи деб аталмиш мажлис ўтиши режалаштирилган. Фаоллар йиғилиши озиқ-овқат маҳсулотларини карточка билан тарқатишни чеклаш ҳақида Марказқўм томонидан қабул қилинган қарорга бағишланган эди. Табиийки, ленинградлик кўп мансабдорлар бу “ёпиқ” йиғилишда қатнашиб, мамлакатдаги ҳар бир кишининг манфаатига алоқадор воқеанинг тафсилотларини бошқалардан олдин билиб олишни хоҳлар эди. Бундан ташқари, Таврияда бўладиган мажлис мавқеини оширувчи тагин бир сабаби шу эдики, унда унча-мунча одам эмас, ҳокимият олий табақасининг вакили – Киров маъруза қилиши керак эди. Маълумки, у ўн нафар Сиёсий бюро аъзоларидан бири ва ВКП/б/ Марказқўмининг Сталин, Каганович ва Ждановлар қаторидаги тўрт нафар котибларидан биттаси эди.

Леонид Васильевич Николаев ҳам бошқа қўплаб амалдорлар қатори ушбу кечки мажлисга қатнашиш иштиёқида эди. Ўттиз ёшдаги бу одамнинг бўйи пакана, қўллари тиззасидан пастга тушиб турадиган даражада узун, ўзи

касалманд, жиззаки эди. У ВЛКСМ Виборг райкомида, “Красная заря”, “Арсенал”, Карл Маркс номли заводда комсомол ташкилотининг котиби, ВЛКСМ Лужск уезди кўмитасида бўлим мудирини каби лавозимларда ўн бир йил ишлаган собиқ майда амалдорлардан бири эди.

Шундан сўнг Николаев мансаб пиллапояларидан кескин пастлаб кетди. У “Саводсизликни йўқотамиз!” жамиятида, кейин Ишчи-деҳқон Халқ комиссариатининг вилоят бошқармасида инспектор бўлди ва ниҳоят “Испарт” – Октябр инқилоби ва большевиклар партияси тарихига оид материалларни қайта ишлаб, нашр этиш комиссиясининг сайёр ходими бўлиб ишлади.

Мансаб пиллапояларидан думалаб бораётган Николаев бошланғич таълим ва бирон-бир касбининг йўқлиги ўз гурурини қондириш ва “катта амалдор бўлиб қетиш” орзусига етиш йўлидаги жиддий тўсиқ эканлигини тушуниб етмади. Ўзининг замини бўш хомхаёлларига асир бўлиб қолган Николаев олис, гадойтилмас қишлоққа, “темир йўл транспорти” соҳасига жўнатиш ҳақидаги буйруққа бўйсунмади ва натижада партиядан ҳайдалди. Тўғри, орадан кўп ўтмай “қаттиқ хайфсан” бериш шартин билан ВКП/б/га тикланишга муваффақ бўлди.

Николаев ўз орзуларининг барбод бўлишига қайсарларча қўнқимай, шаҳар партия кўмитасига, шахсан Сталинга норозилик шикоятини билан мурожаат қилди. Бироқ ҳеч кимдан жавоб ололмади.

Унинг хотини Милда Драуле 1 декабр куни шундай деб ҳикоя қилган. “Партиядан ўчирилган кунларидан бошлаб у тушқунликка тушиб қолди, ўзига хайфсан беришгани ҳақида Марказқўмга ёзган шикоятини қай йўсинда ҳал этилишини кутиб яшади ва бирон ерда ишлашни хоҳламади. У район кўмитасига мурожаат қилганида иш бермадилар. Оғирроқ иш қилишга эса саломатлиги йўл қўймас, асаби чатоқ, юраги касал эди.”

Николаевнинг сўнгги умиди Кировдан эди. Омадсиз партия ходими Кировдан хайфсанни олиб ташлашнигина эмас, ўзига “раҳбарлик лавозими” беришни ҳам кутар, акс ҳолда уни олиб ташлар, ўзини ҳам ўлдиришга қарор қилиб қўйган эди. Бундан анча олдин – 14 октябр куни у васиятнома ёзиб қўйганди. Васиятнома мазмуни ва ёзилиш услуби Николаевнинг ўзини бошқаролмай-диган одам эканини кўрсатади. “Қимматли хотиним ва синфий сафдош дўстларимга! Мен, сиёсий эътиқодим ва тарихий воқелик туфайли ўлмоқдаман. Модомики, ташвиқот эркинлиги, матбуот эркинлиги, ўз қисматининг ўзинг танлаш эркинлиги йўқ экан, мен ўлишим керак. Негаки МК Сиёсий бюросидан етиб келолмайди, сабаби улар тош қотиб ухлаб ётибди”. /Матн айнан шундай ёзилган Ю.Ж./

Николаевнинг нияти жиддий эди. Эртасигаёқ Киров қўриқчилари Сергей Миронович яшайдиган уйга кираверишда ҳаддан ташқари кўп ўралашган Николаевни қўлга олдилар. Олдилар-у, партия билети ва қурол олиб юришга ижозат этувчи ҳужжатини кўриб, қўйиб юбордилар. Уни қамоққа олиш учун асос йўқ эди.

Бу орада бўлажак қотилнинг онги кун сайин хиралашиб борарди. Террорчилик ҳаракатига тайёрланаркан, у яна бир хат ёзади. “Менинг партия ва ватан олдидаги жавобим” деб номланган мактубда у ўзини таниқли революциячилар билан тенглаштириб, келажак олдида номини олдиндан оқлашга уринади. “Мен Александр II нинг жонига қасд қилган Желябов каби тайёргарлик кўрмоқдаман”, деб таъкидлайди у. Желябовга қиёслаш билангина чекланиб қолмай, Николаев ўзини рўй бераётган тартибсизликларни кўриб, “жим туролмаган” Радищев билан тенглаштиради.

Бундай хатлар билан бир қаторда хотинининг айтишича, “у ўз таржимаи ҳолини ҳам бир неча марта ёзади. Бир сафар босма ҳарфлар билан ёзиб чиқади. Мен ундан нима қилаётганини сўрасам, “катта ўғлим Маркс ўқисин ва ўргансин” деб, жавоб қилди”. Уларнинг ўғли Маркс ўша пайтда энди саккиз ёшга кираётган эди.

Чамаси Николаевда ўзига бино қўйиш жиддий касалликка айланган эди. У Сталинга ёзган хатида шундай деб шикоят қилганди: “Мана, еттинчи ой кетаяптики, мен ишсиз ва маблағсиз ўтирибман. Яқинда мени ва оиламни /5 киши/ уйимдан кўчага ҳайдаб чиқаришади.” Шу маънодаги ёзув унинг кундалигида ҳам учрайди. “Пулимиз тугаб бормоқда, бировлардан қарз олаёلمиз. Менинг бугунги тушлигим икки стакан қатиқ бўлди”.

Леонид Васильевич бошқа ленинградликлар билан солиштирганда ўзининг туриш-турмуши анча дуруст эканини маълум муддат унутган кўринади. Жиноятчининг шериги сифатида судга тортилган Николаевнинг комсомол соҳасида бирга ишлаган эски дўсти Котолоинов ҳам буни тасдиқлайди. “У анча муддат ишламаганига қарамай, моддий аҳволи яхши эди, кўп ҳам муҳтож эмасди”. Николаевнинг трамвай паркида фаррош бўлиб ишловчи онаси ҳам буни тасдиқлайди. “Менинг ўғлим Леонид Николаевнинг оиласи моддий жиҳатдан ҳеч қандай машаққат чекмаган. Улар кооперативга улуш кўшиш эвазига кооператив уйдан уч хонали алоҳида квартира олишганди. Болалари ҳам сут, ёғ, тухум, кийим-кечак, пойафзалдан тортиб, ҳамма керакли нарса билан таъминланган эди. Кейинги 3-4 ой ичида Леонид ишсиз қолиб, оиласи бир қадар муҳтожликка йўлиқди. Аммо шунда ҳам уларнинг аҳволи танг бўлгани йўқ”.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиш керак. Ишсиз қолган Николаев 1934 йили ёзида болалари учун Сестрорецкда ижарага дала ҳовли олган эди.

ҚУРБОН

Қирқ саккиз ёшли Сергей Миронович Кировнинг таржимаи ҳоли ўз давраси ва мансаби доирасидагилардан фарқ қилмасди. Аввало унинг партия стажи жуда катта экани — 1904 йилга бориб тақалишини таъкидлаш керак. У ўн саккиз ёшидаёқ Қозон механика -техника ўқув юрти /ҳозирги тилда айтсак — хунар-техника билим юрти/нинг дипломини олиб, чизмакашлик касбини эгаллаган эди. Орадан анча йиллар ўтиб, у ўз таржимаи ҳолида бундай деб ёзади: “Ўқув юртини битираётганимдаёқ социал-демократларга хайрхоҳ инқилобчи бўлиб шаклланган эдим.” Ўқишдан сўнг узоқ йиллар Сибирда яширин инқилобчилик фаолияти олиб борди. Кейин қамалди. Қамокдан қутулиб чиққач, Шимолий Кавказга келди. Владикавказда чиқадиган, большевиклар таъсиридан узоқ бўлган “Терек” газетасида етакчи ходимлардан бири бўлиб ишлади. Кировда /ўша пайтда Костриков эди/ шубҳасиз, журналистик истеъдоди бор эди. Дарвоқе, тадқиқотчи Алла Кирилинанинг ёзишича, Киров тахаллуси ҳам ўша — газетادا ишлаб юрган пайтида пайдо бўлган. Сергей Мироновичнинг стол календариди бир қатор авлиёлар, жумладан, авлиё Киранинг номи ҳам санаб ўтилган.

Инқилоб ва фуқаролар урушида эътиқодли революциячи Киров ғоят фаол иштирок этди. У Шимолий Кавказда совет ҳокимиятини ўрнатди. 1919 йили казак қисмлари томонидан қамал қилинган Астраханни ҳимоя қилишга бош бўлди. 1920 йили меньшевиклар қўлида бўлган Грузияда муҳим дипломатик вазифаларни бажарди.

Жангу жадаллар тугагач, Киров Озарбайжонда ташкил этилган Компартиянинг Биринчи котиби бўлди. Бокуда ишлаб юрганида иқтисодга алоқадор қатор муаммолар билан шуғулланишга тўғри келди. Ўша пайтда мамлакатда энг йирик ҳисобланган нефт конларини тиклаш ва усуналаш, республикада пахтачиликни ривожлантиришга ҳар томонлама ёрдам бериш, тўқимачилик саноатини йўқ жойдан бор қилиш — Бокуда фабрика қуришни таъминлаш, Тамбовдаги фабрикани Рянж шаҳрига кўчириб келиш сингари оғир юмушлар унинг зиммасига тушди.

Озарбайжонда ишлаётиб Киров ўзига нотаниш бўлган иқтисодий муаммоларни зудлик билан ўрганиш ва ҳал этишдек иқтидорини намоён қилди. Ўзининг сиёсий йўналишини ҳам шу йиллари аниқ белгилаб олди. Йигирманчи йилларнинг биринчи ярмида бутун партияни у ёққа олиб, бу ёққа олиб келган сон-саноқсиз тортишувларнинг биронтасида Киров сўл радикал йўналишдаги Троцкий ва Зиновьевларни бирон марта қўллаб- қувватламади. Чамаси, уларнинг жаҳон пролетар революцияси галабасини тезлаштириш, яқин орада бутун дунёда умумжаҳон совет социалистик республикалар иттифоқини тузиш сингари ғоялари бориб турган хомхаёл эканини Киров яхши билган. Киров улардан фарқли равишда, Сталин, Молотов, Оржоникидзе, Каганович, Ворошилов каби эътиқодли “центрист” бўлиб қолди.

Шунинг учун ҳам 1926 йил декабрида Зиновьевни мамлакатнинг олий “раҳбарлик” мансабларидан бўшатиб, Коминтерн ижрокоми раислиги, Ленинград Обкоми котиби вазифаларидан озод қилишганда Кировни Сиёсий бюро аъзолигига номзод қилиб, Ленинградга ишга юбордилар. Унга берилган топшириқ ўша паллада фақат партия мансабдорлари орасидагина эмас, Ленинграддаги кўпгина завод ва фабрикаларда ҳам мавжуд сўл радикаллик қарашларини таг-туғи билан йўқотишдан иборат эди. Бошқача қилиб айтганда уни мамлакатдаги партия ташкилотлари орасида ҳам жижикдан иккинчи бўлса-да, моҳият жиҳатидан биринчи даражали “ёппасига тозалаш” учун жўнатдилар.

Бу муҳим топшириқни уддалагач, 1930 йил 13 июл куни бўлган Пленумда уни сиёсий бюро ва ташкилий бюро аъзоси, Марказқўм котиби қилиб сайладилар. Хуллас, энди уни СССР олий раҳбарияти сафига қўшдилар. Бироқ, унинг вазифаси анча чекланган эди. Киров бутун мамлакат миқёсидагина эмас, аввалгидек биттагина, бироқ жуда катта минтақа муаммолари билан шуғулланарди. Маълумки, ўша кезлари Новгород, Псков, Вологда, Мурманск вилоятлари, норасмий бўлса-да, Карелия республикаси ҳам Ленинградга кирар эди. Бинобарин, Киров шимолий-ғарб минтақасидаги аҳоли назарида катта мансабдор ҳисобланарди. Нева бўйидаги Шаҳарда Зиновьевнинг майдароқ амалларда бўлса-да, ҳамон хизмат қилаётган тарафдорлари назарида Киров Октябр ғояларининг сотқини, Сталиндан тортиб барча “центристлар” қатори инқилоб ва партия “гўркови” сифатида баҳоланар эди. Гарчанд “центрист”лар эмас, айнан троцкийчи йўлбошчилардан бири Преображенский томонидан ишлаб чиқилган биринчи ва иккинчи беш йиллик режаларини ҳаётга тадбиқ қилишда фаол қатнашган бўлса-да, Кировни, барибир, шундай баҳолашар эди. Киров оғир саноатни такомиллаштириш, енгил саноатни яратишда жонбозлик кўрсатган, “коллективлаштириш”ни қаттиққўллик билан амалга оширган, ўнлаб черков ва ибодатхоналарни вайрон қилган, социалистик тузумни “қўпоришга уринган” зиёлиларни қамашга амр берган шахс эди.

...Шаҳарнинг кўплаб гўзал аёллари, Мариин театрининг балериналари учун эса Киров бутунлай бошқача қиёфада – Кшесинская қасрида ўқтин-ўқтин ўтказилиб турадиган “оқшом”ларнинг мафтункор хўжайини, давраларнинг гули сифатида эл орасида танилган, зиёфатлар “базми-жамшид” деб ном олган эди. Киров, амалда Кшесинская қасрида яшар, Каменноостровск кўчасидаги расмий уйида эса унинг оғир хасталикка йўлиққан хотини Мария Львовна Маркус истиқомат қилар, опаси Софья Львовна бемор синглисини боқиб ўтирарди.

Киров Леонид Васильевич Николаевнинг ўттиз уч яшар латиш хотини Милд Драуле учун ҳам “давранинг гули” эди. Йигирманчи йиллар бошида у Лужск уезд комсомол кўмитасида Николаев билан бирга ишлаган, кўп ўтмай Николаевга турмушга чиққан эди. Ленинградга кўчиб келишгач, ёш, чиройли аёл обкомнинг енгил саноат бўлимига қарашли кадрлар секторида инспектор бўлиб ишлай бошлади. Ўша паллада унинг Киров билан “дон олишиб” юриши ҳақида миш-мишлар тарқалди. Бу гапда жон борлигини кўп нарсдан билса бўларди. Ҳемираси йўқ Николаевлар хонадонининг кооператив уйдан уч хонали алоҳида квартира олиши ҳам, Милданинг эрини ташлаб, таътилга чиқиб кетиши, нима учундир унинг таътили Кировники билан кунма-кун мос келиши ҳам...

Шаҳардаги биринчи шахс обрўсига соя соладиган бундай “ғийбат”ларга чек қўйиш мақсадида кимнингдир салмоқли тавсияномаси билан Милдани оғир саноат наркомати ваколатхонасининг бошқармасига аввалги лавозимида ишга ўтказдилар. Бу ташкилот ҳам Смолний биносида жойлашган, фақат учинчи эмас, иккинчи қаватда эди.

ИККИ БОР УЗИЛГАН ЎҚ

Таврия саройида бўладиган фаоллар йигилиши ҳақидаги хабарни Николаев ўша куни эрталаб газетадан ўқиб билди. Ўз ҳаётини бир ёқлик қилишга қатъий қасд этган Николаев хотинининг ишхонасига икки марта кўнғироқ қилиб,

мажлисда иштирок этиш учун патта олиб беришни, аввал илтимос қилди, сўнг ялинди. Кундузги соат ўн иккидан ўтганда Милда эрига илтимосини бажаришнинг иложини тополмаганини айтди.

Ёрдамни бошқа жойдан излашга тўғри келади. Николаев аввал Смолний райкомга бориб, ўша ердаги танишларидан патта топишда кўмак беришни сўради. Танишларидан бири ўша заҳоти рад жавобини берди. Иккинчиси эса эски дўстлик хурмати битта патта топишга ваъда қилди. Фақат иш кунининг охирида келиш кераклигини айтди.

Николаев бундай ваъдага унчалик ишонмагани учун, бошқа йўлни ҳам излаб кўрди. Трамвайга ўтириб, тагин Смолнийга – шаҳар партия кўмитасига йўл олди. Бу ерда ҳам бир вақтлар комсомолда бирга ишлаган танишлари бор эди. Бир соат ичида бешта оғайниси билан гаплашди. Фақат горком инструктори Петрошевич унинг илтимосига кўнгандек бўлди. Бироқ у ҳам Смолний райкомидагиларга ўхшаб ортиқча патта қолса, иш кунининг охирида топиб беришни айтди.

Николаев бу ердан узоқ кетмасликка қарор қилди, атрофни айланиб, сайр қилиб юрди. Лекин совуқ ва зах ҳавода узоқ чидаб туrolмай тагин Смолнийга қайтиб кириб, исиниб олгиси келди. Барчага баробар очтиқ турадиган марказий йўлакдан кириб, учинчи қаватга кўтарилди. Сўнг партия билетини кўрсатиб, /қоровуллар учун шу ҳужжатнинг ўзи кифоя эди/ – бино бўйлаб чўзилиб кетган катта -кичик йўлакдан юриб кетди.

Соат тўртдан ошган эди.

... Киров “Красная стрела” поездининг вагонидан чиқиб, Каменноостровск кўчасидаги ўз уйига йўл олди. Хотинини кўриб, аҳвол сўраши, бўлажак маърузага тайёрланиши керак эди.

Роппа-роса соат 16.00да у уйдан чиқиб, одати бўйича кўчанинг ўнг бетидан пиёда юриб кетди. Қоровуллар унинг ёнида эди. Олдинда тансоқчи Трусов, ўн қадам орқада эса яна икковлон Лазюков ва Паузер келишарди. Кўприкка яқин қолганда Киров ўз машинасига, тансоқчилар эса ўзиникига ўтириб, дарё соҳили ёқалаб Литейная сўнг Шпалерная кўчаси бўйлаб кетдилар. Таврия саройига яқинлашганда Киров тўсатдан ҳайдовчига тўхтамасдан йўлда давом этишни буюрди. У аввал Смолнийга кириб, сўнг саройга қайтишга қарор қилди. Иккала бино ёнма-ён эди.

Машина саройга кириб келди ва Кировнинг “шахсий” йўлаги ёнига тўхтади. Киров зинадан юқори кўтарилди бошлади. Белгиланган қоидага биноан уни уйдан кузатиб келган икки чекистга яна уч киши – Смолнийнинг маҳаллий соқчилари Аузен, Бальковский ва Борисов қўшилди. Кейинги уч тансоқчининг вазифаси Сиёсий бюро аъзосининг хавфсизлигини учинчи қават йўлагидан ўтиб, иш кабинети олдига боргунча муҳофаза қилишдан иборат эди.

Учинчи қават майдончасида тансоқчилар ўрин алмашди. Аузен билан Бальковский зина олдида қолди. Борисов эса Кировни катта йўлка бўйлаб кузатиб келди. Қоидага биноан бунақа пайтда хона ичидан бошқа бир соқчи – Дурейко чиқиб келиши керак эди. Ана шу паллада соқчилар хатога йўл қўйди. Борисов Кировдан анча орқада қолиб кетди. Дурейко эса пастдан туриб телефонда огоҳлантириб қўйилганига қарамай, Кировнинг қабулхонасида анча ушланиб қолди.

Киров кеч кириб қолганига қарамай, одатга хилоф равишда, одамлар билан гавжум йўлак бўйлаб хотиржам юриб борар эди. У йўлак охиридаги ўн икки метрли кичик йўлак муюлишига етиб қолганди. Йўлакнинг чап томонида Киров билан ўринбосари Чудовнинг хонаси жойлашган бўлиб, икковининг қабулхонаси умумий эди. Ўнг томонда эса махфий бўлим ва архив жой олганди. Бу хоналар ўртасида ойнаванд эшик бўлиб, эшик орқали фақат раҳбар ходимларга хизмат қилувчи махсус ошхонага кириларди.

Шу пайт кичик йўлак муюлишидан бир неча қадам наридаги ҳожатхонадан Николаев чиқиб келди. Ёнидан ўтиб кетаётган Кировга ҳайрон бўлиб қаради ва дарҳол унга эргашди. Бурилишдан ўтишлари билан унга етиб олди. Портфелидан тўппонча чиқарди ва ўзининг бошига тушган барча кўргилик ва кулфатларнинг сабабчиси бўлмиш одамнинг гарданига ўқ узди.

Ошхона эшиги олдида турган монтер Платоч дарҳол Киров томон югурди. Ўқ товушини эшитиб, ҳозиргина йўлак муюлишидан бурилиб кетган омборчи Васильев, сўнг бурчақда турган Ленинград давлат циркининг директори Цукерман чопиб келишди. Махфий бўлим эшиги очилиб, ичкаридан бўлим ходими Лионики чиқиб келди. Ҳаммалари ўз хонаси эшигидан икки қадам берида ётган Кировни ва унинг тепасида турган нотаниш кимсани кўрдилар.

Одамларнинг пайдо бўлиши Николаевни эсанкиратиб қўйди чоғи, у қарорини охирига етказиш ниятида жонига қасд қилиб, ўзига ўқ узди. Бироқ кўли қалтираб, ўқ шифтга тегди. Аммо у қаттиқ асабийлашгандан хушини йўқотиб йиқилиб тушди.

Барча хоналардан одамлар югуриб чиқа бошлади. Биров “тез ёрдам”га кўнгироқ қилди, бошқалар Кировни кўтариб хонасига олиб кирди. Лионикин билан Дурейко Николаев устига ташланиб, уни тинтиб чиқдилар. Папкадан ён дафтарча, кундалик ва “Менинг партия ва халқ олдидаги жавобим” деб номланган васиятномасини топишди. Буларнинг барчасини Николаев бир ярим ойдан бери ёнида олиб юрарди. Сўнг ҳамон беҳуш ётган қотилни ахборот бўлими хонасига кўтариб кириб, чекистлар келгунча устидан қулфлаб қўйишди.

ТЕРГОВ

Смолнийда ўқ узилганида соат 16 дан 30 дақиқа ўтган эди. Роппа-роса ўн беш дақиқадан сўнг Литейная кўчаси 4-уйда Ленинград шаҳри ва вилояти Ички ишлар халқ комиссарлари махфий-сиёсий бўлими 4-бўлимасининг бошлиғи Коган Милда Драулени сўроқ қила бошлади.

Ўн беш дақиқа ичида Смолнийнинг учинчи ёки иккинчи қаватидан пастга тушиб, Шпарельная ва Литейная кўчаларидан жуда тез ўтилсагина мазкур “идора”га етиб бориши мумкин. Драуленинг тергов қоғозлари орасида уни қаерда қўлга олишгани, нима учун терговни айнан шу хотиндан бошлашгани ҳақидаги варақлар йўқ. Улар 50-йилларнинг иккинчи ярмида йўқ қилинган. Расман. Акт тузиб...

Бир соатдан кейин гувоҳларни сўроқ қила бошладилар. Қоровулликда турган ходимларни, жинойтга гувоҳ бўлганларни, ҳатто ўша фожиа рўй берган куни қотил билан кўришган шаҳар ва Смолний райкоми ходимларини ҳам. Николаевнинг ўзини сўроқ қилишнинг иложи йўқ эди. У ҳамон беҳуш ётарди. Шу боисдан у Смолнийдан 2-шаҳар Психиатрия касалхонасига олиб борилди. У маълум муолажалардан сўнг кечкурун соат тўққизларга яқин ўзига келди.

Соат 18 дан 20 дақиқа ўтганда НКВД бошқармаси бошлиғи Ф.Д.Медведь қотиллик рўй бергани ва қотилнинг фамилияси ҳақидаги қиссагина хабарни биринчи бор Москвага жўнатади. “Қотил Николаевнинг хотини Драгуле Милда 1919 йилдан бери ВКП/б/ аъзоси, 1933 йилгача ВКП/б/ обкомида ишлаган. Ҳибсга олинган Николаев Ленинград ҳарбий округининг НКВД бошқармасига юборилди. Драгулени ҳибсга олиш тўғрисида кўрсатма берилди. Смолнийдаги текширишлар давом этмоқда...” Ушбу шифрланган телеграммани Москвадагилар кечки соат еттидан сўнг ўқидилар.

Соат 22 дан 30 дақиқа ўтганда Москвага иккинчи телеграмма жўнатилади. Телеграммада Милданинг Николаевни партиядан ўчирилгани ва унинг қўлида расман рухсатнома билан берилган кўроли бўлгани ҳақидаги кўрғазмаси лўнда баён қилинади. Тагин ярим соатдан сўнг Медведь, унинг ўринбосари Фомин, иқтисод бўлимининг бошлиғи Молочников ва махфий-сиёсий бўлим бошлиғининг ўринбосари Стромин Николаевни сўроқ қилишни бошлаш имконига эга бўладилар.

“Савол. Бугун, 1 декабр куни Смолний йўлагидан сиз ВКП/б/ Марказқўми котиби ўртоқ Кировни тўшпончадан отгансиз. Бу қотилликка алоқадорлар ва сизга ҳамкорлик қилганлар кимлар эканини айтинг?”

Жавоб: Қатъиян айтаманки, менинг ўртоқ Киров жонига қасд қилишимга алоқаси бўлган ва ҳамкорлик қилган биронта одам йўқ! Бу ишга тайёрланган

ёлғиз ўзимман ва бу ҳақда бирон кишини хабардор қилган эмасман. Кировни ўлдириш нияти менда 1934 йил ноябрдан туғилган... Сабаби битта. Мени партиядан узиб қўйдилар /8 ой илгари партия сафидан чиқардилар/.”

Сўроқдан сўнг Москвага учинчи махфий телеграмма кетади. Лекин унда Николаев айтган гаплар эмас, бошқа, қутилмаган нарса бор эди. “Николаевнинг ён дафтарчасида “герм. тел. 16982, Герцен кўч. 43” деган сўзлар бор. Бу — чиндан ҳам Германия консулхонасининг манзили”.

Шу тариқа терговнинг биринчи куни ярим кечага бориб, рўй берган фожиа сабабини аниқловчи уч хил тахмин белгилаб олинади. Биринчиси, рашк туфайли қилинган қотиллик. НКВД бошқармаси бошлиқлари Киров ўлимидан ўн беш дақиқа ўтгач, Милдани сўроқ қилганларида амалда бу далилни исботладилар. Бироқ суриштириб- нетиб ўтирмай, бу тахминдан дарҳол воз кечилди. Бунинг бош сабаби шуки, бу нарса партия йўлбошчиларидан бирининг маънавий қиёфасига соя солар, уни қоралаган бўлур эди. Устига-устак, бу гаплар овоза қилинса, Кировнинг Кшесинская қасрида хотин-халаж билан қилган кайф-сафолари тўғрисида Ленинградда шусиз ҳам аллақачон тарқалган миш-мишлар тасдиқланган бўлур эди.

Иккинчи тахмин. “Германия изи”. Николаевнинг Германия консулхонаси билан алоқасига оид қутилмаганда пайдо бўлиб қолган далил. Николаевнинг бу ташкилот билан англаш қийин бўлган алоқасига эътибор бериш лозимлигига қўйидаги далиллар ундар эди. Маълум бўлишича, Николаев ёз ва кузда бир неча бор Германия консулхонасига кирган, сўнг ҳар сафар ўша ердан чиқиб, Трогсин дўконига кириб харид қилган нарсаларига дойчмарка билан ҳисоб-китоб қилган. Бундан ташқари Бош консул Рихард Зоммер қабул қилинган қоидага хилоф равишда 2 декабр куни Ташқи ишлар наркоматига хабар қилмасдан Хельсинкига борадиган поездга ўтириб, жўнаб қолган ва шу бўйи ҳеч қачон СССРга қайтиб келмаган.

Лекин Николаевни 1 ва 2 декабр кунлари тергов қилган Медведь ҳамда 3-декабрда сўроқ қилган Ички ишлар комиссарининг ўринбосари Агранов бошқа бир тахминни қаттиқ туриб ҳимоя қилар эдилар. Улар Кировни шахсий адовати туфайли — партиядан ўчирилгани ва умуман ҳаётдан норозилиги боис ўлдирганини Николаевнинг бўйнига қўйишга уринар эдилар. Қотилнинг таржимаи ҳоли, ёнидан топилган хати, кундалиги бунга етарли даражада асос бўла оларди. 4 декабр кечқурун Сталин Ленинградга бориб, Москвага қайтганидан кейингина тергов йўналиши кескин ўзгаради. Николаевнинг камерасига киритилган хабаркаш ёрдамида олинган “агент” маълумоти орқали айбланувчи билан ўн йил давомида Виборг район комсомолида бирга ишлаганларнинг фамилияси, келгусида кимлар Троцкий ва Зиновьевлар тарафига ўтиб кетгани аниқланди. Ушбу маълумотдан сўнг сиёсий қотиллик рўй бергани тўғрисидаги тахмин асосий ва ягона тўғри йўналиш, деган хулосага келинди.

Кировни ўлдиришда бугун айб — Троцкийгами ёки Зиновьевгами, қай бирига юкланади, деган масала оддийгина ҳал этилди. Троцкий СССРдан чет элга бадарға қилинганига беш йил бўлган, энди у “қўл етмас” жойда эди. Зиновьев эса Москвада яшар эди ва партиянинг назарий журнали “Большевик”да таҳрир ҳайъати аъзоси эди. 16 декабр куни Зиновьевни, унга қўшиб Сиёсий бюронинг собиқ аъзоси Каменевни ҳибса олдилар.

Эртаси куни “Правда” газетасининг бош мақоласида бундай “чора” сабабини тушунтирувчи шарҳ эълон қилинди. “Синфий душманнинг мараз, маккор агентлари, Зиновьев бошчилигидаги партияга қарши гуруҳнинг разил қабиҳлари бизнинг сафимиздан ўртоқ Кировни юлиб олдилар. “Беш кундан кейин эса Коминтернинг собиқ раҳбари, инқилоб арафасида Разливдаги чайлада Ленин билан яширинган одамга қўйилган айбномани янаям аниқлаштирдилар. “Ўртоқ Кировнинг жонига қасд қилишдан мақсад, — деб ёзилди “Ички ишлар халқ комиссарлиги” томонидан эълон қилинган баёнотда, — шу йўл билан бизнинг сиёсатимизни зиновьевчи-троцкийчилар йўналиши томон бурилишга ҳаракат қилишдан иборатдир”.

СТАЛИН УСУЛИ

Очиқдан-очиқ маиший асосда, устига-устак, руҳи норасо одам томонидан қилинган жиноят бу қадар ўзгартириб, унга “сиёсий тус бериш” кимга ва муҳими – нима учун керак бўлиб қолди? Бу саволга фақат битта жавоб бериш мумкин: Сталинга! Шундай қилиш учун Сталин ўйлаб қўйган жиддий сабаблар бор эди. Кировнинг ўлдирилиши унинг омади юриши учун айнаи муддао бўлиб, ўзининг сиёсий рақибларидан бир йўла қутулиш, уларни обрўсизлантириш учун қутилмаган имконият берган эди.

Николаев иши бўйича бўлган бешта суд давомида 17 киши, шу жумладан, унинг хотини Милда ҳам отувга ҳукм қилинди. 106 киши ўн йилдан икки йилгача муддат билан қамоқ жазосига тортилди. Суд-пуд қилиб “овора” бўлиб ўтирмай, 663 киши сургун қилинди, 325 кишини эса Ленинграддан бошқа шаҳарларга кўчирма қилиб юборишди. Қатагон қилинганларнинг барчаси партия аъзолари, Троцкий ва Зиновьевнинг фаол гоявий тарафдорлари эди.

*“Вокруг света” журналининг 2004 йил,
декабр сонидан олинди.*

Зардўшт: инсон ҳақидаги ҳақиқатни излаб

ДАВРА СУҲБАТИ

Фридрих Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” рисоласи ўзбек тилида ҳам янги умрини бошлади. Бу ноёб фалсафий асар эълон қилинган кундан бошлаб турли баҳс-мунозаралар тугдириб келмоқда. У жаҳондаги барча илғор, ҳур фикрли инсонларнинг юрагига мислсиз ҳайрат ва ҳаяжон солиб, қўлма-қўл ўқилди. Россияда Октябрь тўнтаришигача бу китоб Ю.М. Антоновский таржимасида тўрт марта қайта нашр этилди. Асар неча бора тазйиқ, таъқибларга дуч келди. 1911 йилда чор цензураси унинг кейинги нашрларидан бир қанча бобларни олиб ташлаш ҳақида қарор чиқаргани маълум. Шу сабабли “Зардўшт”нинг 1913 йилда В.Израцов таржимасида босилган нусхасидан “Рухонийлар зикри”, “Истеъфода”, “Эшак байрами” боблари ва “Уйғониш” бўлимининг иккинчи қисми бутунлай тушириб қолдирилган. Жамиятдаги эскирган, тараққиёт учун тушовга айланган асрий ақидаларни дадил рад этиш, инсонни тафаккур юксакликларига, комилликка чорлаш руҳида ёзилган бу асар, табиийки ҳукмрон мафкура корчолонларига ёқмас эди. Шунинг учун ҳам большевиклар томонидан 1923 йилда “Зардўшт”ни ўқиш тақиқлаб қўйилди.

Ниҳоят, юртимизда эса бошлаган мустақиллик шабадалари туфайли “Зардўшт” китобхонларга тўла қайтарилди. Забардаст олим ва таржимон Иброҳим Гафуров бу нодир асарни катта илҳом, маҳорат ва эҳтирос билан ўзбек тилига таржима қилди. Шарқ ва Ғарб фалсафасини ўзига тўла сингдирган, услубий жиҳатдан “Таврот”, “Инжил” каби китобларни эслатадиган теран мазмунли бу асар ҳали жуда кўп мунозаралар, баҳслар учун йўл очиб беришига шубҳа йўқ.

Яқинда бир гуруҳ ижодкорлар, асосан файласуф олимлар иштирокида тахририятимизда “Зардўшт таваллоси” асарининг образлар дунёси, ғоявий-бадиий олами хусусида эркин фикр алмашув бўлиб ўтди. Мазкур давра баҳси кўп сонли мухлисларимизни ҳам баҳс-мунозарага чорлаб, очиқ фикрлашга давват этади, деб умид қиламиз.

АБДУЛЛА ШЕР

Ўзбекистон Миллий университети доценти

Фридрих Нитше қаламига мансуб “Зардўшт таваллоси” асарининг Иброҳим Гафуров томонидан муваффақиятли таржима қилиниши ва “Жаҳон адабиёти” журналида чоп этилиши миллатимиз маънавий ҳаётида улкан воқеа бўлди. Нега мен “муваффақиятли” деган сўзини ишлатдим? Чунки, Нитше ҳеч қандай фалсафий тизимни тан олмайдиган “эркин” файласуф, ўзига хос мураккаб услуб эгаси, бунинг устига, “фалсафадаги Достоевский”, Достоевскийнинг ҳақиқий муҳоби, 1887 йил 23 февралда дўсти профессор Франц Овербекка ёзган хатида: “Бир неча ҳафта аввал мен ҳатто Достоевскийнинг номини ҳам билмасдим – “газета ўқимайдиган” саводсиз одамни кўриб қўй!” дер экан, Достоевскийни ўзи учун Шопенхауэр ва Стендалдан кейинги учинчи буюк маънавий кашфиёт деб билди. “Зардўшт таваллоси”нинг таржимони Иброҳим Гафуров эса Ўзбекистонда Достоевский ижоди билан том маънода жиддий шуғуланган ва унинг асосий йирик асарларини таржима қилган ёзувчи, файласуф ва танқидчидир. Шу сабабли муаллиф ва унинг таржимони тўғрисида халқимиздаги “узукка кўз қўйгандек бўлибди” деган иборани қўллаш ўринли.

Энди Нитшенинг ўзига тўхталадиган бўлсак, у ҳақда ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири – уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

166

мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчиси — инсон шахси озодлигини, хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсоннинг улуғ мавжудот эканини унинг ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Авалло Нитшенинг инсон ҳақидаги фикрларига, таърифларига эътибор берайлик: “Бугун коинотда инсон қиёфасидан ҳам жирканчироқ бирор-бир нарса топиш гумон”. Ёки: “Ернинг териси бор; бу терида эса касалликлар мавжуд. Ана шундай касалликлардан бирини инсон деб аташади...” Агар бу фикрларни тўғридан-тўғри олиб қарайдиган бўлсак, ҳақиқатдан ҳам киши даҳшатга тушади: наҳотки инсон улуғ мавжудот, табиат сарвари, Худонинг Ердаги халифаси шундай жирканч бўлса?! Бу — бўҳтон, телбалик, арзон шов-шув учун айтилган гап, маънавий олифтагарчилик! Лекин уларни рамзий тарзда тушунадиган бўлсак, мана қандай манзаралар кўз олдимизга келади: Фирдавсийдаги Заҳҳок, Навоийдаги Жобир, Шекспирдаги Яго, Шеллидаги граф Ченчи, Абдулла Қодирийдаги Хомид; ҳаётдаги Нерон, Чингизхон, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот... Хўш, булардан ҳам жирканчироқ қиёфалар борми оламда? Энди териси касалланган Ерни тасаввур қилинг; Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушидан, Хиросима ва Нагасакидан қолган даҳшатли яраларини алам билан қашийтган Она-Ер тимсолини кўз олдингизга келтиринг. Ҳозирги кундаги экологик бўҳронни ўйланг... Демак, Нитшенинг гапида жон бор.

Фридрих Нитше устози Артур Шопенҳауэр каби Шарқ маънавиятига, шарқона инсон концепциясига катта ҳурмат билан қаради ва инсон ҳақидаги ҳақиқатни Шарқдан қидирди, маълум маънода ўзини Зардўшт билан айнанлаштирди. Эҳтимол, X асрда яшаб ўтган буюк алломамиз Абу Лайс Самарқандий ўзининг “Танбеҳ ул-гофилийн” китобида келтирилган мана бу ҳадисий ривоятдан Нитшенинг хабари бўлгандир. Ривоятда айтилишича, ҳар тонгда икки фаришта тўрт хил овозда: “Қани энди шу инсон дунёга келмасайди! Дунёга келган экан, нима учун келганини билсайди! Билганидан кейин шу билганига амал қилсайди!” деб нола қилар экан. Ривоятга рамзийлик тусини берадиган бўлсак, икки фаришта, бу — оламнинг икки кутби, тўрт хил овоз — оламнинг тўрт томони. Иккала кутб ҳам, Шарқ, Фарб, Шимол, Жануб ҳам инсон ўзига юкланган Тангрига халифалик вазифасини бажармаётганидан, Худодан кейинги иккинчи улуғ мавжудот эканини унутиб қўйганидан, майдаллашиб, тубанлашиб кетаётганидан фарёд кўтараётганини илғаш қийин эмас. Буюк файласуф ҳам ана шундай фарёд кўтаради. Бу — ўз ҳаёти маъносини англаб етишга уринган буюк инсоннинг фарёди, кўпчиликка ёқмайдиган фарёд. Зеро, ҳаёт маъносини излаш — Нитше фалсафасидаги етакчи йўналиш, файласуфнинг асосий интилиши. Ана шу изланишнинг ўзиёқ файласуф билан бошқа одамлар ўртасида бутун бир жарлик пайдо қилади. Одамларнинг кўпчилиги улар олдида давлат, оила, черков, жамият қўйган вақтинчалик, ўткинчи муаммоларга боши билан шўнгиб кетган: уларнинг барча фаолияти ўзларидаги олий онгни бўғиш, “бахт кетидан қувиш” ва кўр-кўрона “ҳаёт учун ҳаётга интилиш” билан ўзни унутишга қаратилган. Файласуф учун бундай “ўзини ухлатган онг” чидаб бўлмас ҳолатдир. У ҳаётни асл манбаси ва шиддатли интилишлари доирасида кузатишни, текширишни хоҳлайди, бу — ҳаётдан изтироб чекиш дегани. Файласуфнинг вазифаси ҳаётга очиқ кўз билан қараш, атроф-муҳитга маъно бағишлаш, ўзи ва бошқаларни маъносиз, ҳайвоний ҳаётни давом эттириш юкидан озод қилиш. Инсон зотининг энг яхши намояндalари — улуғ санъаткорлар, файласуфлар ва авлиёлар онгнинг чарақлаган ёғдуси билан табиатнинг қора қаърини ёритади; уларнинг пайдо бўлиши — ўзини англаган ва ўз мақсадига эришган табиатнинг қувончли сакрашидир. Инсоният тарихининг маъносини оммадан эмас, кўпчилик инсон зотининг бахтидан эмас, балки умум қоидада истисно ҳисобланган даҳолардан, “ало одам”лардан излаш лозим. Тарихнинг мақсади тирикчилик дардида юрадиган подасифат одамлар гуруҳининг иложи борича кўпроқ нусхаларини яратиш эмас, балки буюк санъаткорлар, файласуфлар ва авлиёларни бунёдга келтиришдир. Шу нуқтаи назардан Нитше “Зардўшт таваллоси”да одамларни уч тоифага ажратади: охириги одамлар, яхши одамлар ва ало одамлар (Übermensch), одамдан юксак одам.

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида “Алпомиш” достонига мурожаат қилайлик. Охирги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўгли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарфлар билан ёзиладиган “Муҳаббат” сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишларнинг келиши учун, юзага чиқиш учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса – заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: “Бизнинг моҳиятимиз – ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, қутқарувчи инсон бўлиши керак. Худо ўлди ва бизнинг истагимиз – Ало одам яшасин”. Бундай одам олдида қонунлар бош этади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясига инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. Бунинг учун, яъни Ало одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий қадриятлардан кечиши лозим; шафқат эмас, шафқатсизлик қилиши керак, рост сўз – бор-йўғи қатъий амр, ёлгон эса – ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди – мана, Нитшеннинг қадриятларни қайта баҳолаши. “Ахлоқ, – дейди у, – инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги”. Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиий феъли (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида, ташқарида қўлланиш имконини топмасдан, ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзининг ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиш, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди – инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу “ўғри” қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу “ахлоқсиз” маъбудни Ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: “Олмонлар – уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди – улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? – Deutschland, Deutschland uber alles, қўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнги шу бўлмаса эди...” – дейди.

Фарб демократиясидаги, социализмдаги тенглик, баъзи ҳолларда адолатсизликка айланишининг, тенглаштириш билан айнанлашувининг хавфи борлигини Нитше олдиндан кўра билди. Бундай демократиянинг инсонлар учун хавфи эканини АҚШ Президенти Билл Клинтон устидан олиб борилган суд ҳам кўрсатиб берди. Унда мамлакат, миллат манфаати эмас, АҚШ Президентига муҳолифат гуруҳнинг мақсади – ҳокимиятни қўлга олиш биринчи ўринда турганини илгаш қийин эмас. Ахлоқийлик талаб қилинаётган гуруҳ аъзоларининг ботиний ахлоқсизлиги шундаки, улар, жаҳон жамоатчилиги олдида АҚШ давлатини, унинг демократиясини, халқи сайлаб қўйган президентини бадном қилдилар, буларнинг ҳаммаси манфаат юзасидан қилинган, “анъанавий” ахлоқий ва демократик мезонлар доирасидаги ишлардир.

Нитшенинг бундай “демократик тарбиялар”га қаршилигини яна бир сабаби бир неча минг йиллар аввал рўй берган воқеаларга бориб тақалади. Маълумки, у қадимги юнон фалсафаси ва адабиётини чуқур билган олим, Базел университети Мумтоз филология кафедраси мудирини эди, табиийки, Перикл давридан бошланган буюк Юнонистоннинг фожиасини яхши биларди: ҳамманинг тенглигини талаб қилган, аслида ўз манфаатларини кўзлаган ўртамеъна одамлар, сиёсий фирибгар ва корчалонлар демократияси демагогия ҳукмронлигини ўрнатди, ҳатто Периклнинг давлат раҳбарлигидан четлатди. Афинанинг олтиндан ясалган тенгсиз ҳайкалини яратган буюк Фидийни турмага ташлади, охир-оқибатда мамлакатни ёлгон, мунофиқлик ва фисқ-фужур гирдобига тортди. Бунинг натижасида Юнонистон ўз мустақиллигини ҳам, улугворлигини ҳам, намунавийлигини ҳам йўқотди, икки ярим минг йилдирки, ҳозиргача бу мамлакат ўзини ўнглаб ололгани йўқ. Нитше ана шундай демократия ниқобидаги демагогияга қарши эди, социализмни демагогия ва ўртамеъначилик ҳукмронлигининг бир кўриниши деб биларди.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни “даҳшат ҳукмронлиги” деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Ҳитлернинг миллий социализми ҳам, Мао Цзедун, Пол Пот, шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатагонлар воситасидагина сақлаб турди.

Нитше энг тинч даврларда, уруш ҳаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Лениннинг “қизил террори”, Сталин ва Ҳитлер қатагонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатлар курол кучи эмас, балки “ўзаро фойдалилик” тамойили асосида қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан “ўзаро фойдалилик” эканига, пул бирлиги “евро”нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳимиз.

Хуллас, Нитшенинг фалсафий таълимоти гоёта ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси – синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитше ниҳоятда миқёсли “ҳаёт фалсафаси” деб аталган янги йўналишга асос солди. Бу йўналиш, баъзи нуқсонларига қарамасдан, жаҳон фалсафаси тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилди; прагматизм, феноменология, экзистенциализм сингари оқимларга гоёвий-назарий асос бўлиб хизмат қилади. Ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

АКМАЛ САИДОВ

Юридик фанлари доктори

Фридрих Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” асари файласуф ижодида ҳамда ўн тўққизинчи аср иккинчи ярмидаги немис фалсафаси тараққиётида ҳам юксак босқични ташкил этади.

Китобни бунёд этиш фикри 1880 йилларнинг бошларида, аниқроғи, 1881 йилнинг августидан 1883 йилнинг январигача бўлган муддат оралиғида пайдо бўлган эди. Кейинчалик Нитшеннинг эътироф этишича, унга икки марта “башорат” келади: дастлаб “абადий қайтиш” гоёси, сўнг Зардўшт образи тасаввурида гавдаланади. Бу икки “башорат” файласуфнинг шарқдаги таълимотлар билан яхши танишлигидан далолат беради. Зеро, “абадий қайтиш”, йўқликдан борлиқнинг пайдо бўлиши ва яна ўз аслига қайтиши ҳақидаги назария қадимги вавилон, ҳинд ва хитой натурфилософлик фалсафасида мавжуд эди. Зардўшт образи талқинига келганда эса, таъкидлаш лозимки, Нитше зардўштилик таълимоти тарихидан хабардор бўлишига қарамай, файласуф учун Зардўшт сиймосини антик даври муаллифлари каби қоҳин ва файласуф сифатида ёритиш муҳим эди. Айнан Аристотель, Плиний, Апулей асарларида у шундай талқин қилинганди. Антик давр филологияси мутахассиси бўлган Нитше бу анъана билан яқиндан таниш эди.

Нитше рад этган ва жиддий баҳслашган яна бир манба – бу янги Инжил таълимоти эди. Нитше “Зардўшт”нинг яратилиш жараёни ҳақида гапирар экан, “бу менинг тажрибамдир” деб айта оладиган одамни топмоқ учун минг йиллар қаърига қайтиш лозим” деб таъкидлаган эди. Китобнинг услуби, “башорат” сўзининг талқин қилиниши, янги йил ҳисобини ана шу санадан бошлаш лозим деб таъкид этилиши Нитше бу асарни ўзига хос “Янги Инжил” тарзида ёзганлигини кўрсатади. Зардўшт бу янги “башорат”нинг пайғамбари сифатида тасвирланади. Бундан ташқари, Зардўшт билан Исо орасидаги алоқадорлик Зардўштнинг ёши ва баъзи талқинларнинг (“донолар ўзларининг ақлсизлигидан, камбағаллар эса ўзларининг бойлигидан хурсанд бўладилар”) атайлаб бузиб ишлатилишида ҳам кўринади.

Аммо, “Зардўшт”нинг асосий манбаларидан бири, шубҳасиз, даҳо ва оммани бир-бирига қарама-қарши қўйиб талқин қилган романтизм эстетикаси анъаналаридир. “Муқаддима”даги асосий кўринишни эслайлик. У дорбознинг майдонда пайдо бўлиши билан бошланади. Зардўшт унга қараб ало одам ҳақидаги қарашларини сўзлай бошлайди, аммо оломон унга эътироз билдиради:

“Биз дорбоз ҳақида кўп эшитганмиз, бизга унинг ўзини кўрсатсинлар!” Бутун халойиқ Зардўшт устидан қулгани турди. Дорбоз эса бу гапларни, ҳойнаҳой, менга айтишгандир, деб ўртага тушди.

Зардўшт эса халойиққа қараб таажжубга ботарди. Кейин у шундай деди:

“Одам бу – ҳайвон билан ало одам ўртасида тортилган арқон, – у тубсиз жар узра осилиб туради.

Ўтмоқ хатарли, ярим йўлда қолмоқ хатарли, орқага ўгирилиб қарамоқ хатарли, қўрқиш ва тўхташ хатарли.

Одам мақсад эмас, кўприқдир, ана шуниси муҳим: одам ўтиш ва маҳв бўлишдир, одамнинг шунисинигина севиш мумкин.

Мен ҳалок бўлишдан ўзгача яшай билмайдиганларни севаман”. Дорбоз билан учрашув эпизодида Зардўштнинг ало одам ҳақидаги қарашлари тўла акс этганини кўрамиз. “Зардўшт” яратилаётган пайтда Нитше анчагина хаста эди, шунга қарамай, асар маълум танаффуслар билан фавқуллодда қисқа муддатда ёзиб тугатилади. Дастлабки уч қисм деярли бир ой ичида тайёр бўлган. Демак, ҳар бир қисмни ёзишга ўн кундан вақт кетган. 1883 йил 10 февралда Рапаллода 1-қисм битирилган ва у шу йилнинг ўзида Лейпцигдаги Шмейцнер нашриётида чоп этилган. Иккинчи қисм ҳам Рапаллода – 1883 йил 26 июнь – 6 июль оралиғида ёзилган ва сентябрь ойида ана шу нашриётда босилган. 1884 йил 8–20 январда Сильс-Марияда учинчи қисм битирилади; у март ойида босилиб чиқади. Сўнгги – тўртинчи қисм 1985 йилнинг январь-февраль ойларида Нишцеда ёзилади ва апрель ойида Науман нашриётида тор доирадаги энг яқин кишиларига мўлжаллаб 40 нусхада чоп этилади.

Нитше ўз асарига жуда юқори баҳо берган. “Менинг дионисийларча” тушунчаларим унда юксак босқичда намоён бўлди; унга қиёслаганда, одамзоднинг бошқа барча фаолияти қашшоқ ва шартли бўлиб кўринади”. Нитше ўзининг “Ессе homo” деб номланган таржимаи ҳолида “Зардўшт”га шундай баҳо беради.

Бу баҳода юмшоқроқ айтганимизда ҳам анчайин баландпарвозлик бор, албатта. Аммо Нитшенинг асари ўздан кейинги фалсафа ва адабиёт ривожига катта таъсир кўрсатганидан кўз юмиб бўлмайди. В.Соловьев ва Н.Федоров каби рус файласуфлари “Зардўшт” билан мунозара қилганлар. Немис файласуфи М.Хайдеггер ундан илҳомланган. У “Зардўшт”нинг биргина жумласини шарҳлаш учун катта мақола ёзган. Француз ёзувчиси А.Камю, покстонлик шоир ва мутафаккир М.Иқбол ижодида унинг таъсири кучли. Рус файласуфи С.Л. Франк шундай хотирлайди: “1901-02 йилнинг қишида кўлимга тасодифан Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” асари тушиб қолди. Мен Нитшенинг таълимотидан эмас, аксинча, бу китобдан уфуриб турган маънавий ҳаётнинг теранлигидан, маънавий зиддиятлардан ларзага тушдим”. Рус шоираси З.Гиппиус ҳам “ана шу қишда ҳамманинг кўлидан Зардўшт тушмас эди,” — деб эслайди. “Зардўшт” М.Горкий, А.Блокларга кучли таъсир кўрсатган. Шоир Н.Клюев ҳатто: “Рязань ерларининг ошиғи Есениннинг Зардўшт билан сочи оқарар” деб башорат қилган эди. Афсуски, Ф.Нитшенинг асари фашизм назарийтчиларига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатганди. Айни шунинг учун шўролар даврида бу асарни чоп этиш тақиқланган эди.

Аммо бугунги кунда, асар яратилганидан бери юз йилдан кўпроқ вақт ўтган пайтда, унинг бутун фазилатлари ва нуқсонларини тўғри этган ҳолда Зардўшт ва унинг ижодкори билан бирга ҳақиқатнинг машаққатли йўлларида юриб, мунофиқликлар, ёвузликлар ва сохта таълимотларга қарши курашиш мумкин. Асарнинг ўзбекча таржимаси ўзбек китобхонлари, айниқса, ёшларга нотинч дунёдаги инсоний муаммоларни, ўша худбинликнинг самарасизлигини тўғри англаб етишлари учун, шу билан бирга шахс эркини барбод этувчи коллективизм таълимотига хос салбий ҳолатларга танқидий қараб, холис баҳолай олишлари учун катта имкониятлар очиб беради. Маълумки, ҳақиқат баҳсларда туғилади, Ф.Нитшенинг китоби чинакам баҳслар, мунозаралар учун жуда катта имкониятлар яратади.

ГУЛЧЕХРА ҚОБУЛНИЁЗОВА

Фалсафа фанлари номзоди

Ф.Нитше ўз фалсафасида биринчи ўринга ахлоқ масаласини кўяди. Фалсафанинг маркази инсон, дейди. Фалсафани мифология билан уйғунлаштиради. Инсон туғилишида у билан буюк руҳий ҳолат бирга келади. Ҳар бир руҳ ёруғлик маъбуду — инсон учун муҳим.

Ф.Нитше юксак руҳ ҳақида фикр юритади. Илоҳий руҳ ҳар бир инсон руҳининг устозига айланиши зарурдир. Зардўшт ўз шогирдларини ташлаб кетади. Унинг шогирдлари ўз йўлларини мустақил топиб олишлари зарур, ўзларининг юксак руҳи билан қўшилишлари керак.

Айнан илоҳий руҳ инсонни эзгулик ва ёвузликнинг нариги томонига олиб борувчи йўлни топишда ёрдам беради. Бу олам худо маконидир. Зардўшт худоси бу юқоридаги назорат қилиб турувчи ва инсонларни хатолари ва гуноҳлари учун жазолайдиган худо эмас. Зардўшт худоси бутунлай ўзгача худодир. У ҳар бир инсоннинг руҳий қалбида яшайди. Инсоннинг руҳий қалби бу худо эҳромидир.

Ф.Нитшенинг Зардўшт худоси қадимги халқларникидек қотиб қолган, ўзгармас, тўхтаб қолган худо эмас. “Янги ва эски битиклар” номли бўлимида, Зардўшт айтдики, худо амри абадий, ўзгармас сўзлар эмас, балки улар инсон ҳаракати учун, ишлари учун қалбида илоҳ алангаси ёниб турувчилар учун даъватдир. Шундай қилиб, Зардўшт худоси аста-секин у билан бирга қўшилади. Лекин бу қўшилиш охиригача тугамайди, чунки ҳали Зардўшт қалбида мутлақ хотиржамлик ҳукмрон эмас. Бу ҳодиса сокинлик билан унинг сўхбатида яққол намоён бўлади.

“Зардўшт олимлар уйдан кетди”, — деб ёзади Ф.Нитше. Улар оламга ҳеч қандай янгилик бермайдилар. Ҳақиқатни очмайдилар. Ана шу ҳақиқатни Зардўшт

ҳам излайди. Уни ўз қалбидан топади. Ҳақиқат йўлида учраган ёлгон тўсиқларни бузиб ташлайди. Кибру ҳавога айланган ахлоқ, иккиюзламачилик, лаганбардорлик, мағрурлик, гердайганлик, худбинлик ҳақиқатга тўсиқ бўладиган хилқатлардир. Жумладан, қотиб қолган диний ақидалар ҳам бу йўлдаги тўғаноқдир. Яна бир энг катта тўсиқ барибир енгилмайди. Бу – имконий ақдир.

Бу хилқат мисоли лабиринтдаги Минатаврга ўхшайди. Лабиринт бу инсон фикрларидир. Улар гумон-шубҳалардан, адашишлардан иборат. Улар мисоли ўргимчак инига ўхшайди. Улар заҳарли қора қурт каби қалбни кибрлар билан заҳарлайди. Ўғри ойга ўхшаб ўзга хонадонларга назар ташлайди, ўзгаларнинг фикрини ўғирлайди, дейди Ф.Нитше.

Ана шу рангли образлар, тимсоллар орқали Ф.Нитше ақлнинг ички моҳиятини яққол кўрсатиб беради.

Ф.Нитше таъкидича, ҳар бир инсон ирода эркинлигига эга. Эркин ирода энг юксак қадриятдир. Нитшени насронийлик динидаги инсоннинг тақдир олдидаги итоаткорлиги, бўйсунувчанлиги газабга келтиради. Диндорлар Оллоҳга сажда қилишлари, қийинчиликларга кўникишлари эвазига худодан гуноҳларидан кечишини сўрайдилар, узоқ йилги хизматлари эвазига мукофот кутадилар. Ана шундай манфаатли муносабат христианлик ахлоқи асосида ётади. Ф.Нитше бундай ахлоққа ирода эркинлигини қарши қўяди. Ирода эркинлиги ҳар қандай ахлоқий нормалардан юқорироқ туради.

Ф.Нитшенинг бу фикрларига юзаки қараганда, ахлоқий нигилизм ғоясини илгари сурганлигини кўришимиз мумкин. Лекин чуқурроқ назар ташласак, бу фикрлардан бутунлай ўзгача ҳулосага келамиз. Ф.Нитше ахлоқни ташқи “бурч мажбурияти” сифатида инкор қилади, уни руҳнинг ички ҳолати сифатида талқин этади. У қадимги Рум тарихидан кўпгина мисолларни келтиради. Қахрамонларнинг шон-шухратлари, буюкликларига тасаннолар айтади. Уларнинг ирода эркинлиги руҳига эга бўлган шахслар деб атайди. Бу зотлар кучли иродага эга бўлганликлари учун ҳамма нарса уларга бўйсунган.

Ф.Нитше учун инсон онги борлиқдир. Шу тасдиқдан келиб чиқадиган бўлсак, ҳукмронлик иродаси, бу биринчи навбатда, ўз устидан ҳукмронлик қилишни англатади. “Дунёни бошқаришдан олдин, ўз-ўзини бошқаришни ўрганиш лозим”, – дейди Ф.Нитше.

Ирода кучига қарши турувчи яна бир куч шубҳадир. Айнан шубҳаланиш ва кўрқув ирода кучини сусайтиради. Фалсафа тарихида шубҳа ғоясига асос солган француз файласуфи Рене Декартдир, “Ҳамма нарсани шубҳа остига ол!” – деган унинг машҳур ибораси илмий фанларнинг шиорига айланган эди.

Ф.Нитшенинг фалсафий дунёқараши фалсафа тарихида ўзига хос “ҳодиса” сифатида ўрин тутди. У илгари сурган инсоннинг руҳий борлиги, иродаси, ҳокимиятга интилиши тўғрисидаги ғоялари XX аср ижтимоий ҳаётида катта рол ўйнайди. Улар ҳозирги кунгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ЎЛМАС ЖАЛОЛОВА

Фалсафа фанлари номзоди

Фридрих Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” асарини “Жаҳон адабиёти” ойномасида Иброҳим Ғафуров томонидан насрий дoston сифатида таржима қилиниб, чоп этилиши ўзбек китобхонлари учун катта бир туҳфадир, маънавий озуқадир. Фридрих Нитшенинг ларзага солиб, эзгулик ва ёвузликка бўлган муносабатини ифода этган бу асар буюк файласуфга хотиржамлик бермаган, нафақат Шарқда, Ғарбда ҳам бу туйғу инсон қалбида, руҳиятида, ижтимоий ҳаётида ҳам давом этаётганлиги Нитше яшаган даврда ҳам қўлига қалам олиб, шу асарни ёзишга даъват этган бўлса ажаб эмас. Эндиликда эса биз шарқилар, хусусан, ўзбек зиёлилари ҳам ўзлигимизни, ким эканлигимизни янада чуқурроқ англаётган бир пайтимизда, ўз давлат тилимизда Ф.Нитшенинг шоҳ асари санъаткорона таржима қилиниб, чоп этилиши эътиборга лойиқдир. Ваҳоланки, бугун жамиятимиз тараққиёт босқичида туриб, ўзининг тарихий бунёдкорлик,

яратувчанлик анъаналарига содиқ қолган ҳолда, янги дунёвий давлат қуриб, дунёвий тамаддуннинг янги босқичига қадам қўяётган бир пайтда бу асарни ўз тилида ўқиб, мутолаа қилиш оқибатида гўё чанқоқ инсон ўз чанқоғини қондириб қандай роҳатланса, шундай бир олам-олам қониқиш олади, маънавий юксалади ва гурурланади, комилликка интилади.

Маълумки, комил инсонда сўз ҳам, фикр ҳам, амалиёт ҳам уйғун бўлишини, эзгулик ёвузлик устидан голиб бўлишини Зардўшт инсоният тарихини илк давридаёқ ишончли қилиб баён этиб берган эди. Минг афсуслар бўлсинки, тарихда рўй берган кўпоришлар, бизни тарихимиздан узиб қўйиб, манкуртларга айлантириш ҳолларини бошимиздан кечирдик, қурбонлар бердик.

Мен асарни ўқиб, янги-янги фикрларни онгимга сингдирдим, ундан қалбим, руҳиятим юксалди, бунёдкорлик, огоҳлик туйғуларим янада бойиди. Уйлайманки, инсоният бор экан, у ер юзининг қайси бир бурчагида яшамасин, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш нафақат у яшаётган ижтимоий ҳаётда, жамиятда, дунё тамаддунида, балки ҳар бир инсоннинг қалбида, руҳиятида, дунёқарашида мавжуд бўлади. Ҳар бир шахс ўз қалбидаги, тафаккуридаги ёвузликларга ҳам қарши курашиб, комиллик томон қадам ташлайди, юксалади, баркамол инсон бўлиб боради, амалиётда эзгу ишлар қилиб Ўзбекистонимизни дунёга танитаверади, деб ишонч билдираман.

ГУЛНОЗ РЎЗМАТОВА

Фалсафа фанлари номзоди

Албатта, олмон файласуфи Фридрих Нитшенинг даҳолигига шубҳа йўқ. Унинг ижодига назар ташлайдиган бўлсак, ҳар бир асарида инсоннинг ҳаёти, кураши, муаммолари, ички олами ҳақидаги алоҳида яхлит тадқиқотни, фикрни, таълимотни кўрамыз.

Ф.Нитше дастлабки асарларини анъанавий услубда ёзади. Буни файласуфнинг ўзи ҳам шундай таъкидлайди: “Ижодимнинг биринчи қисми – бу давр билан “мослашув”дир, кейинги қисми эса “танқидий” даврдир ва ниҳоят, учинчи даври – бу “бузғунчилик” давридир”. Бу фикрни Ф.Нитше шундай ривожлантиради. “Энди бошим узра на худо бор ва на инсон! Ижодкор руҳи нима қилишини ўзи билади. Сукут сақлаб туриш вақти ўтди: Менинг Зардўштим шундай дейди. Иродам, фалсафам ҳам шундай юқорига кўтарилдики, унинг орқасидан мен янги ер очдим, албатта, бу заминни мен қадам-бақадам ишғол этиб боришим зарур. Ўз ижодимнинг энди кундузига етдим”.

Ф.Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” асари айнан шу, учинчи даврга тўғри келади.

“Зардўшт таваллоси” бошқа асарлардан бутунлай фарқ қилади. Унда шарқ фалсафий фикрининг руҳияти яққол сезилиб туради. Табиат жонли мавжудот сифатида намоён бўлади. Ҳар бир дарахт, ҳар бир тош, денгиз, тоғлар, ҳаво ҳаёт чашмасига йўғрилган, у билан суҳбат қуради, у яратган оламнинг бир қисмини ташкил этади. Зардўшт ўзини табиатдан ажратмайди, у табиатнинг бир қисмидир. Денгиз унинг кайфиятини ҳис қилади, хафақонлигига шерик бўлади. Ана шу денгизда Зардўшт орзу-умидлар соҳилини қидиради. Ўз болаларини қидиради. Зотан, “умидлар бизнинг энг яхши болаларимиздир”, – дейди Ф.Нитше.

Бу асар инсон руҳиятини, эркинлигини куйлайди. Инсоннинг руҳий камолоти уч даврни босиб ўтади – туя, шер ва гўдаклик. Биринчи давр – туя даври, у қийинчиликлар олдидаги сабр-қаноатни, чидамлик, итоаткорликни белгилайди. Иккинчи давр – шер даври эса инсондаги эркин руҳни белгилайди. Инсоннинг эркин руҳи шерга ўхшаб кучли, лекин ёлғиз, уни инсонлар фикри, ахлоқнинг ҳамма учун қабул қилинган нормалари кўрқита олмайди. У оқимга қарши сузади, унинг эркинлигига тўсиқ бўлгучи кишанларни узиб, парча-парча қилади. Инсонлар кўпинча шароитга мослашувчиларга айланиб қоладилар, улар янги жамият бунёдкори бўла олмайдилар. Инсониятнинг одатий оқимиға фақат эркин руҳга эга бўлган инсонларгина қарши тура олиши мумкин.

Учинчи давр — бу гўдаклик даври. Бу даврда шерга хос ёлғизлик руҳи ўрнини илоҳий шодонлик руҳи эгаллайди. Инсон ўз ички оламида худо эҳромини очади, комил инсонга айланади. Унда самовий хислатлар билан заминий хислатлар бирлашади.

Гўдак онги фикрлар оқими билан тўлмаган. Бола дунёни қандай бўлса, шундайлигича, покиза ҳис этади, қабул қилади. Гўдак дунёнинг ҳар бир ҳодисаларидан шодланади. Унинг қалбида хурсандчилик ҳукмрон бўлганлиги учун дунё гўзаллигини сеза олади. Ҳатто энг хароба жойдан ҳам, бу қалб ўз диққатини жалб қилувчи гўзалликни топишга қодирдир. Унинг учун олам ранг-баранг жилоларда товланади, жонланади. Ҳаттоки, тошлар, сувлар, ҳаво ҳам руҳланади. Олам мўъжизаларга тўлиб-тошади. Чунки энг катта мўъжиза унинг ўзидир. Бундай ҳис-туйғулар биологик жараёнларнинг натижаси эмас, балки гўдак қалбининг намоёнидир.

Бола онги марказида унинг қалби жой олган. У болани қайноқ энергия оқими билан таъминлайди, болада ҳаётий куч жўш уради. Ўзини бутун олам, коинот билан тенглаштиради.

Зардўшт эркин руҳ тимсолидир. Зардўштда ҳам гўдак қалби мавжуд. Ҳамма нарса унга бўйсунган. Ваҳоланки, у ўзи устидан ҳукмронлик қила олади. Зардўштнинг ўзи ахлоқдир. У инсонларни севади. Инсонни комиллик даражасида кўришни истайди.

Шундай қилиб, Ф.Нитше фикрича, Зардўштнинг ахлоқийлиги бу ташқи, худо билан битим тузувчи ахлоқ эмас. Унинг ахлоқи эркин руҳидир. Бу руҳ илоҳий хусусиятга эга. Шунинг учун илоҳийлик билан зиддиятда бўла олмайди. Зардўшт қалби муҳаббат билан лиммо-лимдир. Ана шу муҳаббат уни горни тарк этиб, инсонлар орасида бўлишга даъват этади.

Ф.Нитшенинг комил инсони “ерга тушган фариштадир”. У ўз қалбидаги зиёсини инсонларга беришни истайди. Донишмандлик ва муҳаббат Зардўшт қалбида мужассамдир.

Султон ҲОШИМ

“Илонли” кўриқ

Қисса

1

Замин ёнарди. Олислардан гуриллаган, қарсиллаб ёрилган, даҳшатли вулқондек отилиб чиқаётган аланга қўкка ўрлар, чор атрофга олов селини пуркаб, ёйилиб, кучли оташ қайнамини ҳосил қиларди. Осмонни қоплаган куюқ тутун қора булутдек ҳаммаёқни зимистонга айлантирган, мисли кўрилмаган даҳшатли ёнғиннинг шуъласидан фалак ҳам қонга бўялгандек қизариб кетганди.

У қора терга чўмиб, жони ҳалқумига келганда пайдо бўладиган кўрқув олдида гира-шира кўринган чўққи сари жонининг борича, телбаларча югурарди. Ҳайбатли ёнғин ҳар томонга чўзилган узун қизил тиллари билан йўлида дуч келган жами нарса борки, ҳаммасини кулга айлантириб, шитоб билан бостириб келмоқда эди. У охири етиб келди ва жон ҳолатда чўққига тирмашди. Унинг юз-кўзи, қўл-оёқлари қонга бўялди. Аммо у оғриқни сезмасди. У фақат чўққига чиқиб олиб, ёнғиннинг куйдириб кул қилишидан сақланиб қолишнигина ўйларди.

У чўққига чиқиб олди ва ҳансираб кетганидан тик туrolмай ўзини ерга ташлаб, чалқанча ётди. Бироқ шу заҳотиёқ баданининг қизиб кетаётганига чидай олмай, ўрнидан сакраб туриб кетди. Ёнғин чўққига ҳам тирмашиб, унинг атрофини қамал қилиб куюндек айланарди. У борган сари торайиб бораётган аланга қамалига қараб, умидсизланди. “Эй худоё, худованди карим, менга ўзинг раҳм қил” деди у, қўллари осмонга кўтариб. Шу аснода нимадир унинг қўлларидан енгилгина тутиб олиб, аланга гирдобидан олисга – осмон бўшлиғига кўтариб чиқиб кетди. У юқорига қараёлмасди. Аммо бир туриб, қанотларнинг силкиниш овозини эшитгандек, яна бир туриб эса гўзал бир қизнинг сиймосини кўргандек бўларди. Шу тарзда талай ер-жаҳонни қоплаган ёнғиндан асар ҳам қолмаганди. Унинг остида ям-яшил водийлар кўринди. “Қутулдим, – деди у ичида, – лекин мени кўтариб кетаётган қандай нарса экан?” У охирини ўйлашга улгурмади. Уни қисиб тутиб турган қўл бўшаб кетди. У ерга қараб отилган ўқдек тушиб бормоқда. У бақариб-чақирар, оёғи юмшоқ чаманзорликка енгил текканда ҳам ўзини билмай типирчиларди...

Усмон афанди икки қўли кўкси устида, боши ёстиқдан тушиб кетган ҳолда чўчиб уйғонди. У дарҳол ўзига келолмади. Бошини ёстиққа ўнглаб, шифтга тикилганча яна бироз ётди. Юраги эса қаттиқ ураётганди. У ўз уйида – каравотида ётганини билиб, дўзах азобидан қутулгандек чуқур уф тортиди, сўнг тирсақларига таяниб, кўтарилиб ўтирди.

– Қора босибди, қўлим юрагимнинг устида бўлиб қолибди, – деди уй ичидаги ним қоронғиликка қараб, – шом вақтида осонгина қора босади, деб эшитгандим, ўзим ҳам бемаҳал ухлаб қолибман.

У аста ўрнидан туриб, чироқни ёқди. Оёқ-қўллари эса ҳали ҳануз титраб турарди. Бутун аъзойи бадани терлаб кетганди. У ювиниш хонасига кириб, сувни шариллатиб қўйиб ювинди. Совуқ сув унинг асабларини тинчлантириб, аслига келтирди. У қўйлагини кийиб, ёзув столи олдидаги ўриндиққа келиб ўтирди.

У столининг бир четида тартиб билан тахлаб қўйилган дафтарларнинг энг устидагисини олиб варақлаб, керакли бетини топгандан кейин эндигина диққат билан кўз югуртириб турганди, эшик аста тақиллади. У дафтардан кўз узиб, овоз чиқармасдан юриб, эшик олдига келди ва кузатиш ойнагидан қаради. Лекин, кўзига ола-яшилликдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Эшик яна тақиллади. У ҳозир ҳамма одамга касалдек ёпишиб олган эҳтиёткорлик туйғуси билан занжирни тўрт энлик қилиб тўғрилаб, эшикни қия очди.

– Сиз Усмон афанди бўласизми? – дея сўради гавдасининг ярмигина кўринган бир аёл.

– Шундай, мен Усмон афанди бўламан, хоним.

– Кечирасиз, хоним эмас, бекам, – деб тузатди меҳмон, – кирсам бўладими?

– Албатта бўлади, қани – марҳамат.

Усмон афанди ўнғайсизланди, хижилликни билдирмаслик учун эшикни тезда очиб, хурмат билан бир четга ўтиб турди.

Хушбичим қомати яшилранг гулли, энг янги модада тикилган кўйлакка жуда ярашиб кетган қиз кулимсираб кириб келди. Усмон афанди шошилиб, жойидан қимирлаёлмай қолди, қизнинг бағоят гўзаллиги унинг эс-хушини йўқотаёзганди.

– Сизни овора қилиб қўйдим, узр, Усмон афанди, – деди қиз унинг бошидан-оёғигача тезда кўз югуртириб. Унинг шишадек ярқираб турган юзида ширингина бир табассум балқиди, – кечирасиз, ўзимни таништирадим. Исмиам Замира, “Қизиқарли хабарлар” газетасининг мухбири бўламан.

Қиз кўлидаги кафтдай келадиган кичкинагина ҳамёнидан яшил гувоҳномани чиқариб узатди. Усмон афанди шубҳага ўрин қолдирмай, ишонч билан қизни ичкарига таклиф қилди:

– Ҳожати йўқ, Замирахон, усиз ҳам сизга ишонаман... мен “Қизиқарли хабарлар”нинг мухлисларидан бириман...

– Ўтирсам бўладими, Усмон афанди?

– Кечирасиз, мен сизни ўтиришга таклиф қилишни ҳам унутиб қўйибман... Бемалол. Қани, марҳамат, Замира бекам.

Замира бека Усмон афанди таклиф қилган ўриндиққа келиб ўтирди.

– Эҳтимол, сиз бу бекам кеч кириб қолганда мени қандай юмуш билан қидириб келганикин, деб ўйлаётгандирсиз, шундайми? – деди қиз мухбирлик гувоҳномасини ҳамёнига солаётиб.

Очиқ кўнглилик билан айтилган бу сўз Усмон афандининг хушини жойига келтиргандек бўлди.

– Ундай эмас, бекам, аксинча, бағоят хурсандман. Сизни илгари кўрмаган бўлсам ҳам, сиз билан танишиш шарафига муяссар бўлиб турганимдан бағоят хурсандман, – деди у ўрнига келиб ўтириб.

– Сиздан илтимос, агар малол келмаса, мени, яхшиси, бекам демай оддийгина қилиб Замира деб атасангиз.

– Агар шундай аташ сизга маъқул бўлса, илтимосингизни рад этолмайман. Аммо, мени ҳам оддийгина қилиб Усмон деб чақирингизни сўрайман.

– Шундай бўлгани яхши. Киши ўзини эркин ҳис этади, бўпти, келишдик-а?

– Келишдик.

– Кечирасиз, Усмон ака, – деди қиз хурсандлик билан кулимсираб, – биз мухбирлар мана шундай ҳар қандай ерга – майли, қарши олсин-олмасин киришга одатланиб кетганмиз. Кириб олгач, мухбирлик касалимиз кўзиб, тинчлик бермайди. Мени бу нарсалар, – қиз столдаги тахлоглиқ турган дафтарларга имо қилди, – қизиқтириб қолди. Менимча, сиз каттароқ бир нарса ёзаётганга ўхшайсиз. Саволим ноўрин бўлса, жавоб бермасангиз ҳам ранжимайман.

– Сиз мени нотўғри тушунибсиз, Замира. Мен ёзувчи эмас, ўқитувчиман.

– Буни биламан. Лекин ёзувчилик ҳам кўлингиздан келади. “Сирли сигнал” ҳикоянгиз ҳажми жиҳатидан кичик бўлса-да, бироқ ўша асарингиз билан фан-техника соҳасига ҳақиқатдан ҳам бир туртки берган эдингиз.

– Мен бор-йўғи бир мартагина ёзиб кўрган эдим, балки охиргиси ҳам шу бўлиб қолиши мукин, хаёлимга келган бир фикр кўлимга қалам олишга мажбур

қилган эди, холос. Сиз қизиққан бу дафтарлар ўқувчиларнинг топшириқ дафтарларидир.

– Топшириқ дафтарлари?!

– Хато англамадингиз, Замира.

– Топшириқ дафтарлари! – Замира бека ҳайрон қолганлигидан ўрнидан туриб, қўли билан дафтарларни босиб қўйди. – Қизиқ, жуда қизиқ. Илм-фан камолотга етган XXI асрда яшаётган одамга XIX, XX – асрлардаги ўқиш-ўқитиш усулларига сингиб кетган одатни учратиш ниҳоятда қизиқ туюлар экан. Ҳозир биздаги ўқиш-ўқитиш ишлари телевизор, электронли ҳисоблаш машинаси орқали олиб борилаяпти. Юзлаб ўқувчи-ўқитувчини бир ерга жам қилиб оларкан, яъни унуми паст, вақти ҳам беҳудага кетадиган ишларнинг тугаганига анча йиллар бўлди. Ажаб, сиз ҳали ҳам ортга чекинмоқчи бўлсангиз...

– Чекиниш дедингизми? Йўқ, мен бу фикрингизга қўшилолмаيمان, – Усмон афанди ўрнидан даст туриб, бироз қизишган ҳолда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. – Электрон-ҳисоблаш машинаси жуда тараққий қилиб, ялли тарзда қўлланила бошлади. Буни бизнинг ҳозирги илм-фан такомиллашган давримизнинг бўй-бастаи, дейиш мумкин. Аммо, маориф ходимлари электрон-ҳисоблаш машинаси ўқувчиларнинг, айниқса, бошланғич, тўлиқсиз ўрта мактаб ўқувчиларининг зеҳнини ошириш йўлида тўсиқ бўлмоқда, деб ёшлар, ўсмирлар орасида бу машинани ишлатмаслик фикрини олға суришмоқда. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бу нарса худди уста кўрмаган шогирддек ёки бўлмаса машқ машғулотида ўтмаёқ тўғридан-тўғри электрон-ҳисоблаш машинасига таяниб, сайёралар аро учаман, деганга ўхшаган гап эмасми, ахир? Ёхуд, аксинча, бизнинг учувчиларимиз жиддий машқ ва синовлардан ўтади.

Замира кулиб қўйди. Унинг кулгиси юракни ларзага соладиган ёқимли муסיқага, кулгидан янада очилиб кетган нурли чиройи эса бамисоли гуллар гуж бўлиб очилгандаги гулзорга ўхшаб кетарди. Унга мафтун бўлиб қолган Усмон афанди бу кулгидан, унинг билинар-билинемас тебранган тол чивикдай нозик қоматидан кўзини узолмай қолди.

– Мен сиз билан баҳслашмоқчи эмасман, Усмон ака. Менинг бу соҳада биладиганларим ниҳоятда оз, – деди қиз кулгидан тўхтаб, – эслашимча, дунёда биринчи бўлиб электрон-ҳисоблаш машинаси 1946 йили Америкада дунёга келган экан. Унинг ҳажми 300 куб инглиз қурилмаси бўлиб, 170 квадрат метр майдонни ишгол этган экан ўшанда. Оғирлиги ҳам 30 тонна бўлган экан. Унга 18800 дона вакуум лампа ўрнатилган экан. Энди кўз олдингизга бир келтириб кўринг-а, шундан кейин бир асрга яқин вақт ичида бу машина кирмаган соҳа қолмади, ҳисоб. У жамиятни тараққий эттирди. Бизга ҳозир 20-30 йил илгариги ишлар ибтидоий нарсалардек туюладиган бўлиб қолди. Мен кўрган ҳисоблаш машинасининг энг кичиги жўхори донасидек келади, эҳтимол, ундан ҳам кичиклари бордир. Электрон-ҳисоблаш машинасидаги бу тараққийётни телевизор ҳамда электрон-ҳисоблаш машиналари ёрдамида ўқиган ўқувчилардан етишиб чиққан олимлар вужудга келтиргани, шубҳасиз. Хуллас, шуни айтмоқчиманки, электрон-ҳисоблаш машинаси инсон тафаккур иқтидорининг, сизнинг гапингиз билан айтганда, ўсмирлар зеҳнининг очилишини, яъни тараққий этишини асло тўсиб қололмайди.

Усмон афанди юришдан тўхтаб қолганди. Унинг назарида модали кийим танлаш, гўзаллиги билан йигитларни ўзига жалб қилишдан ҳузурланиш, бўш вақтини олий даражали рақсхоналарнинг рангдор чироқлари остида тўлганиб ўйнаб ўтказишдан бошқани билмайдигандек кўринадиган бу қизнинг ўткир мушоҳадаси, хотираси уни ҳайрон қолдирганди.

– Жим бўлиб қолдингиз-ку, Усмон ака, – деди қиз унга қия боқиб, – ёки гапларим сизни хафа қилиб қўйдими?

Усмон афанди Замирахоннинг олдида келиб, кўзларига тикилди.

– Мен сиздан бундай гаплар чиқишини, ростини айтсам, сира кутмаган эдим. Гапларингиз мени лол қолдирган бўлса-да, ўзимни мунозарадан олиб қочмоқчи эмасман. Менимча, бундан кейин ҳам икковимизнинг яна-да чуқурроқ танишиб, ўзаро ишонч ҳосил қилишимизга мана шу мавзунинг ўзиёқ етарли имконият яратиб беради. Биз яна кўришиб турармиз, деб ўйлайман, Замира бекам?

- Агар мендан ҳафсалангиз пир бўлмаса...
- Нималар деяпсиз, қайтанга сиз мен ўйлагандан ҳам камтар экансиз, қизлардаги бундай камтарлик кишини ўзига янада жалб қилади. Энди кўнглингизга келмаса, сўрамоқчи эдим: сиз бу ерга топшириқ дафтарларини кўриш учунгина келмаган бўлсангиз керак, албатта?
- “Сирли сигнал”ни ўқиганимдан кейин, сиз билан танишишни ўйлаб юргандим. Унда ўртага ташланган фикр мени қизиқтириб қолганди. Мана, танишиб ҳам олдим, ҳозир ўзимни ўзим ўйлагандан ҳам зиёда кўнглимни ҳисоблаяпман. Чунки, сиз мени яна янги бир фикр, топшириқ дафтарларига эга қилдингиз.
- Фақат қизиқиш юзасидангина...
- Ҳамма иш ўзи аслида шундай қизиқишдан бошланади-да.
- Кеч бўлиб қолди, ҳали овқатланмаган бўлсангиз керак?
- Бир бўлак тўрт бўлса йўқ демасдим.
- Ниҳоятда қовушмаган бўйдоқман. Одатда, кечқурунги овқатни ошхонада ейман. Шунинг учун бирга овқатлансак, қарши эмасмисиз?
- ...
- Жуда яхши, бир дақиқа кутиб турунг, кийимимни алмаштириб олай.

2

Узун йўлак бўйлаб кетаётган навбатчи ходим қадамини аста ташлаб бораркан, рўпарасида кўзига чалинган тешикка қадалиб туриб қолди. У бу ерда эшик борлигини биларди. Орасига қалинлиги 50 сантиметрли пўлат тахта қўйилиб, олди-орқаси мустаҳкам қилиб ишланган бу эшик анча-мунча кучга бардош берарди. Сиртдан қараганда бўртма гул нақш этилиб сувалган йўлак давомида бир тешик бўлиб, одатда, бу тешикни пайқаш қийин эмасди.

Навбатчи йўлакнинг бошидан охиригача ташвишланиб қарагач, киссасидан рацияни олди.

– Сиз профессормисиз? Ерости иккинчи қаватининг навбатчиси – 3-уйнинг эшиги менга ажраб қолгандек кўринди, тешик 2-3 миллиметрча келади. Йўқ, қўл теккизганим йўқ. Сиз келгунча бу ердан бир қадам ҳам жилмайман.

Профессор кечикмади. Унинг ёнида тадқиқот ишларини муҳофаза қилиш вазифасига тайинланган, янги келган ҳарбий бошлиқ Нурил шонгвий¹ ҳам бор эди. Тешикни кўрган профессорнинг ранги ўзгариб кетди.

– Сиз буни ҳозиргина пайқадингизми? – деб сўради у навбатчи ходимдан.

Навбатчи ходим соатига қараб қўйиб, жавоб берди:

– Навбат алмаштирганимизга тўққиз дақиқа бўлди. Сиз етиб келгунча беш дақиқа ўтди. Демак, мен буни пайқаганимга тўрт дақиқа бўлибди.

– Жавобингиздан шубҳаланмайсизми?

– Мен ўз вазифамни аниқ биламан, ҳурматли профессор жаноблари.

– Буни тунги навбатчидан аниқлаш мумкин, – деди фуқароча кийинган, қадди-қомати келишган Нурил шонгвий. – Яхшиси, эшикни очиб, кириб кўрайлик.

– Мен қатъий қилиб нохуш ҳолат юз берган, деб ҳисоблайман, шонгвий жаноблари. Юз берганда ҳам ниҳоятда оғир аҳволда юз берган, – профессор эшик ёригига бармогининг учини тикиб кўрсатди, – оғирлиги 3-4 тонна келадиган, девор билан маҳкам жипслашиб турадиган бундай мустаҳкам эшикни бир томонга кўзга чалинадигандай кўзгатиш учун жуда катта куч талаб қилинади. Бу ерда кўзгатиш деган сўзни ишлатишнинг ўзи ақлга тўғри келмасди. Ё эшик кисилган, ёки девор.

– Сизнинг айтганингизча бўлса, нима учун эшик ёки девор сувоқлари тушиб кетмаган?

– Бундай бўлиши эшик ёки деворнинг зичлигига боғлиқ. Ёрилган жойи бундан каттароқ бўлса, эҳтимол, биз ерга тушган сувоқларни кўрган бўлардик. – Профессор киссасидан қаламтарошини олиб очди-да, ёрилган жойга тикиб кўзготди. Дарвоқе, бир неча парча сувоқ эшикдан ажраб, тўкилиб тушди, –

¹ Ш о н г в и й – бўлим бошлиғи.

кўрдингизми, мен ҳеч қанча кучанмадим. Ёриқнинг юқоридан тагигача ўхшашлигига қараб, берилган зарба кучини бирдай таъсир қилган ва маълум даражага борганда назорат қилинган, деб айтишга тўғри келади. Жуда мураккаб техника...

Профессор гапини яқунламаёқ шартта бурилиб, “жуда мураккаб...”, “ниҳоятда хавфли” деган сўзларни такрорлаганча биринчи қаватга чиқадиган зина тарафга қараб кетди. Нурил шонгвий унинг нима қилмоқчи эканини тушунди. Эшик очадиган махфий рақам қурилмаси биринчи қаватдаги жавонга ўрнаштирилганди.

Профессор тезда қайтиб келди. Унинг қаттиқ саросимага тушиб қолганлиги шундоққина кўриниб турарди. У дам қўлларини уқалар, дам иягини силар, дам костюмининг этақларини тортиб кўярди. Тоқатсизланган Нурил шонгвий эҳтиёткорлик билан сўради:

– Очилмайди-ку, эшик бузилганми, дейман?

– Яна 25 дақиқадан кейин очилмаса сиз айтган хулосага келишимиз мумкин, – деди профессор.

Вақт бўлди. Эшик овозсиз кўзгалиб, устки томони девордан ажралди. Бир парча қалин пўлат бетон тахта худди ерга кириб кетаётгандек пастлай бошлади. Унинг устки томони пол билан баробарлашганда, эшик пастлашдан тўхтади.

Эшикдан биринчи бўлиб кирган профессор чўчиб кетди. Унинг чеҳраси докадай оқарганди. У атрофига чексиз ажабланиш ва кўрқув билан назар ташлади. Деворга тақаб кўйилган ўтга чидамли хавфсиз сандиқ – жавонларнинг биттаси ҳам кўринмасди. Уй ичи аввалгидек озода бўлиб, фақат унинг ўртасида атайлаб супуриб йиғиб кўйилгандек, икки-уч ҳовуч кул турарди.

– Эй худо, бу қандай даҳшат?! – профессор ақдан озиб қолгандек у ёқдан бу ёққа югурар, деворни силар, шифтга тикиларди. Охири у кукуннинг ёнига келиб чўккалаб ўтирди, – кул, ҳаммаси кулга айланиб кетибди, бизга қолгани мана шу. Бундай аянчли фожиани бизнинг нечоғли сезгир аппаратларимиз ҳам наҳотки, сезолмаган бўлса!..

Эшикдан кирибоқ йиқилган жавон-сандиқларни, бесаранжом сочилган буюмларни кўраман, деб сира ўйламаган Нурил шонгвий профессорнинг зорланишидан жиддийлашиб қолди.

– Сиз бу ишни юқори техника билан қуролланган одамлар қилган деб ўйлайсизми? – деди у профессорнинг тақир бошида пайдо бўлган тер томчиларига қараб.

– Одамлар эмас, бундай иш инсон боласининг қўлидан келмайди. – Профессор кулдан бир чимдим олиб кафтига тўкди, – уй ичидаги шунча нарсани, девор-шифтларнинг бир қисмини ҳеч бир шарпа чиқармай, ис-пис тарқатмай икки ҳовуч кулга айлантириб кўйиш – ҳали шу пайтгача бизда мулақо кўрилмаган ҳодиса. Қаранг, улар ҳатто эшикка тегишмаган ҳам, аммо куч ишлатилгандек бир текисда ёриқ очиб кўйган, – профессор кафтидаги кулни тўкиб юбориб, ўрнидан турди, – лабораториядагилар кулни текшириб, хулосасини келтириб берсин. Икковимиз кўшни иккита уйга қараб кўрайлик. Худо билади, яна қандай ишларни кўрамыз экан ҳали.... Бурнимизнинг тагида юз берган ҳодисани сезмаган бизга энди бу ерда бир сония ҳам туришнинг ҳожати қолмади. Одамларингизга айтинг, биз узил-кесил бир хулосага келгунча ҳеч кимни бу ерга яқинлаштиришмасин.

Профессор ишхонасига киргандан кейин ҳам анчагача тинчлана олмади. Унинг тақир боши ва пешонасидаги қуюқлашиб қолган тер томчилари эрталабки куёш ёғдусида ярқирарди. У оёқ-қўлларининг титрашини босиш учун ўтирди. Лекин яна баданига нимадир санчилгандек, бошидаги терни сидириб ташлаб, ўрнидан туриб кетди. Ёш бўлишига қарамай кўп ишларни бошидан кечирган, касбига кўра ўзини қандай тутишни биладиган Нурил шонгвий унинг тинчланишини кутиб жим ўтирди.

– Мен сизга бундай товушсиз портлаш, яъни вайрон қилиш одам боласининг қўлидан келмайди, дедим. Шундайми? – деди профессор шонгвийга. Шонгвий “шундай” дегандек қилиб бошини қимирлатди, – биз бундай зарбага иккинчи марта дуч келмоқдамиз. Мен ўз фаразимни айтишдан аввал, сизга бир материал бераман. Сиз янги келганингиз учун, бу ердаги ишлардан тўлиқ хабардор бўлиб

кетишга ҳали улгуролмадингиз. Материал сизни биз биринчи маротаба йўлиққан воқеанинг жараёни билан таъминлайди, — профессор иш столининг тортмасини титраб турган қўллари билан тортиб очди, — манг, ўқиб чиқинг, кўп вақтингизни олмайди.

Нурил шонгвий 12 бет келадиган бу материални тезда кўриб бўлди. Лекин унинг чехраси тўсатдан кучли рақибга дуч келиб қолгандек бир зумда ўзгариб кетди.

— Мана энди сиз билан менинг нимадан гумон қилганлигим ҳақида бемалол гаплашишимиз мумкин бўлади, — деди ўзини бироз босиб олган профессор, — воқеанинг биринчи бор юз берганига бир ойча бўлиб қолди. Ўша вақтда тадқиқотларимиз ўрни муваффақиятли ишлаб чиқилган қўлингиздаги материалда изоҳлаб ўтилган “Шафақ — 301” лойиҳаси ўғирланиб, шаҳар ташқарисидаги “Илонли” деб аталадиган ташландиқ кўриққа яшириб қўйилган. Лойиҳа бошқалар томонидан олиб кетилишидан олдин, тасодифий бир аҳволда яна бизнинг қўлимизга қайтиб келди, бироқ шуни ҳам эътироф қилмай бўлмайдики, лойиҳа ўғирланиб яна ўз қўлимизга қайтиб келгунча, биз бу ўғирланиш ҳолатини сезмадик. Бехатар жавонда қўл излари ҳам кўринмади. Бу иш биз учун ечилмас жумбоқ бўлиб қолди. Бугун худди шунга ўхшаб кетадиган аҳволга яна дуч келдик.

Нурил шонгвийнинг қошлари чимрилди. У ниманидир эшлашга урингандек бармоқлари билан пешонасини силаб, ўйланиб қолди. Бироз жимликдан сўнг бошини кўтариб сўради:

— Ҳурматли профессор, материал ҳам, сизнинг айтиб берганларингиз ҳам менинг ёдимга бир ишни солмоқда. Мен яқинда болалар журналида босилган бир фантастик ҳикояни ўқиб қолдим. Ҳикоянинг номи “Сирли сигнал”. Унда, исми ёдимда қолмабди, бир боланинг эски радиони таъмир қилаётиб, қутилмаганда бошқа бир тўлқинни қабул қилиб, шубҳали гапларни эшитганлиги, шу шубҳа бўйича “Илонли” деган ерга бориб, тадқиқот мавзуи бизники билан ўхшашиб кетадиган ниҳоятда махфий бир материални топиб олганлиги, сўнгра бояги “Илонли”нинг осмондан тушган гайри одамлар томонидан портлатиб юборилганлиги айтилган. Бу бир тасодифий ўхшашликми, нима деб тушунмоқ керак? Сиз ҳам ҳозир “Илонли” деб аталадиган жой номини гапиргандек бўлдингиз. Материалда ҳам...

Профессор “шошилманг” дегандек, қўлини кўтарди:

— Бу ҳикояни фантазия деб бўлмайди. Унда ёзилган воқеалар бадиий тўқималар билан анча-мунча ўзгартирилган эса-да, моҳиятда шу сафарги сирли воқеа айнан баён қилинган. Тасодифий ҳолда материални қўлга туширган бола менинг ўғлим бўлади.

— Ўғлим дедингизми?! — Нурил шонгвий ҳайратини яширолмай беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Шундай, менинг ўғлим, — профессор шонгвийнинг ҳайрон қолишидан ўнғайсизланиб изоҳ берди, — 52 ёшда уйланганман, ўғлим ҳозир 14 ёшга қараб кетди...

Нурил шонгвий кулимсиради.

— Менинг ўрнимдан туриб кетганимни бошқача тушунибсиз, ҳурматли профессор. Ҳозир олимларимизнинг кўпчилиги кечикиб тўй қилишмоқда, уйланмай ўтиб кетаётганлари ҳам оз эмас, менингча, буни тушунса бўлади. Мени ўғлингизнинг бу ишга аралашиб қолганлиги қутилмаганда жуда ҳайратга солди.

— Бу ҳам шундай бир тасодиф. Аммо бу тасодиф бизни гоят катта йўқотишдан сақлаб қолди.

— Ҳикоянинг муаллифи сизларга танишми?

— У ўғлимнинг муаллими, исми Усмон.

— Демак, ўғлингиз бу воқеани Усмон афандига айтиб берган...

— Махфий идора шу кунни тонг саҳардаёқ “Илонли”га бориб, юз берган воқеадан из қолдирмади. Махфийлик қаттиқ сақланди. Кейин ўғлим болалик қилиб бу ишни муаллимга айтиб қўйган. Биз буни ҳикоя эълон қилингандан кейингина билдик.

— Усмон афанди билан гаплашиб кўрдингларми?

– Ҳожати йўқ эди. Гаплашсак гап кўпайиб, махфийликнинг ошқора бўлиб қолишига сабаб бўларди. Мухбирларни ўзингиз биласиз, уларнинг “ҳид олиш” сезгиси баланд бўлади. Шу боис биз индамадик. Фантазия шакли билан бу реал воқеа одамларда фақат фантастик таъсиргина қолдирган, холос. Бу ҳақда ҳозиргача бошқача ўй-фикрда бўлган ҳолатлар пайқалгани йўқ.

– Аммо бугун...

– Кечирасиз, шонгвий жаноблари, гапингизни бўлдим. Бундай сирли ҳаракат, унсиз портлатиш, – профессор дераза орқали осмонга ишора қилди, – фақат шуларнинг кўлидан келади. Менимча, бугун содир бўлган воқеа “илонли”да юз берган воқеанинг давоми, ҳар иккала воқеанинг илдизи бир. Лекин улар яна енгилди. 3-уйга қўйилган “Шафақ-301”нинг асл нусхаси эмас. Ўзгартириб кўчирилган нусхаси эди. Аслида лойиҳа дастлабки воқеадан кейингина кўчириб кетилган. Ҳозир “Бугдо”нинг ерости тажрибахонасида “Шафақ-301” ясалиб, синовга шай қилиб қўйилган. Биз учар ликопчаларнинг келишини кутмоқдамиз.

Нурил шонгвий ўйланиб қолди. Профессорнинг кейинги гаплари уни анча хотиржам қилган бўлса-да, агар олди олинмаса бу хотиржамлик узоққа чўзилмаслиги унга аён бўлиб қолганди. Лойиҳани ўғирлашга икки марта уринган бу ғойибий одамлар учинчи, тўртинчи марта ҳам ҳаракат қилиши мумкин эди. Шу нарса равшанки, улар ҳам хато қилишаркан, бу уларнинг ҳам ожизлик томонлари борлигини яққол кўрсатиб турарди. Нурил шонгвий зўр бериб ўйланар, ўйларининг охирига етолмасди. Унга фақат биргина нарса аниқлик киритиши мумкин эди. У ҳам бўлса, бундан кейин, йўқ, ҳозирдан бошлабоқ хушёр туриш, ҳар бир қадамни пухта ўйлаб босиш эди.

3

Ҳашаматли “Семург” меҳмонхонаси. Кенг, айлана рақс майдонининг ўртаси, атрофи кушларнинг сувга кўниш олдидаги тасвирий ҳайкаллари билан тўсилган сунъий кўл бўлиб, унча баланд бўлмаган фавворалардан нафис шойидек ёйилиб, отилиб турган сув шовқини ичида суст ёнаётган рангдор фонусларнинг шуъласида гуж бўлиб очилиб ётган нилуфарлар кишига ҳузур бағишларди.

Дунё яралгандан буён кишиларнинг нозик ҳис-туйғуларини уйғотиб, чексиз лаззатдан баҳраманд этиб келган мусиқанинг ёқимли оҳанги охирлаши билан Усмон афанди Замиранинг оппоқ билагидан енгилгина тутиб, ўзлари овқатланаётган хос уйга қараб юрди.

– Мумтоз мусиқаларни жуда ёқтираман, – деди Усмон афанди қизга бошини бироз эгиб, – бундай машҳур куйларнинг яратилиши ўша даврдаги одамларнинг бузилмаган соф, табиий муҳитда яшаганлиги билан боғлиқ бўлса керак.

– Менингча ҳам шундай, – қиз унинг фикрига қўшилди, – муҳит тасаввур, сезги мусиқа ижодиётида зарур бўлган муҳим омилдир. Мумтоз мусиқаларнинг киши қалбини ларзага келтирадиган сеҳрли кучга эга бўлиши ҳам шунга боғлиқ. Афсуски, ҳозир муҳитнинг булғаниши бизнинг ҳар қандай тадбирларимизга қарамай, меъеридан тез бўлмоқда. Агар жамият тараққиёти мана шу тарзда давом этадиган бўлса, бир асрга етмаёқ, биз табиий муҳитни кўрғазмахоналардагина кўрадиганга ўхшаймиз, чамаси. Бунинг яна бир оқибати инсоният ҳалокатини ҳам тезлаштирайдими? – деб ўйланиб қоласан киши.

– Қўйинг, кўнгил хуш бўлиб турганда дилни ғаш қиладиган гапларнинг кераги йўқ, – деди Усмон афанди қизни хос хужрага бошлаб қираётиб, – менинг бугун кайфиятим яхши, ниҳоятда хурсандман. Сизни жаз мусиқали рақсхонага таклиф қилмаслигимга сабаб, у ерда кишининг мияси гангиб қолади. Бор овози билан бақирадиган қўшиқчилар, кечада ичиб маст бўлиб қолган бекорчилар олдингизга келавериб ҳоли-жонингизга қўймайди. Бу ер жуда тинч, айниқса, янгидан танишганлар учун. – У қизга маънодор қараб қўйди, – бемалол суҳбатлашиб ўтиришга қулай жой экан.

Замира бека гапириш учун огиз жуфтлаган ҳам эдики, нақшланган девордаги атиргул дастасидек карнайдан хизматчининг овози эшитилди:

– Хоним, афандим, хизматларингизга тайёрман, бирор нарса лозимми?

Усмон афанди Замирага савол назари билан қаради. Қиз столдаги егуликларни имо қилиб, ҳеч нарса керакмас дегандек бош чайқади.

– Раҳмат, – деди Усмон афанди, – лозим бўлса, чақирамиз...

– Раҳмат, афанди.

Усмон афанди Замиранинг стол устига имо қилгандек шўх, ўйноқи кўзларидан, бош чайқаганда очиқ, оппоқ бўйинларига ёйилиб тушган тўлқинли кўнғир сочларидан кўзини узолмай қолди. У уч кундан бери мана шу соҳибжамол қиз билан кечки овқатда бирга эди. Кийинишига алоҳида диққат қиладиган бу мухбир қизга ҳар қандай ранг ва ҳар қандай бичимдаги кийим ярашарди. Усмон афанди қиз билан кўришганда, олдида янгигина очилган бир дона қизил гул тургандек бўларди. Қиздан анқиб турган анбар исларидан боши айлланиб, кўзлари хуморлашарди. Замира уни гўзаллиги билангина эмас, гап-сўзларининг жозибалиги билан ҳам ўзига аллақачон ром айлаганди.

– Нега бунча тикилиб қарайсиз? – деди Замира ўзига ярашган мулоимлик билан.

– Сизни менга йўлиқтирган қисмат рухсорингизга шундай қарашни буюрган бўлса менда не гуноҳ? – деди Усмон афанди ҳам мулоимлик ила кулимсираб.

– Агар мана шундай, бир-биримизга тикилиб ўтирадиган бўлсак, унда қилишимиз мумкин бўлган ишлар қолиб кетмасмикан?

– Майли, кейин тўлдириб олармиз.

– Йўқ, мен туфайли ишларингиз узилиб қолишини истамайман.

Замира хафа бўлганлигини билдириш учун, чеҳрасида ясама жиддийлик билан четга қараб олди. Қизнинг хафақон чиройи ҳам ўзига шунча ярашарди. “Унга ўйлаш ҳам ярашса керак, дейман” деб кўнглидан ўтказди Усмон афанди.

– Мени сизни хафа қилиш ниятим йўқ. Майли, имконият борича сизга тикилмасликка тиришаман, – деди у қиздан бир нафасга кўзини узиб. Сўнгра салқин ичимлик қўйиб қизга узатди.

Замиранинг юзидаги ясама жиддийлик ўрнини табассум эгаллади:

– Мен сизнинг бошланғич мактаб ўқувчиларига электрон-ҳисоблаш машинасининг ишлатилиши зарарли эканлиги ҳақидаги қарашларингизни бир бошдан ёзиб чиқдим.

– Шундай денг, жуда тез-ку-а!

– Мен ҳар қандай ишни ўз вақтида қилишни яхши кўраман.

– Жуда соз, – Усмон афанди мамнунлик билан қўлларини уқалади, – мен сизга қандай раҳмат айтишимни ҳам билмайман. Қани эди, менинг бу нуқтаи назарим “Қизиқарли хабарлар”да босилиб чиқса, унда, албатта, бундай ҳол жамоатчилик орасида катта шов-шувга ҳам сабаб бўларди.

– Бунга шубҳа йўқ. Сизнинг ўй-фикрларингиз дастлаб менга ҳам кулгили туюлганди. Кейин мени қўйил қолдирдингиз. Мақоламни илҳом-иштиёқ билан ёздим. Одамлар ҳам аввалига ғалатиноқ ҳис қилиши мумкин, аммо кўп ўтмай унинг қадрига етмай қолмайдилар.

– Мақоланинг мавзуси қандай қўйилган, оригинални бир кўрсам бўладими?

– Албатта кўриб чиқасиз, шундан кейин мавзу устида биргаликда ўйлаймиз.

Замира оригинални олишга шошилмади. Унинг ўйчан чеҳрасида тўсатдан қандайдир бир гапни айтиш-айтмаслик ҳақида иккиланиш ҳолати пайдо бўлди. Қиздаги ўзгаришни сезган Усмон афанди шошилиб сўради.

– Сизга нима бўлди, Замира бека?

– Ҳеч нарса...

– Ҳеч нарса? – Усмон афанди норози бўлган ҳолда унинг сўзини такрорлади.

– Сиздаги маъюслик мени безовта қилмоқда, Замира бека. Мен сизни мендан кўнглидагини яширди, деб ўйламагандим. Афсус, ҳалигача менга ишонмасангиз.

– Ишонмасангиз дедингизми? – Замира ҳилолдек қошларини учириб, унга лип этиб қараб қўйди, – мен-ку сизга ишонаман-а, ишонганлигим учун ҳам ўзим хоҳлаб хузурингизга келганман. Лекин, сизни мен гумонда қолдириб кўярмикинман, деб кўрқаман.

– Менда шундай шубҳали бир нарсани сездингизми?

– Ҳозирча йўқ. Бироқ... бироқ бунга ҳозиргина билмоқдаман.

– Тушунмадингиз, Замира. Аммо, қандай бўлмасин сизни ишонтиришга тайёрман, – Усмон афанди бутун инон-ихтиёрини қизга топширган бир тарзда термилди.

– Сиз “Сирли сигнал”ни фантастика деб эълон қилдингиз, шундайми?

– Шундай.

– Агар мен уни фантастика эмас, тахминан бир ой илгари бизга яқингина бир жойда юз берган воқеа десам, буни рад қилмассиз?

Усмон афандининг оғзи очилиб қолди. Унинг чехрасидаги ўзгаришдан бир хил ўйчанлик, андишани пайқаш мумкин эди. Буни сезиб қолган қиз истеҳзо билан кулди:

– Ишонч ҳақидаги гапни мен эмас, сиз кўзгадингиз. Мен фақат шуни исботламоқчиман.

Дами ичига тушиб кетган Усмон афанди пичирлагандай сўради:

– Уни ҳақиқий бўлган воқеа, дейишга қандай асосингиз бор?

Замира бека кутилмаганда кулиб юборди. Кулгининг тебранишидан унинг кўйлаги ёқасидан кўриниб турган ярим очиқ кўкси тўлқинланиб кетди. Ширин ҳиссиётдан Усмон афандининг кўзлари қисилди, боши айлангандек бўлди. Бу ажойиб келишган қомат уч кундан бери уни ҳам ақлдан оздирарди, ҳам ҳушига келтирарди.

– Ишончингизга эришишим учун исбот талаб қилсангиз мен бунга ҳам рози, – Замира бека кулгисини тўхтатиб ўрнидан турди, – ундай бўлса эшитинг, биринчидан, – у кўрсатгич бармоғини кўрсатди, – менга бир эски шаҳар атрофидаги қишлоқ-кентлардан бирининг номи керак бўлиб қолди. Мен электрон-ҳисоблаш машинаси кўрсатиб бераётган манзиллар ичида тўсатдан “Илонли” деган бир қўриқнинг номини кўриб қолдим. Дастлаб эътибор бермадим, кейин нимагадир бу ном менга танишдек туюлди. Охири эсимга тушди. Сиз ёзган ҳикояда баён қилинган воқеа мана шундай номи бор бир қўриқда юз берганди. Бу ердаги хатолик шундаки, ҳикоянгизда “Илонли” билан шаҳар оралиғи 35 километр дейилган, менинг кўрганимда эса, бу оралиқ 72 километр эди. Шаҳардан 35 километр олисдаги жойда ҳозир ташландиқ кўриқ эмас, ҳатто кафтчалик ҳам бўш ер йўқ. Сиз бу нуқтага диққат қилмаган бўлсангиз керак. Иккинчидан, – Замира ўрта бармоқларини чиқариб жуфтлади, – мен муҳбирман, мени ҳамма нарса қизиқтиради. Мен ҳикоянгиздаги “Илонли” билан ҳозир биз босиб турган заминдаги “Илонли” тасодифан ўхшашиб қолган деб қарадим. Лекин, қандай қилмай бу ўхшашликни ҳаёлимдан нари кетказа олмадим. Охири машина билан “Илонли”га бордим. Эски ҳисоб бўйича беш му¹ келадиган бу ерни икки соат қайта-қайта айланиб текширдим. Қўриқнинг ўрни текислаб юборилганди, ерни, эски уйларни бузиб, текислатириб юбориш нимага керак бўлиб қолдйкин? Қандайдир бир изни дарҳол йўқ қилиб юбориш зарурати бўлмаса, бу ер билан ҳеч кимнинг иши ҳам йўқ эди. Мен яқин атрофдаги дарахтларнинг шу тарафга қараган шох-шаббаларининг қуриб кетганлигини пайқадим. Мен ерни метрлаб айланиб анча вақт овора бўлдим. Кутилмаганда катта бир кесакнинг остидан бир сиқим кул топиб олдим. Эсингизда бордир, сиз ҳикоянгизда воқеа юз берган вақтни совуқ кунлар эди деб ёзгандингиз. Менинг борган вақтим эса совуқ кунларнинг охирига тўғри келади, бундай пайтларда ёмғир ҳам унча кўп ёғмайди. Мен топиб олган кул шунинг учун сақланиб қолган бўлса керак. Гапимни мухтасар қилиб шуни айтмоқчиманки, кулни лабораторияда текширдим. Мен: “Кул – ўсимлик ва жониворлар (айниқса илонлар)нинг қуйишидан ҳосил бўлган экан. Қуйишни портлаш келтириб чиқарган. Аммо, портлагичнинг таркибини аниқлаб бўлмади” деган жавобга эришдим.

Замира бека гапни тугатиб, қўл сумкасидан кафтдай бир парча қоғозни олиб унга узатди. Усмон афанди қоғозга тезда кўз югуртириб чиқди. Бу қоғоз лаборатория текширишининг хулосаси бўлиб, беканинг тўғри айтганлигини исботлаб турарди.

Усмон афанди олдида турган қизни биринчи марта кўраётгандек, ҳалигача кўз узолмай қарарди. У қизнинг сезгирлигига, касбига бўлган муҳаббатига қойил қолиб, дуч келган масалалар устида нозик фикр юргиза олишидан, юксак иродасидан завқланарди.

– Сизга бу воқеани билиш нима учун керак бўлиб қолди? – деди у қиёфасини ўзгартирмай.

¹ Б е ш м у – гектарнинг 1/16 га тенг.

– Нима учун керак бўлиб қолди?! – Замира унинг сўзини такрорлаганча, шаҳарнинг кечки манзараси равшан кўришиб турган кенг дераза олдида келиб тўхтади ва ташқарига нигоҳ ташлаганча сўзида давом этди, – инсонларнинг ўзга сайёра одамларига бўлган диққати ўтган асрдан бошлаб кўзгалди. Бу ҳақда Бермунд оролларида алоқадор сирли воқеаларни эслатиб қўйишнинг ўзи кифоя қилса керак. Учар ликопчалар ўзи хоҳлаган пайтда ер юзининг осмон бўшлиғига ёриб кириб, бизнинг ҳар бир ҳаракатимизни текшириб, яна ҳеч қандай қаршиликка учрамай қайтиб кетмоқда. Аксинча, у пайдо бўлганда шу туман ёки шу шаҳарнинг радио-телевидение, алоқа, почта-телеграф муассасалари фалаж ҳолга тушиб, жуда катта зиён-заҳматга учрамоқда. Бундай ожизликдан фуқаролар қаттиқ ваҳимага тушиб қийналишмоқда, бу аҳвол ҳозиргача давом этиб келмоқда. Ажаб, бизнинг олимларимиз учар ликопчаларнинг ҳаракатини тўса оладиган кашфиётларни яратсин-у, уни очиқ эълон қилиб, халқни ваҳимадан халос қилиш ўрнига, сир сақлаб махфий тутиб юрсин. Бир нарса қанчалик сир сақланса, унинг кушандаси шунчалик кўп бўлади. “Илонли”даги воқеа буни бизга очиқ-ойдин исботлаб беради...

Замира бека бирданига орқасига бурилди. Унинг шаҳло кўзлари чақнаб кетганди. Бу чақнаган кўзлардан боягина у айтган одамлар тақдирига алоқадор аломатлар эмас, ишқ-муҳаббатнинг учқунлари балқиб турарди. У аста юриб Усмон афандига яқинлашди. Усмон афанди бамисоли ловуллаган бир парча ўт унга томон келаётгандек бутун баданининг ҳалимдек эриб кетаётганлигини ҳис қилди. Қиз унинг олдида тўхтаб, қўлларини унинг кенг елкасига ташлади. Ақалли қизнинг қўллари учини ҳам тутишга журъат қилолмаётган Усмон афандининг титроқ босган баданига қизнинг ёниб турган бадани ёпишди.

– Сиз менга ишонинингиз, мендан сир яширмаслигингиз керак, севгим, – деди киз кўзларини яна-да хуморлаштириб.

Усмон афанди ажойиб бир илиқ ҳис-туйғудан азбаройи сеҳрлангандек, ўзини сархушдай сизди. Унда энди қизнинг ҳар қандай талабларини бажонидил қондиришдан ўзга истак қолмаганди.

4

Нурил шонгвий тадқиқот ўрнини муҳофаза қилиш вазифасига тайинланган-лиги ҳақидаги буйруқни олганда, бошқаларга индамаган бўлса-да, тўсатдан бўлган бу ўзгаришдан ранжиди. “У ерда нима ҳам қила оламан, – деб ўйлаганди. У янги вазифага расмий ўтаётган вақтда, эртадан кечгача қоғоз-қаламдан бош кўтаролмайдиган одамларни муҳофаза қиладиган нима нарса бор экан. Куним энди китоб-журнал титкилаш билан ўтиб кетадими?” У ўзича ўйланиб, бундай ҳолни фақат иззат-нафсини ерга уриш, гурурига тегиш учун қасддан қилинган иш деган хулосага келганди. Чунки, у ерда ҳам унга ҳасад қиладиган, унинг ўрнига кўз тикиб турган одамларни йўқ, деб бўлмасди-да.

Махфий идораларнинг юқори лавозимдаги амалдорларининг қабул қилишидан кейинроқ, ўзининг янги вазифага ўтиши ҳақидаги кўз қарашини ўзгартириб юборди. Бошлиқ унга “Илонли”да юз берган воқеани гапириб бериб, унинг хафалашадиган одамлари дунё одамларига эмас, балки, ташқи сайёра одамлари ҳам бўлиб қолиши эҳтимоли борлигини алоҳида таъкидлади. У шу билан унинг хизматдаги қобилияти билан ҳам ҳисоблашганлигини билдирган эди. Бундай вазифага эса, албатта, алоҳида тажрибага эга бўлган кўзга кўринган ходимларгина қўйилишини шонгвий эндигина англади.

У тадқиқот ишига келгандан кейин, аҳволни тўлиқ ўрганиб, зарур тадбирларни қўлади. Аммо у, бундай зерикарли осуда муҳитга сира кўниқолмади. Бу ишга қовушолмай, ўзини кундан-кунга эриб кетаётгандай ҳис қиларди. У аввалги ишдаги жиддий, шошилиш, серҳаракатда ўтадиган хизматларни эслаб, янги вазифасидан бўшамоқчи бўлиб юрган кунларда воқеа юз берди. Юз берганда ҳам ҳеч қандай из қолдирмай, ҳатто қандай вақтда содир бўлганлигини аниқлаб бўлмайдиган бир ҳолатда юз берди. Илгари юз берадиган ҳар қандай иш ҳужжатидан у чигалнинг учини ортиқча машаққатсиз топа оларди ва бу чигал учи бўйлаб из босиб бориб мақсадига етарди. Бу воқеада эса чигалнинг учи у ёқда турсин, ўйлаш, фикр юритишга ҳам имкон йўқ эди. Нурил шонгвий

уйнинг ўртасига тўплаб қўйилган қўлнинг уларни калака қилиш учун атай шундай қилинганлигини ҳис қилиб, ғазабдан титраб кетди. Бу воқеа, дарҳақиқат, профессор айтгандек, бошқа сайёра одамларининг иши, деган дастлабки хулосага келишидан бошқа илож қолмаганди. Нурил шонгвийнинг бўшаб қолган асаблари яна таранглашди, сергакланди. Лекин, ишни қаердан бошлашни билмай, боши қотди.

Бугун эрталаб ўрнидан турибоқ унда “Илонли”га бориб кўриш истаги туғилди. Воқеадан бир ой ўтгандан кейин у ерга боришнинг ҳеч қандай қиммати қолмаган бўлса-да, шонгвий бориш қароридан қайтмади. У “Илонли”га боришини бошлиқларга айтмади, мана шу бир неча кундан буён ўзидан бошқа ҳеч кимга ишонмайдиган бўлиб қолганди.

Суръат ва нишонни электрон-ҳисоблаш машинаси назорат қиладиган балиқ шаклидаги енгил машина юқори тезликда ғувиллаб борарди. Қўлларини кўксига қовуштириб, юмшоқ ўринда ўтирган шонгвий яқинда юз берган аҳволлар устида ўйламоқчи бўларди. Бироқ бош-кети йўқ чигал хаёлларидан бир фикрга келолмай, сиқиларди. Машина ичи исиб кетганди, шонгвий шамол бергични очиб, бўйинбоғини бўшатиб қўйди. Уни машинанинг йўл белгиларига амал қилиб суръатни бироз секинлаштириши, ортидан келаётган машиналарга йўл бериши, бурилишлардан айланиб ўтиши қизиқтириб қолди. “Ҳозир машиналарга рул қурилмаси ишлатилмайди, — деб ўйлади у ёнлаб кетаётган кўнғир рангли машинадаги сариқ сочли қизга қараб қўйиб, — ўзиям кетворган чиройли қиз эканми, майли, қайтар чоғимда учраб қолса танишиб оларман”. Кўнғир машина ўтиб кетди. Шонгвий кўз қирида қараб қўйган қизга кулимсираб қўл ишорасини қилишга улгурди. “Илгари одамлар рули бор кўпол машиналарни зерикмай, қандай ҳам ҳайдаб юришган экан-а. Автомобил кашф қилиниб, 1886 йилда илк марта автомобил одам босиб ўлдирган воқеадан кейинги 80 йил ичида, дунёда 20 миллиондан ортиқ одам йўл фалокати ҳодисасида ўлган экан. Балки бу сон кейин яна ҳам кўпайгандир. Қандай ачинарли ҳол! Аммо бу одамларнинг гайрат-шижоатига қойил қолмай бўлмайди. Агар улар машаққатдан қочиб, техника яратмаганларида, бизнинг бугунги кунимиз...” Машинанинг тўхташи унинг хаёлини бузди. Шонгвий атрофига қараб, “Илонли”га етиб келганини билди.

Нурил шонгвийнинг олдида сийрак дарахтлар орасидаги бир парча тақир ер кўзга аниқ кўриниб турарди. Унинг эшитган ва материалдан кўрганига қараганда, бу ерда эски, уч хоналик ташландиқ уй бор эди. Шонгвий тақир ерни босиб ўтиб, ўзига баланддек билинган ерга чиқиб тўхтади. Шаҳар шовқин-суронидан ҳоли бўлган бу ер тинч эди. Оралаб эшитилиб қоладиган қушларнинг сайраши, ҳашаротларнинг чириллашлари бу тинч муҳитни жонлантириб, кишига ором бахш этарди. Табиатдан ҳузурланган шонгвийнинг худди кулф солгандек ёпилиб қолган мияси очилиб кетгандек бўлди. У зум ўтмай ўзини енгил, тетик ҳис қилди ва бундан суюниб кетди. “Мен бу ерга табиатдан баҳра олиб, чарчаган асабларимдан холи бўлиш учун келганга ўхшайман чамаси, бу ҳам яхши бўлди”, деди у овозини чиқариб. Энди у ўзига тинчлик бермаётган мураккаб ишлари ҳақида ўйлай оларди. Унинг хаёлига илк бора келган нарса, — бу ер ҳақиқатан ўзга сайёра одамлари томонидан портлатиб юборилганмикин? — деган ўй бўлди. Шонгвийнинг бундай гумонга бориши, албатта, асоссиз эмас эди. Портлашни бу воқеага тасодифан дуч келган профессорнинг ўғли кўрган бўлиб, бошқа далил-исбот йўқ эди. У профессорнинг ўғли билан гаплашиш лозимлигини кўнглига туғиб қўйди.

Шонгвий тақир ерга синчиклаб қаради. Кўриқнинг ўрни билинар-билинмас даражада текислаб юборилган бўлса-да, тупроқни туртганда, у ер-бу ерда уч-тўрт энли кўтарилиб қолган қирралар кўзга ташланарди. “Бу ер балки мангу гиёҳ ўсмай тақирлигича қолиб кетар, — деди у пичирлаб, — профессор “Илонли”даги портлаш ҳам 3-уйнинг қулга айланиб кетганига ўхшаш тебранишсиз, товушсиз бўлган. Бўлмаса биз уни сезган бўлардик, деган эди, шунга қараганда, бу нарса ўшаларнинг ишимикан-а?”

Шонгвий узил-кесил хулосага келмай туриб, унда иккинчи бир савол пайдо бўлди: шунча қудратли бўлган бу одамлар нима учун бевосита тадқиқот ишига

киришмасдан “Илонли”га келдийкин? У саволига ўзи жавоб топди: Улар биз лойиҳалаган “Шафақ”нинг учар ликопчага таъсир кўрсатишидан эҳтиёт бўлганлар. Афсуски, у пайтда “Шафақ” ҳали ясаиб бўлмаган эди, буни улар билмаган. Ундай бўлса лойиҳани ким ўғирлаб, “Илонли”га келтириб кўмган экан?..

– Афандим, сайр қилиб юрганга ўхшайсизми?

Хаёлга берилиб кетган шонгвий чўчиб кетди. Унинг ёнида соч-соқоллари кумушдек оқарган, кўринишидан ҳали тетик, ўрта бўйли бир қария турарди.

– Шундай, хурматли оқсоқол, сайр қилиб юрибман, – деди шонгвий биров эгилиб.

– Кетаётсам ёлғиз турибсиз, киши қариганда одам хумори бўлиб қоларкан. Кўришиб кетай, дедим.

– Яхши, кўнгил сўраганингиз учун раҳмат.

Нурил шонгвий юз қадамча нарида тўхтатиб қўйилган от-аравани кўрди. Ҳар хил модадаги енгил машиналарга маҳлиё бўлиб, эътибордан қолган от-арава қайтадан кишиларнинг назарига тушиб, шаҳар четида эътиборли улов курилига айланган эди. Бу арвалар XVIII асрдаги рессорли аравачаларга тақдир қилиб ясалган бўлиб, баҳоси янги типдаги машинанинг нархидан қолишмасди.

– Шу атрофда яшайдиганга ўхшайсиз чоғи?

– Ота-бобом деҳқон ўтган эканлар, деҳқончилик менга ҳам мерос қолган, – қария олисдан бир-бирига айқаш-уйқаш кўшилиб, ўртасида баланд тепалик бўлгани учун устки томони оқариб турган бинони пайқамай қолиш мумкин эди, – ана шу менинг ерларим бўлади. Ўзим ёлғиз, ота-боболаримнинг чирогини ўчирмай юрибман.

– Фарзандларингиз йўқми?

– Икки ўғил, бир қизим бор эди. Вояга етгач қуш полапонларидай учиб кетишди, тўғрироғи, уй-ўчоғлик бўлиб, қишлоқда яшашни хоҳламай, шаҳарга кўчиб, кетишди.

Нурил шонгвий қариянинг офтобда куйган чиройига соя ташлаган қайгуни кўриб унга ичи ачиди.

– Кўнглингизни яримта қилманг, отахон, – деди у ҳамдардлик билдириб, – илгари одамлар қишлоқдан шаҳарга оққан бўлса, энди шаҳардан қишлоққа интиладиган бўлиб қолди. Бу ҳам худди кичик машиналардан зерикиб, от-араваларга иштиёқлари ошганга ўхшаш бир иш. Ҳали кўрасиз, фарзандларингиз ёнингизга қайтиб келишади.

– Дилимдагини тушунганингиз учун сизга раҳмат, – қария унга миннатдорчилик билан қараб қўйди, – болаларим, набираларим тез-тез йўқлаб турадиган бўлиб қолди. Илгари ундай эмас эди.

– Ана кўрдингизми, бу ёлғизликка барҳам берадиган кунлар бошланди, дегани, энди хотиржам яшайверинг, – шонгвий қариянинг кўнглини кўтарадиган сўзлар айтиб, қизиқсинган бир ҳолда сўради, – бу атрофда сиздек катта ёшларга борган одамлар оз бўлса керак, деб ўйлайман.

– Бу атрофда йўқ, қўшни қишлоқларда бор. 86 ёшга кирдим, бундай айтганда, умримнинг ярми ўтган асрга, қолган ярми бу асрга тааллуқли одамман.

Қария ўзининг гапидан завқланиб кулди. Шонгвий суҳбатни бошқа томонга қараб буришга уринди:

– Сизга ўхшаш кўпни кўрган мўйсафидлар билан учрашиш, уларнинг суҳбатларини олиш имкони биздек шаҳарлик одамларда кам учрайди. Мен бугунги саёҳатимдан беҳад мамнунман. Чунки, бу саёҳат менга ота-боболаримиз яшаган маконни, унинг ҳар бир қарич ери ва гиёҳини қадрлайдиган оқ кўнгил одамга йўлиқтирди.

Қариянинг кўзлари нурланиб, чеҳраси очилиб кетди. Қадди-басти келишган, кийиниши оддий, бир қарашдан банк ходимидек кўринадиган бу йигит қарияда яхши таассурот қолдирган эди.

– Бизнинг қишлоқларга сизга ўхшаб яхши баҳо берадиган ёшлар ҳозир ниҳоятда кам, – деди қария самимий, – айниқса биз кексалар уларнинг назарида эскиликни ёқлагувчи жоҳиллармиз. Аммо, улар бизнинг кекса қалбимизда ота-боболаримизнинг руҳи сақланиб келаётганлигини, бу руҳнинг бизга мадад бериб, аждодларимиздан қолган табаррук изларни ўчирмасликка

даъват қилишларини тушунишмайди. — Бироз жиддийлашиб қолган отахон кескин бир ҳаракат билан кўлини чўзиб тақирликни кўрсатди, — мана шу ерда қадимдан бир кўриқ бўларди. Кейин бу ернинг суви тортилиб кетиб, кўриқнинг эгалари ҳам шу сабабдан кўчиб кетган. Кейин нима бўлди, бундаги ҳикматни бир худонинг ўзи билади. Уйларнинг ўрни илонларнинг макони бўлиб қолди.

— Агар янглишмасам, шаҳар атрофи харитасида “Илонли” деб аталган кўриқ шу эмасми?

— Худди шунинг ўзи, ҳозир ҳам бу ерни “Илонли” деб атаймиз, аммо ҳозир илоннинг уруғини ҳам топиб бўлмайди.

— Мен кўриқнинг номига лойиқ бирон-бир белгини ҳам кўрмадим-ку?

— Текислаб юборишди. Бир кечадаёқ эски уч уйни ҳам кўшиб текислаб юборилди. Нимага халал бердийкин билолмадим. Мана шундай битта-битта йўқ қилиб, қадимий номдан айрилиб қолмоқдамиз.

— Бир ташландиқ харобани теп-текис қилиб юборишга ҳожат бормиди? — Шонгвий таажжубланганлигини билдириб, қўлларини ёйди.

Қариянинг юзи буришиб, қандайдир шубҳали бир ишдан бесаранжом бўлгандек турган жойида қимирлаб қўйди.

— Аввал портлатиб юборди, сўнгра текислаб ташлади, — деди у овозини пастлатиб.

— Портлатиб юборди?!

— Шундай, портлатиб юборди, — қария бировнинг эшитиб қолишдан кўрққандек чор-атрофга нигоҳини ташлаб, овозини янада пасайтирди, — айтсам ишонмайсиз. Ўша куни мен уйимнинг томида эдим. Нима иш билан томга чиққанлигим ҳозир эсимда йўқ, аммо кун қайтган чоғ эди, шу вақтда худди биров қара, дегандек бўлди, шундай қарасам, мана шу ернинг устида бир оловли шар турибди, қотиб қолдим. Мен, одатда, 30 ҳисса яқинлаштириб кўрсатадиган эпчилгина дурбинимни ёнимда олиб юраман. Дарҳол дурбинни олиб қарадим, қарадим-у, чўчиб кетдим. Оловли шар ёнаётгандек кўринганди. Бирпасдан кейин унинг ичидан одамга ўхшайдиган бир нарса ажралиб чиқиб, мана шу ердаги эски уйларнинг устига тушди. Мен аввал — кўшнимни топиб бўлгунча бояги нарса кўтарилиб чиқиб, шарнинг ичига кириб кетди. Шар кўздан ғойиб бўлиши биланоқ “Илонли”дан қопқора тутун кўтарилди. Лекин, шу заҳотиёқ худди биров смирнгандек йўқолиб кетди. Кейин эшитсам, атрофимиздагилардан яна бир нечта одам ҳам бу тутунни кўрибди. Учрашиб қолсак шу иш устида гаплашиб қоламиз. Охири бу ерда қурилиш бошланмоқчига ўхшайди. Иш бошлаш олдидан, албатта, илонларни йўқотиш керак, деган фикрга келдик. Ғалати иш, илонларни йўқотиш учун оловли шар билан келишнинг нима кераги бор эди? Бу тўғрида ҳар хил гаплар бор...

— Қандай гаплар?

— Ақлга сигмайдиган гаплар... Олис оламнинг одамлари, дейдими-ей, учар ликопчами, ишқилиб, шунга ўхшаш гаплар...

Нурил Шонгвий кулимсиради:

— Улар шунча олисдан илон ўлдириш учун келмас-ов.

— Шунга айтаман-да, — қария унинг гапига қўшилиб бош қимирлатди, — кейин бу ер текисланиб кетибди, қачон текисланганлигини ҳеч ким билмайди. Ҳозир бу ердан илон тугул, чумоли ҳам тополмайсиз. Илгари илон дегани тўлиб-тошиб ётарди. Бу ерларга илондан кўрқиб одам эмас, ҳайвонлар ҳам яқин келолмасди.

Нурил шонгвий кўнгли сезгандек, бу ерга келиб тўғри қилганлигига ичидан хурсанд эди. У қариянинг сўзларига ишонмаганди. Энди аниқ бўлдики, юз берган воқеани ёлғиз профессорнинг ўғлигина кўриб қолмай, бошқалар ҳам кўрган экан. Профессор берган материалда ёзлишича, унинг ўғли ҳам “Илонли” устида пайдо бўлган ғалати юмалоқ нарсани “оловли шар” деб атаган, қария ҳам шундай атади. Шунга қараганда ҳар иккаласи (балки бошқалар ҳам) ўхшаш бир нарсани кўрган. Лекин, ўша учар ликоп эмас, учар ликопнинг ўзидан келган алоҳида бир қатновчи объект бўлиши мумкин.

Нурил Шонгвий олис-олисларга, мусаффо осмонга, заминни қиздиришга бошлаган куёшга қараб кўзғолди. Аммо, ўйига келган мулоҳазалардан ҳали, у

тўхтамаганди: профессорнинг ўғли лойиҳа солинган сумкани олиб кетгандан кейин, “оловли шар”дан тушган одам уни тополмай асабийлашган, сўнгра “Илонли” кўриқни портлатиб юборган. Агар бошқа бир одам лойиҳани ўғирлаб, улар билан алоқа боғлагандан кейин, лойиҳани бу ерга олиб келиб берганда эди, у ҳолда улар тўғридан-тўғри “Илонли” кўриққа тушмаган бўларди. У одамнинг ўзи ким? Агар шундай бир одам бор дейдиган бўлсак, бу одам тадқиқот ўрнини ҳам ва ҳеч ким бормайдиган “Илонли” кўриқни ҳам яхши билган бўлиб чиқади-да.

“Ичимизда, тадқиқот ўрнининг ўзида шундай бир одам бор, — деди шонгвий узил-кесил бир қарорга келиб, — улар лойиҳани қидиришмоқда. 3-ўйдан гумон қилиб, лойиҳани тополмагандан кейин, уни ҳам портлатиб юборишган. Улар лойиҳани топмагунча ҳаракатни тўхтатмайди. Бу ниҳоятда хатарли рақиб”.

5

Усмон афанди “Семурғ” меҳмонхонасидаги учрашувдан кейин, бу дунёга фақат Замира учунгина келгандек, Замирасиз яшашнинг сариқчақачалик қиммати йўқдек сеҳрли туйғу ичида яшарди. Замира у сиғинадиган маъбуда эди. Замиранинг оғзидан чиққан энг оддий илтимос ҳам унинг учун муқаддас эди.

Кеча кечқурун улар яна “Семурғ” меҳмонхонасидаги хос уйда вақтларини хушчақчақлик билан ўтказишди. Қайтадиган вақтда Замира бека унга ноз-қарашмалар билан оташ бўсаларни ҳады қилгандан кейин, профессорнинг ўғли Малик билан кўришиш истаги борлигини изҳор қилди. Бу илтимосни бажаришга Усмон афандининг кўзи етгани учун бундан мамнун бўлди. Усмон афандининг розилигидан янада очилиб кетган Замира қучогидаги зотдор бароқ юнгли итини эркалатгандек, унинг юз-кўзларини силаб қўйди.

Бугун эрталабки дарс тугаши биланоқ, Усмон афанди махсус телевизор канали орқали Малик билан кўришди. Малик Усмон афандининг у билан ўз уйида бир иш устида маслаҳатлашадиганлиги ҳақидаги таклифига аввалига иккиланди. Маликнинг “қандай иш эди”, деган саволига Усмон афанди “жуда қизиқ бир иш, келганинда биласан” деди. Маликда ҳам бу жавобга нисбатан қизиқш пайдо бўлиб, Усмон афандининг таклифини қабул қилди.

Шаҳардан 150 қақирим олисидаги “Кўксой” деб аталадиган манзарали саёҳат туманида Замира билан бўладиган саёҳатнинг гаштини олдиндан ҳис қилаётган Усмон афанди хурсандлигидан ўзини қўйишга жой тополмай, уй ичида у ёқдан бу ёққа юрарди. Замира унга ўзининг исмини Маликка вақтинча айтмаслигини, улар Кўксойда тасодифий учрашиб қолгандек кўрсатишса, бу ҳол романтик тус олиб, кўнгиладигдек табиий чиқишлигини уқтирганди.

Усмон афанди соатига қарар экан, бирдан ҳушёр тортиб қолди: Замира нима учун Малик билан учрашмоқчи? Ундаги ўйчанлик бир-икки сония кечди. У яна соғинишдан маст-аласт ҳолатига қайтди. Бошқа ишлар устида бош қотириш унинг қалбида ёнаётган муҳаббат олдида мутлақо қиммати йўқ эди. “Нималар қилмай, барибир унинг айтгани бўйича иш қилишим керак”, деди у бошини ирғаб. Енгиллашиб қолган Усмон афанди ўзини бир нафасга бўлса-да, оромбахш хаёлларидан маҳрум қилган бояги саволдан нафратлангандек юзини буриштирди.

Малик келди. 14 ёшни қоралаган, бугдой ранг, қуюқ қора жингалак сочли, қош-кўзи ҳам сочидек қора бўлган бу бола кишида ёқимли таассурот қолдирарди.

— Демак, гап бундай, — деди Усмон афанди Маликнинг айтган вақтида келганлигидан хурсанд бўлиб, унинг кўришиш учун узатган қўлини қўйиб юбормай маҳкам қисди, — менинг бугун бир саёҳат қилгим келган эди. Ёлғизлик кишини зериктиради, менга ҳамроҳ бўлсанг, бирга саёҳат қилиб келсак нима дейсан?

Маликнинг саволомуз қараб турган кўзларида ҳайронлик акс этар эди. У Усмон афандининг алоҳида уйга чақириб айтадиган қизиқроқ ишни кўз олдида келтириб кўрган бўлса-да, аммо саёҳатга таклиф қилишлигини мутлақо хаёлига келтирмаганди. Касбига пишиқ, одатда, ўзини жиддий тутиб юрадиган бу ўқитувчини Малик яхши кўрарди, оралаб у билан суҳбатлашиб ҳам қоларди. Ана шундай суҳбатларнинг бирида Малик ичига сиғдирилмай келаётган

“Илонли” кўриқ воқеасини гапириб берганди. Ўн кунга қолмасдан бу воқеа болалар журналида эълон қилинди. Дадаси Маликдан қаттиқ хафа бўлди, Малик ҳам ўзини Усмон афандидан тортиб юрган эса-да, бироқ, ўқитувчисига бўлган ҳурмати аввалгидай сақланиб, заррача сусайиб қолмаганди.

Малик жавоб беришга қийналиб бошини қуйи солди. Унинг йўқ, чиқолмайман, дейишдан андишага тушиб қолган Усмон афанди бирданига жим бўлиб қолди. У қандай бўлмасин Маликни Кўксойга олиб бориши керак эди. Замиранинг топшириги бажарилмаса, бугунги саёҳат қўнғилсизлик билан тугаши, ҳатто Замира хафа бўлиб уни ташлаб кетиши ҳам мумкин эди. Бундай ҳол Усмон афанди учун бир умр висол онларидан жудо бўлиб, қийналиб ўтадиган аччиқ йўқотиш бўлиб қоларди. Ёлғончиликни эса энг тубан иш деб қоралайдиган Усмон афандига энди яна шу ёлғондан фойдаланишдан ўзга чора қолмаганди.

У ўзига маъюслик, руҳий тушкунлик тусини бериб, овозини ҳам шунга яраша мослаштириб деди:

– Сен бояги ҳикоя учун ҳалигача мендан аразлаб юрибсан чоғи. Неча марта узримни айтдим. Бугун сени саёҳатга таклиф қилишимдан мақсад ҳам сендан яна бир бор узр сўраш эди. Айтгандек, у ҳикоям бошқаларда шубҳа туғдирмади-ку?

Бу гап Маликка таъсир қилди. Бола бошини кўтариб Усмон афандининг кайфиятсиз қиёфасига кўзи тушди-да, хижолат бўлганидан қизариб кетди.

– Майли, борсам борай, – деди у зўрға эшитиладиган қилиб. – Қаерга?

Усмон афандининг чехраси очилиб кетди. Ундан тарқаб кетган руҳий тушкунлик ўз аслига қайтгандай бўлди.

– Кўксойга, – энди унинг овози ҳам жарангли эди, – дунёдаги энг машҳур саёҳатбоп жойлар ҳам унга тенг келолмайдиган Кўксойга-да!

Замира бека унга: саёҳатга зарур бўлган нарсаларнинг ҳаммасини ўзим тайёрлайман, бу эркаклар қиладиган иш эмас, сизлар вақтида чиқсаларингиз бўлгани, деганди. Шунинг учун уларнинг сафарга чиқишлари ҳам тез кўчди.

Кўксой фақат саёҳат қилиш учунгина яратилгандек, табиий манзараси киши завқлангудек гўзал, баҳаво, тоғ бағрига туташиб кетадиган ер эди. Одатда, саёҳат қилувчилар бу ерга тушдан кейин келишиб, кеч кириб қоронғи тушиши билан қайтиб кетишарди. Улар тушдан илгари чиққанлиги учун одамлар йўқ дегудек эди.

– Қара, ана олдинда аждаҳодек тўлганиб ётган ҳайбатли ўркак тоққа қара, бир-бири билан бўй талашиб тикка ўсган яшил қарагайзорларни кўр. Тошдан-тошга урилиб, шарқираб оқаётган зилол тоғ сувларига қара. Тоғ гуллари-чи, улар инчунин. Оҳ, қандай гўзал жой, қандай жозибадор!

Малик машинадан тушибоқ қўлларини кериб, табиатнинг гўзаллигини тараннум қилгудек гапириб кетган ўқитувчисига ажабланиб қараб, кулиб қўйди. Унинг назарида ўқитувчиси бугун буткул ўзгача бир одам бўлиб кўринарди.

– Юр Малик, тоғ суви жонга роҳат бахш этади. Бориб юз-кўлларимизни ювайлик, шаҳарнинг диққинафас ҳавосидан бўшашиб кетган баданларимиз озод қушдек бир яйрасин. Сўнг кўшиқ куйлаймиз, чаманзорда чопқиллаган кичик боладек юмалайлик, тоққа чиқайлик.

Сойнинг ўртасида тўлқинлиниб оқаётган зилол сув, ранго-ранг очилиб турган тоғ гуллари, яшилликка бурканган тоғ бағри Маликни ҳам ўзига жалб қилмай қолмади. Сув ялаб силлиқлаштириб юборган тошни босиб, бўйинларини сочиқ билан артаётган бола ўтган асрлардаги табиий манзаралари тасвирланган машҳур мой-бўёқ расмларни эндиликда чинакам ҳаётда ўз кўзи билан кўрар, атрофга тўймасдан боқарди. Унинг бу ерларда чопқиллаб юргиси, умбалоқ ошиб ўйнагиси, тоғ гулларидан териб, гулдасталар ясаб, ота-онасига олиб бориб, уларни хурсанд қилгиси келарди.

– Ў-ҳў-ў, агар мен янглишмаган бўлсам, Усмон афандининг ўзларини кўраяпман, чоғи.

Орқа томонда – яқин ердан эшитилган бу ёқимли овоздан иккови баравар ортларига қарашди. Улардан тўрт-беш қадам нарида бошига нафис ишланган, офтоб уришдан сақлайдиган оқ қалпоқ, эгнига модали саёҳат кийимини кийган бир қиз турарди. Кийим ва қалпоқ унга чунонам ярашиб кетган эдики, у

худди эртақлардагидай муаллақ туман пайдо қилиб, ердан униб чиққандек тўсатдан намоён бўладиган Кўҳиқоф париларини эслатарди.

— Замира бекам...

Усмон афанди буриламанд, деб босиб турган силлиқ тошда мувозанатни сақлаёлмай қўлларини кериб, гандираклаб кетди. Бундай учрашув олдиндан белгиланган бўлса-да, қизнинг кутилмаган жойдан пайдо бўлиши уни эсанкиратиб қўйганди. Замира тезда келиб эпчиллик билан қўлидан тутиб олмаганда, Усмон афанди сувга йиқилиб тушган бўларди.

— Раҳмат... раҳмат сизга, Замира бекам, — текис ерга чиқиб олган Усмон афанди миннатдорлик ёниб турган кўзлари билан қизга тикилиб қарашдан ўзини тиеёлмай, — сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз, қачон келгандингиз? — деди йўлига Усмон афанди.

— Сизларга ўхшаб саёҳат қилиб юрибман, — деди Замира бека хуш чирой билан. Сўнгра у ўзига оғзини очиб қараб қолган Маликка ёқимли назар ташлади. Унинг қарашини тушунган Усмон афанди Маликни таништирди.

— Машхур профессорнинг ўғиллари билан танишганимдан жуда хурсандман, — Замира бека Маликнинг олдига келиб қўлини узатди, — “Қизиқарли хабарлар” газетасининг мухбири бўламан, исмиим Замира, Усмон афанди билан кўпдан буён дўстман. Сиз билан ҳам агар хоҳласангиз шундай дўстлашиб қолишни истайман.

Малик мухбир қизнинг нозик қўлини тутиб кўришди. Бу қўл шунчалар илиқ эдики, унинг томирларидан оқиб ўтган таъсирчанлик бутун жисми жонини бир ҳолга солгандек ўзини оддий одам эмас, бамисоли ривоятлардаги фаришта билан учрашиб қолгандек, атрофдаги тоғлар, дов-дарахтлар, гул-гиёҳлар, сув ва чаманзорларнинг омукталигидан ўзга бир сеҳрли аламга тушиб қолгандек ҳис этарди.

— Раҳмат... Мен-ку хурсандман..., — дея олди Малик зўрға овозини чиқариб.

— Жуда яхши бўлди, мана энди биз...

Замира бека Усмон афандининг гапини бўлиб юборди:

— Мен ўзим ёлғиз саёҳат қилиб юрган эдим. Сизлар билан учрашиб қолганим ҳам мен учун яхши бўлди. Мени ўзингизларга қўшсангизлар, бирга саёҳат қилсак нима дейсизлар?

Таклифга Усмон афанди дарҳол рози бўлди. Замирага анқайиб қараб қолган Малик кулимсираб қўйди.

— Биз бу кафтдай келадиган ерда вақтимизни бекорга ўтказиб юбормайлик, — деди Замира бека атрофига кўз югуртириб. Улардан 30 қадамча нарида янгигина келган уч-тўрт йигит улар томонга тез-тез қараб қўймоқда эди. Сувнинг нариги бетида бир-биридан оралиқ ташлаб иккита- иккитадан эр-аёллар томоша қилиб юришарди. Улар дастлабда бир жуфт эди, кейин икки жуфт бўлиб қолди. Бора-бора сойда одамлар сони кўпайиб қолганди. Замира улардан кўзини узиб гапида давом этди, — мен бу атрофни беш қўлдек яхши биламан. Сувни ёқалаб юқорига чиқсак яна-да ажойиб манзарали жойлар бор. Сизлар у ерларни кўрганда, ишонаманки, жуда хурсанд бўласизлар.

— Манзарали жойларни кўриб кетайлик, қани, қани, йўл бошланг бўлмаса Замира бекам, — деди бирданига руҳланиб кетган Малик. Унга бу мухбир қиз нимаси биландир ёқиб қолганди. Болага у билан бирга юриш жуда кўнгили туюлганди.

Улар узоқ юришди, олдиларида учраган ҳамда шиддат билан шарқираб оқаётган сой сувларидан бир-бирларининг қўлларидан тутишиб, тошларни босиб ўтишди, баландроқ тепаликлардан қўл тортишиб чиқишди, чаманзорда қувлашиб ўйнашди. Замира бека қизиқ-қизиқ гаплар айтиб икковини кулдирадди, ҳеч ким ҳорғинлик сезмасди. Малик тоғ гулларидан гулдаста тузди-ю, Замира бекага тақдим қилди. Хурсанд бўлиб кетган Замира бека унинг яноғидан ўпиб қўйди.

— Усмон афандидан эшитишимча, сиз “Илонли” кўрик деган ерда муҳим бир материал топиб олибсиз, шундайми?

Маликнинг хаёлида кулимсираб қараб турган гўзал хонимнинг саволига дарҳол жавоб беришдан бошқа ўй йўқ эди.

– Дадамнинг акаси “Илонли”га яқин бир кўриқ ерда турарди, – деди у ўша кунларни эсга олмоқчи бўлгандек кўзларини қисиб, – мен ҳам шу ерда дам олаётгандим. Бир куни зерикиб кетиб, омбордан бузилган эски бир радиони топиб олдим-да, тузатмоқчи бўлдим. Лекин, ҳар қанча уринсам ҳам бўлмади. Охири жаҳлим чиқиб, радиони бир ургандим ундан гижиллаган овоз чиқди. Кейин гапирадиган сигнал овози, унга уланган одам овозини эшитиб қолдим. Мен инглизчани яхши биламан. Тахминимча, бир одамга муҳим бир ишни хабар қилаётганди. Мен дадам ишлайдиган тадқиқот олиб боровчи жойнинг махфий белгисини эшитиб қолдим, шундан кейин сергаklandим.

– “Илонли” илонларнинг уясига айланган ер бўлса, илон чақиб олишидан кўрқмадингизми?

– Кўрқсам ундан ҳам кўрқинчли иш юз берган бўларди. Дадам материал ўтирловчиларни бошқа сайёраларнинг одамлари, дейди.

– Довюррак бола экансиз, бу одатингиз билан бизга ҳам маъқул келасиз, – Замира бека уни мақтаб елкасидан сиқиб қўйди. – Сўнгра бу ишни Усмон афандига айтиб берган экансиз-да.

– Усмон афандининг ҳикоя ёзишини ўйламаган эканман. Дадам ҳикояни ўқиб мендан қаттиқ аччиқландилар.

– Бундан кейин, – Замира бека ёнида ўтирган Усмон афандининг ёноқларига енгилгина уриб қўйиб кулди, – мана шундай сир сақлаёлмайдиган одамларга ишониб, асло сир фош қилгувчи бўлманг.

Улар юқорига ўлаганлари сари сой торайиб борарди. Икки томондаги ҳарсанг тошлар осилиб турган тоғ оралигидан ўтган машина юргудек баланд-паст йўлнинг бир ёнидан саккиз-ўн метр пастда шарқираб оқаётган сойнинг овози эшитиларди. Замира бека йўлнинг айланадиган ерида тўхтади.

– Ҳозир мен сизларга бугунги саёҳатимиздаги энг қизиқарли хунарни кўрсатаман, – деди у ортидан келаётган икковини тўхташга ишора қилиб, – бу сеҳргарлик деб аталади. Сизлар “Али бобо ва қирқ қароқчи” деган араб эртагини эшитгансиз. Мен ҳам Али бобога ўхшаб бақирсам кўз олдинларда бир гор пайдо бўлади, – Замира бека тоққа юзланиб Али бобога тақлид қилиб баланд овозда, – сим-сим, эшигингни оч, – деб бақирди.

Қизиқ иш. Уларнинг устида осилиб турган улкан бир ҳарсанг тош сув ялаб силлиқлаб юборган тахта шаклидаги тош билан бирга овозсиз аста кўтарилди. Уларнинг олдида қоп-қоронғи гор пайдо бўлди. Усмон афанди билан Малик эса бундан кўрқув-саросимага ҳам тушмадилар. Улар ростдан ҳам бир сеҳргарлик ўйинини томоша қилаётгандек Замиранинг яна нималарни қилишини кутиб, унсиз тек қараб туришарди. Замира бека гор оғзининг бир томонига ўтиб:

– Қани, юринглар. Горнинг ичини кўриб чиқайлик, – деди.

Улар горга киришлари биланоқ, горнинг оғзи яна аввалгидай товушсиз ёпилиб қолди. Бир неча сония ҳукм сурган қоронгилик бирданига кундуздек ёришиб кетди. Кучли ёруғликдан кўзлари қамашган Усмон афанди билан Малик кўзларини уқалаб атрофга қарашди. Горнинг шифтидан анчагина ажраб, гўё тушиб кетаётгандай бир қанча қўпол тош парчалари осилиб турарди. Асфальтланган ерга эса гилам тўшалган бўлиб, бундай гиламни шаҳардаги ҳашаматли меҳмонхоналардагина кўриш мумкин эди. Горнинг бир бурчагида диаметри икки метр келгудек бир шар турари. Унинг ойнадек силлиқ юзи ёруғликдан жилваланиб ялтирарди. Шарга тикилиб қолган Малик уни қаердадир кўргандек бўлса-да, сира ёдига келтиролмади. Усмон афанди бир у ёққа, бир бу ёққа юриб кўриб, охири гор деворининг ёнида турган Замира беканинг олдида тўхтади.

– Биз бу ердан қандай чиқиб кетамиз? Сиз гор эшигини очишни ҳам биласангиз керак, – деди эҳтиётлик билан.

– Жим бўлинг, лозим топилганда чиқиб кетишнинг иложи топилиб қолар, – деди қиз эндиликда совуқ қилиб, унга қарамасдан.

– Жуда совуқ экан бу ер.

– Кейин терлаб кетасиз.

Замира гор деворидан кичик япалоқ тошни олиб, очилган бўшлиққа қараб:

– Саёҳатимиз жойида бўлди, мен ҳозир ҳузурингизга бораман, – деди ва бир зум кутгандан кейин япалоқ тошни жойига қўйди.

Гапириш учун оғиз жуфтлаган Усмон афанди Замиранинг совуқ, чақчайиб турган кўзларига кўзи тушиб бадани жунжикиб, юраги орқага тортиб кетди. Унга оғиз очгудек журъат ҳам, мадор ҳам қолмаганди.

6

Нурил шонгвий йўл ёқасидаги баланд иморатнинг ойнали эшиги устида алоҳида кўзга чалиниб турган “Қаҳвахона” деган ёзувга кўзи тушгандагина қорни очганини ҳис қилди. У эрта билан шошилиб икки-уч културм сут ичибгина йўлга чиққанди.

Қаҳвахонада одам кўп эмасди. У хизматкор келтириб берган бир ликопча тортни иштаҳа билан еб, ортидан икки пиёла қаҳвани ҳузурланиб ичди. Қорнини тўйдирибоқ юришни одат қилмаган шонгвий хизматкордан бугунги газеталарни сўради, хизматкор иккита газета келтириб берди.

Шонгвий қўлига илинган биринчи газетанинг сарлавҳаларига тез кўз югуртириб чиқиб, қизиқарли бирор хабарнинг йўқлигидан юзини буриштирди. Иккинчи газета “Қизиқарли хабарлар” эди. Одатда, қайси миллионернинг қандай гўзал хонимга уйланганлиги, қаерда қандай ўғирлик юз бериб, қанчалик мол-мулкнинг йўқолганлиги, бир машҳур хоним боқиб олган боланинг турмуш тарзи ва янги қилиқлари...га ўхшаш кундалик олди-қочди хабарлар босилиб турадиган бу газетани Нурил шонгвий ёқтирмасди. Шундай бўлишига қарамай, мазкур газета тиражининг кўп бўлиши уни ҳайрон қолдирарди.

Шонгвий газетанинг биринчи бетига ҳафсаласизлик билан қараб, “Ойни этак билан ёпиб бўлмас” деган ёзувга кўзи тушиб, тўхтаб қолди. Муаллифнинг Замира исмли аёл бўлганлиги ҳам уни қизиқтириб қолди.

У аввал мақоланинг у ер-бу еридан чўқилаб ўқиди. Мақола таъсир қилдими, туташ қошлари чимирилиб, чеҳраси ўзгарди. Сўнгра гавдасини ўриндиқнинг суянчигидан ажратиб, бироз энгашган ҳолда астойдил ўқий бошлади. Мақоланинг мазмунини тез таъсир қиладиган уколдан ҳам кучлироқ бўлди. Шонгвий газетани гижимлаб буклаб, ерга иргитиб юборди. Ғазабдан унинг ранги оқариб, ияги титраб кетди. Шонгвий бармоқларигача қалтираётган қўлини дам столнинг қиррасига, дам тиззасига қўйиб, лом-мимсиз анчагина ўтириб қолди. Хизматкор ундан яна нима лозим эканлигини сўраб келгандагина у чўчигандек бир силкиниб, ўзига келди ва ўзининг ҳозирги ҳолатидан норози бўлиб бош чайқади.

Шонгвий букланган газетани олиб текислаб ўз кўзларига ишонмагандек яна қайтадан ўқий бошлади: “XXI асрнинг бошидаёқ юксак тараққиёт йўлида илдам одимлаётган жамиятимизда олимларимизнинг ҳар бир кашфиётлари фуқароларнинг хотиржам ҳаёт кечиришлари йўлида хизмат қилишига асосий мақсад этиб белгиланган бўлиши керак. Аммо, минг афсуски, амалда бундай бўлмай, ҳануз дунё ўзга сайёра одамларининг таҳдидига дуч келмоқда. Учар ликопчаларнинг йилда бир-икки пайдо бўлиши ҳам офат тусини олувчи зиён-заҳмати кишиларни ақлдан озгудек ҳолатга тушириб қўймоқда. Одамлар бу кўзга кўринмас ташқи кучларнинг зарбасидан ўзини муҳофаза қиладиган тadbирдан мангу маҳрум бўлиб ўтиб кетишармикан? Биз бу саволга, йўқ, деб жавоб берамиз. Чунки биз ҳам ўзимизни муҳофаза қила оладиган кучли тadbирларни ўйлаб топиш иқтидорига эгамиз. Бу ҳам бежиз айтилган гап эмас. Ишончли ҳужжатлар шунини тасдиқлайдики, бизнинг олимларимиз учар ликопларни жиловлайдиган янги қуролни кашф қилди...”

Муаллиф бу кашфиётнинг яратилганлигини исботлаш учун, ўғирланган лойиҳа, “Илонли” деган кўрикнинг ўзга сайёра одамлари томонидан портлатиб юборилганлигидан тортиб, лойиҳани кашфиётчининг ўғли тасодифий бир тарзда кутқариб қолинганлигини, ҳукумат доираларининг изларини йўқотиб юбориш мақсадида кўриқни текислаб юборишганини, лаборатория текшируви хулосаси қандай бўлганлигини ниҳоятда тушунарли қилиб баён қилганди. “Мен мана шу сирли воқеани мавзу қилиб фантастик ҳикоя ёзган Усмон афанди ҳамда лойиҳани сақлаб қолган машҳур профессорнинг ўғли Малик билан кўришдим. Улар содир бўлган воқеа, кашфиёт ҳақида самимийлик билан гапириб бердилар. Ваҳоланки, ҳукумат доиралари бу кашфиётни яшириб келмоқдалар. Асосий қонунимизнинг 47-моддасида: “Фуқароларининг манфаати ва уларнинг

хотиржам яшашини мақсад қилиб яратилган ҳар бир кашфиёт сир сақланмаслиги керак” деб кўрсатилган. Биз хотиржам муҳитни бир кун, бир соат бўлса-да олдинроқ бошлашни истаймиз. Ажаб, ҳукумат идоралари фуқароларнинг бу орзусига нега ҳурмат билан қарамайдилар...”

Мақоланинг ўртасига Малик билан Усмон афандининг расми берилганди. Мақола далил-исбот бўлиб, ўқиган одамда ишонмасликка ўрин қолдирмасди. Муаллиф яна “Илонли” деган номни харитадан топиб бўлмаслигига шубҳаланувчилар бўлса бориб, текшириб кўришларини тавсия қилганди.

Ҳазабини зўрга босиб турган Нурил шонгвий ичида: ҳар қандай қурол ускуналарни олдиндан эълон қилиб бўлмаслигини билмасмиди, деб ўзича гойибона ҳужумга ўтгандай қилди. Шу пайт унинг калласида Замира деган бу мухбир асли ким? У профессорнинг ўғли билан қандай танишиб қолган? Агар Малик бу воқеани Замирага айтиб берган бўлса, Усмон афандига айтиб қўйганлигидан сабоқ олмаган бола буни дадасидан ҳам яширмаслиги керак эди-ку? — деган бир қатор савол пайдо бўлди. Шонгвийнинг юраги така-пукага тушиб қолди. Тадқиқот ўтказиладиган жойга қанча тез борса шунча яхши бўладигандек бир туйғу уни жойидан гайри бир кучдай тургазиб юборди.

Нурил шонгвий машинасини бир четда қолдириб, тадқиқотлар хонаси эшигидан кирибоқ гулчи отахон билан учрашиб қолди.

— Афанди, — деди мулойимлик билан қўл қовуштириб, — ҳамкасбларингиз сизни қидириб юришганди. Менга сизни кўриб қолгудек бўлсам бўлак ерга кетиб қолмаслигингизни айтиб қўйишимни сўрашганди...

Шонгвий шу заҳотиёқ ўзи билан рацияни олмаганига пушаймон еди. Ҳозир унга рация ҳар қачонгидан жуда зарур эди. У беихтиёр биринчи марта кўриб турган қариянинг ҳали ҳам бақувват, аммо бироз эгик гавдасига назар ташлади. Унинг соч-соқоллари қордай оқариб кетган бўлса-да, юзида ажиндан асар йўқ, чертсанг қон томадигандай ярқираб турарди. Шонгвий қизиқсинди:

— Мени маъзур тутасиз, отахон, — деди камоли ҳурмат билан ўнг қўлини кўксига қўйиб, — мен янги келганлигим боис, сиз билан танишиш имконига эга бўлолмагандим, бу ерда анчадан буён ишлайсизми?

— Саккиз йилча бўлиб қолди, афандим.

Қариянинг гавдасига мос келмайдиган йўгон овози шонгвийни ҳайрон қолдирди.

— Айбга буюрмайсиз-да, отахон, неча ёшга кирдингиз?

— Етмиш саккизга, афандим.

— Ниҳоятда руҳий бардам, тийрак кўринасиз.

— Ҳа, афандим. Умрим гулчилик билан ўтган, балки, шунинг учундир...

Қария чўққи соқолини силаб қўйиб мамнуният билан кулимсиради. Шошилиб турган шонгвийга унинг кулгиси худди мазах қилаётгандай галати таъсир қилди.

Ишхонасида ёлғиз ўтирган профессор Нурил шонгвийни кўрибоқ, ўрнидан туриб, гапира кетди:

— Қаёққа йўқолиб кетдингиз, муҳтарам жаноблари, биз шунча қидириб дарагингизни тополмадиқ. Бирон ерга бормоқчи бўлсангиз кўнғироқ қилиб қўйсангиз бўлмайдимиз? Ўзингиз ўйламаган жойдан мутлақо кечиктириб бўлмайдиган зарур ишлар чиқиб қолади. Мен тушунаман, бироқ бирга ишлайдиган бўлгандан кейин доимо бир-биримиздан бохабар бўлиб туришимиз жуда муҳим, — деди профессор шонгвийдан ўзининг ранжиганини яширмай.

Шонгвий ўзининг қаерга борганлигини, нима учун айтиб қўймаганлигини бир неча оғиз сўз билан тушунтириб, узр сўради.

— Бугун бу ерда, — профессор ерости уй ичида деган маънони бирдирмоқчи бўлиб, товони билан полни енгилгина уриб қўйди, — яна бир ҳайрон қоладиган иш содир бўлди. Кузатувчилар залда қадам товушини эшитиб қолганди. Ёрдამчингиз дарҳол ҳамма атрофни қамал қилишни буюрган, улар бир одамнинг гира-шира соясинигина кўрган бўлса-да, лекин бу одам ҳавога сингиб кетгандек гойиб бўлган, у ўзидан ақалли бирор из ҳам қолдирмаган. Ишхона — бўлимидан текшириб кўрдик, ҳеч қандай зиён-заҳматга учраган аҳвол пайқалгани йўқ.

Нурил шонгвий иягини силаб ўтириб қолди.

— Сизнингча бундай ҳолатни қандай тушунмоқ керак? — деб шошилтирди профессор.

Биринчи ҳаракат Нурил шонгвийнинг “Илонли”да туриб “уларга мослашаётган одам ичимизда бор” деган қарори тасдиқланганди. У қўлини иягидан олиб профессорга қаради.

– Мен сизнинг фикрингизга қўшиламан, ҳурматли профессор. Юз берган воқеаларга ҳақиқатан ҳам ўзга сайёраларнинг одамлари қўл урган. Улар лойиҳани қидиришмоқда, лойиҳани қўлга киритиш умидини ҳам айнан мана шу бинога қаратишмоқда. Бу биз учун фойдалидир.

– Мен сизни тушунмадим, қадрли шонгвий, унинг нимаси фойдали? – профессор аччиқлангандай қараб қўйди, – улар қидиришади, қидиришади. Охири келиб “Илонли”ни портлатиб юборгандек, бутун бинони кулга айлантириб юборишади. 3-уйни эсингиздан чиқарманг, шонгвий.

– Агар уларнинг нияти шундай бўладиган бўлса, сиз билан мен бу ерда гаплашиб ўтирмаган бўлардик.

Профессор жим бўлиб қолди. Шонгвий унинг газетани ҳали кўрмаганлигига ҳам кўзи етиб сўради:

– Сиз “Қизиқарли хабарлар” газетасининг янги сонини кўрдингизми?

– Вақт қани шунга... – Шу пайт телефонда суст, қисқа сигнал эшитилди. Профессор тугмани босиб: “Нима гап, мен сизга ҳеч кимни қабул қилмайман, демаганмиди?” – деди жаҳл билан.

– Ҳурматли профессор... газетада бизни ёзибди... “Қизиқарли хабарлар”... – деди довдираб қолган қиз.

– Газетани олиб кириб, – профессор учун жавоб бераётган шонгвий экран тугмасини босиб қўйди.

Оёғининг учида босиб кирган котиба қизнинг ранги ўчиб кетганди. У профессорнинг асабийлашиб турган қиёфасига кўрқув билан қараб қўйди, қўлидаги газетани шонгвийга узатди ва унинг ишораси билан қандай кирган бўлса, яна шундай оёғининг учи билан юриб, чиқиб кетди.

Профессор мақолани ўқиб бўлди. У аввал, бу қандай иш, дегандай шонгвийга қараб қўйди, кейин бошини чангаллаганча гандираклаб бориб ўзини супага ташлади.

– Ҳали синовдан ўтмаган бу кашфиёт оламга овоза бўлиб кетадиган бўлди. Биз “Илонли” воқеасини минг бир машаққатда йўққа чиқаргандик. Оҳ, бу қандай расвогарчилик, – профессорнинг овози йиғламсирагандай энтикиб чиқарди, – мана энди халқаро илм-фан уюшмаси махсус одам йўллаб, тўлиқ суриштиравериб бошимизни қотириб юборади. Шундай муҳим кашфиётни яшириб юрибсан, деб ҳали айблашлари ҳам мумкин. Биласизми, менинг бу ишни бошлаганимга олти йил бўлди, роса олти йил! Сир очилиб кетдими бўлди, ҳамкорлар ҳам топилади. Дўстларингиз ҳам кўпаяди, душманлар ҳам... Мана шу мухбир деган тизгинсиз махлуқларнинг бизга нима кераги бор-а!

Бирданига қариб қолгандек мункайиб қолган профессорга Нурил шонгвийнинг ичи ачишиб кетди.

– Кўнглингизни чўктирманг, асабингизни бузманг, профессор жаноблари. Биз бу хабарни тарқалиб кетишини олдини, албатта, оламиз, мақола кўринишдан кўрқинчли бўлгани билан далил-исботи етарли эмас. Аммо, биз бундай кашфиётнинг мавжуд эмаслиги ҳақида исбот топиб бера оламиз, бу томонига махфийлик идораси ҳамкорлашади. – Шонгвий профессорнинг ёнига келиб, елкасига қўлини қўйди, – хотиржам бўлинг, менга ишонаверинг, – деди у ишонч билан, – кашфиёт сизга мансуб. Аммо, олдимизда яна-да, оғир аҳволларга дуч келишлигимизни ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак. Менингча, улар тактика усулларини ўзгартириб, бизга руҳий босим ишлатишмоқда.

– Сиз яна нима демоқчисиз?

– Улар лойиҳани ўғирлашга интилишмоқда. Шу бугунгиси билан уч марта уриниб кўришмоқда. Мақоланинг илгаригиси ҳам эмас, кейингиси ҳам эмас, худди уларнинг кейинги икки мартадаги ҳаракатлари орқаворотдан юз берган аҳвол остида эълон қилиниши кишини шубҳага солиб қўйди. “Илонли” воқеаси бирор одамнинг кўзига тушиб қолган, деб фараз қилган ҳолда ҳам, 3-уйнинг кулга айланишини ҳеч ким билмайди. Шунга қарамай у ерда юз берган аҳвол

мақолада анча нозик ёзилган, демак, буларни шулардан бошқа одамнинг ёзиши асло мумкин эмас. Агар мақолани ўзимизнинг мухбирларимиз ёзган десак, улар эшитганларини ишончли равишда кўрсатиш учун аввал биз билан учрашган, ана ундан кейин газета ва журналларда “шамол чиқариб” довруғ солганини қатъий инкор этсак, бир қанча вақтдан сўнг жимиб қолган бўларди. Афсуски, бу сирли воқеа хусусида ҳозиргача биронта одам бизни безовта қилгани йўқ.

– Малик билан ҳалиги... ким эди-я...

– Ҳа, Усмон афанди,

– Иккаласининг расми, Маликнинг менинг ўғлим эканлиги исбот-далил бўлмайди?

– Расм исбот бўлмайди, ҳурматли профессор, – шонгвий қатъийлик билан бош чайқади, – аммо яна шуни ҳам эътироф этмай бўлмайдики, бу мақола таъсири катта шов-шувга сабаб бўлмай қолмайди. Майли, дўст ёки душман бўлсин, ҳаммасининг диққати бизга қаратилади, бизга бўлган босим ҳам кучаяди. Бугунги аҳволда лойиҳанинг фош бўлиб қолишидан сақланиш қийин. Уларнинг кутганлари ҳам айнан шу. Кечирасиз, кайфиятингиз анчагина яхши эмас, шунга қарамай, сиздан бир аҳволни сўрашга мажбурман. Ўғлингиз Малик сизга Замира исмли мухбир қиз билан танишлиги ҳақида айтганмиди ёки шундай бир қиз Маликни қидириб уйга келганми?

Профессор қошларини чимириб ўйланди.

– Аниқ бир нарса деёлмайман, аммо уйимизга келмаганига ишонаман, ўғлим ҳам қизлар билан борди-келди қиладиган ёшда эмас.

Шонгвий яна сўради:

– Малик бугун уйдами?

– Албатта уйда бўлади-да, бошқа қаерда ҳам бўлади, ташқарига камдан-кам чиқади.

– Малол келмаса, хонимингиздан сўраб кўрсангиз ёмон бўлмасди.

Бу гапдан кейин ташвиши янада ортган профессор ўрнидан туриб, оиланинг телефон рақамларини босганди, телевизор экранида унинг ёш гўзал хоними кўринди. Ёш хоним эрининг саволига эрта билан бозорга чиққанлиги, қайтиб келса электрон тасмаси Маликнинг ўқитувчиси Усмон афандининг чақиртириши билан чиқиб кетганлигини маълум қилгани ва Маликнинг ҳозиргача келмаганлигидан хавотирланиб ўтирганлигини гапириб берди.

Жиддийликни ҳали буткул ҳис этмаган профессор нима дейишни билмай дудуқланди. Шонгвийнинг кўз ишорасини тушуниб, хонимини хотиржам қиладиган бир неча оғиз гапириб тутгани тез босиб қўйди.

Нурил шонгвий соатига қараб қўйиб ёрдамчисини чақирди.

– Сиз бир минут ҳам кечикмай ўқув марказига бориб, Усмон афандининг бор-йўқлигини аниқланг, – деди дарҳол кириб келган ёрдамчисига аҳволни қисқача тушунтириб, – ундан кейин “Қизикарли хабарлар” муҳарририятига бориб, Замира исмли мухбирни суриштиринг. Тушундингизми?! Ундай бўлса, тез ҳаракат қилинг.

Тоқатсиз дақиқалар бошланди. Ўқув маркази билан редакция шаҳарнинг икки четида бўлганлиги учун анча кутишга тўғри келди. Ҳар иккаласи хаёли билан банд бўлиб унсиз ўтиришарди. Профессор ўғлини ўйларди. Нурил шонгвий эса, Усмон афандининг нима учун Маликни чақирганлиги, уларнинг Замира билан қандай алоқаси борлигининг тагига етолмай хуноб бўларди. Ўн уч дақиқадан кейин шонгвийнинг чўнтагидаги рация сигнал берди:

– Усмон афанди уйда йўқ экан. Қўшниларида бири унинг эрта билан соат тўққизларда ўн тўрт яшар чамасидаги бир бола билан кетганлигини айтиб берди, аммо улар қаерга кетганлигини билмас экан. Қўшнисининг айтганларига қараганда, бу бола Маликка ўхшайди.

Профессорнинг боши ҳам бўлди, индамади. Шонгвий соатига қаради. Миллар ўн икки яримни кўрсатиб турарди. Кўнглига келган гумондан жиддийлаша бошлаган шонгвий тамаки чекмаса-да, ёнига солиб қўядиган ҳидли тамакидан бирини олиб, профессордан ижозат олмасдан туташтириб чека бошлади.

Ўттиз тўрт дақиқадан кейин рация сигнали эшитилди.

– Таҳририятда Замира исмли мухбир бор экан. Менга унинг расмини кўрсатишди. Мухбир қиз эрталабдан буён редакцияга келмабди. Бўлимдагилар

у турадиган меҳмонхона билан боғланишибди. Уларнинг айтишларича, мухбир қиз эрталаб соат еттида чиқиб кетган экан. Ҳозиргача келмабди, унинг қаерга кетганлигини улар ҳам билишмас экан.

Нурил шонгвий ёрдамчисига: мухбир қиз бўлимда қачон пайдо бўлса ўша заҳотиёқ тадқиқот марказига келсин, демоқчи бўлганди, бироқ шу заҳотиёқ ниятидан қайтди. Унда Усмон афанди, Малик ва мухбир қизнинг эрталабданоқ уйда бўлмаслиги улар ўртасида қандайдир бир муносабат бордек, уларнинг қайтиб келишлари ҳам анча мушкул ишдек бир туйғу пайдо бўлганди. Шонгвий ўзининг кечикканлигини англаб лабини тишлади. У ҳар аҳтимолга қарши редакция бўлими ва Усмон афандининг уйи атрофига қузатувчи қўйиб қўйишни ёрдамчисига тайинлади.

7

Котиба қиз бу сафар телефон орқали гаплашмай эшикни тақиллатиб кириб келди.

— Ҳурматли профессор жаноблари, — деди у қўрққандай эшик остонасида туриб, — Халқаро илм-фан уюшмасининг телеграммасини олдим. Яна беш дақиқадан кейин уюшма раиси сиз билан гаплашмоқчи экан. Бу гапни эшитган профессор “энди менга шу етмай турувди”, дегандай ҳафсаласи пир бўлган ҳолда ўрнидан ирғиб туриб кетди. Уч соатдан буён ўғлининг қайтиб келмаётганидан чексиз қайғуриб ўтирган профессорнинг ранги докадай оқариб кетганди. У “Қизикарли хабарлар” газетасидаги хабарларнинг халқаро илм-фан уюшмасига бундай тез етиб боришини ўйламаган эди. Зарба тўсатдан берилганди. Ҳали ишхонадан чиқиб кетмаган Нурил шонгвий ҳам бўшашиб қолди. Унинг вужудида қаттиқ ғазаб-нафрат жунбушга келиб титраб кетди. Профессорга ҳамдардлиги ошиб бораётган шонгвий агар шу енгилтак танноз мухбир қиз ўз одамларидан бўлиб, олдида турган бўлганда, ҳар қандай чекланиш бўлишига қарамай, унинг упу-элик суртилган башарасига келиштириб тарсаки туширишдан ўзини тутиб қололмаган бўларди.

У соатига қараб қўйиб, профессорни шошилтирди: — Вақт ўтиб қолди, хурматли профессор, балки бошқа ишдир, мен чиқиб турай.

Профессор бемор одамдай инқиллаб тураётиб, қўли билан чекмай турунг, деган ишора қилди. Сўнгра оёқларини зўрга кўтариб телефон олдига келди ва керакли рақамларни кучаниб босди. Телевизор экранида ёши анчага бориб қолган бўлишига қарамай, ҳали тетик, эндигина сочларига оқ оралаган, барвастандан келган уюшма раисининг бўй-басти пайдо бўлди. У қисқа салом-алиқдан кейин мақсадга кўчди:

— Қулоқ сол, бобой, келган ҳисобот докладларга қараганда, бояги учар ликоплар деган бало-қазо заминимизнинг ҳаво бўшлиғида пайдо бўлибди. Бунинг шубҳали жойи шундаки, унинг бу сафарги суръати аста, ҳам жуда баланддан учиб келмоқда экан. Йўналишини ўзгартирмай мана шу суръатда учса, яна 40 дақиқадан кейин сенинг устингда пайдо бўлади. Давлат хавфсизлик органларининг ҳаммаси бундан хабардор, фуқаролар ҳам беш дақиқадан кейин хабар топишади. Қандай тадбир қўллашга келсак, бу Давлат хавфсизлик органларининг иши. Лекин, сен билан мен масъулиятимизни ҳис қилмаётибмиз. Кўрмайсанми, бу офат бизни кўзга илмай, ҳар бир келишида бош устимизда хоҳлаганча айланиб юрмоқда, келтирган зарари ҳам оз эмас. Мен олимларни яна бир бор йиғиб, бирор мувофиқ таклифлари бор-йўқлиги устида маслаҳатлашмоқчиман. Бунга сен нима дейсан, балки ўйлаган таклифларинг бордир?

Профессор нима дейишини билмай саросимада қолди, аммо жавоб қайтармай бўлмади.

— Ҳозирча йўқ, — деди у шошилиб.

— Буни қандай тушуниш керак?

— Пишмаган хом хаёл...

— Ҳечқиси йўқ, пишмаган бўлса ҳам бўлаверади. Индинга эрталаб соат тўққизда кутаман, ҳаммамиз биргаликда пишмаганни пишириб олармиз. Саломатлигинг қандай, рангинг ўзгариб қолгандек кўринади-ку?

– Тумов бўлиб қолганининг аломати бўлса керак... Нима деяпман, бугун кайфиятим йўқроқ.

– Ўзингни асрагин, бобой, ёш хонимнинг дурустроқ қарасин. Ҳа, дарвоқе, хонимингга мендан салом айтиб қўй. Индинга эрталаб соат тўққизда кўришгунча хайр, яна эсингдан чиқиб қолмасин.

Профессор вируси қуритилиб, тамомила йўқолганига уч йил бўлган тумов касаллигини тилга олиб, билдириб қўйишига сал қолди. Унинг пешонаси ва қарғи бошига тер томчилари ялтирарди. Раиснинг ўзини тутиши ва сўз мазмунига қараганда, бояги шум хабарнинг ҳали етиб бормаганлиги маълум бўлди. У шу тобда гўё оғир юқдан қутулгандек чуқур уф тортиб яна супага чўкди.

– Менга жавобми? – деди шонгвий.

Профессор унга ер остидан хўмрайиб қараб қўйди.

– Ўғлимнинг масаласи-чи?

– Энди қуруқ тасалли билан вақтингизни олишни хоҳламайман. Менга ўйлаб олишим учун ўн дақиқа вақт керак. Кейин яна гаплашамиз.

– Майли, ихтиёрингиз.

Зинадан шошилмай тушиб келаётган Нурил шонгвий учар ликоплар пайдо бўлди, деган хабарни эшитгандан тортиб, дақиқалар сайин кучайиб бораётган гумони остида мулоҳаза қиларди: Учар ликоплар одатда мақтангандек паст учарди ҳамда кўзни юмиб очгунча хоҳлаган ерга бориб бўларди. Унинг баланд ҳам секин учишида бирор сабаб бормикан. Яна 36 дақиқа вақт бор. Агар уни Малик учун келди, деб фараз қилсак-чи. У чоғда Замира ёки Усмон афандини нима деб тушунмоқ керак?

У қўрқинчли бир фикрнинг кучидан тўхтаб қолди ва бу даҳшатли хаёлни ўзидан қанча нари қилишга уринса-да, ундан қутулолмади. “Аввал махфийлик идораси билан гаплашиб кўрай, – деди ичида, – шаҳар атрофини, барча бурчак-тешиқдан Маликни қидирайлик. Топилмаса сўнгра бир хулосага келарман”.

Шонгвий махфий хизмат идораси билан тезроқ гаплашиш учун қадамини тезлатди. Хонасига етиб келгандан кейин, қулфни махфий кўрсаткичга тўғрилаб очиб кирди. Унинг телефон гўшагига узатилган қўли ярим йўлда тўхтаб, бир варақ қоғоз устига тушди.

“Жаноби Нурил шонгвий, – деб ўқиди у, – сиз учун дунёдаги одамлар ўртасида юз берган воқеа-ҳодисаларнинг пайига тушиб, калаванинг учини топиш ҳар ҳолда осондир, шунда ҳам бу сизнинг толеингизга боғлиқ. Аммо, бошқа сайёра одамларига нисбатан айтганда, талай синовларга уринишингиз беҳуда оворагарчиликдан ўзга нарса эмас. Фақат тушингиздагина бизнинг изимизга тушишингиз мумкин. Бу ҳаргиз муболаға эмас. Сиз қидириб, текшириб, мулоҳаза қилиб то бир фикрга келиб бўлгунча, биз ишимизни тугатиб ер юзидан узилиб бўламиз. Бу сафар Усмон афанди ва Малик биз билан бирга бўлади. Худди мана шу дақиқаларда улар иккови Замира хонимнинг қўлида тутқун бўлиб туришибди. Агар охириги дақиқаларда Малик билан Усмон афандини қайтариб олишни хоҳласанглар, бунга улғурасизлар. Бу таклиф, албатта, шартсиз эмас. Биз эга бўлмоқчи бўлган “Шафақ 301” нинг лойиҳаси кўлимизга текканда, Малик билан Усмон афанди ҳам олдингизга қайтади. Сиз ҳам, ҳурматли профессор ҳам бизнинг техникамизнинг чексиз юқори қудратли эканлигини тушунасизлар. Лойиҳа асл нусха бўлиши, битта нуқтаси ҳам ўзгартирилмаган бўлиши керак. Бизни алдашга (бу мумкин эмас) уринсанглар алмаштиришнинг оқибати сизлар учун кўнгилисизлик билан яқунланади. Мен билан боғланишингиз учун телефонингизнинг 8,1,2 рақамини мана шу тартиб бўйича босишингиз керак. Мен телефонингизни мана шу гаплашиб турган рақамлар орқали биз билан алоқа боғлайдиган қилиб ўзгартириб қўйдим. Мен билан биргина марта гаплаша оласиз. 15 дақиқа вақт бераман. Ундан ошириб юборсангиз, ўзингиздан кўринг. Мен сизни ақлли одам, деб билиб, ҳурмат қиламан. Биз энди юз кўришолмаймиз. Хайр, гулчи бобой”.

Нурил шонгвийнинг тишлари ғижирлаб кетди. Бир зум унинг кўз олдида ҳалигина ҳовлида кўринган гулчи чолнинг юз кўриниши намоён бўлиб, аламдан муштлари тугилди.

– Қари тулки, шунинг учун мийиғингда қулган экансан-да.

Сўкиниш, асабийлашиш, қизишиш билан қўлдан чиқиб кетган нарсани қайтариб олиб бўлмайди. Бу одамлар сезгирлик ва ҳаракатда шунчалик юқори ҳам тез эдики, сен масала тагига етиб бўлгунча улар ишни битириб қолиб чиқишарди. Нурил шонгвий юз берган ишларни таҳлил қилди, қузатди. Охири “бу одам, ўз ичимизда” деган хулосага келиб, ҳали ишни қаердан бошлаш кераклиги устида ўйлашга улгурмай турибоқ, улар шундоқ бурнининг остидан чиқиб кетишди. Энди ўйлашга вақт ҳам қолмаганди.

– Таваккал қилишдан бошқа иложимиз йўқ, – деди, – ё Малик ва Усмон афандиларга ёки “Шафақ”қа боришимиз керак. Агар лойиҳа уларнинг қўлига тушиб қолса, у ҳолда бу қуролнинг қиммати ҳам қолмайди. Гулчи чол ҳозир Замира билан бирга. Тўхта, улар Малик билан Усмон афандини учар ликопга қандай олиб боришдийкин?!

У таваккалчилик қилиш деганда нимани таваккал қилишлигини ҳали ўзи ҳам яхши билмасди. Аммо, узил-кесил ишончи бўлмаса-да, кўнгилда хира бир умид пайдо бўлганди. У ҳозир икки ишни бажариши керак эди. Бири, профессор билан кўришиб, алмаштириш ҳақидаги таклифга унинг қандай фикрда бўлишлигини билиш, яна бири, аҳволни махфий хизмат идорасига маълум қилиб маслаҳатлашишдир. Шонгвий Маликларни қидириш хаёлидан воз кечди, ҳар қанча ахтаргани билан уларни барибир тополмаслигига кўзи етиб қолганди.

У ишхонага кирганда профессор аввалги ўрнида ўша-ўша ҳолича ўтирарди. У бошини кўтариб ҳам қўймади. Балки шонгвийнинг кирганлигини сезмагандир. Ҳозир кўнгил сўраб ўтирадиган вақт эмас эди. Нурил шонгвий профессорнинг олдига келиб, гулчи чолнинг хатини унга узатди.

– Ҳурматли профессор, мен анча илгарийёқ сизга бундан кейин янада оғир ишларга дуч келишингиз мумкин, деб айтгандим. Мана шундай ишга ҳам дуч келдик. Бундан қутулишнинг энг яхши чораси, ўзимизни қўлга ола билишдир. Бу хатни ўқиб чиқинг. Бундан кейин нима қилишингиз кераклиги тўғрисида гаплашайлик.

Унинг одатдан ташқари ўта жиддийлашган чеҳрасига кўзи тушган профессор индамасдан хатни олиб ўқий бошлади. Ундаги ҳар бир ўзгаришни кузатиб турган шонгвий профессорнинг бўзариб кетган юзидан бирор-бир қайғу аломатини пайқамади.

– Мен шундай бир ишнинг юз беришини ички туйғу билан сезиб турардим, – деди профессор хатни ўқиб бўлиб, қутилмаган бир хотиржамлик билан.

– Сизнингча қандай қилсак яхши бўлади?

– Ўғлим учун жонимни ҳам беришга тайёрман. Валеёкин...

Шонгвий бошқача жавоб бўлишини кутмаганди.

– Албатта шундай бўлди. Менимча ҳам шундай бўлиши керак эди, – деди у қувватлашга шошилиб, – сизнинг маслаҳатингизни оладиган яна бир иш ҳам бор эди. Яъни...

– Айтаверинг, қулогим сизда.

– “Шафақ” синонга тайёр, шундайми?

– Шундай.

– Фақат учар ликоп келсагина.

– Менда шундай бир фикр бор. Биз эшитган хабар ҳам хатнинг мазмунига қараганда, учар ликоп яна 28 дақиқадан кейин етиб келади. Унинг учиш суръатининг секинлашиши бу ердаги одамларнинг мақсадига етган-етмаганлиги билан боғлиқдир. У ўз одамларининг хабарларини кутмоқда, хабарни эшитган заҳоти яшин тезлигида етиб келади. Баланд учишига сабаб эса, ҳар хил эҳтимолларни назарда тутиб, эҳтиёт бўлишликдадир. Майли, қандай бўлмасин, у қатъий келади. Мен ҳозир гулчи чол билан гаплашиб, уларнинг шартига рози бўлганлигимизни билдираман. Шу билан бу иш ҳам тугайди.

Аммо, сиз бундай кам учрайдиган фурсатда “Шафақ”ни синаб кўрсангиз ёмон бўлмасмикан деб ўйлайман?

Профессорнинг, қошлари чимирилди, унинг қотган юзидан ҳаяжонланиш аломатлари кўринди.

– Бу синов ўғлимнинг қайтиб келишига салбий таъсир кўрсатиб қолса-чи, – деди у иккиланиб.

– Уларнинг ҳаракатларига қараганда, одамга зарар етказиш ниятлари йўқ, ундай ният бўлганда сизни ўғирлаб кетган бўлишарди. Улар режалари амалга

ошиб, лойиҳага эга бўлишгандан кейин Малик билан Усмон афандини кўйиб юборишади. Биз ҳам бу шартни қаттиқ кўямиз.

Шонгвий профессордан гулчи чол билан Замиранинг ердан учар ликопга қандай қатнов қуроли ишлатилишни сўрамади, сўраганда ҳам профессор бу саволга аниқ жавоб беролмасди. Қатнов қуроли! Уша кўз олдига келтириш қийин бўлган қатнов қуролига ҳужум қилиб, лойиҳани сақлаб қолиб бўлмасмикан? Профессор иккиланиб турган мана шу бир неча сония ичида шонгвийга тинчлик бермаётган таваккалчиликка уринишнинг режаси шаклланиб қолгандек бўлди. Тўғри, бу режалари тўлиқ шаклланди, деб ҳам бўлмасди. Бошқа сайёра одамларининг “Шафақ”нинг лойиҳасига одатдан ташқари қизиқиши, унинг амалий кучига ишонганлигини ҳамда ундан чўчиганлигини исботларди. Агар “Шафақ” таъсир кўрсатолса, учар ликоп яқинлашолмайди, у тарқатган магнит майдонининг таъсири ҳам бўлмайди. У ҳолда ерда туриб, энг илғор қуролларнинг ёрдамида гулчи чол ўтирган нарсага ҳужум қилиш имконияти туғилади.

Нурил шонгвий тўсатдан шаклланган режанинг кучидан жойида тура олмай, ишонасининг у ёгидан бу ёгига юраётган яна профессорнинг олдида тўхтади. У ҳар қанча шошилмасин, профессор “Шафақ”ни синаш фикрига қўшилмаса, режа қуруқ хаёл бўйича қоларди.

— Қандай қарорга келдингиз, ҳурматли профессор? — деди Нурил шонгвий ўзини жонли тутишга тиришиб.

— Менга энди уни синаб кўришнинг нима аҳамияти бор? Энди бу қуролни ишлатишнинг ҳеч қандай зарурати қолмади, — деди у умидсизлик билан.

Нурил шонгвийга қараб кўйиб, ўрнидан турди.

— Йигирма беш дақиқа қолди, биз учун ҳар бир дақиқа жуда қиммат, — деди у хатни қайтиб киссасига солаётган, — ажаб, сиз олти йил тер тўкиб дунёга келтирган кашфиётингизнинг натижаси қандай бўлишига қизиқмасангиз-а! Мен олимнинг энг қўрқадигани кашфиётининг натижасини кўролмай қолишдир, деб эшитгандим. Кечирасиз, ҳурматли профессор, мен сизда бундай қизиқишни билмаганимга ҳайронман.

Гап таъсир қилди шекилли, профессорнинг эгик боши аста кўтарилди. Унинг чеҳраси азоб, қайғу-ҳасратдан буришиб кетганди.

— Тўғри айтдингиз, шонгвий, — деди уф тортиб, — бу жуда янги туғилган чақалоқни кўраман деб, етиб келгунча чақалоқ ўлиб кетиб, кўмилиб ҳам бўлгандек ачинарли иш. Мен таклифингизга кўшиламан.

— Ундай эмас, ҳурматли профессор. “Шафақ”ни синаш учун сизнинг хоҳишингиз бўлиши керак. Менинг таклифимни яхши ният билан қилинган таклиф, деб тушунишингизни хоҳлайман.

— Раҳмат, мен айнан шундай тушундим. Аммо, сиз Малик билан соғсаломат кўришишимга ваъда беришингиз керак.

— Ваъда дедингизми? — Нурил шонгвий икки сонияча ўйланиб қолди, — мен ваъдани муқаддас сўз деб биламан. Биз ўзга сайёра одамлари билан алоқа боғламоқдамиз, улар ҳам сиз билан менга ўхшаш Оллоҳ яратган банда. Барча аломатлар ўғлингиз ва Усмон афандининг омон қолишидан дарак бермоқда. Менинг бурчим уларни ҳимоя қилишдир.

— Худо ўз паноҳида асрагай, — боланинг доғи ва яратган кашфиётининг ном-нишонсиз йўқолиб кетиш хавфи орасида қалби пора-пора бўлиб кетаётган профессорнинг кўзлари намланди, — боринг, мен сизга ишонаман. “Шафақ” синовга тайёр, буйруғингизни кутаман.

Кўнгли бир парча бўлиб қолган шонгвий “Илоҳим, айтганингиздек бўлгай”, дея зудлик билан чиқиб кетди. Эндиги вақт ва ҳаракат унинг ихтиёрида эди. Хавфсизлик идораси Нурил шонгвийнинг ахборотини тинглаб, алмаштириш шартига қўшилди ва ҳаракатга мослашадиган бўлди. Шонгвий гулчи чол қолдирган телефон рақамини тираётган, яна уларнинг учар ликобига етиб боргунча ўтадиган қатнов қуролини ўйлади, лекин нимагадир унинг кўнгли равшан эди.

Телефон экранида сурат кўринмади. Шонгвий уни баланд овозидан таниди.

— Мен сизни кўриб турибман, қадрли Нурил шонгвий, рангингиздаги аломатларга қараганда ишга қўшилгандек кўринасиз.

Шонгвий бу ўзга сайёра одамнинг гапларини ич-ичидан отилиб чиққан газаб ва нафрат билан эшитди:

– Фаразингиз тўғри, – деди у тишлари орасидан чийиллаб, – лойиҳани қандай топширамиз, одамларимиз қандай қайтиб келади?

– Бир одамнинг тез суръатда учоқда Кўксойнинг 167-километридаги яйдоққа келсин, мен ўша ерда кутаман. Эсингизда бўлсин, бизни алдашга, лақиллатишга уринадиган бўлсангиз, учоқ ҳам ортига қайтолмайди.

– Бизнинг одамларимиз-чи?

– Хотиржам бўлинг, олдингизга соғ-саломат етиб боради.

– Нима билан хотиржам қиласиз?

– Биз ваъдамизга амал қиламиз. Бир жиҳатдан обрўйимизга нуқсон етказадиган ҳар қандай гап-сўзнинг тарқалиб кетишига қатъий йўл қўймаймиз.

Телефон узилди. Шу заҳоти орқадан профессор берган сигнал эшитилди.

– Мен синон майдонида, учар ликоп яқинлашмоқда, буйругингизни кутаман, – деди у қисқа қилиб.

Нурил шонгвий профессор билан гаплашиб бўлиб, бошланди, деди ўз-ўзига.

8

Одамлар ҳозиргача сирли деб келишаётган бу ажойиб металл махлуқнинг ҳаво бўшлиғида пайдо бўлганлигини жуда сезгир кузатиш аппаратларининг қизил чироқлари липиллаб ёниб маълум қилди. Аммо у экранларда кўринмасди. Шундай, у нима қиламан, деса шуни қила олади. Худди яна шу сеҳрли кучи орқали одамларга унга қарши туриб бўлмайдиган қудратни намойиш қилиб, таҳдид солиб келмоқда эди. У ҳақда ҳам кўрқинчли, ҳам қизиқарли фантастик ҳикоя, романлар ёзилди. Кинолар ишланди, ақлга сиймайдиган ривоятлар тўқилди. Кишилар уни ана шу ҳикоя, кино, ривоятлардангина билишади. Амалда уни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Агар шу одамлар тасаввур қилганидек, у шунча қудратли ва газабли бўлса, унда шу пайтгача дунё остин-устин қилиниб, ҳаётдан нишон ҳам қолмаган бўларди. Лекин, одамлар қандай яшаб келган бўлса, ҳали ҳам шундай яшамоқдалар Улар турмуш ташвишлари билан овора бўлиб юрсалар ҳам, ташқи бир кучнинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратиб қолишади. Кейинчалик одамлар гарчи у ҳар сафар пайдо бўлганда оғир зарар етказса-да, унга кўникиб қолишди. Биз дунё бўшлиғини тадқиқ этмоқдамиз, улар ҳам тадқиқ қилишаётгир. Бизнинг бошқаларга тегиниш ниятимиз йўқ, уларнинг ҳам бизга ўхшаб ёмон нияти йўқдир, дейдиган бўлди одамлар. Улар олимлардан хафа бўлишади. Фан-техника жуда ривожланган бир пайтда, олимларнинг бояги сирли металл махлуқини чўчитиб қўйгудек бирор янгилик ярата олмаганлиги уларнинг диққатини ошириб юборди, ҳатто газаблантирди. Албатта, бундай кашфиёт доимо бўлавермайди-да. Улар олимларнинг бу иш устида бош қотириб, қанчалик қийинчиликларга дуч келаётганлигини қаердан билишсин...

Нурил шонгвий мана шуларни хаёлдан кечираркан, профессорни “Шафақ”ни синонга қўйишга ундаганлигидан пушаймон эди. Ичида Малик, Усмон афанди ҳамда шартлашувга биноан тик учар учоқ билан Кўксойга кетган учувчининг омонлигини тилаб худога илтижо қиларди. У Кўксой томони ҳеч бир тўсиқсиз кўриниб турадиган 27 қаватли бинонинг устида туриб, хоҳлаганча яқинлаштириб кўрсатадиган дурбин билан ўша томонни кузатарди. Учар ликоп ўзидан одам ва ҳайвондан бошқа ҳаракатдаги ҳамма нарсени ҳалок қиладиган тўлқинни тарқатса, унинг кузатишда бирдан-бир таянадиган илинжи мана шу дурбин бўлиб қоларди. Бу тўлқин эса ҳали қўйиб берилмаганди. Учар ликоп гулчи чолнинг лойиҳага эга бўлганлигидан хабар топгандан кейингина, тўлқинни тарқатиб, одамларнинг бехатар қайтиб келишини таъминлай олади.

У пастга қаради. Учар ликопнинг келганлигидан хабардор бўлиб, тайёргарлик кўриб қўйган шаҳарда қабристондагидек жимжитлик ҳукм сурарди. Шаҳарда қайноқ ҳаётдан дарак берадиган бирор аломатни пайқаб бўлмасди. “Қандай аянчли манзара, – деди шонгвий сеҳрланиб ётган шаҳарга қараб. – Шу тобда неча юз минглаб одам уйларига қамалиб олиб, бошларига қутилмаганда қандай бало-қазоларнинг келишини кутиб ўтиришгандир. Мана шундай чорасиз-

ликка хотима берадиган кунлар ҳам келармикан?” – у оғир хўрсиниб, қўлини орқасига олди.

Унга Кўксойнинг тоғи, осилиб турган ҳарсангтошлар, қарагайзорлар ниҳоятда аниқ кўринарди. Уч дақиқа олдин, у олислаб кетаётган учоқни кўрганди, энди кўролмади. Шонгвийнинг мўлжалида учоқ манзилига етиб бориб, учувчининг гулчи чол билан кўришадиган вақти бўлиб қолганди.

Шонгвий кичик чўнтагидан рациянинг сигналини эшитиб, дурбинини кўзидан туширди. Сигналнинг эшитилганлигига қараганда, учар ликоп ҳали тўлқин тарқатмаганди. Учувчи унга “кўниш жойи ноқулай бўлгани учун, очиқ ерда тўхтаб нарвон билан тушдим” деб жавоб берди.

– Ҳаммаси келишилгандай бўлсин, эҳтиёт бўлинг, яна ўзингизни йўқотиб қўйманг, – деди шонгвий бироз жиддийлашиб.

Учувчи билан гаплашиб бўлгандан кейин, ўзидан 57 километр олисликда, ер сатҳидан 20 метр чуқурликдаги ер ости тажрибахонасида кутиб турган профессорни хабардор қилди.

– Ҳурматли профессор, учувчимиздан хабар келди. Улар учрашишди, тайёр турунг. Келишганимиздай, мушакни кўргач, бир дақиқадан кейин синовни бошланг. Одамларингиз яна мушакни кўрмай қолиб юрмасин, худди ҳамма ишимиз чиппакка чиқади-я, уларга қаттиқ тайинлаб қўйинг.

Нурил шонгвий учувчи гулчи чол билан учрашувдан кейин ишларни тахмин бўйича ўринлаштирди, шундай қилмай ҳам бўлмасди. Унинг тахминича, гулчи чолнинг лойиҳани текшириб, одамларни қайтариб бериб, ўзлари қандай бўлмасин бирор нарсага ўтириб, қўзғалгунча беш дақиқа вақт ўтарди. Ҳар эҳтимолга қарши мушак тўппончасини олволган учувчи мабодо рация ишламай қолса, мушак отиб белги бериши, бу иш уларнинг қўзғалишига кўзлари етгандагина қилиниши керак эди.

У дурбин тутиб турган қўлларининг толиқиб кетганига қарамай, бутун диққати билан Кўксой томонни кузатарди. Тоқатсизликдан унинг асаб торлари таранглашиб, боши оғриб, кўз олди қоронгилашиб кетди. Вақт эса жуда аста ўтаётгандек туюларди. Ҳатто унга мўлжалланган вақт ўтиб кетгандек эди. Тоқати тоқ бўлган шонгвий сўл қўлини дурбиндан олиб, соатига тез кўз ташлади. У чўчиб кетди. Мўлжалдаги вақтдан бир дақиқа ўтиб кетганди. Буниси қандай бўлди ёки у мушакни кўрмай қолдимиз?! Руҳан тушкунликка туша бошлаган шонгвий умидини профессор томонга қаратди. Агар у ҳам мушакни кўрмай қолган бўлса, профессорнинг бир қанча кузатувчиларидан бирортаси бўлса-да кўриши керак, балки улар синовни бошлаш олдида туришгандир.

Нурил шонгвий рацияни олиб тугмани босганди, чироқ ёнмади, бу унинг ишлаш кучидан қолганлигини билдирарди. Умидсизланган шонгвий толган кўзларини уқалаб қўйиб, ичини кемириб тинчлик бермаётган аччиқ бир нарсани чиқариб юбормоқчи бўлгандек чуқур уф тортди. Энди у учар ликопчанинг келганлигига, унинг ҳаммани қарахт ҳолга тушириб қўядиган тўлқинни тарқатганлигига асло шубҳа қилмасди. Шунча бош қотириб қилинган ишлар амалда ҳеч нарсага ярамади. Жуда ачинарли ҳол, агар профессор синовни бошлаб юборган бўлса, “Шафақ” таъсир кўрсатолмаган бўлиб чиқарди-да, ҳамма иш шу билан тугарди. Энди Малик, Усмон афанди, учувчи соғ-саломат қайтиб келишсагина, шунинг ўзи зўр муваффақият бўлиб қоларди.

Унинг қўли беихтиёр яна дурбинга югурди. У эгри-бутри тоғ чўққиларини бир айлантириб қараб чиққандан кейин, учар ликопни кўриб қолиш умиди-да, дурбинни осмонга тўғрилади. Осмонни анча узоқ ахтарди. Дурбин кўзларида юм-юмалоқ ёруғлик кўринганди, у бирдан уни қуёшмикин, деб ўйлаб қолди. Аммо, шу заҳоти қуёшнинг орқа томонда эканлигини эслаб янада синчиклаб қаради. Ўзидан кўз қамаштиргудек кучли нур чақнатиб, олисдан худди қуяётгандек кўринган буг қозонига ўхшаш ёруғлик осмон бўшлиғига қараб ҳаракатланарди. Шонгвий уни кўздан қочирмасликка тиришиб, кузатишда давом этди. Учар ликоп шумикин? Шонгвий олдин учар ликопни олисдан икки марта кўрганди. Ўшанда у тухум шаклида ҳам ҳозиргидан катта кўринганди. “Эҳтимол унинг ҳар хил шаклдагилари, катта-кичиклари бордир, – деб кўнглидан ўтказди шонгвий, – охири келди. Одамларини қандай олиб чиқиб кетаркин.

Бизнинг одамларимиз-чи, ҳаётмикин. Профессорнинг кашфиёти таъсир кўрсатолмади, бундан қанчалик руҳан тушиб кетгандир-а. Лекин, биз охири...”

Кичик чўнтагидаги алоқа аппаратининг сигнаolini эшитган шонгвийнинг кўлидаги дурбин ерга тушиб кетишига сал қолди.

– Шонгвий, бормисиз, нега индамаяпсиз?

Унинг эшитаётгани профессорнинг овози эди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Нурил шонгвий шошиб қолди. У профессорнинг овозини қайта эшитганидан кейин, рацияни юлгандек кўлига олди.

– Мен... мен эшитаяман, муҳтарам профессор, – деди у шошилиб, – Лекин... ростини айтсам, нима бўлганлигини билолмадим. Сиз синовни бошладингизми?

– Бошлаганимга бир дақиқа-ю олти сония бўлди.

– Мушакни кўрибсиз-да.

– Кўрдим. Менга қаранг, шонгвий, сиз ҳозир осмонни кузатаяпсизми ёки...

– Кузатаяпман.

– Бирор ғайри нарсани кўргандай бўлдингизми?

– Юмалоқ, ёруғ бир нарсани кўрдим. Мен уни учар ликопмикин деб ўйлаяпман.

– У учар ликоп эмас.

– Бўлмаса нима?

– Кўринишига қараганда, у осмондан келмади, Кўксой тоғидан чиққандай бўлди. Сиз “Илонли” воқеасида ўғлим Маликнинг “оловли шар”ни кўрганлигини эшитгансиз. У пайтда “оловли шар” учар ликопдан келган эди, ҳозир эса ердан кўтарилиб, учар ликопга қараб кетмоқда.

Шонгвий эслади. Тўғри, “Илонли” воқеасида бир оловли шар ҳақида гап бўлганди. Кейин ўша ер текислаб юборилган кўриқда учрашган қария ҳам шундай шарни кўрганлигини айтганди, ҳозир унинг кўриб тургани ҳам шундай бир оловли шар эди. Агар у ердан кўтарилган бўлса, демак, уларнинг маълум бир ерда яшириб қўйган “оловли шар”и бор экан-да. У ҳолда гулчи чол билан Замира ва яна Малик билан Усмон афандилар ўшанда ўтиришгандир.

– Сизга нима бўлди ўзи, буткул нафасингиз ҳам чиқмай қолди-ку?

– Мен режамизга ўйламаган жойдан суқилиб кирган бу шарга нима дейишимни ҳам билмай қолдим, – деди шонгвий. – У ҳолда учар ликоп қаерда? Менимча, у келган бўлса керак.

– Келди, бир дақиқа аввал келди, аммо анча баландликда.

– Нима учун пастламайди?

– Пастлаган ҳам, мен бутун кучимни ишга солдим, “Шафақ” таъсирини кўрсатди. Учар ликоп пастлашга журъат қилолмаётгандек кўринади. Ҳозир “оловли шар”нинг ҳам юқорилаш суръати секинлаб қолди. Сиз ҳали пайкамадингизми?

Нурил шонгвий тушунди. Унинг профессор билан дахлсиз гаплашиб турганлигининг ўзи ҳам кашфиётнинг кучи эканлигини исботлаб турарди, галаба! Улар учар ликопни енгдилар.

– Сизни табриклайман, профессор, – Нурил шонгвий хурсандлигидан ич-ичига сигмай болалардек қичқириб юборди, – биз галаба қилдик. Сизнинг “Шафақ”ингиз учар ликопни енгди.

– Раҳмат. Лекин, табриклашга ҳали эрта, яна қандай ишлар бўлишини ёлғиз худонинг ўзи биледи, – деди профессор унинг сўзини бўлиб, – сиз ҳозир Кўксойга учоқними ёки бошқа бир нарсами, хуллас, нималар бўлса юборинг, одамларни тутқунликдан халос этиш керак.

Нурил шонгвий хурсандлик ва ҳаяжондан ўзини бир нафасга унутиб қўйганди. У рация орқали дарҳол буйруқ берди. Рацияда унинг ва қарши томоннинг сўзи ҳеч бир аралашувсиз жуда тиниқ эшитиларди. Тўла курулланган одамларни олган бошқа иккита машина шаҳар кўчасида катта тезликда кетаётганди. Кейин иккита учоқ ҳам Кўксой томонга қараб учди. Шонгвий кўринган шаҳарни жонлантирган бу кўринишларга мамнуният билан қараб турарди. У Усмон афанди, Малик ва учувчини ўйлади. Гулчи чолнинг лойихага эга бўлгандан кейин, улар учун аҳамияти қолмаган, бу одамларни бирга олиб кетмаслигига шонгвий ишонарди. Агар улар соғ-саломат қайтиб келсагина, бу

сафарги ҳаракат ва синовни муваффақиятли ўтди, деб айтиш мумкин эди. Аммо лойиҳа уларнинг қўлига тушди. Профессор айтгандай, энди “Шафақ”нинг ҳам аҳамияти йўқолди. Кўксойга қуролланган одам ва учоқларни юбориш лойиҳани куч билан тортиб олишга уриниш учун қилинган чора эди. Энди бу ҳаракат шонгвийга кулгили туюлди. Унинг наздида “оловли шар” ҳам учар ликопдек қудратга эга, фақат унинг кичрайтирилган нусхаси эди. Бундай қутилмаган аҳволга дуч келишни ўйламаган Нурил шонгвий аини шу дақиқада режани ўзгартириб, “оловли шар”га қарши тура оладиган жанговар учоқ гуруҳини юборишни ўйлади. Бунинг учун армия бош штабининг розилигини олиш керак эди. Вақт эса ўтиб борарди, унинг устига, бундай таваккалчиликка унинг ҳам унчалик ишончи йўқ эди.

Рациядан профессорнинг овози эшитилди.

– Шонгвий, кўраяпсизми, “оловли шар” ёнапти.

Нурил шонгвий дурбин билан “оловли шар”ни қидириб топди. У бир жойда тўхтаб ёнишда давом этарди. Ундан эмирилиб чиқаётган ёнғин шамол кучидан бир томонга сузилиб, худди учар юлдузга ўхшаб қолганди. Ёнғин бирданига кучайиб ҳар томонга сочила бошлади.

Бу даҳшатли кўринишни очиқ-ойдин кўриб турган шонгвий лифт томонга қараб югурди, энди унга у ерда қиладиган иш қолмаганди.

9

Усмон афанди узоққа чўзилган уйқудан уйғониб, ўзини чордона қуриб ўтирган ҳолатда кўрди. У ёнида ўтирган икки одамга ва атрофига назар ташлади. Олдидаги катта дарвоза ўрнидаги очиқ гор оғзидан бўртиб чиққан тошларнинг силлиқ юзи кун нурида сунғий қорамтир рангда ярқираб турарди. Гор оғзининг сиртидан машина гилдираги из қолдирган торгина тош йўл, тоғ ёнбағридаги кўм-кўк қарағайзорлар кўзга равшан ташланиб турарди. У ўзининг ўнгирда ўтирганлигини зўрға фаҳмлади. Ўнгир ичига тўлдириб солинган гиламга қараб таажжубланди. Ўнгирга гилам солиб кўйиш! Қизиқ, бу ерга гилам солиб нима иш қилади? Бу савол унинг шундоғам бир ҳолатга бориб қолган асаб торларини янада таранглаштирди. У бирданига пайдо бўлган кўрқув ичида ўрнидан туриб кетди. Унга эргашиб ёнидаги иккала одам ҳам ўрнидан турди. Усмон афанди уларга тикилиб қараб Маликни таниб қолди. Малик! У бу ерда нима қилади. Анави учувчи формасини кийган одам ким, мен бу ерга қандай келиб қолдим? деб ўйлади. Усмон афанди эслашга уриниб пешонасини мушти билан енгил урди. У узоқ бўлиб ўтган хотиралар ичидан баъзи ишларни худди туман ичида кўргандек хира эслай олди. Аввал кўз олдида ҳусн-жамоли таниш бир қиз гавдаланди. Тўғри, у шундай бир қиз билан дўстлашган эди, исми нимаиди-я, Зарифамиди-ей, йўқ, йўқ, Замира эди. Ҳа, Замира!! Улар деярли ҳар куни учрашиб туришарди, кейин шу қиз билан Кўксойни бирга томоша қилганди. Улар билан яна кимдир бирга бўлгандек туюларди. У биров ким бўлдийкин, исмини унутиб қўйганимни қара-я! Усмон афанди ҳар қанча ҳаракат қилса-да, бошқа ҳеч нарсани эслай олмади. У ўзини туш кўргандек, уйғонибоқ кўрган тушини унутиб қўйгандек сезарди. Аммо, ўнгирда турганлиги кўрганлари туш эмаслигини билдириб турарди.

– Мен билан юринг, – деди учувчи кийимидаги одам биринчи бўлиб садо қиларкан, – мен сизларни олиб кетгани келганман. Қани тезроқ юрайлик.

Улар эндигина ўнгир оғзига келишганда, осмондан тушган олов парчасини сачраши ва кучли иссиқнинг тафтидан қочиб яна қайта ўнгирга кириб олишга мажбур бўлишди. Кейин кўринмай узлуксиз тушаётган олов парчалари бир-бири билан қўшилиб, атрофга ёйила бошлади. Соё ичи зум ўтмай аланга гирдобига қолди. Тандирдай қизиб кетган ўнгирда ҳам эндиликда туриб бўлмасди. Улар депсинишарди, ўзларини ҳар томонга уришарди, ўнгирнинг мустаҳкам деворлари уларга йўл бермай чекинтирарди. Куйиб кабооб бўлиш жараёнида турган бу одамларга фақат ўнгир оғзидан қочиб чиқиб, ўзларини аланга гирдобига отишдан бошқа йўл қолмаганди.

Уст-бошлари куйиндилар билан булганган, кийимлари ёнишдан, шох-шаббаларнинг тилиб юборишидан йиртилган, баданлари олов сачрашларидан

қуйган Усмон афанди оғриқ азобидан, кучайган аланганинг чидаб бўлмас тафтидан ўз хушини йўқотиб қўйиш ҳолига келиб қолган бўлишига қарамай, жон ҳолатида бор кучи билан югурарди. Аланга ёлқинлари эса беаёв оташ тилини унинг баданига санчишга улгуролмай қоларди. Олов оқими уни таъқиб этгандай тобора унинг изидан қувишда давом этар ва олдидан — қутилмаганда ердан пайдо бўлиб йўлини тўсарди. Усмон афанди букчаяр, қоқилиб йиқилар, шу заҳоти ирғиб туриб, яна олдинга отиларди. Олов тафтидан аралаш қизиб кетган ҳаво томоғини бўғиб ҳолсизлантирди. Атрофда қизил нарсалардан бошқасини кўрмай келаётган Усмон афандининг кўз олди қоронғилашди. Боши айланиб, еру осмон гўё чирпирак бўлиб айланаётгандек туюларди. Оёқлари титраб, тиззалари букилди. У гуп этиб йиқилди, бармоқлари билан ерни таталаб ўрnidан туришга тиришди, оғирлашган баданини қизиб ётган ердан ажратишга мадори етмай қолди. Ўлим ваҳимасида тўлғанаётган Усмон афандининг оғзидан “Худо, ўзинг шафқатлисан” деган нидо чиқиб, жим бўлиб қолди.

У осмонда сузиб кетаётганда хушига келди. Гўё шунқор бамисоли жўжани чангаллаб олгандек, кимдир унинг қўлтиқларидан маҳкам қисиб тутган қўйи кетиб борарди. Усмон афанди кўрқиб кетди. Унга эртақлардаги ғоят зўр бургут уни полапонларига ем қилиш учун олиб кетаётгандек туюларди. У бош кўтариб қарашга ботинолмай, қўлтиқларидан тутиб турган нарсага яширинча кўз ташлади. Оппоқ, нозик бармоқларни кўргандан кейин, одам боласининг қушга ўхшаб учиб юришига жуда ҳайрон бўлди. Ҳайрат ичида уни мана шу учишни биладиган одамнинг оловдан қутқариб чиққанлигига кўзи етиб, нечундир хотиржамлик ҳис қилди. У қачондир бир пайтда аланга ичида қолиб туш кўрганлигини, унинг чиройини кўролмаган бўлса-да, гўзал бир қизнинг мана шундай қўлтиғидан тутиб қутқариб чиқиб кетганлигини эслади.

Усмон афанди пастда кўп машиналарнинг йиғилиб турганлигини, одамларнинг у ёқ-бу ёққа югуришиб юрганлигини кўрди. Уни кўтариб учиб кетаётган одам ҳам аста-секин пастлаша бошлади. Ердагилар ҳам уларни кўриб қолди. Бу ажойиб манзарадан донг қотиб қолган одамлар карнайдан янграган буйруқ овозидан ўзларига келиб, қуроолларига қўл югуртиришди. Учадиган одам уни бир четда турган ҳарбий бошлиқнинг олдига келтириб энгилгина тургазиб қўйди.

— Кечирасиз, янглишмасам сиз Нурил шонгвий жаноблари бўласиз, — деди жуда нозик, хушчиройдан келган қиз ҳарбий бошлиққа қараб.

— Янглишмадингиз, хоним.

— Мен бу одамни олов ичидан қутқариб олиб чиқдим.

— Раҳмат, бизнинг яна икки одамимиз бор эди... — Нурил шонгвий гапининг охирини айтолмади. У қизнинг “уларни тополмадик” ёки “улар қуйиб кетгандир” деб жавоб беришидан кўрққанди.

— Сиз айтмоқчи бўлган у икки одам ҳам ҳаёт, — деди қиз гуриллаб қуяётган сой ичига қараб, — биз бу одамларнинг олов ичида қолганлигини пайқаб, кутиб турган одамларимизнинг ёнига бормай, йўлимизни ўзгартириб бу ерга келдик.

Нурил шонгвий энгил нафас олиб сўради:

— Улар ҳалиям кутиб турган бўлсалар керак.

— Бу унчалик муҳим эмас, жаноби шонгвий. Лекин, сизларнинг бу ҳаракатингиз бизни уруш ҳолатига келтириб қўйиши мумкин.

— Кечирасиз, хоним, бизда “Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди” деган мақол бор. Сизлар неча ўн йилдан буён кўп марта шамол чиқариб, бизнинг кўзимизни очирмадинглар. Бизнинг бир марта мудофаа қилиш учун чиқарган шамолимиз сизларни уруш ҳолатига келтириб қўйган бўлса, бу ғоят адолатсизлик эмасми, хоним?

Қиз томоғини қириб қўйиб, шонгвийга лом-мим деёлмади.

— Янглишмасам, сиз Замира хоним бўлсангиз керак, — деди шонгвий унинг боя ўзининг исмини айтгандек талаффузига мос келтириб.

— “Қизикарли хабарлар” газетасининг муҳбири бўламан, — қизнинг совуқ чехрасига табассум югурди, — афсуски, сиз бу газетани ёқтирмайсиз.

Усмон афанди бу гўзал қизни у Кўксой томонга ярим бурилиб қараган-дагина таниганди. Бу қиз унинг уйига кирган, топшириқ дафтарларига қизиққан, сўнг “Семурғ” меҳмонхонасида учрашиб юрган қизнинг худди ўзгинаси эди. У

гапиришга тамшанди, аммо шу пайт осмонда учиши, олов ичида қолганлиги тушида ҳам намоён бўлганлиги эсига келиб, қўрққанидан тили калимага келмай қолди.

– Сиз менга бир нима демоқчимисиз? – деди қиз унга бепарволик билан назар ташлаб.

Усмон афанди дудуқланиб қолди:

– Йўқ-йўқ... ҳа, шундай... Кечиринг бекам... м-м, мен сизга раҳмат...

Малик билан учувчини қўлтиқлаб учиб келаётган “гулчи чол” кўринди. У ҳам Замирага ўхшаб шонгвийнинг олдида тўхтаб, қўлтигидаги одамларни ерга тургазиб қўйди. Аммо у қаддини ростлаб олиб шонгвийга ўшқира кетди:

– Бу яна қандай қабоҳатчилик, дарҳол профессорга айтинг, тўлқин тарқатишни тўхтатсин. Йўқса, ёнғин бу гўзал водийни култепага айлантириб, сўнг шаҳарга қараб ёйилади.

Нурил шонгвийнинг қарашларида истеҳзоли кулги ўйнай бошлади.

– Кечирасиз, – деди вазминлик билан, – бошимиз устида ўзга кучлар бизнинг осойишталигимизга мана шундай таҳдид солиб турган бир вақтда мен бундай мардлик қилолмайман.

Шонгвийдан бу тарзда жавоб оламан, деб ўйламаган гулчи чолнинг ранги оқариб кетди:

– Тентаклик қилманг, жаноб, табиатни бузиб уни издан чиқаришга ҳар икковимизнинг ҳам ҳаддимиз сигмаслиги керак. Таҳдид соладиган нарса ўзининг борадиган жойига бориб бўлди. Жаноби профессорга тезда хабар беринг. Сизлар “Оловли шар” деб атаган нарса шу тўлқиннинг таъсиридан портлаб кетди. Ундан сочилган ёқилги тўлқин таъсирида янада кучайиб, сизлар учун балою офатга айланади.

– Мен бунга...

– Биз олов ичида қолган уч одамнингизни қутқариб, сизларга соғ-саломат топшириш, мана шу гўзал тоғ бағрини куйиб кетишдан огоҳлантириш учун йўлимиздан қайтдик. Шунинг ўзи сизга кифоя қилмайдими?

Шонгвий рация орқали профессорга аҳволни тушунтирди. Малик ва бошқа икки одамнинг соғ-саломат қайтиб келганлигини айтиб, уни хотиржам қилди.

– Профессор қўшилган бўлса, – деди гулчи чол сой ичидан тортиб то тоғ чўққиларигача кўтарилган ёнғиндан кўз узмай, – энди ўт ўчириш гуруҳингизга хабар беринг, қанча тез келса шунча яхши. Ердан, осмондан бирийўла ишта киришсин.

Унинг таклифи ўринли эди. Шонгвий бу ишни ҳам бажариб бўлгандан кейин қизиқиб сўради:

– Тушунолмадим, сизни бизнинг ишларимиз учун бунчалик жон куйдиради, деб ўйламаган эканман.

Гулчи чол унга миҳдай қадалиб туриб жавоб берди:

– Биз ҳам сизлар каби Оллоҳ томонидан яратилган инсонлармиз. Оллоҳнинг қудрати билан бунёд этилган табиатни издан чиқариш, одамларга зиён-заҳмат етказиш кечириб бўлмайдиган жиноятдир.

– У ҳолда уч одамимизни гаровга олганингларни қандай тушунмоқ керак?

– Бу бир тadbир. Биз техника масаласида ўзимизга маълум бўлган ҳар қандай сайёранинг биздан устун туришини хоҳламаймиз. Шу орқали ҳаётимиз ва турмушимизнинг хавфсизлигини кафолатлай оламиз, – у бирданига аччиқланиб кетди. – Жаноби шонгвий, сиз шартга амал қилмадингиз, мен бундай бўлишини асло кутмагандим.

– Сиз нимани назарда тутаяпсиз? – Нурил шонгвийнинг қошлари чимрилди. У гулчи чолнинг сўзини яхши тушуниб етмаганди.

– Шарт бўйича сизлар одамларни соғ-саломат олишинглар, биз ҳам дахлсиз ҳолда қайтиб кетишимиз керак эди. Биз ваъдамизни адо этиб, одамларнингизни биз турган жойда қолдириб кетдик, сизлар эса бизни овора қилаяпсизлар...

Нурил шонгвий заҳархандалик билан деди:

– Биз шарт бўйича иш тутдик. Сизлар лойиҳанинг асл нусхасини олдинглар, бу бизнинг ваъдамизда турганлигимиз эмасми? Энди, кейинги ишларга келсак, лойиҳа бизнинг қўлимиздаги вақтда, сизлар уни ўғирлаш учун жуда қўпол

усулларни қўллашдан қайтмадинглар. Бизнинг бу кўриқхонамизни гарчи у ташландиқ бўлса-да, — сизлар бутунлай портлатиб юбордингиз. У ерда яшайдиган жониворлар ҳам бутунлай йўқолиб кетди. Шу бир парча ерда энди узоқ йилларгача гиёҳ ҳам унмаслиги кундек аён. Бу экологик бузгунчилик эмасми? Сизлар 3-уйни портлатиб зиён келтирдинглар, мақсадга етолмагандан кейин тубан усулни қўлладдинглар. Натижада, хотиржамлигимиз бузилди, тоғ, дов-дарахтларимиз куйди, одамларимизнинг ҳаёти ҳам хавф остида қолди. Сизлар шундай ишларни қилган бир вақтда биз қўлимиздан чиқиб кетаётган лойиҳани, яъни ўзимизнинг нарсамизни қутқариб қолиш мақсадида ҳаракат қилмай тек ўтиришимиз керакмиди? Биз ҳам ўз гадбиримизни қўлладик ва шундай қилишга ўзимизни ҳар жиҳатдан ҳақли деб ҳисоблаймиз, ҳурматли тақсир, — Нурил шонгвий тилининг учига келиб қолган “гулчи чол” деган сўзни ютиб юборди. Унга бу ўзга сайёра одамани ундай аташ ноқулай туюларди.

— Ўҳ-ҳў-ў, жаноби шонгвий, мен сизни ҳарбий одам, сўзга унчалик моҳир эмас, деб ўйлаган эканман. Сизга қойил қолдим. Ростини айтсам, сиз айтган нарсаларни чуқур ўйлаб кўрмаган эканман, — у қандай тез аччиқланган бўлса, худди шундай тез жаҳлдан тушди. — Сиз жаноби профессорга менинг табригимни, етказиб қўйинг. Ҳа, яна шу нарсани ҳам қўшиб қўйишни лозим топаманки, сизларнинг бу галабанларни тасодифий, вақтинчаликдир деб айтишга тўғри келади. Бизнинг бундай юксак техника билан шугулланаётганимизга неча ўн аср бўлиб қолган. Биз, барибир, сизлардан устунликка эгамиз.

— Эҳтимол шундайдир. Баъзи кашфиётлар тасодифийликдан юзага келади. Бизнинг юқори даражали техника билан шугулланаётганимизга бор-йўғи бир аср бўлиб қолди. Биз бу қисқа вақт ичида неча ўн асрлар мобайнида вояга етган деб қаралган қудратли кучни чекинтиролдик. Сизлар бу нуқтани яхши биласизлар. Шу боис лойиҳа сизлар қизиқадиган муаммо бўлиб қолди.

Гулчи чол шонгвийга анча вақтгача тикилиб турди. Унинг ифодасиз юзидан аччиқланганлигини ёки қойил қолганлигини англаб бўлмасди.

Саккиз-ўн чоғли учоқлар уларнинг боши узра гувиллаб учиб, ўтиб кетди. Олисан ёнгини ўчириш машиналарининг сигнали эшитилди. Нурил шонгвий сигнални эшитиб, Замира хонимга юзланди.

— Замира хоним, — деди у такаллуф билан, — сиздан бир нарсани сўрасам бўлармикин?..

— Марҳамат, — Замира нозли бир ҳаракат билан қошларини чимирди, — агар сизни рози қилолсам, ўзимни гоят хурсанд билардим.

— Бу ишларга алоқаси бўлмаган Усмон афандини танлаш сизга нега керак бўлиб қолди? Кечирасиз, агар бу танлашнинг нозик томонлари бўлса, жавоб бермаслигингиз ҳам мумкин.

Замира бошини орқароққа ташлаб чунонам қаҳқаҳа урдики, бу кулги овози етиб келган ўт ўчириш машиналарининг гувиллашлари ичида ҳам алоҳида жаранглаб эшитилди.

— Менга унинг хаёлпарастлиги ёқиб қолди, — деди у кулгидан тўхтаб, — сиз менинг кулгимни яна бошқача ўйлаб юрманг, шонгвий афандим. Узингиз кўз олдингизга бир келтириб кўринг, XXI асрда болаларга вазифа ишлатиб, топшириқ дафтарларини текшириб ўтириш сизга ҳузурли кўринмайдими? Мени қизиқтиргани, албатта, бу эмас. Биз дастлаб лойиҳани ўғирлаб чиқиб, “Илонли”га яшириб қўйган эдик. Одамларимиз лойиҳани у ердан тополмади. Лойиҳа шу ерда бўлса, уни тополмай қолишимиз мумкин эмас эди. Бизга лойиҳани биздан аввал бир одамнинг олиб кетганлиги маълум бўлди. Бу одам ким? Биз ҳар хил мулоҳазалардан кейин, уни текширдик, тадқиқот идорасидагилардан бири сезиб қолиб, изимиздан бориб лойиҳани топиб олиб қайтариб келган, деган хулосага келдик. Мен ўша кунларда “Сирли сигнал” деган ҳикояни ўқиб қолдим. Ундаги воқеа бошқаларга фантастик туйғу берса, биз учун ҳаққоний иш эди. “Илонли” воқеасини ўз кўзи билан кўргандек жуда аниқ-тиниқ ёзган бу муаллиф менда, “эҳтимол бу одам шу ишларни билса керак”, деган шубҳа пайдо қилди. У одам билан танишиб қўйишни кўнглимга туғиб қўйдим. Иккинчи мартадаги ҳаракатимиз фойдали бўлди. Мен Усмон афанди билан танишиб, лойиҳани олиб кетган бола профессорнинг ўғли Малик эканлигини билдим. Шундан кейин бизнинг гаровга олиш

режамиз шаклланди. Усмон афанди бизга Маликни етказиб беришда гоят яхши хизмат қилди.

Шонгвий, бу тўғри жавобга фақат “раҳмат” деган бир оғиз сўзни айтиш билангина чекланди.

— Бизни нима қилмоқчисиз, жаноби шонгвий? — деб тўсатдан сўраб қолди гулчи чол. — Қамоққа олмоқчимисиз? Биз ҳукуматингизнинг ҳар қандай жазосини розилик билан қабул қиламиз.

Нурил шонгвий уларни нима қилиш кераклиги ҳақида ҳали ўйлаб кўрмаганди. Гулчи чолнинг “... қамоққа олмоқчимисиз?” деган сўзига яширинган таъна унинг гурурига тегди. Унда бирданига голибларга хос мағрурлик, мағлубни писанд этмайдиган такаббурлик пайдо қилди.

— Бизнинг қамаш ниятимиз йўқ, — деди у кескинлик билан, — сизлар охирги дақиқаларда одамларимизни қайтариб бериб тўғри иш қилдинглар. Биз бундай ишни қадрлаймиз. Сизлар ҳозирдан бошлаб ўзларингизни эркин ҳис қилаверишингиз мумкин. Шаҳарга қайтмоқчи бўлсангиз етказиб кўямиз. Бошқа ҳожатларингиз бўлса ҳам қўлимиздан келганча ёрдамлашамиз. Биз сизлар билан дўстона муносабатда бўлишни истаймиз.

Гулчи чолнинг чиройи бир ўзгариб аслига келди.

— Ҳимматингиз учун раҳмат, — деди у гудурлагандай бўшгина, — ёрдам керак эмас, ўзимиз амалини қила оламиз.

Машинада кетаётган шонгвий ўзининг охирги қароридан асло афсусланмади. Шонгвий уларга озодлик бериб, ҳар қандай мустаҳкам қамоқдан ҳам бемалол чиқиб кета оладиган сеҳрли кучини намойиш қилиш имкониятидан маҳрум қилди. У бу тасаввурни гулчи чолнинг бир зумга ўзгарган рангидан билиб олган эди.

Шонгвий хурсанд эди. Лойиҳанинг асл нусхаси “оловли шар” да куйиб кетди. Улар лойиҳага эга бўлолмадилар. Профессор эртага “Халқаро илм-фан уюшмаси” да ўз кашфиётини ҳамда унинг қудратли кучини бутун оламга тантана билан эълон эта олади. Профессорга энди кашфиётнинг куйдириш хусусиятини бошқатдан тадқиқ этишга тўғри келарди. Мана шу мавзуда келгусида одамлар учун яна бир “мўъжиза” нинг майдонга чиқишини умид қилиш мумкин эди. Нурил шонгвийга шуларни ўйлаш ва кўз олдига келтириш ҳузур бағишларди. Унинг хаёли ўзи қилаётган ишга кўчганда, кулимсираб турган чеҳраси ўзгариб, тугаш қошлари чимирилди. У ўзининг ўзга сайёра одамларининг ҳаракатини кузатишда тилга олгудек бирор иш қилолмаганлигини яхши тушунарди. У фақат таваккал қилишга журъат қила олди. Бу худди талай синовларда бир сўмлик лоторея билетини олиб, кутилмаганда машинага эга бўлиб қолгандек бир иш эди. Нурил шонгвий кўп синовларни ёқтирмасди. Ўзга сайёра одамларидек бундай кучли рақибга қарши туришда ақл-фаросатга, энг юқори техникага таяниш ишончли эди.

У профессорни эслаб мамнуният билан кулимсиради. “Ана шундай олимларимиз кўпроқ бўлса, биз ўзимизни дунёда ҳам, самовий олам бўшлиғида ҳам бехатар ҳис қилган бўлардик”, деб ўйларди у. Шундай, инсоннинг хавф-хатар ичида яшаётганлиги айни ҳақиқат эди. Одамлар ўзларига гойибдан келадиган таҳдиддан сақланиш учун ҳали яна кўп ишларни қилишга тўғри келарди. Бу Нурил шонгвийнинг бир ҳафтага етмаган вақт ичида бошидан кечирган воқеалардан чиқарган хулосаси эди.

*Уйғур тилидан
Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН
таржимаси.*

РАУФ ПАРФИ

Шафқатсиз ўлим иқтидорли қалам соҳиби, Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфини орамиздан олиб кетди. Меҳрибон дўст ва таниқли шоир оғир хасталикдан сўнг 62 ёшида вафот этди.

Рауф Парфи 1943 йилнинг 27 сентябрида Тошкент вилоятининг Янгийўл туманидаги Шўралисой қишлоғида туғилди. 1965 йилда Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) филология факультетини битирди. Янгийўл туман газетасида адабий ходим, Ўзбекистон Кинематография Давлат қўмитасида, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, “Ойдин” газетасида мухбир, “Жаҳон адабиёти” журналида бўлим мудири бўлиб ишлади. Маълум вақт Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи сифатида фаолият кўрсатди.

Рауф Парфининг дастлабки шеърлари 1957 йилдан эълон қилина бошлаган эди. Илк шеърини тўплами “Қарвон йўли” 1968 йилда босилиб чиқди. Сўнгра шоирнинг “Акс-садо”, “Тасвир”, “Хотирот”, “Қўзлар”, “Қайтиш”, “Сабр дарахти”, “Сукунат” каби кўпгина шеърини тўпламлари нашр этилди ва шеърини ихлосмандларининг эътиборини қозонди.

Рауф Парфи Байроннинг “Манфред”, Нозим Ҳикматнинг “Инсон манзаралари”, Карло Каладзенин “Денгиз ҳаёли”, Анвар Саломатнинг “Олтин болта” асарларини ўзбек тилига маҳорат билан ўғирган моҳир таржимон ҳам эди.

Рауф Парфининг ўзбек шеърини ривожлантириш йўлидаги хизматлари ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланган, у 1999 йилда “Ўзбекистон халқ шоири” фахрий унвонига сазовор бўлган эди.

Таниқли шоир, таржимон, яхши инсон ва садоқатли дўст Рауф Парфининг порлоқ хотираси унинг ҳамкасблари ва шеърини мухлислари қалбида ҳамisha яшаб қолади.

Тахририят жамоаси.